

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE'DE NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN
UYGULANMASINDA DEVLETİN SİYASİ VE İKTİSADİ
ROLÜ: ANAVATAN PARTİSİ (1983-1989) VE
AK PARTİ (2003-2011) DÖNEMLERİNİN
KARŞILAŞTIRILMASI**

Doktora Tezi
Danışman Hazırlayan
Prof. Dr. Selahaddin BAKAN Şaban ÖZTÜRK

Malatya 2021

**TC
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN UYGULANMASINDA
DEVLETİN SİYASİ VE İKTİSADİ ROLÜ: ANAVATAN PARTİSİ (1983-1989)
VE AK PARTİ (2003-2011) DÖNEMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI**

DOKTORA TEZİ

Şaban ÖZTÜRK

**Danışman
Prof. Dr. Selahaddin BAKAN**

MALATYA 2021

ONUR SÖZÜ

“Prof. Dr. Selahaddin BAKAN danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **“Türkiye’de Neo-Liberal Politikaların Uygulanmasında Devletin Siyasi ve İktisadi Rolü: Anavatan Partisi (1983-1989) ve AK Parti (2003-2011) Dönemlerinin Karşılaştırılması”** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım”

Şaban ÖZTÜRK

ÖN SÖZ

Siyasi tarihimizin yakın iki döneminin karşılaştırmasını, üzerinde çok fazla tartışmanın olduğu devlet ve neo-liberalizm bağlamında ele alan bu zorlu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kimsenin emeğinin olduğunu belirtmek isterim.

Bu zor süreçte desteklerini esirgemeyen, başta İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölüm Başkanı ve aynı zamanda tez danışmanım olan Prof. Dr. Selahaddin BAKAN olmak üzere, doktora ders döneminde kendilerinden çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Abdulkadir BAHARÇİÇEK ile İnönü Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünün değerli öğretim üyelerine, Tez İzleme Komitesi üyeleri Prof. Dr. Gökhan TUNCEL ve Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA'ya, ayrıca tez jürisinde yer alan Prof. Dr. Veysel Kareni BİLGİÇ'e, çalışmamda her daim kendisine danıştığım ve özveri ile yardımlarını esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi Yunus KOÇ'a, doktora çalışmalarımı daha rahat yapabilmem için bölümde çalışma imkanı sağlayan Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölüm Başkanı Prof. Dr. Ferit İZCİ'ye, öncesinde olduğu gibi doktora sürecinde de desteğini her daim yanımda hissettiğim Prof. Dr. Ekrem ATALAN'a ve bu süreçte kendilerine fazla vakit ayıramadığım sevgili aileme gösterdikleri sabır için teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

21. yüzyıla girerken dünyada büyük değişim rüzgarlarının estiği kabul edilmektedir. Bu değişim rüzgarının iki önemli faktörünün, neo-liberalizm ve küreselleşme olduğu söylenebilir. Her iki olgu da tüm toplumları etkilemiş, özellikle ulus-devletler üzerine önemli tesirler oluşturmuştur. Dünyada 1970'lerin sonuna doğru tıkanma yaşayan kapitalist sistem, yeni arayışlar içine girmiş ve aradığını “Yeni Sağ”da bulmuştur. Birleşik Krallık ve ABD’de başlayan neo-liberalizm önce gelişmiş ülkelerde, sonrada az gelişmiş ülkelerde etkisini göstermiştir. Ancak asıl gelişimini Soğuk Savaş sonrası tek kutuplu düzenin oluşması ve bu düzenle eşanlı olarak gelişen küreselleşme ile birlikte gerçekleştirmiştir.

Tek kutuplu ve küreselleşen bu yeni dünya sisteminde Türkiye’nin duruşu iç politikası nedeniyle dönem dönem farklılıklar göstermiştir. Türkiye, 1980 sonrasında yeni dünya düzenine entegre olma noktasında değişim-dönüşüm yaşamıştır. Önceki dönemlerden farklı olduğu kabul edilen bu değişim-dönüşümde en büyük rolü Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi ile Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi’nin oynadığı söylenebilir. Sağcı ve muhafazakâr yönleriyle bilinen her iki partinin iktidarlarında, devletin neo-liberal politikalarını uygulama ve küresel sisteme siyasi ve iktisadi bakımdan eklemlenme çabaları dikkatleri çekmiştir. Uygulanan politikalarla Türkiye, geleneksel devlet anlayışını terk ederek, rekabetçi bölgesel güç olma fırsatını yakalamıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Neo-liberalizm, Yeni Sağ, Küreselleşme, Anavatan Partisi, Adalet ve Kalkınma Partisi.

ABSTRACT

As we enter the twenty-first century, it is accepted that there are great changes in the world. It can be said that the two important factors of this change are neo-liberalism and globalization. Both phenomena have had important effects on societies, especially on the nation. Towards the end of the 1970's the capitalist system in the world which suffered from clogging started new searches and found what it was looking for in the "New Right". Neo-liberalism, which started in the UK and the USA, first showed its effect in developed countries and then in underdeveloped countries. However, its real development occurred with the formation of unipolar order after the Cold War and globalization that developed simultaneously.

Due to Turkey's position in this unipolar and globalized world, the new system showed differences in domestic policy. After 1980 Turkey has undergone a transformation in terms of integration with the new world order. It can be said that the Motherland Party led by Turgut Özal and the Justice and Development Party led by R. Tayyip Erdoğan played the biggest role in this change; known by their rightist and conservative aspects both of the parties in power attract attention by applying the neoliberal policies and putting efforts to be added to the global system in terms of economy and politics. With the applied policy Turkey, by abandoning the traditional understanding of the state, had the opportunity to be the competitive regional power.

Keywords: State, Neo-liberalism, New Right, Globalization, Motherland Party, Justice and Development Party.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	2
1.2.Araştırmanın Soruları	3
1.3. Araştırmanın Denenceleri	3
1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	4
1.5. Araştırmanın Amacı	5
1.6. Araştırmanın Sınırlılıkları	5

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE DEĞİŞİM

2.1. Devletin Tanımı Üzerine.....	8
2.2. Devletin Tarihsel Gelişimi ve Antik Yunan-Roma Karşılaştırması.....	11
2.3. Devletin Siyasi Rolü: Şehir (Kent)-Devletlerden Modern Ulus-Devlete	29
2.4. Devletin İktisadi Rolü	40
2.4.1. Keynes'te Devlet: Devletin Fonksiyonel Oluşu.....	44
2.4.2. Hayek'te Devlet: Devletin Sınırlandırılması	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NEOLİBERALİZME GİDEN SÜREÇ

3.1. Merkantilizm	54
3.2. Merkantilizm Sonrası Yeni Kapitalist Dünya Düzeni ve Liberalizm	57

3.2.1. Adam Smith ve “Ulusların Zenginliği”	62
3.2.2. David Huime ve Merkantilizmin Köklü Eleştirisi.....	63
3.2.3. David Ricardo ve “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi”	64
3.3. Liberalizme İtiraz: Sosyalizm ve Marksizm.....	66
3.4. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve Keynesyen Ekonomi Politikaları.....	70
3.5. Avrupa’da Sosyal Demokrasinin Dönüşümü ve 68 Kuşağı	73
3.6. Avrupa’da Sağın Dönüşümü: Devletçi Ekonomiden Neo-Liberalizme	79
3.6.1. Yeni Sağ ve Siyasi Etkileri.....	80
3.6.1.1. Reaganism.....	86
3.6.1.2. Thatcherism.....	87
3.6.1.3. Özalizm	88
3.6.1.4. Gorbaçov’un Politikaları	94
3.7. Küreselleşme, Neo-liberalizm ve Ulus-Devletlerin Yeni Ekonomi Politikaları	98

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SİYASİ TARİHİ VE TÜRKİYE’DE NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN UYGULANMASI

4.1. Türkiye Siyasi ve İktisadi Tarihine Genel Bir Bakış	112
4.1.1. Osmanlı Dönemi: Restorasyon Çabaları.....	114
4.1.2. Cumhuriyet Dönemi: Devlet Kapitalizmi (1923-1980)	131
4.2.2. 24 Ocak Kararları: Türkiye’de Liberal Ekonominin Miladı.....	177
4.2. Anavatan Partisi (Özal) Dönemi ve Değişim Sürecinin Başlaması	182
4.2.1. Anavatan Partisi (Özal) Dönemi Siyasi ve Sosyal Değişim.....	182
4.2.2. Anavatan Partisi (Özal) Dönemi Neo-Liberal Ekonomi Politikaları .	191
4.2.3. Anavatan Partisi Dönemi Özelleştirme Politikaları.....	195
4.2.4. Sosyal Politikalara Genel Bir Bakış ve Anavatan Partisi Dönemi Türkiye’de Sosyal Politikalar	200
4.2.5. Anavatan Partisi Dönemi Türkiye’nin Dış Politikası	205
4.2.5.1. Anavatan Partisi Dönemi Türkiye-AB İlişkileri	208
4.2.6. Özal Sonrası Anavatan Partisi	214
4.3. Türkiye’de Koalisyonlar ve Krizler Dönemi	216

4.4. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Dönemi ve Türkiye'nin	
Krizden Çıkışı.....	223
4.4.1. “Muhafazakâr Demokrat” Parti Olarak AK Parti'nin İktidar	
Oluşu ve Yeniden Neo-liberal Politikalara Geçiş	224
4.4.2. AK Parti Dönemi Özelleştirme Uygulamaları.....	240
4.4.3. Refah Devletinin Kökenleri ve AK Parti Dönemi Refah Devleti	
Uygulamaları	243
4.4.5. AK Parti Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası.....	252
4.4.4.1. AK Parti Dönemi Türkiye-AB İlişkileri	258
SONUÇ VE KARŞILAŞTIRMA.....	266
KAYNAKÇA.....	276

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 4.1. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde (Tanzimat Dönemi ve sonrası) Bütçelere Göre Devlet Gelirleri, Giderleri ve Bütçe Açıkları, (1841/'42) - (1918/'19)	129
Tablo 4.2. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) Değerleri 1923 - 1938	149
Tablo 4.3. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) Değerleri, 1923 – 1938	149
Tablo 4.4. 1923-1938 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri	150
Tablo 4.5. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1939-1949)	155
Tablo 4.6. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1939-1949)	156
Tablo 4.7. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1939-1949)	156
Tablo 4.8. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1950-1959)	161
Tablo 4.9. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1950-1959)	162
Tablo 4.10. Dış Ticaret İstatistikleri (1950-1959)	163
Tablo 4.11. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1960-1970)	170
Tablo 4.12. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1960-1970)	170
Tablo 4.13. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1960-1970)	171
Tablo 4.14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1971-1982)	175
Tablo 4.15. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1971-1982)	175
Tablo 4.16. Türkiye Dış Ticaret İstatistikleri (1971-1982)	176
Tablo 4.17. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1983-1989)	194
Tablo 4.18. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1983-1989)	194
Tablo 4.19. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1983-1991)	195
Tablo 4.20. 1986-2001 Arası Yıllar İtibariyle Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları	200
Tablo 4.21. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1990-2001)	221
Tablo 4.22. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1990-2001)	222
Tablo 4.23. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1990-2001)	222
Tablo 4.24. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (2002-2011)	237
Tablo 4.25. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (2002-2011)	237
Tablo 4.26. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (2002-2011)	238
Tablo 4.27. Kişi Başına GSYH Değerleri (1998-2011)	240
Tablo 4.28. Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları (2002-2011)	243

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
ANAP	: Anavatan Partisi
AKP/AK Parti	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AKPM	: Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi
AYM	: Anayasa Mahkemesi
AP	: Adalet Partisi
AP	: Avrupa Parlamentosu
BM	: Birleşmiş Milletler
CENTO	: Central Treaty Organization (Merkezi Anlaşma Teşkilatı)
CGP	: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHF/CHP	: Cumhuriyet Halk Fırkası/Cumhuriyet Halk Partisi
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DGM	: Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYP	: Doğru yol Partisi
ECO	: Ekonomik İşbirliği Örgütü
EFTA	: European Free Trade Area (Avrupa Serbest Ticaret Birliği)
FP	: Fazilet Partisi
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması)

GB	: Gümrük Birliği
GEGP	: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı
GSYH	: Gayri Safı Yurtiçi Hasıla
IBRD	: International Bank for Reconstruction and Development (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası)
IMF	: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
İDT	: İktisadi Devlet Teşekkülleri
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KEİ	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği
MC	: Milliyetçi Cephe (AP, MSP, CGP ve MHP tarafından kurulan h�k�metler)
MC	: Milletler Cemiyeti
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu/Konseyi
MHP	: Miiliyet�i Hareket Partisi
MİT	: Milli İstihbarat Teşkilatı
MKP	: Milli Kalkınma Partisi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MP	: Millet Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
MÜSİAD	: Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği
NAFTA	: North American Free Trade Area (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi)
NGO	: Non Government Organizations/Sivil Toplum Kuruluşları
OPEC	: Organization of Petroleum Exporting Countries (Petrol İhraç eden ülkeler �rg�t�)
RP	: Refah Partisi

SEİA	: Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu
SHP	: Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SP	: Saadet Partisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TİSK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜSİAD	: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim, Kültür Örgütü)

GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde değerli ve gerekli olduğu birçok düşünür tarafından kabul edilen devlet ve onun siyasi, iktisadi rolü, küreselleşme ile birlikte daha yoğun bir şekilde tartışılmaktadır. Bu tartışmalar neticesinde bilhassa 1980'lere doğru neo-liberalizm ile birlikte ulus-devletlerde bir değişim ve dönüşümün başladığı söylenebilir. Bu yeni kapitalist düzende yaşanan gelişmeler, ulus-devletlerin, başta ekonomik olmak üzere siyasal ve sosyal alanlardaki faaliyetlerinin tüm boyutları ile sorgulanmasına yol açmıştır. Türkiye'de ise bu süreç 24 Ocak 1980 Kararları ile başlatılmış, ANAP ve AK Parti dönemlerinde hız kazanmıştır.

“Türkiye’de Neo-Liberal Politikaların Uygulanmasında Devletin Siyasi ve İktisadi Rolü: Anavatan Partisi (1983-1989) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (2003-2011) Dönemlerinin Karşılaştırılması” başlıklı tez çalışmasında, öncelikle devlet kavramı ve tarihsel süreçte devletin değişen/gelişen rolü ele alınmıştır. Daha sonra merkantilizmden neo-liberalizme giden süreçte devletin siyasi ve iktisadi rolüne değinilmiştir. Sonraki bölümde “Türkiye Siyasi Tarihi ve Türkiye’de Neo-liberal Politikaların Uygulanması” üst başlığı ile Türk siyasal hayatına ve modernleşmesine etki eden unsurlar göz önünde bulundurularak Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet Dönemi modernleşmesi ile birlikte siyasi ve iktisadi gelişmeler açıklanmıştır. Ayrıca 1980 sonrası dönemde, dünyada etkisi yoğun bir şekilde hissedilen neo-liberal ve küreselleşme politikalarının uygulanması bakımından Türkiye’de iki muhafazakâr parti (ANAP ve AK Parti) iktidarları döneminde meydana gelen değişimlere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Sonuç kısmında ise devletin değişen siyasi ve iktisadi rolüne ilişkin olarak ANAP ve AK Parti dönemlerinin karşılaştırmalı analizi yapılarak çalışmada ulaşılan sonuçlar belirtilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanması aşamasında bazı zorluklarla karşılaşıldığını belirtmekte fayda vardır. Öncelikle 2020 yılında tüm dünyada ve ülkemizde etkili olan Covid-19 nedeniyle oluşan pandemi durumu araştırma olanaklarını kısıtlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak en başta kaynaklara ulaşmada (kütüphane, araştırma merkezleri v.b.) sıkıntı yaşanmıştır. Ancak bu sıkıntı sanal ortamda kaynakların erişime açılması nedeniyle önemli oranda aşılmıştır. Bununla birlikte ANAP ve AK Parti Dönemleri’nin karşılaştırılmasında özellikle AK Parti Dönemi ile ilgili literatürün sınırlı olduğu görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bu tez çalışması, 1980’lerde başlayan küresel neo-liberal sistemin dünyada yaygınlaşmasıyla birlikte Türkiye’nin bu sisteme eklemlenme yönünde çabalarının yoğunlaştığı düşünülen iki dönemi ele almaktadır.

Araştırmada öncelikle “devlet” kavramı üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda devletin gerekliliğine, yine devletin tarihsel gelişimi içerisinde değinilerek bu çerçevede devletin siyasi ve iktisadi rolüne değinilmiştir. Daha sonra merkantilizmden başlamak üzere neo-liberalizme değin sürecek olan ve devletlerin şekillenmesinde önemli rol oynayan ekonomik sistemler ele alınmıştır. Araştırmada daha sonra Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden başlayarak Türkiye siyasi tarihinin bir bütünlük içinde ele alınması ve bu tarih içinde devletin dönüşümü açısından önemli bir yeri olduğu düşünülen Anavatan Partisi (Özal) Dönemi ile AK Parti Dönemi’nin liberal/neo-liberal politikalarının karşılaştırılması suretiyle Türkiye’de devletin değişen siyasi ve iktisadi rollerine yer verilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, belirtilen dönemlerde uygulanmaya çalışılan neo-liberal politikalar ekseninde, her iki partinin iktidara gelme zamanı, Türkiye’nin iç siyasetinde meydana gelen önemli olaylar, Türkiye’nin demokratikleşme çabaları, dünyadaki değişim ve dönüşüm süreci ile bu sürecin Türkiye üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

Özetle belirtmek gerekirse; küreselleşmenin etkisiyle 1980’lerde ivme kazanan neo-liberal politikaların, küresel siyasi ve iktisadi sistem üzerinde oluşturduğu güçlü baskı, başta gelişmiş ülkeler olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde somut kurumsal yapıların ve yeni güç odaklarının şekillenmesine yol açmıştır. Bu eğilimin, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler üzerinde nasıl bir dönüşüm yarattığını incelemek, sadece neo-liberal ekonomi politığının somut sonuçlarını izlemek bakımından anlamlı olmayacak, aynı zamanda, devlet, iktisat ve toplum bağlamında barındırdığı felsefi kabuller itibarıyla öne çıkan bir politik yaklaşımın, sağcı ve muhafazakar siyasi kadrolar eliyle nasıl bir tecrübe ortaya koyduğunu göstermesi bakımından da eşsiz bir örneklem

olacaktır. ANAP ve AK Parti hükümetleri, merkeze aldığımız dönemleri itibariyle, hem küresel neo-liberal politikaların işleyişine olanak tanımaları, hem de bu işleyişi, kendine has tarihsel ve kültürel arka plana sahip bir toplumsal yapıda pratiğe dökmeleri itibariyle özgün bir çerçeve oluşturmaktadırlar. Çalışma, neo-liberal politikaların iki parti döneminde ortaya koyduğu performansı, sebep ve sonuçlarına odaklanarak bazen deskriptif, ihtiyaç duyduğu yerde de çözümleyici/eleştirel bir üslup içinde değerlendirmesi itibariyle ayrı bir öneme sahiptir.

1.2.Araştırmanın Soruları

Bu çalışmanın araştırma soruları şunlardır:

- 1- Devletin siyasi ve iktisadi rolünün değişimine etki eden unsurlar nelerdir?
- 2-“Yeni Sağ” anlayışın ve neo-liberal politikaların dünyaya ve Türkiye’ye yansımaları nelerdir?
- 3- ANAP ve AK Parti dönemlerinde neo-liberal politikaların uygulanmasında karşılaşılan temel sorunlar nelerdir?
- 4- Özal dönemi ekonomi politikaları ile AK Parti dönemi ekonomi politikalarının benzeşen ve ayrılan yönleri nelerdir?
- 5- ANAP ve AK Parti dönemlerinde beklendiği gibi “minimal devlet” anlayışı çerçevesinde devletin küçül(tül)mesi mümkün olmuş mudur?

1.3. Araştırmanın Denenceleri

Denence-1: Küreselleşme sürecinin hemen her alanda ortaya çıkardığı ilişkilerin yoğunluğu ulus-devletleri derinden etkilemiştir. Bu süreç siyasi ve iktisadi ilişkiler bağlamında ulus-devleti ötekileştirse de öteleyememiştir. Bu nedenle dünyadaki yeni durumun kü-realizm olarak da adlandırılması mümkündür.

Denence-2: Yeni Sağ” anlayış ve neoliberal politikalar devletin küçülmesi yani “minimal devlet” anlayışını çağrıştırmaktadır. Ancak neo-liberalizm, sosyal devletten değil, devletçi ekonomiden vazgeçme olarak anlaşılmalıdır. Bu da devletin ekonomik açıdan küçül(tül)mesini değil transfer harcamalarının yön değiştirmesini gerekli kılmaktadır.

Denence-3: Neo-liberal politikalar 1970'lerin sonlarına doğru başlayan, 1980'lerden sonra hızlanan ve küreselleşme olarak bilinen kapitalist dünya ekonomisinin yeniden ve farklı şekilde pazarlanması olarak görülebilir. Ancak Türkiye'nin bölgesel bir aktör olma yolunda bu politikaları küresel realist bir anlayışla uygulaması gerekmiştir.

Denence-4: Özal döneminde uygulanan politikalara ve özellikle özelleştirmeye karşı sendikalar ve siyasi partiler tarafından ortaya konan direnç AK Parti Döneminde görülmemektedir. Dolayısıyla küresel ekonomiye entegrasyon veya küreselleşmeye bağlı olarak yürütülen neoliberal politikalara karşı toplumsal algının AK Parti Dönemi'nde zayıfladığı iddia edilebilir.

Denence-5: Hem Özal Dönemi'nde 12 Eylül'ün hem de AK Parti Dönemi'nde 28 Şubat'ın tesiriyle “siyasal” anlamda liberal ilerlemeden ziyade “iktisadi” anlamda liberal ilerlemeler kaydedilmiştir. Ancak iktisadi anlamdaki liberal değişimler, siyasal ve sosyal değişimi beraberinde getirmiştir.

Denence-6: ANAP döneminde devletçilik ile sosyal devletin karıştırılması ve ANAP öncesi devletçi politikaların sosyal devlet olarak görülmesi bu dönemde yeni sosyal politikaların ihdasını engellemiştir.

Denence-7: Her iki dönemde de tek parti iktidarının olması (koalisyonun olmaması), bu alanda uzman kişilerin ekonomi yönetiminin başına geçmesi ve kriz sonrasında yürürlüğe konan ekonomik programların uygulanması, ekonominin yönetimi ve koordinasyonunu kolaylaştırmıştır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmamızda daha önce belirtildiği üzere aralarında uygulama farklılığı olmasına rağmen Türkiye'de neo-liberal politikaların etkin olarak uygulandığı iki dönem (ANAP ve AK Parti) üzerinden devletin, siyasi ve iktisadi rolü ele alınırken, nitel araştırma yöntemlerinden ikisi kullanılmıştır. Bunlardan birincisi literatür taraması yoluyla betimsel araştırma yöntemi diğeri ise karşılaştırmalı analiz tekniğidir. Araştırma için öncelikle basılı ve elektronik ortamda yazılı kaynak taraması yoluyla bilgi toplanmıştır. Bu çerçevede mümkün olduğunca yapılmış olan bilimsel çalışmalar,

tezler, kitaplar, sürekli yayınlar ve her türlü basılı ve elektronik ortamdaki kaynaklar incelenmeye çalışılmıştır. Daha sonra elde edilen bilgiler ışığında belirtilen iki dönemin karşılaştırması yapılmıştır.

1.5. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de neo-liberal politikaların uygulandığı dönemde devletin siyasi ve iktisadi rolüne değinmek, 1980 sonrasında dünyada ağırlık kazanan neo-liberal küresel sistemin Türkiye üzerine etkilerini, muhafazakar-sağ olarak bilinen iki parti (ANAP ve AK Parti) iktidarları döneminde karşılaştırmalı olarak ele almaktır.

Bu amaca ulaşabilmek için;

-Öncelikle geçmişten günümüze devletin değişim evreleri incelenerek günümüzde devletin siyasi ve iktisadi rolü vurgulanmaya çalışılmıştır.

-İkinci olarak Türkiye’de modern siyasi tarihin akışı içinde devletteki değişim ve dönüşüm ele alınarak bu çerçevede devlette önemli değişim ve dönüşümün yaşandığı ve Türkiye’de 24 Ocak Kararları ile başlayan neo-liberalleşme sürecinde bu politikaların yoğun olarak uygulandığı belli başlı iki dönemin, Anavatan Partisi (ANAP) ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Dönemleri’nin karşılaştırması yapılmıştır.

1.6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Dünyada meydana gelen değişimlerin ağırlıklı olarak siyaset ve ekonomik ilişkiler bağlamında gerçekleştiği bilinmektedir. Bu değişimin önemli bir aktörü olarak ulus-devletin siyasi ve iktisadi rolü, neo-liberal küresel sistemde yeniden tartışılmaktadır. Öte yandan Osmanlı bakiyesi olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde modernleşmeye bağlı olarak toplumsal değişim ve dönüşümün Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden itibaren hızlandığı görülmektedir. Türk siyasi hayatında modernleşmenin “Batılılaşma” anlayışıyla Cumhuriyet Dönemi’nde devam ettiği ve dünyadaki gelişmelere paralel olarak 1980’lerden sonra hızlandığı görülmektedir.

Bu çalışmada öncelikle devlet, devletin tarihsel gelişimi, devletteki dönüşümde etkili olan siyasal sistemler ve bu sistemlerde devletin siyasi ve iktisadi rolü üzerinde durulmaktadır. İlaveten çalışmada neo-liberalizmin kökenleri, küreselleşme ve 1980 sonrası uygulanan neo-liberal politikaların ulus-devletler üzerindeki etkisine

değinilmektedir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun daha önce temelleri atılan ve 19. yüzyılda hızlanan devlet eksenli modernleşme politikalarına yer verilmektedir. Araştırmada Osmanlı Devleti'nde başlayan devlette değişim ve dönüşümün cumhuriyetin kurulmasıyla devam ettiği anlayışından hareketle devletteki bu değişim ve dönüşüm, Osmanlı son döneminden başlayarak günümüze kadar bir bütünlük içinde ele alınmıştır. Çalışmada kronolojik ve tarihsel olarak meydana gelen tüm olaylar ele alınmamış bunun yerine çalışmaya konu olduğu düşünülen, genel olarak devlet-toplum ilişkilerinde dönüm noktası olarak görülen ve Türk siyasal hayatında önemli değişim ve dönüşüm olarak kabul edilen gelişmelere değinilmekle yetinilmiştir. Araştırmanın bir diğer sınırlılığı ise ANAP iktidarının sadece belirli bir döneminin (1983-1989 yılları arasında), yani Turgut Özal'ın Başbakan olarak görev yaptığı yıllarda uygulanan politikaların ele alınmasıdır. Bunun sebebi Özal sonrası ANAP hükümetlerinin neo-liberal politikalardan uzaklaşması ve yönetimde istikrarın olmamasıdır. Aynı şekilde çalışma, 2003-2011 dönemi AK Parti iktidarı ile sınırlandırılmıştır. Bunun nedeni ise hem ANAP Dönemi ile karşılaştırmanın daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi(çünkü AK Parti iktidarı 18 yılı aşan bir süre olarak gerçekten uzun bir zamana yayılmıştır) hem de 2011 sonrası Türkiye'de ve bölgede meydana gelen gelişmelerin (Arap Baharı, Gezi olayları, Suriye Krizi v.b.) etkilerinin bu tezin sınırlarını aşacak kadar kapsamlı ve uzun sürmesi olarak açıklanabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

DEVLET VE DEĞİŞİM

Devlet, maddi ve manevi tüm diğer kurum ve grupları hâkimiyeti altına almayı başaran, merkezi bir yönetim sistemi anlamında 15. ve 16. yüzyıl Avrupa'sında tarihsel bir kurum (Heywood, 2018: 163) olarak doğmuş olsa da, geçmişi çok daha eskilere götürülebilir. Tarihinin eski olması “devlet” ve onun tanımı üzerinde yapılan tartışmanın çok fazla olmasını beraberinde getirmiştir. Bu tartışmanın fazlalığı, aynı zamanda devletin insan hayatıyla ilgili ne kadar belirleyici bir konumda olduğunu da göstermektedir.

Öte yandan 21. yüzyıla girerken, neo-liberalizm ve küreselleşme ile birlikte “devlet” kavramı, özellikle de “ulus-devlet” kavramı, daha çok tartışılmaya başlanmıştır. Tartışmanın odak noktasını ise ulus-devletin, neo-liberalizm ve küreselleşme sürecinden nasıl etkilendiği oluşturmaktadır. Bu çerçevede devletin ilk ortaya çıkışından yani kent-devlet yapılanmasından, neo-liberalizm ve küreselleşme ile birlikte uluslararası nitelik kazandığı öne sürülen sürece doğru evirildiği görülmektedir. Bu yönüyle insanlığın devlete bakış açısının başlangıçtan bugüne değişiklik arz etmesi anlaşılır bir durumdur. Dolayısıyla geçmişte olduğu gibi günümüzde de, “devlet” kavramı ve onun tanımı üzerinde şaşırtıcı bir çeşitliliğin ve derin görüş ayrılıklarının olduğu (Kapani, 2017: 42) görülmektedir.

Bununla birlikte başlarken kapsayıcı olması bakımından Giddens'in tanımına yer verilebilir. Giddens (2008: 28), devlet kavramının iki ayrı anlama geldiğini ancak bunların kafa karıştırıcı olmadığını, sadece terminolojik ayrımın yapıldığı noktada, aralarındaki bu farkın ayırt edilmesi gerektiğini belirtir. Buna göre “devlet” bazen yönetim veya iktidar aygıtı, bazen de bu yönetim veya iktidara maruz kalan tüm toplumsal sistemin genel adı olarak anlaşılabilir.

Bu bölümde tanım ve kavramsal çerçeveden başlamak üzere “devlet”, devletin tarihsel gelişimi yani devlete duyulan ihtiyaç ele alınmıştır. Ayrıca geçmişten günümüze devlet yapılanmaları kapsamında Antik Yunan şehir (kent)-devletleri, Roma ile karşılaştırılarak oradan imparatorluğa ve ulus-devlete uzanan devletin serüveni ve siyasi

rolü açıklanmaya çalışılmıştır. Siyasi açıdan olduğu gibi iktisadi açıdan da devletin rolünün belirtilmesini takiben Keynes ve Hayek özelinde devletin iktisadi rolünün ne olduğu yine bu bölümde açıklanmıştır.

2.1. Devletin Tanımı Üzerine

Devlet, Arapça iktidar ve saltanat anlamındaki “dvl” kökünden geldiği bilinen bir kavramdır. Bu kökten türeyen devlet veya d let kavramlarının, “değişmek, bir halden başka bir hale dönmek; nöbetleşe birbiri ardınca gelmek, dolaşmak; üstün gelmek, zafer kazanmak” mânalarına geldiği belirtilmiştir (Davutoğlu, 1994). Yine aynı çalışmada devlet, belli sınırlar içindeki insan topluluğuna ait siyasî hâkimiyetin teşkilatlanmış biçimi olarak da tanımlanmıştır.

Türk Dil Kurumuna (TDK, 2020) göre devlet, toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık olarak tanımlanmaktadır.

Buna ilaveten Yunanca kent (polis), politika, hükümet ve demokrasi kavramları ile birbirini çağrıştıran (Çiftyürek, 2005: 135) devlet kavramı, Latince *status*, İngilizce *state*, Almanca *stat*, Fransızca *etat* kelimelerine karşılık gelmekte ve birçok bilim dalında (siyaset, sosyoloji, tarih, ekonomi v.b.) en fazla tartışılan kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluç’un da değindiği gibi devletin, tarihte farklı formlarla ortaya çıkmış olması ve sürekli dönüşüme uğraması, onun genel ve kapsayıcı bir tanımının yapılmasını zorlaştırmıştır (Uluç, 2013: 129). Bu nedenle genel kabul gören, bilginlerin tümü tarafından benimsenen herhangi bir devlet tanımının olmadığı (Cleassen ve Skalnik, 1993: 3) söylenebilir.

Devlet ile ilgili bu farklı tanımlamaların, siyasetin ilk olarak ele alındığı ve siyasal sistemlerin sınıflandırıldığı önemli bir dönem olarak (Yılmaz, 2014) kabul edilen Antik Yunan döneminde de var olduğu ve Yunanlı düşünürlerin siyasal bir olgu olarak devleti ele aldıkları belirtilmektedir (Öztekin, 2001: 27). Örneğin; Antik Yunan’da Platon; devleti, “filozof kralın bilgisinin ve insan ruhunun ideal bir form halinde somutlaşması” şeklinde tanımlar. Yine bu dönem düşünürlerinden Aristoteles, insanın özellikle ilk çağda “siteye bağlı hayvan ya da yaratık” olarak tanımlandığını belirterek insanın siyasal yönüne vurgu yapmıştır (Canbolat, 2014: 41).

Öte yandan devletin, yaklaşık on bin yıl öncesi bir dönemde Mezopotamya’da ortaya çıkan ilk tarım toplumlarına kadar uzanan bir beşeri kurum (Fukuyama, 2005: 13) olarak adlandırılması, devletin tanım ve gerekliliği ile ilgili tartışmaların ne kadar eski olabileceği hakkında bize fikir vermektedir. Ayrıca devlet ve işlevlerini bir toplum kuramı içinde kavrayıp açıklama girişimlerinin yaklaşık 2000 yıldır insanoğlunun entelektüel uğraş alanlarından birini oluşturduğu, ancak bir uzlaşmadan bahsetmenin mümkün olmadığı kabul edilmektedir (Şaylan, 1995: 11-12).

Devletin tanımı ve işlevleri ile ilgili bir uzlaşma olmasa da geçmiş dönemlerden beri konu üzerinde çalışma yapan birçok araştırmacının, yine onu tanımlamaktan ve işlevlerini belirlemekten geri durmadığı görülmektedir. Bu kapsamda bütün devletlerin temelde güç ve şiddet üzerine bina edildiğini belirten ve devleti siyasal topluluk olarak ele alan Max Weber, devleti, “*belli bir arazi içinde, fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulunduran insan topluluğu*” olarak tanımlamaktadır (Dursun, 2016: 147). Yine Weber’in başka bir yerde devleti, “*...kurallarının uygulanışında, yönetsel görevlileri yasal olarak fiziksel güç kullanma tekeline sahip olan “kurumlaşmış nitelikteki siyasal bir girişim*” olarak açıkladığı aktarılmaktadır. Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere Weber, devletin, iktidar ilişkilerindeki belirleyiciliğine, gerektiğinde şiddet kullanma hakkı olduğuna ve bu anlamda da tekel olduğuna vurgu yapmaktadır. Böylece açıklanan devlet biçiminin, modern devlet hakkında da önemli bir noktayı vurgulayarak bizi ulus-devlete götürdüğü (Durdu, 2009: 40) kabul edilmektedir.

Yine devletin tanımlanmasında T. Hobbes’un farklı yaklaşımı dikkat çekmektedir. Hobbes, ünlü eseri Leviathan’da devleti ejderhaya (leviathan) benzeterek şu şekilde tanımlamaktadır: “*Devletin özü, büyük bir topluluğun üyelerinin birbirleriyle yaptıkları ahitlerle, her birinin huzur ve sükûnu ve ortak savunmaları için, içlerinden birinin, onun uygun bulacağı şekilde, hepsinin birden gücünü ve imkânlarını kullanabilmesidir*” (Hobbes, 1993: 130).

Devletin tanımlanmasındaki farklılıklarla ilgili olarak dikkat çekilen bir diğer husus, onun mahiyeti hakkındaki temel anlayış farklılıklarıdır. Bu farklılıkların tanımlara yansıdığı ve bundan dolayı devlet tanımı üzerinde fikir birliği olmadığı (Dursun, 2016: 145; Kapani, 2010: 36) kabul edilmektedir. Buna göre devletin, kapitalist öğretilerde bireylerin yapamayacakları işleri yapan, Marksist öğretilerde ise proleterlerin burjuva

tarafından sömürüsünü güvence altına alan organize bir güç olarak tanımlandığı (Demir, 1997: 2) görülür.

Burada özellikle Marks'ın, devlet-toplum ayırımını reddettiği, devleti, sivil toplumdaki sınıf hâkimiyetinin güvenceye alınması için egemen sınıf tarafından topluma yabancı bir güç şeklinde, toplumun üzerinde yükselen bir “egemen sınıf aygıtı” olarak gördüğü (Günlü, 2008: 38, Çiftiyürek, 2005: 136) belirtilmelidir. Zaten Komünist Manifesto'nun en başında Marx ve Engels tarafından, devletin ötesinde tarihin kendisi de, sınıf savaşımının tarihi olarak açıklanmaktadır (Marks ve Engels, 2008: 1). Ancak Kapani, bunun sadece Marksistlere ait bir görüş olmadığını, örneğin; devletin, Franz Oppenheimer tarafından da, “bir sınıfın diğer sınıfları egemenliği altında bulundurduğu bir örgütlenme” olarak tanımlandığını (2017: 42) belirtmektedir.

Aynı şekilde Marksist kurama önemli katkı sunduğu kabul edilen Gramsci, devleti, “zorlayıcı bir güce bürünmüş hegemonya” olarak tanımlamaktadır (Yılmaz, 2002: 31). Laski'nin de dediği gibi, bu anlamda devlet, toplumda üretimin barış içinde gelişimini sağlayan, üretim ilişkilerinin düzenini koruyan ve barışın maruz kaldığı tehdidi önlemek için gerektiğinde toplum tarafından kuvvet olarak kullanılan bir araç olarak görülmektedir (Laski, 1966: 14).

Bununla birlikte devletin varlığının somut ya da soyut olduğu ile ilgili tartışmaların olduğu ve bazı araştırmacılar tarafından yapılan tanımların bu kapsamda yer aldığı görülmektedir. Ancak kabul etmek gerekir ki soyut olan devlet, kurumlarıyla ve kurumsal olarak varlığını somut olarak göstermektedir. Bu yönüyle Çam (1999: 337) devleti; kurumsalların varlığını gerektiren, kurumsal düzeyde somutlaşmış bir siyasal iktidar biçimi olarak tanımlamaktadır. Kapani (2017: 44) ise devletin soyut bir kavram oluşuna dikkat çekerek devletin, sadece ülke, insan topluluğu, iktidar, siyasal ve hukuksal düzenden biri olmadığı ya da bunların toplamı veya sentezi olmadığını vurgulamaktadır. Buna göre devlet bunların dışında ve ötesinde gözle görülemeyen, elle tutulamayan soyut bir kavramdır. Bu tanımdan hareketle Kapani, bazı sosyal bilimcilere ait “devleti şimdiye kadar gören olmamıştır” sözünün bu gerçeği dile getirmek için kullanıldığını vurgulamaktadır.

Yukarıda belirtilenlerin dışında devletin, ayrıntılı tanımlarına da rastlamak mümkündür. Bu tanımlardan birinde devlet, “amacı toplumsal düzenin, adaletin ve toplumun iyiliğinin sağlanması olan, belirli bir toprak parçası üzerinde yerleşmiş insan topluluğuna dayanan ve bu toprak parçası üzerindeki her şey üzerinde meşru otoriteye sahip siyasal bir örgüt (hükümet) donatılmış toplumsal bir organizasyon” (Öztekin, 2001: 26) olarak göze çarpmaktasvir edilmektedir. Benzer şekilde Lipson (2005: 64) da devleti, “siyasetin dinamiklerinin düzenlendiği ve formüle edildiği bir kurum olarak görmüş, hak ve görevleriyle, yurttaşlardan ve kurumlardan, yasal yetki, ilke ve iktidardan oluşan yapısal ilişkiler ağı” olarak tanımlamıştır.

Devlet ile ilgili açıklayıcı bir tanım da Habermas (2005: 15) tarafından yapılmıştır. J. Habermas, modern anlayışa göre “devletin”, hukuksal anlamda tanımlanmış bir kavram olduğunu, nesnel anlamda, içte dışta egemen bir devlet gücüne; coğrafyası bakımından, kesin olarak sınırları çizilmiş ülke topraklarına, yani devlet sahasına; sosyal açıdan da, mensuplarının tümüne, yani devlet halkına işaret ettiğini belirtmektedir.

Aynı şekilde Yayla (2002: 8) da, devletin tanımını somut kurumlar üzerinden yapmaktadır. “Siyaset Teorisine Giriş” adlı eserinde Yayla, devleti; “kolektif siyasi kararların uygulanmasıyla görevli bütün kamu kurumlarını, bakanları, yargıçları, milletvekillerini, bürokratları, asker rütbelileri ve polisleri bünyesinde toplayan organ” olarak nitelendirirken devletin kurumsal yapısına dikkat çekmiştir.

Sonuçta devlet nasıl tanımlanırsa tanımlansın, temelde egemenlik ilişkilerinden kurulmuş yapı ve örgüt olarak (Dursun, 2016: 148) kabul edilebilir. Bu yapı ya da örgüt, meşru cebir kullanma, sözünü dinletme ve kendisini oluşturan bireyler üzerinde otoritesini devam ettirme hakkına sahiptir. Bu anlamda devlet; otorite (güç ve kontrol aracı olarak emir verme ve insanlar adına karar verme hakkını elinde bulundurma) sahibi iktidar (Çetin, 2007: 3), milletin hukuki kişilik kazanmış şekli veya yürürlükte bulunan bir hukuki normlar sistemi (Kapani, 2017: 43) olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2. Devletin Tarihsel Gelişimi ve Antik Yunan-Roma Karşılaştırması

Devlet konusunu ele alan birçok araştırmacı onun, tarihsel gelişimin değinirken devletin nasıl ve hangi şartlar altında ortaya çıktığına dair ileri sürülen fikirlerden

oluşan, varlık nedenlerine ait teorilerden bahsetmektedir. Böylece farklı teorilere dayanılarak devletin kökenleri ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ancak bu çalışmada bu teorileri ele almak yerine kısaca devlete duyulan ihtiyaç ya da devletin ortaya çıkış sebeplerinin öz olarak belirtildiği açıklamalara yer verilmiştir. Ancak yeri geldiğinde yine bu teorilerden yola çıkarak bazı açıklamalar da yapılmıştır.

Bu açıklamalardan birinde Tüleykan, devletin ortaya çıkış sebebini şöyle belirtmektedir: İster geçmişte olduğu gibi bir kişiye veya bir aileye ait olsun, isterse de günümüzde anlaşıldığı şekliyle tüm ülkeyi kapsayan soyut anlamda kullanılsın, devletin genellikle egemenlik ve saltanat vasıflarıyla, insan ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla sosyal düzeni sağlamak üzere ortaya çıktığı (Tüleykan, 2010: 87) söylenebilir.

Tarihi süreç içinde devletin farklı biçimler alması, farklı tiplerde ortaya çıkması, devlete yüklenen amaç ve görevlerin çeşitliliği gibi nedenler, devletin, üzerinde mutabakata varılan genel-geçer bir tanımının yapılmasını imkânsızlaştırdığı gibi kökeni ile ilgili olarak da değişik teorilerin ortaya atılmasına neden olmuştur (Coşkun, 2009: 143). Aristoteles'in "*sürüler halinde, güruh halinde yaşayacak yerde, insanın kendine özgü niteliği, polisi oluşturan bu toplu organizma içerisinde yaşamaktır ve site, insan için hem doğal ihtiyaç hem de ahlaksal idealdir*" (Canbolat, 2014: 41) şeklindeki açıklaması da bir toplulukta karşılıklı ilişki ve etkileşim içinde yaşam biçiminin vazgeçilmez olduğunu vurgulamaktadır.

Çünkü İb-i Sina'nın deyiimiyle insanı diğer varlıklardan ayıran özelliklerinden birisi de, ontolojik ve akli ihtiyaçlarını ancak başkalarıyla birlikte olduğu zaman karşılayabilmesidir. Böylece toplum ve şehirlerin ortaya çıktığını tespit eden İbn Sina, "*insanın varlığı ve varlığının devamı ancak başkalarıyla birlikte olmak (muşareke) suretiyle ortaya çıkar*" (Kalin, 2018: 230) ifadesiyle insan için toplumsal yaşamın vazgeçilmez olduğunu vurgulanmıştır.

Buna ilaveten insanlığın gelişiminde yaşam koşullarını iyileştirmek için topluluk halinde yaşayarak iş bölümü yapmanın gerekliliğinin farkına varılması da önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bundan sonra ise sınıflaşma, siyasal yapıların başlaması ve dinsel, bilimsel düşünceler ışığında ideolojilere dayalı birliklerin ortaya çıkması söz konusu olmuştur (Şenel, 2017: 41). Bu şekilde temeli atılan uygarlığın

gelişimi sonucunda insanlığın, kendine refah ve güven oluşturacağı düşüncesiyle devlete ulaşıldığı söylenebilir. Bu bakımdan genel anlamda devletlerin varlık nedeni, insanların, devletlerin onlara sağlayacağı hizmetlere ihtiyaç duyması olarak açıklanabilir (Lipson, 2005: 150).

Tıpkı devletin tanımlanmasında olduğu gibi devletin kaynağına ve çıkış nedenine ilişkin birçok farklı görüş mevcuttur. Bu görüşlerden birini dile getiren Platon'a göre, devlet, yalıtılmış (isolated) bireylerin kendi kendilerine yeterli olmadıkları gerçeğinden ortaya çıkmıştır (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 72; Şenel, 2017: 157).

Toplum Sözleşmesi adlı eserinde Rousseau (2011: 10), toplumların en eskisi ve tek doğal olanının aile topluluğu olduğunu, ailenin üyeleri olan bireylerin eşit ve hür doğdukları için özgürlüklerinden ancak çıkarları uğruna vazgeçebileceklerini belirterek devletin gerekliliğini insanların çıkarına bağlamaktadır.

Devletin ortaya çıkışı ile ilgili farklı teorilerin olduğu daha önce belirtilmişti. Bu kapsamda yeryüzünde ilk kez birkaç bin yıl öncesi gibi geç bir tarihte ortaya çıktığı ileri sürülen (Claessen ve Skolnik, 1993: 3) devletin, ortaya çıkışı bazı teorilerde ilahi/tanrısal olarak kabul edilirken, diğer teorilerde aileye dayandırıldığı görülmektedir. Buna ek olarak Engels, devletin ortaya çıkışını sınıf mücadelesiyle açıklarken, Hobbes, Locke ve Rousseau gibi düşünürler insanların doğal halde yaşarken bir araya gelip aralarında toplum sözleşmesi oluşturmaları sonucu devletin ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir (Gözler, 2017: 42-44; Öztekin, 2001: 33-34). Bunların dışında Oppenheimer gibi devletin doğuşu ve kaynağını kuvvete dayandıran görüşler de mevcuttur (Öztekin, 2001: 34). Burada önemine binaen Rousseau'nun, toplum sözleşmesini kısaca *"her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü bir arada genel istemin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünün bölünmez bir parçası kabul ederiz"* şeklinde açıkladığını belirtmek gerekir (Rousseau, 2011: 25).

Benzer şekilde Kapani (2017: 44-45) tarafından, soyut olan devletin, sırf insanların birbirine itaat etmemeleri için icat edilen bir kavram olduğu vurgulanmaktadır.

Devletin gelişimi ve göreviyle ilgili olarak bazı düşünürlerin, iş bölümüne ve düzenin sağlanmasına dönük fonksiyonları vurguladığı görülmüştür. Bunlardan biri olan

Platon'a göre devlet, birbirine gereksinim duyan insanların *iş bölümü* yapmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Platon, devletin amacının bireyler arasındaki iş bölümünü korumak ve bu düzenin bozulmasını engellemeye dönük siyasi faaliyetler olduğunu, bunu başarabilen devletin "ideal devlet" olarak kabul edilebileceğini vurgulamıştır (Ağaoğulları, 2004: 235). Bu iş bölümü genellikle insanların yeteneklerine, mülkiyetlerine veya doğuştan gelen sınıf farklılıklarına dayanmaktadır. Ayrıca bu durumu sınıfsal olarak açıklayan hem Platon hem de Aristo'nun, devleti oluşturan toplumu, "yönetenler" ve "yönetilenler" olmak üzere ikiye ayırdıkları görülmektedir (Ölmezoğulları, 1998: 32). Bununla beraber Platon'dan beri günümüze kadar birçok siyaset bilimci ve düşünür tarafından kabul edilen yöneten ile yönetilen ayrımına göre, toplumun küçük ve seçkin bir azınlık tarafından yönetildiği ya da yönetilmesi gerektiği görüşü paylaşılmaktadır. Bu düşüncenin çağdaş siyaset biliminde *elit teorileri* adıyla önemli bir yer tuttuğu, bu teorilere göre asıl önemli noktanın "kimin yönettiği" ve "siyasal kararları kimin aldığı" sorularının oluşturduğu belirtilmektedir (Çaylak, 2014: 13).

Öte yandan devletin önemi ve gerekliliği konusunda Hegel'in diğer düşünürlerden farklı olarak devleti, tarihsel yaşamın bir parçası ya da özel bir alanı olmaktan ziyade tarihsel yaşamın kendisi olarak gördüğü belirtilmektedir. Hegel'e göre tarihsel yaşamda devletin dışında ve devletten önce diye bir şey yoktur. Çünkü devlet, tarihsel yaşamın başlangıcı ve sonudur (Cassirer, 1984: 266). Bu konuda Marksist yazarlardan Cristopher Hill, şunları dile getirmiştir: "*Üretim araçları çoğaldıkça, onlar olmaksızın zenginliğin üretilmeyeceği aletler ve doğal kaynaklar birtakım ayrıcalıklı kişilerin özel mülkü haline gelir ve mülksüzler karşısında savunulacak ortak çıkarları bulunan bu kişiler, nüfusun sömürülen çoğunluğunun üzerinde duran sömürücü sınıf olarak birleşirler. Bu sınıf hem zor yoluyla (politik eylem, devlet) hem de propaganda ve ikna yoluyla (din ve tüm ideolojiler) kendi çıkarlarını savunur. Dolayısıyla, Komünist Manifesto'nun kulaklarımızda çınlayan o ünlü sözleriyle ifade edecek olursak, "bugüne kadar var olan tüm toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir"* (Hill, 2014: 12). Başka bir ifade ile bu sınıfsal mücadelenin bir tarafında yönetenler diğer tarafında yönetilenler veya bir yanda işçi sınıfı ve diğer yanda burjuvazinin yer aldığı söylenebilir.

Yine Fransız düşünür Jean Bodin, devletin oluşumu ve gerekliliğini, “pek çok aile ocağı ile onların ortak yararlarının egemen bir güç tarafından doğru yola sokulması” olarak açıklamaktadır (Doehring, 2001: 23).

Uluç (2013: 130) ise, bir çalışmasında devlet ile ilgili açıklama yapan ve görüş belirten bazı düşünürlerin tanımlamalarını bir araya getirmiştir. Bunlardan bir kısmının görüşleri yukarıda da belirtilmişti. Buna göre devletin kökenini, yapısını ve sonuçlarını ele alan Platon, Aristo, Çiçero, Machiavelli, T. Hobbes, Kant ve J. Bodin, devlet ile ilgili farklı tanımlamalarda bulunurken bir nevi devletin varlık nedenlerini de açıklamışlardır. Bunlardan Platon, devleti, “filozof- kralın bilgisinin ve insan ruhunun ideal bir form halinde somutlaşması” şeklinde tanımlarken; Aristo, “bireyin siyasi olarak mensup olduğu oluşum” olarak açıklamıştır. Çiçero ise devleti, “karşılıklı fayda, yasalar ve haklar konusunda bir araya gelen insanların örgütlenmesi” olarak yorumlamıştır. Hobbes, devlete “insanın varlığını güvence altına alan siyasi güç” olarak bakarken; Kant, “meşru yasa altında toplanan insanların birliği” olarak yorumlamıştır. Machiavelli’de devlet tanımı seküler olup dinin devlette iktidar aracı olması halinde rol oynayabileceği vurgulanarak devletin laik bir iktidara sahip olması gerektiği belirtilmiştir.

Devletin ortaya çıkması ile ilgili olarak İbn-i Haldun, göçebelikten yerleşik hayata geçişin önemli bir faktör olduğunu vurgulamıştır. İbn-i Haldun, insanların yaşam şartlarını kolaylaştırmak için zamanla; imarın geliştiği, ticaret ve iş imkânlarının arttığı, güvenliğin sağlandığı, eğitim, öğretim ve kültür faaliyetlerinin olduğu şehirleri kurdukları, bu şehirleri düşmandan korumak amacıyla da devletin doğduğunu belirtmiştir (Demir, 1997: 11).

Ancak devletin ortaya çıkması ile bu günkü anlamda modern devlet haline gelmesi arasında çok uzun bir zaman diliminin olduğu söylenebilir. Bu konuda Fukuyama, devletin bu günkü durumuna gelmesi yani modern devletin ortaya çıkış tarihinin yakın zamana, Avrupa’da Fransız, İsveç ve İspanyol monarşilerinin konsolidasyonuna dayandığını bildirmektedir (Fukuyama, 2005: 9). Zaten bu dönemden itibaren devletler, büyük ordular toplamaya başlamış, geniş topraklar üzerinde egemenlik kurmuş, vergi toplama gücünü ve bürokrasiyi oluşturmuştur.

Ancak devletleri oluşturan toplumların ilk dönemlerden beri homojen olduğu söylenemez. Toplum içinde, soylu, yurttaş, köle, işçi, yöneten, yönetilen, din adamı burjuvazi gibi değişik sınıfların olduğu kabul edilmektedir. Devleti sınıflar arasındaki uzlaşmaz çelişkilerin bir ürünü olarak gören anlayışa göre, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan toplumlarda devlet, üretim araçlarını ve ekonomik üstünlüğü elinde tutan sınıfın devletidir. Bu sınıf, antik çağda köle sahibi özgür yurttaş, ortaçağda feodal soylular ve günümüzde burjuva olarak kabul edilmektedir (Çiftiyürek, 205: 136).

Benzer ifadeler Laski tarafından da dile getirilmiştir. Laski (1966: 9)' ye göre devlet faaliyetleri mutlaka taraf tutucudur. Buna göre Yunan site devleti köleye karşı; Roma İmparatorluğu köle ve yoksullara karşı; Orta Çağ devletleri de toprak mülkiyetine sahip olanların yararına taraf tutmuşlardır. Laski, daha sonra yani *Sanayi Devrimi* 'nden itibaren devletlerin, işgüçlerinden başka satacak bir şeyleri olmayanlar karşısında, üretim araçları sahiplerinin yanında yer aldıklarını vurgulamaktadır. Bu durum devletin de toplumla birlikte bir değişim içinde yer aldığı ve tarihsel seyir içinde gelişime tabi olduğunu gösterse de devlet, sürekli olarak bir kesimin beklentilerini karşılayamamıştır.

Aynı şekilde ekonomik açıdan da devletin gerekliliği ve işlevlerinin dönemlere göre farklılık arz ettiği görülmektedir. Buna göre devlet, neredeyse her dönem, kendisini oluşturan bireylerin iktisadi hayatlarının gelişimine yardımcı olma, onların refahı için gerekli tedbirleri alma işlevine sahip olmuştur. Demir (1997: 11), devletin temel amacını “toplumsal refahı artırma” olarak açıkladıktan sonra geçmişte savaşların genellikle refahın kaynağı sayılan köle ve toprak yüzünden olduğunu belirtmiştir. Demir, günümüzde ise refah artışının, piyasaya işlev kazandırma, fiyat istikrarını koruma, ödemeler bilançosunu denkleştirme, işsizliği azaltma, kamusal malları üretme, en fakire asgari geçim imkânı sağlama ve daha iyi sosyal güvenlik hizmetleri sunma olarak anlaşıldığını kaydederek devletin özellikle ekonomik fonksiyonlarını vurgulamaktadır.

Coşkun, yaptığı bir çalışmada devletin gelişim sürecine ilişkin genel kabul gören ve yukarıda bahsedilenleri özetler nitelikte bazı tespitlere yer vermektedir. Buna göre; öncelikle devletin insanlık tarihiyle yaşıt olmadığı vurgulanmaktadır. Ancak çağdaş toplumlarda insanlar, doğumlarından ölümlerine kadar devletle ilişki içindedirler. Bu nedenle devlet ekonomiden eğitime, kültürden sağlığa, sanayiden savunmaya kadar her

sahayı denetler ve şekillendirir. Bunu yapamadığı alanlarda ise düzenler, teftiş eder ya da yasaklar. Bu anlamda hayatın kişisel olduğu boyutları bile (evlilik, boşanma, ibadet, vs.) nihai anlamda devlet otoritesine tabidir. Bu açıdan bakıldığında “devletin gölgesi bütün beşeri faaliyetlerin üstüne düşer” gerçeğinden hareketle, devletsiz toplumun olamayacağı yargısı hepimizin iliklerine kadar işlemiştir. Ancak ilkel toplumlarda ya da insanın tarih içindeki serüveninin her safhasında devlet yoktur. Coşkun, ikinci olarak devleti oluşturan -ulus, güç kullanma, egemenlik- gibi temel unsurların ve bu unsurlara yüklenen anlamların zaman içinde önemli farklılıklar gösterdiğini belirtmektedir. Günümüzde eskiye oranla devletlerin daha az şiddete başvurduğu ya da feodal hükümdarlıklara göre modern dönemde devletin, şiddet ile birlikte rızaya da önem verdiği gözlenmektedir. Ayrıca hem ulusun hem de egemenliğin sürekli bir dönüşüm içinde olduğu aktarılmaktadır. Son olarak, devletin her zaman bu günkü anlamını taşımadığını vurgulayan Coşkun, tarihin ilk dönemlerinden beri insanların bir arada yaşadığı, modern devletlerden farklı olarak “geleneksel” olarak kabul edilen bu devletlerin, çeşitli biçimler aldığını belirtmektedir. Buna göre Eisenstadt tarafından yapılan sınıflandırmalarda devletin, kent-devletler, feodal sistemler, patrimonyal imparatorluklar, fetihçi imparatorluklar ve tarihsel-bürokratik merkezi imparatorluklar şeklinde sınıflandırıldığı gözlenmiştir. Ayrıca Held tarafından devletin gelişim sürecine ilişkin yapılan tasnifte ise devletin, Avrupa’da ortaya çıkan ve bu gün modern ulus devlet olarak dünyanın her tarafına yayılan formundan önce, haraç alan geleneksel imparatorluklar, feodalizm, zümreler düzeni ve mutlakiyetçi devletler şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir (Coşkun, 2009: 154-157). Görüldüğü üzere her sahayı denetleme ve şekillendirme kudretine sahip olan devlete yüklenen anlamların zaman içinde farklılık gösterdiği kabul edilmektedir. Bu farklılıklara bağlı olarak da devletlerin çeşitli şekillerde sınıflandırmaya tabi tutulduğu söylenebilir.

Ayrıca Eroğul (1990: 24) da belirttiği üzere devletlerdeki değişimler genellikle krizlerin sonucunda meydana gelmiştir. Bu krizler nedeniyle de mevcut anlayış ve yapıların değiştiği görülmüştür. Bu anlamda Antik Çağ’ın kölecî devlet anlayışında meydana gelen bunalım sonrasında feodalizmin doğduğu, feodal sistemdeki krizin ise kapitalizmi doğurduğu iddiası kabul edilebilir. Yine kapitalist sistemdeki krizlerin ise liberalizm ve sosyalizm gibi anlayışları ortaya çıkardığı, bu krizlerdeki temel etkenin de üretim araçlarındaki gelişime paralel bir şekilde ortaya çıkan birikim ve yeni sisteme

ayak uydurulamaması gerçeğidir. Nihayetinde site devletlerinde meydana gelen bunalımların Aristo ve Platon'un yol göstericiliğinde devletin imparatorluğa evrilmesiyle aşıldığı belirtilmiştir. Bu bağlamda gelişen piyasa şartlarının sorunlarına feodal yönetimlerin çözüm bulamadığı tespiti yapan Machiavelli, More ve Hobbes gibi düşünürler tarafından ortaya atılan düşünceler ve yazılan eserler doğrultusunda da çözüm olarak önce merkezi devletlerin, sonrasında ise ulus-devletlerin önerildiği görülmüştür.

Belirtildiği gibi devletin günümüzdeki modern ulus-devlet formuna ulaşması uzun bir sürecin sonucunda gerçekleşmiştir. Bu kapsamda ilk örneklerini Mezopotamya'da, Mısır'da, Hindistan'da veren uygar toplum ve siyasal düşüncesin, eskiçağın Yunan ve Roma toplumlarında büyük gelişme gösterdiği kabul edilmektedir (Şenel, 2017: 117). Bu nedenle, tarihsel süreçte toplumların gelişimi ve buna bağlı olarak “devlet”in gelişimi ele alındığında Antik Yunan ile Roma'ya değinmek gerekli görülmektedir. Dolayısıyla Antik Yunan ve Roma'da, site, devlet, vatandaş, siyaset gibi konuların ele alınması ve karşılaştırılmasının modern devletin gelişim sürecinin anlaşılmasında faydalı olacağı düşünülmektedir.

Devletin tarihi kökenlerinin Mezopotamya ve Mısır'a dayandığı kabul edilse de Antik Yunan'ın, felsefenin olduğu gibi devletin de beşiği konumunda yer aldığı söylenebilir. Çünkü devlet ile ilgili en eski ve önemli görüşler Yunan medeniyetinin temsilcileri olan Platon ve Aristoteles tarafından dile getirildiği, Platon'un özellikle “ideal devlet” düşüncesi üzerinde durduğu (Bakan, 2019: 19-20) bilinmektedir.

Buna karşın Siyasi Tarih adlı eserinde Sander, dönemin gelişmiş uygarlıklarından biri olan İonya'dan bu medeniyeti devralan Grekler tarafından kent-devletlerde ilk demokratik yönetimlerin kurulduğunu dile getirmektedir. Sander'e göre Greklerde askeri disiplin, eşitlik anlayışı ve toplumsal dayanışma ile beraber tarımın ticari bir temele oturması Atina, Milet, Sparta ve Efes gibi kent-devletlerde demokratik eğilimin güçlenmesini sağlamıştır (Sander, 1989: 38-41).

Şenel'e göre eski Yunan toplumu ve kültürü, siyasal kurumları ve siyasal düşüncesi ile çağdaş Batı toplumları, Batı kültürü, Batı siyasal kurumları ve siyasal kuramları arasında büyük benzerlikler, hatta paralellikler vardır. Bunlar yalnızca Batı'da

Hümanizma ve Rönesans çağlarında incelenen Yunan kültüründen esinlenilmiş olunmasıyla açıklanamaz. Görünüşteki bu benzerliğin altında (salt kültürel esinlenmeden öte) her iki toplumun benzer ekonomik ve toplumsal gelişme aşamalarından geçmiş olması yatmaktadır. Bununla beraber Şenel, Yunan'da ortaya çıktığı kabul edilen uygarlığın kökeninde Girit (Minos) uygarlığı ile Minos ve Mykene uygarlıkları kanalıyla gelen üç bin yıllık Ortadoğu uygarlıklarının kültür birikimlerinin yattığını belirtmektedir (Şenel,2017: 117-118).

Bunun aksine, başka bir görüşe göre ticaret yapmaya ve koloniler kurmaya daha önceden başlayan Yunanlıların, M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren kendilerinden önceki Ege sitelerini ve medeniyetlerini örnek almaksızın Atina, Sparta, Korinthos, Thebes, Samos ve Miletos başta olmak üzere yeni şehirler kurdukları belirtilmektedir (Wells, 1959: 80).

Ancak bu kent-devletlerin (polis) ortaya çıkmasının farklı şekillerde olduğu belirtilmektedir. Buna göre Miletos gibi eski Miken yerleşimleri ya da Atina gibi kaleler ile synoikismos olarak adlandırılan birçok köyün bir araya getirilmesinin polislerin oluşumunda etken olduğu kaydedilmiştir. Polislerin, başlangıçta bir taraftan soya dayalı olması; diğer taraftan küçük bir arazi parçası ile birleştirilmiş bir tepe üzerinde kurulu kale (akropolis) görünümüne sahip olması onların “kent devleti”nden çok “cemaat devleti” deyimine uygun düştüğü belirtilmektedir. Küçük bir devlet organizasyonu olarak görülen bu polislerin dinsel, siyasal, toplumsal ve ekonomik yaşamın merkezi olduğu kabul edilmektedir. Kentlerin sahip olduğu en önemli siyasal kurumlar olarak danışma (bule) ve halk (demos) ön plana çıkmaktadır. Ayrıca bu kent devletlerin küçüklüğü, vatandaşlarının her türlü siyasal olaydan doğrudan etkilenmelerine yol açtığı, siyasal yaşamda kent-devlet anayasasının izin verdiği ölçüde pay sahibi olduğu söylenebilir (İplikçioğlu, 2007: 22-23).

Öte yandan devlet ile bağlantılı olarak, vatandaşlığın kavram ve kurum olarak ortaya çıkışının, Antik Yunan'da siyasal/kamusal alanın ortaya çıkmasıyla eş zamanlı hatta özdeş olduğu aktarılmaktadır (Özkazanç, 2011: 60, Polat, 2011: 131). Buna ilaveten siyasi terminolojide geçen “monarşi”, “aristokrasi”, “oligarşi”, “demokrasi” ve “politika” gibi kavramların etimolojik kökenlerinin Yunanca olması bu alanda Antik Yunanlıların önemli rol oynadığının göstergesi olarak kabul edilmektedir (Cartledge, 2013: 20).

Bu kavramların Antik Yunan’da ortaya çıkmasına rağmen, ilk dönemlerinden beri burada demokratik uygulamaların varlığından bahsedilemez. Çünkü, Antik Yunan’da uzun süre (M.Ö. 5. yüzyıl ortalarına kadar) önce tek kişinin egemenliği sürdürülmüş, daha sonra yurttaş meclislerinin olduğu görülmüştür. Ancak yurttaş meclisinin anayasasız kanun yapmasının önünde mahkemelerin veto yetkisinin varlığı da demokratik sayılmamıştır. Bu durum M.Ö. 5. yüzyılda değişmiş, meclis çoğunluğu ile alınan kararlar, yargıcılar kurulunun bir son kontrol anlamındaki denetimi dışında meclis otoritesinin ağırlığı hissedilmiştir. Ayrıca Yunan’da iktidarın merkeziyetçi yapısı da dikkat çekmektedir (Lipson, 2005: 274-275).

O döneme göre demokratik kabul edilebilecek uygulamaların farklı nedenleri üzerinde durulmuştur. Aydoğan (2005: 208), küçük devletçikler (polis) olarak yapılan Helen kentlerinde nüfusun az olmasının, yurttaşlık haklarına sahip olanların toplanarak birlikte karar vermesine olanak sağladığını dile getirmiştir. Aydoğan, ayrıca Sparta nüfusunun en kalabalık döneminde bile (250 bin kişi), şehir meydanında (agora) toplananların sayısının 6 bin ile sınırlandırıldığını da belirtmektedir.

Kalın (2018: 244)’a göre Yunanlılar siyaseti, şehir-merkezli bir eylem olarak tanımlamışlardır. Bunun sebebi “kamusal alan” (public sphere) ın, ancak *logosu* kullanan insan topluluklarının bulundukları yerde ortaya çıkmasıdır. Bundan dolayı Yunanlılarda siyaset ancak şehirde yapılan bir eylem olarak kabul edilir.

Benzer şekilde Yunan şehirlerinde siyasetin, bir despotun sarayından değil, aynı zamanda siyaset arenası olarak hizmet gören bir pazar yeri olan *agora*’da eşit vatandaşlar arasındaki tartışmalar sonucu ortaya çıktığına dikkat çekilmektedir. Burada vatandaşlar yasalar önünde eşit olarak hem yurttaşlık haklarından faydalanmışlar hem de kurulan meclislerde eşit konuşma fırsatlarından yararlanmışlardır (Minogue, 2002: 16; Uluç, 2013: 68). Ancak “vatandaşlığın” Yunan Polisi’ndeki anlamının siyasi hayata katılma hakkına sahip, şanslı azınlıklar olduğu unutulmamalıdır. Bunların genel nüfusa oranla küçük bir azınlık olduğu kaydedilmiştir. Vatandaşların dışındaki büyük çoğunluğu ekonomik hayatta bir üretim aracı olmakla beraber siyasi ve sosyal hayatta yeri bulunmayan köleler oluşturmaktadır (Polat, 2011: 131).

Mc Neill (2008: 142), *polis*'in Yunan'da psikolojik çekim alanının çok güçlü olduğunu vurgulayarak din, sanat, edebiyat ve felsefenin de polis ile ilişkiler çerçevesinde biçimlendirildiğini ya da buna bağlı olarak yeni renk kazandığını belirtmektedir. Kısmen şehir, kısmen de devlet olarak kabul edilen *polis*in (Cartledge, 2013: 19), Antik Yunanlılar için, sadece toplumsal ve siyasal bir örgütleniş biçimi olarak görülmediği, aynı zamanda tanrıların Yunanlılara bağışladığı çok değerli bir armağan olarak görüldüğü söylenebilir. Bu nedenle Yunanlılar arasında polis düzenini bozmak, tanrılara karşı gelmek olarak algılanırdı. Ayrıca düzeni bozmanın cezası ya ölüm ya da sürgün olarak verilirdi (Uluç, 2013: 63).

Yukarıda belirtildiği gibi Yunan *polis*inin, şehir, devlet ile birlikte toplum anlamına da geldiği görülmektedir. Polis içindeki tüm etkinlikler ve kurumların devlet denetiminde olduğu bu yapıda, ekonomik alan da siyasal düzene yani devlete tabiydi. Devletin üstünlüğü herkes tarafından kabul edilmekte, yurttaşların toplumsal sorumluluk almaları gerekli görülmekteydi. Devletin bu üstünlüğü o dönemin en önemli düşünürleri olan Platon ve Aristo tarafından da dile getirildiği ve devlete sınır koyma ya da alternatif arama gibi düşüncelerine rastlanmadığı vurgulanmaktadır (Lipson, 1997: 158-159).

Tekrar belirtmek gerekirse, her ne kadar günümüz demokrasileri ile farklılık gösterse de Antik Yunan sitelerinde (Polis), demokrasinin bir çeşidinin de uygulandığı görülür. Toplumsal yapının, yurttaşlar, köleler ve yabancılar olarak üçe bölündüğü, siyasal iktidarın ilk önce yalnızca aristokratların elinde olduğu daha sonra yurttaşların da yönetime katıldığı görülmektedir. Siyasi anlayış yurttaşların kamusal sorunlarla birlikte sitenin dış ilişkilerini belirleyen konularla ilgili görüşlerini açık ve kapsamlı bir şekilde dile getirmelerine imkân tanımaktaydı (Ekinci, 2017: 181). Ancak hiçbir Yunan şehrinde yurttaş kadınlara tam kamusal siyasi statünün verilmediği, klasik Yunan dünyası toplumlarının büyük ölçüde biyolojik ve toplumsal cinsiyet rollerine göre ayrıştırıldığı kaydedilmektedir (Cartledge, 2013: 25). Holton'da benzer şekilde Yunan'da kent (polis) yönetimine katılmanın ancak özgür, erkek ve taşınmaz mal sahibi olmakla mümkün olabildiğini belirtmiştir. Aslında hane halkı üzerinde yönetim yetkisinin bu şartlara bağlı olduğu, ancak hane halkı üzerindeki güce sahip olduğu

takdirde, mülk sahiplerinin daha geniş siyasal otoriteyi kullanmaya ehliyetli sayılabilecekleri (Holton, 1999: 13) kabul edilmektedir.

Uluç (2013: 62), aynı zamanda Batıdaki en erken siyasî organizasyon biçimlerinden biri olarak kabul edilen Yunan Polisi'nde başlıca üç çeşit yönetim biçiminin geliştiğini belirtmektedir. Aristokrasi, despotizm ve demokrasi olarak sınıflandırılan bu yönetim biçimlerinden demokrasi ve aristokraside meclislerin bulunduğu, bu meclislerde bireylerin kendileri hakkında kararları verebildikleri belirtilmektedir. Uluç, "doğrudan katılım"ın geçerli olduğu o günkü sistemin "gerçek demokrasi" olarak kabul edilebileceği, ancak bu gün uygulanmasının (nüfus sayısı ve geniş alana yayılması nedeniyle) mümkün olmadığını vurgulamıştır.

Anlaşıldığı kadarıyla Antik Yunan'da siyasî eylemin doğrudan, aracısız ve katılımcı olduğu ancak bu katılımın modern standartlar dikkate alındığında oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir (Cartledge, 2013: 23). Yayla (2017: 45)'ya göre de Antik Yunan demokrasisi esas alındığında, halkın kimlerden oluştuğu bir sorun alanıdır çünkü Atina demokrasisinde halk, Atina'da yaşayanların tamamını kapsamadı. Yayla, doğrudan demokrasi örneği olan Atina demokrasisinin genel bir eşitlikçi anlayışa sahip olmadığının kanıtı olarak, kadınlar, köleler ve yabancıların halkın bir parçası olarak görülmemesini öne sürmektedir. İlaveten Yayla, Platon ve Aristo'nun da köleleri insan olarak görmediğini belirtmektedir.

Aynı şekilde Eroğul (1991: 17)'da Yunan'da devlet yönetimine katılımın sınırlı olduğu yani kadınlar, köleler ve yabancıların dışarıda tutulduğu bir katılımın aslında büyük bir eşitsizlik ve baskı aracı olduğunu dile getirmektedir. Bununla birlikte Eroğul, yönetime katılımın ve kamu görevi üstlenmenin Sparta gibi bazı site-devletlerde kendisine katılma hakkı tanınan yurttaşlar için zorunlu olduğunu ancak Atina'da serbestliğin söz konusu olduğunu belirterek demokrasi açısından yönetime katılım ve özgürlüğün tüm Antik Yunan'da aynı olmadığını vurgulamaktadır.

Buna ilaveten kamu yaşamının demokratik bir biçime sahip olduğunun kabul edilmesine karşın Atina'da kentin önderlerinin ve ileri gelen komutanlarının uzun süre aristokratik ailelerden geldikleri (Mc Neill, 2008: 191) kabul edilmektedir. Bu durum

demokrasinin tam anlamıyla herkes için uygulanabilirliğinin söz konusu olmadığını aklı getirmektedir.

Antik Yunanlılar için her dönemin aynı şekilde olduğu söylenemez. Özek'e göre Antik Yunan'da "akılcı felsefe"nin varlığına karşın, tekelleşmiş siyasal iktidara dayanan bir devlet sisteminin kurulamamış olmasının, dolaylı bir biçimde teokratik ve hoşgörüsüz siyasal yapıların belirmesine neden olduğu söylenebilir. Genellikle küçük birlikler şeklinde oluşan Yunanlıların ortak yönlerinin "ırk", "dil" ve "din" birliği olduğu görülür. Yunan'da Site toplumsal, siyasal ve ekonomik bir yapıyı olduğu gibi dinsel bir bütünü de belirtmektedir. Siteler birbirinden bağımsız nitelikte gelişmiş ve bunlar sonuna dek bağımsızlıklarını savunmuşlardır (Özek, 1983: 23).

Öte yandan Antik Yunan'da, Aristoteles'ten sonra gelişen olaylar yüzünden siyasal düşüncenin de ciddi değişime uğradığı iddia edilmektedir (Tannenbaum ve Schultz, 2011:103). Bu olayların başında Büyük İskender'in *polisi* yıkması ve Yunan topraklarından Hindistan'a kadar uzanan büyük bir devlet kurması gelmektedir. Yunanlılar siyaseti, siyasal teori ve yurttaşlığı site (polis) şartlarında tanımladıkları için devlet işlerine yurttaşların aktif katılımı ve toplumun siyasal işlerinin birlikte yürütülmesini yani yüz yüze demokrasiyi o günün şartlarına göre uygulamakta idiler. Ancak Büyük İskender Yunan Polisi ile birlikte bu düşüncenin de değişimine etki etmiştir. Bu yeni duruma göre yönetim tek kişide (tanrı/kral) olduğu gibi çok farklı insanlardan oluşan bu devlette insanların çıkarlarını gözetecek yeni kurumlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Buna ek olarak Stoacılık düşüncesinin gelişimi de Yunan düşünce sisteminin ve siyasetinin değişimine yol açan etkenlerdendir. Daha sonraki süreçte Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının çok fazla büyümesi de devlet ve yurttaş ilişkisini değiştirmiş, Yunan'da toplumun bir parçası olarak sıkı bir denetime tabi olan yurttaşlar, Roma'da merkezi otoriteden daha çok valilikler ve diğer özerk yönetimlere tabi olmuşlardır (Lipson, 1997: 160-161).

Antik Yunan ile birlikte Roma'nın da siyasi bir yapılanma olarak ve farklı dönemlerde farklı yönetim şekilleriyle önemli bir devlet örneği olduğu kabul edilmektedir. Roma, İtalya'nın merkezî bir yerinde ve verimli Latium Bölgesi'nin batısında yer almaktadır. Bu bölgenin, Etrüsk ve Hellen kültürlerinin kesişme noktasında bulunmasının Roma için, birliğin gerçekleşmesi açısından, son derece

elverişli olduğu ifade edilmiştir. Kuruluş yılının tam olarak belirlenememesine ve M.Ö. binli yıllara kadar götürülmesine rağmen Roma'nın kuruluşunun, ağırlıklı olarak M.Ö. 550 yıllarına dayandığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte yine M. Ö. 510'lu yıllarda Roma'daki yabancı (Etrüks) egemenliğine son verilerek cumhuriyetin kurulduğu kaydedilmiştir (İplikçioğlu, 2007: 66-70).

Krallık sonrasında bir cumhuriyet olarak doğan ve daha sonra kent-devlet haline gelen Roma, egemenliğini Grek Yarımadası ve Makedonya'ya kadar genişletmiştir. M.S. 212'de tüm özgür insanlara yurttaşlık hakkının verilmesiyle büyük bir cumhuriyete dönüşmüştür. Bu haliyle Batılı anlamda “modern devlet”in öncüsü kabul edilmektedir. Roma'nın güçlü olduğu dönemde yurttaşlar arasında adalet, yasalara bağlılık ve yasaların üstünlüğu geleneğinin olduğu ancak bu durumun (temelde siyasi açıdan zayıf olduğu için) uzun sürmediği belirtilmektedir (Sander, 1989: 43-44).

Buna karşılık Duverger, aslında Cumhuriyet yönetimi ve senato ile birlikte kralın idaresinin Roma'da uzun süre devam ettiğini bildirmiştir. Duverger, Roma Cumhuriyeti'nde sadece askeri açıdan çok sıkıntılı zamanlarda yani olağanüstü durumlarda, senato tarafından sınırsız yetkilerle atanan *diktatör*ün bir süreliğine idareyi ele aldığını belirtmektedir. Kanuni bir müessese olarak kabul edilen ve sadece ortaya çıkan tehlikeli durumun (istila, halk isyanı, hükümet darbesi) cumhuriyeti tehdit ettiğinde, ilan edilen diktatörlüğün, altı ay süreyle ilan edildiği ve diktatörün gerekli tedbirleri almakla yükümlü olduğu görölmektedir. Böyle durumlarda majistralar arasından birisini seçerek geçici olarak kuvvetler ayrılığını askıya almak şeklinde ilan edilen diktatörlük müessesesinin, günümüzde modern hukuk tabiriyle “istisnai hal” ya da “tam yetki” olarak adlandırılan duruma benzetilebileceği kabul edilmektedir (Duverger, 1962: 65).

Bununla birlikte Cumhuriyet Dönemi'nde yönetimin başta soyluların (patriciler) elinde olduğu, soylu olmayanların (plebler) mücadelesi sonucunda bu durumun değiştiği ve toplumsal statünün plebler ve patriciler arasında eşitlendiği belirtilmektedir. (Bayramoğlu, 2008: 74). Eroğul (1991: 18), M.Ö. 300 yılında Roma'da patricia sınıfıyla, pleblerin yönetimde aynı konuma geldiğini, ancak fetihçi bir cumhuriyet olan Roma'da, M.Ö. 31 yılında demokrasiye son verilerek imparatorluğun kurulduğunu aktarmıştır.

Bundan bir müddet sonra Roma’da tanrı-kral anlayışına da rastlanmaktadır. Wells tarafından, bir mabede koydurduğu heykelinin üstünde “yenilmez tanrı” yazan J. Sezar ile birlikte Roma’da “tanrı-kral” anlayışının giderek hâkim olmaya başladığı dile getirilmektedir. Zaten M. Ö. birinci yüzyıldan itibaren can çekişmeye başlayan cumhuriyet ve senatonun, bir süre sonra etkinliğini kaybederek yerini imparator ve ona bağlı memurlara bıraktığı (Wells, 1959: 120-122) kaydedilmiştir.

Sosyal açıdan ise, Yunan sitelerinin aksine Roma sitelerinin, daha karmaşık bir yapıya sahip oldukları görülür. Toplumun en alt tabakasında serfler/köleler, bir üst tabakada azledilmişler ve en üst tabakada ise yurttaşlar yer almaktaydı. Yukarıda da belirtildiği gibi yurttaşların ise kendi aralarında plebler ve patriciler olmak üzere ikiye bölündüğü, bunlar arasında patricilerin kendilerini Roma’nın ilk kurucularına dayandırmalarına bağlı olarak Roma’da siyasi, hukuki, ekonomik ve dini alanlarda söz sahibi oldukları, önemli görevleri üstlendikleri, tarım topraklarının büyük kısmına sahip oldukları ve yargıçlık yapabildikleri belirtilmektedir (Ekinci, 2017: 185).

Aslında Romalıların, Antik Yunan site devletinin çöküntüsü üzerine başka kavimlere ait devletlerin eklenmesi ve devlet yapısını geliştirerek imparatorluk kurdukları kabul edilmektedir (Uluç, 2013: 71). Buna dayanarak Romalı düşünürlerin genellikle Yunanlı düşünürleri izledikleri, siyasetle ilgili yeni düşünceler ortaya koyamadıkları buna rağmen hem oluşturdukları Roma hukuku hem de devlete sağladıkları kurumsal nitelikteki katkıları ile etkilerinin günümüze kadar devam ettiği söylenebilir. Bu nedenle Roma siyasi teşkilatlanmasının, Yunan Site- Devletine bazı yönleriyle benzerlik gösterdiği, bunun sebebi olarak da hem iki topluluk arasındaki uzak hısımlık hem de Güney İtalya’da kurulan Yunan sömürgelerinin etkisi gösterilmektedir. Bununla birlikte Roma’da eskiden beri bir kral olsa bile, çeşitli partili ailelerin şeflerinden kurulu Senato, ayrıca komiteler yani halk kurullarının olduğu daha sonra bunun yerini konsüllerin ve seçimle geçici olarak işbaşına getirilen diğer memurlukların aldığı kaydedilmiştir (Mosca, 2005: 43).

Dursun (2016: 146)’a göre; Eski Yunan’da devlet (polis), ortak iyi hayatı gerçekleştirmek amacıyla bir şehir düzeyinde örgütlenmiş organik bütünlüğü ifade ederken, Roma İmparatorluğu’nda ise devlet, temeli hukuk anlayışına dayalı geniş bir siyasi alanda siyasi düzeni sağlamaya yönelik bir örgütlenmedir.

Bununla beraber Roma’da, Atina’nın aksine son kral Tarquinius’un kovulmasından sonra erken dönemde tek kişi yönetimine karşı otoritenin dağıtıldığı iddia edilmektedir. Tek bir halk meclisi yerine farklı işlevleri olan birçok meclis, tek bir konsül yerine birbirini denetleyen iki konsül oluşturulmuştur. Hâkimler ve meclisler arasında Senato önemli bir rol oynamıştır. Roma’da iktidarın merkezde toplanmadığı önemli bir kısmının yerele kaydırıldığı (Lipson, 2005: 274-275) göze çarpmaktadır.

Bu konuda Özek, “Devlet ve Din” adlı eserinde hukuk ve siyasal yapısı açısından Roma’yı ele alırken, Roma tarihinin değişik dönemlerinde, siyasal iktidar–din ilişkilerinin “hoşgörü” temeline dayandığını dile getirmektedir. Ayrıca Özek, değişik biçimlerde de olsa, Roma’nın, değişik dönemlerinde imparatorluk olarak, değişik ve çok çeşitli uluslardan oluşan siyasi birliği ve tekelleşmeyi de gerçekleştirdiğini savunmaktadır (Özek, 1983: 24-25).

Antik Yunan ve Roma arasındaki siyasal düşünce farklarından bazılarının şu şekilde açıklandığı gözlenmiştir (Tannenbaum ve Schultz, 2011: 103): Yunan da siyasetin hedefi polis içinde aktif katılım iken Roma’da siyasetin hedefi bir imparatorluk yaratma ve bunu sürdürmeye yöneliktir. Dolayısıyla Yunan’da bağlılık polise iken Roma’da bağlılık Sezar’a yani tanrı-kral olarak görülen *lider*edir. Yunan’da erdem kişisel çıkarlar değil, toplumun çıkarlarıdır. Roma’da ise kişisel çıkar, güç ve rekabet ön plandadır. Ayrıca Yunan’a oranla Roma’da kadınların daha fazla siyaset içinde yer aldığı söylenebilir.

Öte yandan Roma’da devlet-din ilişkilerinin ayrıca ele alınması gereken bir alan olduğu kabul edilebilir. Bununla birlikte Roma’da başlangıçta mevcut (pagan) dinden kaynaklı Hristiyanlığın reddedilmesi ve yeni dini kabul edenlere acımasız davranılması söz konusu iken, Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinden sonra da bu durumun devam ettiği ancak bu defa Hristiyanlığa mensup olmayanların ötekileştirilerek onlara kötü davranıldığı kaydedilmiştir. Özek tarafından, Roma İmparatorluğu’nda bağnazlığın ve teokrasinin egemen olmaya başladığı dönemin ortaçağa girişi işaret ettiği belirtilmektedir. Özek, özellikle Hristiyanlığın, Roma İmparatorluğu’nda ve Avrupa’da yaygınlaşıp, papalık dinsel bir iktidar olarak belirdikten sonra, tüm Avrupa’da Hristiyanlığın siyasal iktidar üzerinde egemen olma savaşı verdiğini belirtmektedir. Özek, yaygınlaşmaya kadar sürdürülen işkence, zulüm

ve baskıların yaygınlaştıktan sonra da diğer dinlere ya da papalığın anlayışına karşı çıkanlara uygulandığını aktarmaktadır (Özek, 1983: 32-34).

Bunun dışında Antik Yunan-Roma karşılaştırmasında kamusal alan, özel alan ve vatandaşlık ile ilgili belirtilen şu hususlar dikkat çekmektedir: Antik Yunan Polisi'nde kamusal alan, bir takım haklara, yükümlülöklere ve imtiyazlara sahip olan vatandaşların kendilerini temsil ettikleri siyasal nitelik taşıyan bir alan olmuştur. Özel alan ise vatandaşlık hakkına sahip olmayan, katılım hakkı olmayan, kadınlar, çocuklar, kölelerden oluşmaktaydı. Kamusal alan, sadece mekânsal olarak bir yeri işaret etmeyen, mahkeme ve meclis görüşmelerinin yapıldığı mekânların yanı sıra savaşların ve savaş oyunlarının yapıldığı alanları da kapsamaktaydı. Buna karşılık Roma'da 'devlet' yapısı gelişmiş ve kurumsal olarak çeşitlenmiştir. Söz konusu "devletleşme" süreci iktidardaki kişinin siyasal faaliyette güç kazanmak ve daha önemlisi kişisel çıkarlarını elde etmek amacıyla -oysa Antik Yunan'da kişisel çıkarlar hoş görülmemekteydi- yeni bir yapının oluşumuna neden olmuştur. Her ne kadar kendine özgü siyasal öğretiye sahip olmasa da Roma hukuk sisteminin ve hukuk birikiminin onu her zaman koruyan bir güç olduğu görölmektedir. Hükümdarın kişiliğini, dinini kullanarak oluşturduğu yasalar çerçevesinde oluşan kurumsal yapılanmada, bazı meclisler aracılığıyla hakları ve yetkileri tanımlanmış olan vatandaşların katılımında bulunduğu gözlenmekteydi (Uluç, 2013: 573-574). Bu nedenle Roma'da halk ve vatandaşlık kavramları önemli siyasi kavram/statü olarak öne çıkmaktadır. Bayramoğlu (2008: 74-75)'na göre Roma'da cumhuriyetin kurulması, yönetim işinin halka ait olması anlamına gelmektedir. Ancak "halk" kavramının günümüzdeki anlama gelmese bile baştaki (sadece soylulara ait) anlamından sıyrılarak zamanla hem soylu olmayanlara hem de mülk sahibi olmayanlara doğru genişlediği ve bunlara da vatandaşlık hakkının verildiği bilinmektedir.

Roma'nın düşünürleri ve bu düşünürlerin özellikle siyaset, devlet ve yönetime dair ortaya koydukları eserlerin Antik Yunan'dan etkilendiği kabul edilmektedir. Bunlardan biri ve belkide en önemlisi Marcus Tullius Çiçero'dur. Kuşkusuz Roma'dan bahsederken siyaset, hukuk, adalet, devlet ve kamu yararı gibi kavramları ele alan Çiçero'nun etkisinden de bahsetmek gerekmektedir.

Çiçero'nun felsefe ve siyaset metinlerinden örnek aldığı Platon ve Aristoteles'ten farklı olarak, bir devlet adamı olduğuna dikkat çekmek gerekir. Dolayısıyla Consul'luğa

kadar uzanan aktif siyaset hayatında sürgün edilme pahasına genellikle cumhuriyeti, diktatörlüklere karşı koruma amaçlı faaliyetlerde bulunduğu ifade edilmektedir. Bir devlet adamı ve aktif bir siyasetçi olmasına rağmen Çiçero, genellikle yaşadığı deneyimlere dayanarak son derece önemli eserler bırakmıştır. Bu eserler içinde öne çıkanı, De Re Publica(Devlet Üzerine)'dır. Çiçero'nun bu eserinde bilhassa Yunan filozoflar Platon ile Aristoteles ve Yunan tarihçi Polybius'un devlet anlayışlarını göz önünde tutarak, kendi devlet anlayışını ortaya koyduğu belirtilmiştir (Çevik, 2017: 15).

Buna ilaveten Özek (1983: 32) tarafından da belirtildiği gibi Roma'nın ünlü düşünürü Çiçero, özellikle "devletin niteliği" sorunu üzerinde durmuş, temel ilke olarak "devletin kamu yararına ve adalete yönelmesini" ileri sürmüştür. Çiçero'ya göre insan, hukuk ve adalet için yaratılmıştır. Bu yüzden devletlerin üstünde egemen olan, herkeste var olan ve insanların hepsine sağlanmış olan "adalet ve hak" kavramlarıdır.

Son olarak Antik Yunan ve Roma'da devletin iktisadi hayata dair faaliyetlerinden bahsedilebilir. Bu çerçevede belirtmek gerekir ki, Eski Yunan ve Roma'da iktisadi hayat veya devletin iktisadi rolü ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bunlardan birinde Ökte (2008: 37-62), Antik Yunan'da iktisadi hayatın siyasi hayatın bir parçası olarak görüldüğünü, o dönem filozoflarının iktisadi sorunlara siyasi sorunlardan daha az değer verdiklerini belirtmektedir. Bununla birlikte Aristo, Eflatun gibi düşünürlerin, tarım, para, ticaret, faiz, nüfus, üretim, devlet gibi konularda pek çok görüş ileri sürdüklerini belirten Ökte, 16. yüzyıla kadar Batı dünyasının bu filozofların analizlerinden yararlanmaya çalıştıklarını ancak bu düşüncelerin, sezgiye dayalı basit bir bilgi düzeyinden öteye gidemediğini vurgulamaktadır. Yine de değer, fiyat, mülkiyet, para, servet gibi birçok kavramın bu dönemin düşünürlerine ait olduğunu kaydeden Ökte'ye göre Yunan ile karşılaştırıldığında Roma'nın iktisadi hayata önemli ve orijinal katkısı olmamıştır. Ne var ki Roma tarihinin uygarlık tarihine asıl katkısı, bu gün liberal ekonomik sistemin esasını oluşturan özel mülkiyet ve sözleşme özgürlüğü gibi kurumların hukuki temellerini atmış olmasıdır. Ayrıca Ökte'ye göre Batı dünyasının sosyal, siyasi ve iktisadi düzeninin bireysel özgürlük zeminine oturması Roma sayesinde olmuştur.

Taş ve Günay (2015: 162-163) tarafından yapılan bir çalışmada, Antik Yunan ve Roma'yı da kapsayacak şekilde Antik Çağ'daki devlet ve ekonomi ilişkilerine

değinilmiştir. Bu çalışmada Antik Çağ ve Orta Çağ'da ekonomik değişimin yönünü ve hızını, statü bağları özellikle de soyluluğun belirlediği belirtilmektedir. Taş ve Günay'ın açıklamaları kendi ifadeleri ile şöyle devam etmektedir: *“Antik Çağ'da devletle ekonomi arasındaki ilişki, tam anlamıyla toplumsal yapının yansımasıdır. Bu çerçevede tarım toplumlarında, tarımsal üretimin organizasyonu bakımından daha örgütlü bir siyasal organizasyona ihtiyaç duyulması nedeniyle, iktisadi bakımdan otoriter ve müdahaleci devleti zorunlu kılmıştır. Ancak ticaretle geçinen toplumlarda devletin iktisadi bakımdan daha liberal bir özellik kazandığı görülmektedir. Antik Çağın devletleri fetihçi devletlerdi. Fetihçi karakteri ağır basan toplumlarda askeri başarıların arttığı dönemlerde devlet gelirleri fetihlerin kazançlarıyla arttığı için, devletin, ekonomik olayların uzağında kalarak daha liberal bir tutum aldığı görülmektedir. Ancak askeri başarılar gerilediğinde devlet gelirleri, fetihçi kazançların düşmesi nedeniyle azaldığından, devletin ekonomik olaylara daha yakın durarak, müdahaleci ve otoriter bir tutum aldığı görülmektedir. Devletle ekonomi ilişkisi hakkında, toplumdan topluma doğan farklılıkların, toplumsal kültürden daha çok ekonomik faaliyetin niteliğiyle ve üretim koşullarıyla ilgili olduğu ve üretim koşullarının kendi özgün geleneğini yarattığı anlaşılmaktadır.”* Bu durum bize aslında siyasi bir yapı olan devletin Antik Çağ'da iktisadi hayata dair görevlerinin hiç de azımsanamayacağını göstermektedir. Kuşkusuz günümüze yaklaştıkça gelişen yeni süreçlerle beraber, devletin bu görevlerinin arttığı dolayısıyla giderek kurumsallaşan yapısı ile de ekonomik hayata müdahalesinin daha çok söz konusu olduğu düşünülmektedir.

2.3. Devletin Siyasi Rolü: Şehir (Kent)-Devletlerden Modern Ulus-Devlete

Sıkça vurgulandığı gibi devletin, toplum yapısında önemli etkisi olan, toplumsal yaşamın düzenlenmesi bakımından varolan tüm kurum, yapı ve örgütleri kapsayan, onların üzerinde yer alan ve meşru cebir kullanma yetkisiyle donatılmış bir yapısı vardır. Bu nedenle faaliyetlerinin ne olduğu ya da ne olması gerektiği konusunda ciddi tartışmaların olduğu görülmektedir. Bu tartışmaların, modern devletin oluşumu ve devletin faaliyet alanlarının genişlemesiyle devam ettiği de kabul edilmektedir. Ancak bu durum, devletin faaliyetlerinin asıl belirleyicisi anlamında, toplumun iradesinin bir sonucu olarak, onu kuran, işleten ve kontrol eden kişilerin iradelerine bağımlı olduğu,

bu kişilerin toplum ve evren anlayışından etkilendiği gerçeğini değiştirmemektedir (Dursun, 2016: 156).

Devletin siyasi rolüne ilişkin Habermas (2005: 15), modern anlayışa göre “devlet”in, hukuksal anlamda tanımlanmış bir kavram olduğunu, nesnel anlamda içte ve dışta egemen bir devlet gücüne; coğrafyası bakımından, kesin olarak sınırları çizilmiş ülke topraklarına, yani devlet sahasına; sosyal açıdan da, mensupların tümüne, yani devlet halkına işaret ettiğini ifade etmektedir. Böylece siyasal bir yapı olan devletin egemenlik alanı vurgulanmaktadır.

Buna ilaveten devletin, bireysel ve toplumsal yaşamda en fazla etkiye sahip siyasi güç olduğu söylenebilir. “Siyaset” adlı çalışmasında Heywood (2015: 87), devletin gölgesinin neredeyse bütün beşeri faaliyetleri etkilediğini belirterek, eğitimden iktisadi işletmeye, sosyal refahtan halk sağlığını korumaya, iç düzenden dışa karşı savunmaya kadar devletin şekillendirme ve denetleme fonksiyonuna sahip olduğunu dile getirmektedir. Heywood, ayrıca devletin şekillendirip denetlemediği yerde ise düzenleme, teftiş etme, yasaklama ve yetki verme gibi işlevleri olduğunu hatta kişisel veya özel alana (evlilik, boşanma, kürtaj, ibadet) bile müdahale edebildiğini belirtmiştir.

Bununla birlikte çoğu zaman huzur ve güvenin aracı olarak kabul edilen devlete yüklenen görev, farklı dönemlerde değişiklik arz etmiştir. Bu bakımdan devlet, Antik Yunan’da güven ve birlikteliğin aracı olarak, ataerkil ve zengin bir sınıfa dayanmakta iken, Orta Çağ’da ise genellikle teokratik yapının esas alındığı, güçlü senyörlük ve kilisenin egemenliğine dayanmıştır. Daha sonraki dönemde devletin mahiyetinde değişim yaşandığı, akabinde önce ulus-devlet anlayışının hâkim olduğu, günümüzde ise ulus-devletin aşındığı ve uluslararası sermayenin egemenliğine dayalı yeni bir devlet anlayışının ön plana çıktığı kabul edilmektedir (Ay ve Uçar, 2015: 195-206).

Bu şekilde devletin rolüne ilişkin dönemlere göre farklı düşüncelerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu dönemlere bakıldığında eski çağlarda kent-devletlerin, sonraki dönemde kiralıkların ve imparatorlukların, daha sonra ise modern ulus-devletlerin işlevlerinin az ya da çok birbirlerinden farklılaştığı söylenebilir.

Bilindiği üzere neredeyse tüm devletler kendisini oluşturan daha küçük birimlerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Devletleri oluşturan en önemli yaşam alanı, *şehir* ya

da *kent* olarak adlandırılan ve tarihi çok eskiye dayandığı kabul edilen, belirli bir toprak parçası üzerindeki topluluktan oluşan siyasi birimlerdir. En eski kentler olarak, Nil üzerinde kurulan Mempis, Thebes ya da Mezopotamya’da Babil, Sümer, Ur kentleri kabul edilse de Hindistan ve Çin’de de eski kentlerin varlığı bilinmektedir (Hatt ve Reiss, 2002: 28). Dünya tarihinde, ilk şehirlerin, tıpkı ilk sulamalı tarım, ilk medeniyet ve ilk yazılı dil gibi Sümerlere ait olduğu Reader (2007: 41, 69) tarafından da belirtilmektedir. Buna ilaveten Reader, Mezopotamya ve İndus Vadisi medeniyetlerinin en eski şehirlerinin yaklaşık altı bin yıl öncesine dayandığını, Mısır’da biraz daha geç başladığını bildirmiştir. Reader, şimdiye dek bilinen en eski Çin şehrinin yaklaşık 4.500 yıl öncesine dayandığına, Orta ve Güney Amerika’da ki şehirlerin ise bundan bin yıl daha yeni olduğuna dikkat çekmiştir. Reader, her bölgede kurulan bütün bu şehirlerin her birinin ayrı bir medeniyeti ortaya çıkardığını dile getirmiştir.

Taş ve Günay da konuyla ilgili benzer açıklamalar yapmışlardır. Taş ve Günay’ın bildirdiğine göre, insanoğlunun geliştirdiği ilk siyasi organizasyonlar kentler içinde şekillenmiş ve Antik Çağ’ın ilk devletleri, şehir devletleri olarak ortaya çıkmıştır. Böylece şehir devletleri zamanla diğer kentleri de içine alarak imparatorluklar kurdu. Tarım devrimi dünyanın doğusunda Mezopotamya ve Mısırdaki gerçekleştiği için bu bölgeler insanlık tarihinde ilk kentlerin, ilk kent devletlerinin ve Antik Çağ’ın ilk imparatorluklarının kurulduğu yerler oldu (Taş ve Günay, 2015: 143).

Öte yandan Holton (1999: 13)’a göre, “kent” ve “kır”, “kentsel” ve “kırsal” sözcüklerinin (ve bunların çoğunun Avrupa dillerindeki karşılıklarının), eski Yunan ve Roma’dan batı düşüncesine geçmiş, aynı zamanda güçlü ve köklü mirasa dayanmaktadırlar. Bu mirasın, kent araştırmalarının felsefi boyutlarında özellikle belirgin olduğunu belirten Holton, dolayısıyla “özgürlük”, “demokrasi”, “yurttaşlık” ve “siyasal yaşam” gibi Yunan-Roma kavramlarının, Roma’nın, İmparatorluğun kentsel merkezi olması nedeniyle, eski kent-devlet kavramıyla yakından alakalı olduğunu vurgulamıştır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Antik Yunan’da olduğu gibi çoğu zaman şehirlerin her biri kendine özgü, siyasi, sosyal ve kültürel özellik taşıdığından ötürü ayrı bir devlet olarak kabul edilmişlerdir. Yılmaz ve Çiftçi (2011: 254)’nin Benevolo’ya dayandırarak aktardıkları gibi; dünyanın farklı uygarlık alanlarında ortaya çıkan kentsel

yaşam, tarihsel ve toplumsal koşullar açısından genel bir birim oluşturmaya rağmen, farklılıkları da içinde barındıran bir yapıyı oluşturur. Bunu söz konusu yaşam yerlerine verilen ve değişik anlamlara gelen isimlendirmelerde de görmek mümkündür. Bu bağlamda kent, uygarlık anlamında, Yunanca’da polis, Fransızca’da cite, Arapça’da Medine, Almanya ve Saksonya’dan İskandinavya’ya kale ya da oturma alanı anlamında burgh ya da borough, Latince’de ise yurttaşlık anlamında urbs ve civitas olarak isimlendirilmiştir.

Kentlerin tarihte ilk olarak ortaya çıktığı dönemin saptanması güç olsa da ilk olarak M.Ö. 6.000 yıllarında belirmeye başladığı, M.Ö. 4.000 yıllarında ise tam olarak kendini gösterdiği kabul edilmektedir. Bu ilk kentlerin kasaba veya köy gibi küçük yerleşim birimleri olduğu, çünkü tarım ve ulaşım alanlarında henüz önemli bir gelişmenin kaydedilmediği anlaşılmaktadır. Bu durumun demirin bulunması ve tarım ile ulaşım alanlarında kullanılmasıyla değişmeye başladığı (Hatt ve Reiss, 2002: 28-29) söylenebilir. Ya da Şenel (2017: 45-46)’in belirttiği gibi; içinde toplumsal artının toplandığı tapınağın bulunduğu köylerin, nüfusları artarak, içlerinde çeşitli katmanları (Eski Yunan dışındaki toplumlarda, burjuva toplumuna dek “dikey toplumsal devingenlik” bulunmadığı için “sınıf” denemeyecek kesimleri) barındıran kentlere dönüşmüşlerdir. Ayrıca Şenel, kent ve çevresindeki köylerin, kendilerine yeterliliklerini yitirip, birbirlerinin ürünlerine ve hizmetlerine bağımlı duruma düştüklerini açıklayarak kurulan ekonomik, toplumsal, askeri ve siyasal bütünleşmenin tapınakla ve dinsel düşüncelerle sağlanan duygusal ve düşünsel (tinsel) bir bağlılıkla perçinlendiğini belirtmektedir. Şenel’e göre; bu bütünleşme sonucunda, toplumsal artı üreten katmanlı yapısı, artıyı denetleyen egemen katmanı, düzeni içte ve dışta koruyan ordusu, ekonomik, toplumsal siyasal işleri yöneten yönetici kadrosu ve farklı kadrodan ve meslekten kimselerin nasıl davranacaklarını saptayan yasaları, bu yasaları uygulayan memurlarıyla *devlet* doğacaktı. Devletin doğuşu için gerekli koşul olan zor araçları yanı sıra, halkı istenen davranışları gönüllü olarak yapmaya kandıran dinsel ideolojisi ile, devlet düzeninde örgütlenmiş uygar toplum, ilk biçimiyle “kent devleti” olarak belirmiştir.

Daha sonra kentsel yaşamın önem kazandığı ve kentlerin giderek yaşamın merkezi haline geldiği görülmektedir. Eski Çağ’da kurulan medeniyetlerden sonra M.Ö.

binli yıllardan itibaren Akdeniz bölgesinde “Antik Çağ” olarak adlandırılan ve şehir-devletleri (polis) olarak bilinen bir dönemin başladığı kabul edilmektedir (Heywood, 2018: 55). Siyasal bir örgütlenme biçimlerinden olan ve şehir devleti ya da kent devleti olarak bilinen *polis*in, sadece Anadolu’nun batı kıyıları, Ege adaları, Güney İtalya ve Sicilya’yı kapsayan Eski Yunan’a özgü olmadığı, aynı zamanda değişik dönemlerde ve değişik toplumlarda da aynı örgütlenmenin olduğu (Ağaoğulları, 2004: 11) kabul edilmektedir. Bu kent-devletlerinden birçoğunun imparatorluk döneminde de özerk yapı şeklinde varlığını sürdürdüğü ve imparatorluğun ayrılmaz parçası olduğu ancak ulus-devletleşme sürecinde yeni sistem tarafından yutulduğu (Bruneau, 2014: 256) görülmektedir.

Bununla birlikte kentlerin/şehirlerin, Avrupa’da Geç Ortaçağ’dan itibaren daha fazla önem kazandığı, coğrafi keşifler, Rönesans, Aydınlanma Dönemi ve nihayet Sanayi Devrimi’yle birlikte kırsal kesimden aldığı büyük ve uzun süren göçlerin de etkisiyle yeni kimliklerini kazanarak modern devletleri oluşturdukları söylenebilir. Çetin (2007: 6)’in de vurguladığı gibi, Batı Avrupa’da ortaçağ düzeninin yıkılmasıyla doğan modern devlet, aniden ortaya çıkmamış, üç yüz yıllık zaman dilimine yayılmıştır. Bu oluşumda yerleşim birimi olarak en önemli rol şehirlerin olmuştur.

Öte yandan modern devletin yani ulus-devletin ortaya çıkmasına etki eden birçok unsurdan bahsedilebilir. Bu unsurlar arasında Avrupa’da yapılan iki antlaşmanın diğerlerine nazaran ulus-devletin kuruluşunda daha etkili olduğu kabul edilmektedir. Bu antlaşmalardan birincisi ve sürecin başlangıcı olarak, Roma Katolik Kilisesi’nin ekümenik vasfının yara aldığı, imparatora dini hususta daha geniş yetkilerin tanındığı yani tebaasının mezheplerini belirleme yetkisinin tanındığı toprakla kimliğin özdeşleşmesine yol açan 1648 Westphalia Antlaşması gösterilmektedir. İkincisi ve sürecin devamı olarak da devletlerin kuruluşunda toplumların tanımlanmasının dinden çok etnik kökenlere dayandığı kabulünden hareketle 1815 Viyana Antlaşması’nın önemi vurgulanmıştır (Arslan, 2016: 129).

Bunların dışında siyasi bir yapılanma olan devletlerde meşruiyet kaynaklarının her zaman göz önünde bulundurulduğu söylenebilir. Bununla beraber geçmişte farklı formlarda (din, gelenekler, lider v.s.) ortaya çıkan meşruiyet kaynaklarının modern devlette değişime uğradığı kabul edilmektedir. Çetin (2007: 33-34)’e göre modern

devlette meşruiyetin kaynağının ulus olduğu söylenebilir. Modern devlet kendisini tam olarak toplumsal rıza alanında temsil edebilmek için toplumsal itaat alanını bir bütün olarak tanımlar ve meşruiyetini ona indirger. Böylece siyasal iktidar ile toplumsal rıza birbiriyle örtüşerek meşruiyet sağlanmış olur. Çetin, sonuçta siyasal iktidarın temsilcisi olarak devletin, hem ulusal birlik ve bütünlüğün tek temsilcisi hem de toplumsal sözleşmeden doğan güç kullanma tekelinin tek sahibi kabul edildiğine dikkati çekmektedir. Bunun sonucu olarak da modern devletin, kendinden önceki tüm meşruiyet kaynaklarını (aşkınlık, kutsallık, mitolojik değerler v.b.) kendinde topladığı kabul edilebilir.

Ulus-devletin oluşum süreci ile ilgili olarak birçok araştırmacının aynı kanaatı vardır görülmektedir. Bunlardan biri olan Giddens, ulus-devlet formunun oluşum sürecini, 16. yüzyılda başlayan bir süreç olarak kapitalizmin, siyasal kurumlaşmasını pekiştirmeye yöneldiği, 18. yüzyılda bu yüzyılın önemli olgusu olarak “ulus”u, devletin meşruiyet temeli yaptığını ve böylece ulus-devlet formunun oluştuğunu belirtmektedir. Ayrıca Giddens’in bu açıklaması ulus-devlet tanımına da yansımıştır. Buna göre ulus-devletin; belirlenmiş sınırlar dâhilinde yönetim tekeline sahip, bu yönetimi hukuk yaptırımına tabi kılan iç ve dış şiddet araçlarını doğrudan kontrol eden kurumsal hâkimiyet yapısı olduğu vurgulanmaktadır (Sarıbay, 1998: 15).

Türe (2008: 76-77)’ye göre de, modern devlet, modernitenin bir ürünü olarak Batı Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren belirmeye başlayan Merkantilistleşme süreci ile birlikte ortaya çıkmıştır. Buna göre Batı dünyasında modernleşmenin, maddi bir uygarlık olarak kapitalizmin kurulmasına dayandığı, hatta Rönesans, Reform hareketleri, feodalizmin yıkılması, coğrafi keşifler ve doğa bilimlerindeki ilerlemelerin modernitenin kök unsurlarını oluşturduğu görülmektedir. Türe, kapitalizmin gelişmesi sonucunda, toplumların gelişmişliklerinin, onların üretim ve refah düzeylerine göre değerlendirildiğini belirtmektedir. Türe, sonuç olarak 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılda kapitalist üretim biçiminin hâkim olduğu modern toplumun üst örgütlenme biçimi olarak modern devletlerin oluştuğunu iddia etmektedir. Bununla beraber modern devletin, belirli bir toprak parçası üzerinde mutlak egemenliğe sahip, hukukun genel ve soyut diliyle konuşan, toplumun çoğunluğu tarafından onaylanan çıkarlara yönelik kararlar alıp uygulayan, tüm yönetim yetki ve araçlarını tekelinde toplayan ve dış

ilişkiler dışında kendisine eşit hiçbir odak tanımayan güç olarak tanımlanabileceğini belirtmiştir.

Benzer şekilde Aktel (2003: 29), bu yeni devlet yapısı ile her bir yurttaşın, egemen otoritesi ile doğrudan ilişkili hale geldiğini, vatandaşlık kavramının genelleştirildiğini aktarmaktadır. Aktel, modern devlette birey ile devlet arasındaki ilişkilere müdahale eden güçlerin ortadan kalktığını, yasal-rasyonel bürokratik yönetime doğru bir evrim yaşanırken, kamu görevlilerinin hükümdarın özel görevlileri olmaktan çıkıp devletin ve milletin görevlisi haline geldiklerini vurgulamaktadır. Aktel, ayrıca ulus-devlet ile birlikte askeri ve sivil bürokrasinin merkezi kontrole bağlanmasının, paranın tek merkezden kontrolünün, vergi ve gümrüklerin merkezileştirilmesinin, mahkemelerde yerel güçlerin etkinliğinin kırılmasının sağlandığını vurgulamaktadır.

Bilinen bir husus olarak ulus-devletin yoğun bir şekilde milliyetçiliğe atıfta bulunan siyasi bir kurum olduğunu vurgulamak gerekir. Bu kurumun, devlet millet birlikteliğini merkeze alan ve kendini bu beraberlik üzerinden anlamlandıran bir görünüme sahip olduğu görülmektedir. Ulus-devletlerin kurulmasıyla milliyetçilik olgusu, sosyal entegrasyonun gerçekleşmesi için kullanılmıştır. Bu süreçte eskiden var olan kavmiyetçilik milliyetçiliğe, alt kültürler ise üst kültüre dönüşmüş, bu dönüşümde üstün dillerin üretildiği, dil üzerinden ise tarih, kültür ve geleneğin dönüşümünün yaşandığı belirtilmektedir. Ancak burada ulus-devletin milliyetçiliği doğurduğuna ya da tersine ilişkin tartışmaların olduğunu, sonuçta ulus-devletin ortak bir dil ve etnisiteye dayanması gerektiğini ileri sürenlere karşı farklı bireyler topluluğunun ortak bir ulusu paylaşması olarak ulus-devletin oluştuğu tezini kabul edenlerin de bulunduğu ifade edilmektedir (Aydın, 2018: 233).

Ulusların oluşumu ile ilgili olarak, onların hayal edilmiş cemaatler olduğunu ileri süren Anderson, ve önceden var olan kültürel toplulukların uluslara dönüştürülerek, yapay ve yeni bir ulus icat edildiğinden bahseden Gellner ve Hobsbawm'ın çalışmalarından çokça bahsedilmektedir. Ayrıca Smith'in, ulusların geçmişle olan bağının önemini ortaya koymaya çalıştığı ve çalışmalarında ulusların tarihsel süreçte ortaya çıkmasında etnik toplulukların önemini vurguladığını hatırlamakta fayda vardır.

Yine ulusal kimliğin oluşumunda Castells, şu dört unsurun etkili olduğunu belirtmektedir: i) Ülke, dil, din gibi asal etkenler, ii) İletişim, teknolojinin gelişmesi, kentlerin oluşumu, modern orduların oluşumu gibi üretken etkenler, iii) Ulusal eğitimin gerçekleşmesi, dilin resmileşmesi, bürokrasinin büyümesi gibi sebep olunmuş etkenler ve iv) Baskın toplumsal gruplar tarafından boyun eğdirilme ve bastırılma durumunda oluşan tepkiselliklerdir (Altuntaş, 2008: 192).

Eğilmez'in de belirttiği gibi ulus-devlet, bir ulusun egemenliği altında, belirli bir coğrafi sınır içinde ortaya çıkmış olan devlet yapısı olarak da tanımlanabilir. Bu modelde devlet, politik ve jeopolitik çerçeveyi, ulus ise kültürel ve/veya etnik bir toplumu temsil etmektedir. Bu anlamda ulus-devlet kavramının bu iki varlığın belirli bir coğrafyada buluşmasıyla ortaya çıktığı kabul edilebilir. Ulus-devlet modelinde, devleti oluşturan yurttaşların, ortak dil, ortak bir kültür ve ortak değerleri paylaşması asıldır. Ulus-devlet kavramı her ulusun kendi kaderini kendisinin belirlemesi ilkesine sıkı sıkıya bağlı olduğundan dünyada ulusalcı hareketlerin çıkış noktası olduğu düşünülmektedir (Eğilmez, 2018: 22).

Ulus-devletlerin ve ulusal kimliklerin tanınmasında uluslararası ilişkilerin de önemli olduğu bir diğer husus olarak dikkati çekmektedir. Uluslararası ilişkiler ise, modern dönemde egemenlik üzerine kurulmuştur. Buna bağlı olarak modern devletler topluluğunun Westphalia Antlaşması (1648) ile ortaya çıkışından beri egemenlik ilkesi üzerine kurulduğu (Dağı, 2000: 21), bu dönemden sonra devletlerin de birbirlerinin egemenlik alanlarına müdahaleden kaçındıkları görülür. Tarih sahnesine mutlakıyetçi monarşi olarak çıktığı kabul edilen ulus-devletin, aynı zamanda Fransız Devrimi'nden (1789) sonra feodal sistemin yerine ikame edilen merkezi devlet gücünü devraldığı ve geliştirdiği (Aktel, 2003: 29) söylenebilir.

Öte yandan modern devleti oluşturan unsurların Poggi (2014: 27) tarafından; *“belli sınırları olan bir bölgede yaşayan bir nüfusu idare eden bir organizasyon,*

(i) aynı toprak sınırları içinde faaliyet gösteren diğer organizasyonlardan farklılaşmış;

(ii) özerk;

(iii) merkezileşmiş ve

(iv) bölümleri birbiriyle resmi bir koordinasyon içinde çalışıyor ise devlettir” şeklinde açıklandığı görülmektedir.

Bu açıklamaya ilaveten, modernite ile birlikte değişen üretim tarzı ve sanayileşme, nüfusun dağılımı yani demografik geçiş, ticaretin ve ekonomik ilişkilerin seyri, kapitalist ekonomiye geçiş, sosyal iş bölümünün büyümesi, bilimsel düşünce tarzlarının yükselmesi, kentleşme ve demokratikleşme gibi olguların “devlet”in anlam ve yapı olarak değişmesine etki ettiği görülür.

Modern devletin aynı zamanda Avrupa’da başlayan genel modernlik sürecinin giderek tüm dünyada yerleşmesini sağlayan taşıyıcı unsur olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca bu günün dünyasının modern devletlerden müteşekkil olduğu ancak bu modern devletlerin, farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda ve farklı biçimlerde kurulup geliştiğine dikkat çekilmektedir (Coşkun, 2009: 157-161).

Bu farklılıklara dikkat edildiğinde modern devlet iktidarına ilişkin birbiriyle çelişen yorumlar, devletin üstlenmesi gereken role veya sorumluluklara dair açık ipuçları da vermektedir. “Devlet ne yapmalıdır? Devlet hangi işlevleri veya sorumlulukları ifa etmeli, hangileri özel bireylere bırakılmalıdır?” Sorularına cevap olarak, anarşistler dışında tüm siyaset düşünürlerinin devleti değerli bulduğu görülür. Ancak devletin tam olarak hangi rolü oynaması gerektiği, devletin sivil toplum ile arasındaki temel dengenin nasıl kurulacağına ilişkin derin görüş ayrılıklarının olduğu da görülmektedir. Bu yönüyle bakıldığında devletin ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan konumlandırılmasına göre çeşitli şekillerde adlandırılmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir (Heywood, 2015: 98-99):

- Minimal devlet,
- Kalkınmacı devlet,
- Sosyal-demokrat devlet,
- Kamusallaştırılmış devlet,
- Totaliter devlet,

-Dini devlet.

Bahsedilen devlet biçimlerinden bazılarına çalışmanın farklı yerlerinde değinilse de geçmişten günümüze devlet türleri, devletlerin sınıflandırılmaları ve öne çıkan hususların ayrıntılı olarak ele alınması farklı bir çalışmanın konusu olabilir.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki; özellikle 1980’den bu yana dünyada, geleneksel devlet anlayışından hızla uzaklaşmaktadır. Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla da sosyalist devlet anlayışının önemini kaybettiği, piyasa ekonomisinin ağırlık kazandığı bir modelin yaygınlaştığı bilinmektedir. Burada önemini kaybeden sadece sosyalist devlet anlayışı değil bununla birlikte geleneksel devlet anlayışına hâkim olan değer ve ilkeler de sorgulanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında devlet ve birey, devlet ve ekonomi, devlet ve din, devlet ve ahlak, devlet ve yönetim, devlet ve millet gibi ilişkilerin yeniden gözden geçirildiğini ve yeni değerlerin/ilkelerin hâkim olmaya başladığı (Aktan, 2003: 114) belirtilmektedir.

Buna ilaveten günümüzde siyasetin de dönüşüm yaşadığı, bu dönüşümün demokrasi ile birlikte şekillendiği görülmektedir. Liberal demokrasi anlayışı ile birlikte iktisadın üretim mantığının, siyasetin mantığının ve toplumun işleyiş mantığının değiştiği (Arslan, 2016: 149) buna bağlı olarak devletlerin üstlenmiş oldukları rollerde de değişim olduğu kabul edilebilir.

Devletteki bu değişim sonucunda onun, tüm dışlıları birbirine kenetlenen bir makine, aralarında eşgüdüm sağlanmış çok sayıda görevin hizmetindeki tek bir merkezden gelen bilgiyle harekete geçen ve o merkezce yönetilen bir makine gibi çalışmak üzere tasarlandığı şeklinde tanımlanmasına yol açmıştır. Bu makine benzetmesinin ise özellikle devletin idari aygıtı için geçerli olduğu vurgulanmıştır (Poggi, 2002: 119).

Bugün için devletin, siyasal kuruluşların en geniş ve gelişmiş, en iyi örgütlenmiş ve en kapsayıcısı olduğu, irili ufaklı birçok kurum ve kuruluşu bünyesinde barındırdığı için “kurumlar kurumu” olarak nitelendirildiği görülmektedir. Ayrıca siyasal olaylar ve iktidar ilişkilerinin de onun içinde cereyan ettiği göz önünde bulundurularak devletin, siyasal faaliyetlerin genel çerçevesini ve kadrosunu oluşturduğu kabul edilmektedir (Kapani, 2017: 51-52).

Fakat bu durumun yeniden “ideal devlet” tartışmalarını gündeme getirmesi dikkat çekicidir. Bu konuda çalışma yapan araştırmacılar, devletin faaliyetlerine ilişkin görüşlerini açıklarken aynı zamanda siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan onun sınırlandırılmasının da gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Bunlardan biri olan Aktan (2003: 115-119), ideal devleti şu temel ilkeler çerçevesinde açıklamaktadır: İdeal devlet, “konsensüse dayalı, sözleşme esasına göre düzenlenmiş, güç ve yetkileri (yasama, yürütme, yargı arasında) dağıtılmış, anayasa ile sınırlandırılmış, adem-i merkeziyetçi, halk egemenliğine dayalı, piyasa ekonomisine müdahalesi çok sınırlı, hak ve özgürlükleri koruyan, şeffaf, insanlar arasında (din, dil, etnik köken) ayırım yapmayan, sorumlu devlet anlayışına sahip, evrensel değerleri önceleyen, uluslararası ilişkilere önem veren, yönetimde liyakate dayalı, katılımcı ve kaliteli (toplam kalite felsefesini benimsemiş) olmalıdır.”

Daha önce değinildiği gibi imparatorluklar, şehir devletlerini (kent-devlet) tam anlamıyla yok etmedikleri gibi özerk yapılarının da kısmen devam etmesini sağlamışlardır. Ancak ulus-devletleşme sürecinde bu şehir devletleri önemli oranda özelliklerini yitirmiştir. Ulus-devletleşme sürecinin de ulus-üstü ya da devletler arası birlikteliğe doğru bir adım olarak kabul edildiği görülmektedir. Canbolat (2014: 70-71)’ın da belirttiği gibi, on sekizinci yüzyılda Avrupa’da başlayan ulusçuluk hareketlerinin, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl siyasal gelişmelerinde belirleyici role sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ulus-devletlerin ortaya çıkmasını takiben devletler arası birliklerin oluşması (AB gibi) bu sürecin sonucu olarak görülebilir.

Bu açıdan bakıldığında Viyana Kongresi ile Avrupa’da başlayan yeni sürecin günümüzde de devam ettiği söylenebilir. Tüm Avrupa ülkelerinin (Osmanlı hariç)¹ bir araya geldiği Viyana Kongresi’nde bir bakıma milletlerarası ya da ulus üstü egemenlik, yeni bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa’nın siyasi haritası çıkarılarak uluslararası güç dengesinin nasıl olacağı ilk olarak bu kongrede kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla bu kongre milletlerarası iradenin kabul edildiği ilk kongre olsa da asıl milletlerarası egemenliğin tesisinin ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında sağlandığı bilinmektedir. II. Dünya Savaşı sonunda uluslararası barışın temini için Birleşmiş Milletlerin kurulduğu

¹ Viyana Kongresine, o dönemde Avrupa’da hala önemli oranda toprağı bulunmakla birlikte giderek zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu’nun davet edilmediği ve bu durumun oluşmasında Rusya’nın tutumunun etkili olduğu belirtilmektedir (Sander, 1989: 100).

ayrıca AKÇT ve AET ‘nin kurulmasıyla Avrupa Birliği’nin temellerinin atıldığı böylece üye devletlerin egemenlik haklarından belli ölçüde feragat ettikleri görülmektedir (Ay ve Uçar: 2015: 201-202). Küresel ve bölgesel ölçekte birliklerin ve ittifakların önem kazandığı düşünülen bu sürecin, ulus-devletleri önemli ölçüde etkilediği kabul edilmektedir.

Bundan dolayı Yılmaz ve Akbulut (2016) tarafından, Avrupa’da yapılan anketlere ve hazırlanan raporlara dayanılarak ifade edilen, “Avrupa’da yaklaşık yarım yüzyıldır sürdürülen üst kimlik yaratma çabalarının henüz başarıya ulaşamadığı ve ulus-devletlerin kendi öz benliklerini korumak adına Avrupalılığa çok sıcak bakmadıkları” görüşü daha iyi anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Dursun (2016: 160)’un da belirttiği gibi, devletlerin/siyasal iktidarların gelişimi ve evrimi de göz önünde bulundurulduğunda, onların aslında doğaları gereği yerine getirmeleri gereken ve “geleneksel faaliyet alanı” olarak kabul edilen görevleri değişmemektedir. Bunlar iç güvenlik, ulusal savunma, dış politika ve adalet işleridir. Hiçbir devlet bu fonksiyonlarından taviz vermek istemez. Bunlara ilaveten özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda gelişen sosyal devlet anlayışının sonucu olarak toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi de devletlerin görevleri arasında yer almıştır. Bu amaçla devletlerin ekonomiye müdahale etmeleri, piyasaya girmeleri, ekonomik ve sosyal hayata müdahil olmaları, ticari ve mali faaliyette bulunmaları söz konusu olmuştur. Böylece devlet siyasi faaliyetlerinin yanında kendisine biçilen iktisadi rolü de yerine getirmek durumunda kalmıştır.

2.4. Devletin İktisadi Rolü

Dünyadaki değişimlerin aynı zamanda siyasi bir yapı olan devletler içinde geçerli olması doğaldır. Bu değişimlerin devletler için genellikle yönetim şekli ve uygulamalarında ortaya çıktığı söylenebilir. Bu kapsamda devletlerin yaşanan değişimlerle birlikte siyasi ve iktisadi rolüne ilişkin görüş ve fikirlerin de değiştiği, bu değişimlerin uygulanan politikalara da yansıdığı kabul edilebilir.

Genel kabule göre devletin siyasi rolü ile kıyaslandığında iktisadi rolünün daha geç zamanlarda başladığı şeklindedir. Ancak bu anlayış devletin modern zamanlara kadar iktisadi faaliyetlere ilişkin hiçbir rolünün olmadığı anlamına gelmemelidir. Her ne

kadar günümüzdeki gibi kurumsallaşmış anlamda devlet ve iktisat ilişkisinden bahsedilmese de, eski çağlarda Babil'in giriş kapısındaki tuğlalarda yer alan bilgilere dayalı olarak hububat, hasat ve vergiden ulusal gelirin hesaplanması, Eski Yunan'da filozofların (Platon, Aristo) gözlemlerine dayanarak iktisat, ahlak ve politika konularını ele almaları önemli veriler olarak kabul edilmektedir. Ayrıca devlet finansmanının başlangıçta gönüllü olarak ele alınması daha sonra zorunlu hale getirilen vergilerle yaygınlaştırılması, servetin, faiz ve borçlanmanın o dönemlerden itibaren insanların yaşamında yer alması devletin iktisadi rolünü vurgulamaktadır (Kurz, 2017: 16-17).

Öte yandan devletin aslında ihtiyaçtan doğduğu fikri aynı zamanda devletlerin oluşumuna dair ekonomik tez olarak kabul edilmektedir. Bu teze göre, ilkel devletlerde ihtiyaçlar; düzen sağlama, hak ve özgürlüklerin sınırını belirleme, yaşamı kolaylaştırma, diğer gruplarla olan ilişkileri sürdürme, düşmana karşı güç birliği yapma olarak ortaya çıkmaktaydı. Çağdaş devletlerde ise, bunların yanı sıra piyasanın başarısız olduğu işleri yapma, haksız rekabeti önleme, alt yapı yatırımlarını yapma, çevre sağlığını koruma gibi görevleri de üstlenmesi beklenmektedir (Demir, 1997: 10).

Tekrar belirtmek gerekirse, devletin, tarihi süreçte, ekonomi içindeki fonksiyonlarının değiştiği, ekonomik siyasi ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak devletin ekonomideki rolüne ilişkin yaklaşımların da farklılık arz etmesi üzerinde durulan hususlardandır. Buna göre; merkantilistlerin, tüccar-korumacı devletine karşılık, fizyokratların doğal düzeni savunduğu görülür. Devletin ekonomiye müdahale etmemesi Klasik Ekonomistler tarafından benimsenirken, Keynezyen ekonomistler müdahaleci sosyal refah devletini savunmuşlardır (Tüleykan, 2010).

Buna ilaveten devletlerin ekonomi ile ilişkisi toplumlara ve dönemlere göre de değiştiği görülür. Mutlak hükümdarların, prenslerin, derebeyliklerin olduğu dönemlerde bu ilişki çok fazla söz konusu değilken, modern devletlerde ekonomi devletin en önemli gündemlerinden olmuştur. Yine liberal rejimlerin uygulandığı kimi devletlerde ekonomi devlet için mecbur kaldıkça ilgilenilmesi gereken bir alan iken komünist rejimlerde ise devletin ana hedefi olmuştur (Kılıçbay, 1994: 13).

Bu çerçevede ünlü İslam siyaset düşünürü Maverdi (2003: 25) 'nin "Devlet Yönetimi" adlı eserinde devletin temel görevlerinin üçe ayrıldığını, bunların;

bayındırlık ve iskân, asayiş ve güvenlik ve askeri ve mali yapılanmalardan müteşekkil olduğunu belirtmesi önemlidir.

Ayrıca devletin kökeni hakkındaki teorilerden biri olan *ekonomik teoriye* göre devlet, ekonomik olayların sosyal ve siyasi olaylara hâkim olmaları sonucu meydana gelmiştir. Bu teorinin önde gelen savunucusu olan Marx, devleti egemen sınıfın sömürülen sınıf üzerindeki baskısının teşkilatlanması olarak tarif etmektedir. Bunun da ötesinde Marx, dünyayı ekonomik çıkarların yönettiğini bildirmektedir (Gözler, 2017: 44).

Bunun gibi her ekonomik sistemin temelinde aslında bir doktrin, bir düşünce sistemi olduğu, bu sistemlerin kurumlarını da bu düşünce ve inançların oluşturduğu görülür. Ekonomik sistemler ve devletin ekonomiye yaklaşım biçimi bir bilim olarak XVIII. yüzyıla dayandırılrsa da aslında iktisadi düşünce, bölüşüm, işbölümü, piyasa, değişim ve özel mülkiyet gibi konulara bağlı olarak en eski dönemlerden beri insanlığın gündemini oluşturmaktadır. Eski Yunan düşünürleri olan Platon ve Aristo'nun düşüncelerinin önemli bir kısmında şehir-devlet, işbölümü, ithalat ve ihracat, zenginlik ve servetin dağılımı gibi konuların yer aldığı görülmektedir (Ölmezoğuları, 1998: 31).

Bu konuyla ilgili olarak Dişbudak (2008:195), “kapitalist” sistemlerde devletin ekonomiye, iktisat politikalarına ve bu politikaların dönüşümü üzerine etkilerinin çokça tartışıldığını belirtmektedir. Dişbudak’a göre, bu tartışmanın birçok nedeni olmakla birlikte, bu nedenlerin en önemlilerinin, devlet ve ekonomi (piyasa), devlet ve toplum, ekonomi ve toplum, kamusal ve özel alan kavram çiftlerine yüklenen farklı anlam ve bakış açılarının olduğu görülür. Bununla birlikte devletle ilgili çalışmalarda liberal/bireyci veya devletçi kurumcu bakış açılarının ön plana çıktığı söylenebilir.

Aktan, “Değişim Çağında Devlet” adlı eserinde, bir ülke içerisinde tüm iktisadi faaliyetlerin cereyan ettiği yapıyı “ulusal ekonomi” olarak adlandırmaktadır. Ayrıca ülkedeki iktisadi birimler olarak üretici ve tüketicilerin faaliyetlerinin “piyasa ekonomisi” adı verilen yapı içerisinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Aktan, devletin de bir iktisadi birim olarak ekonomik faaliyetlerde bulunması veya özel iktisadi birimlerin üzerinde düzenleyici kararlar alması durumunda bunun, “kamu ekonomisi” adı verilen ayrı bir iktisadi yapı ve kurumu ortaya çıkardığını dile getirmiştir (2003: 13).

Devlet ve ekonomi sorununa farklı yaklaşımlar, son iki yüzyılın siyasal düşüncesinde önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre bir yanda ekonomik kaynakların özel mülkiyet üzerine kurulu bir yapıya bağlı olarak özerklik ve minimal devlet savunucuları ki şimdilerde neo-liberaller tarafından savunulmaktadır. Diğer yanda ise piyasa ekonomisi içinde özel mülkiyeti bir çözüm olarak değil, devletin ele almak zorunda olduğu bir sorun olarak gören “geleneksel” sosyalistlerin yer aldığı görülmektedir (Pierson, 2011: 136).

Sonuçta devletin varlığı için gerekli unsurlar (ülke, topluluk ve egemenlik) göz önünde bulundurulduğunda da devletin devamlılığı için ekonomik kaynakların ne şekilde kullanıldığı yani kaynakların nasıl dağıtıldığı en önemli sorun olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla devletin siyasi olarak yapılanmış idari kurumsal yapısıyla, ekonomik kaynaklara da hükmederek toplum üzerinde zorlayıcı etkiye sahip olduğu ifade edilebilir. Tam bu noktada devletin, ekonomik kaynakları nasıl yöneteceği konusu ve piyasaya müdahalesinin sınırları sürekli tartışma konusu olduğu görülmektedir (Aktan, 1999: 22).

Bu tartışmanın odağında kuşkusuz devletten beklentiler önemli yer tutmaktadır. Devletten beklenen hizmetler veya devletin görevleri devlet anlayışına ya da konjonktüre göre değişmektedir (Şahin, 2007: 512). Yani devletin ürettiği/üretmesi gereken kamusal hizmet beklentisi farklılık arz etmektedir.

Dolayısıyla ülkeler arasında devlete bakış açısı/devletten beklentiler farklı olduğu gibi filozoflar arsında da devlet ile ilgili görüşlerin gerek iktisadi gerekse siyasi açıdan birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Yukarıda Heywood’a dayanarak bazı devlet çeşitlerine yer verilmişti.

Bunun dışında Aktan (2003: 130), iktisadi ve siyasi düşünceler alanında öne sürülen fikirler çerçevesinde beş ayrı devlet modelinden bahsetmektedir. Bunlar;

- Ultra – Sınırlı Devlet (Minimal Devlet),
- Sınırlı ve Sorumlu Devlet
- Müdahaleci Sosyal Devlet (Karma Ekonomi Devleti),

-Aşırı Müdahaleci Sosyal Devlet,

-Sosyalist Devlet.

Tüm bu devlet türleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmayacaktır. Ancak her ikisi de kapitalist sistemin içinde yer almakla birlikte, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlarının ne olması gerektiği hususunda John Maynard Keynes ve Friedrich August von Hayek'in ortaya koyduğu düşünce son derece açıklayıcı olabilir. Bir tarafta devletin etkin olmasını ve piyasaya müdahale etmesini savunan Keynes, öte yanda ise devletin mümkün olduğunca piyasanın dışında olması gerektiğini belirten Hayek bulunmaktadır.

2.4.1. Keynes'te Devlet: Devletin Fonksiyonel Oluşu

Devlet ve ekonomi ilişkilerinde genellikle 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Çünkü; Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik konjonktürdeki değişim ile birlikte 1929 Ekonomik Buhranı, geleneksel ekonomi modelinin tıklandığının ve yeni bir modelin ortaya çıkmasının habercisi olmuştur. Öncelikle I. Dünya Savaşı sonrası yıkılan imparatorluklar (Osmanlı, İngiltere/Britanya, Avusturya-Macaristan), yeni kurulan devletler ve tabi ki ABD'nin süper güç haline gelmesi ekonominin de seyrini değiştirmiştir. Buna ilaveten 1929 Ekonomik Buhranı büyük bir krize dönüşmüştür. Buhranın asıl sebebi de ABD ekonomisinin önce aşırı büyümesi ve savaş sonrasında dünyada satın alma gücünde meydana gelen düşüş sonucunda durgunluğa girmesi olarak kabul edilmektedir (Demir, 1997: 51-52).

Dünyada etki alanı çok geniş olan 1929 Bunalımı'ndan önce Keynes'in, liberal sistemin açmazlarına dönük çalışmalar yaptığı dile getirilmiştir. Buna göre Keynes 20. yüzyılın başlarında yaşanan bu ortamda liberalizmi incelemiş, 1926 yılında "The End of Laissez-Faire" isimli kitabını yayınlamıştır. Bu eseri ile liberalizm düşüncesinin yıprandığını ve belirgin bir değişimin yaklaştığını belirten Keynes, enflasyon, durgunluk ve işsizlik gibi temel iktisadi sorunlara karşın devletin uygulayabileceği politikalar hakkında önerilerde bulunmuştur (Yasa, 2017).

Daha sonra Keynes, 1929 Bunalımı'nın etkilerinden yola çıkarak, 1936 yılında yayınladığı eseriyle, devletin ekonomiye aktif müdahalesini savunarak "fonksiyonel

devlet” vurgusu yapmıştır. Buna göre devletin üstlenmesi gereken fonksiyonlar şu şekilde sıralanmaktadır (Aktan, 2003: 25-34):

- Kaynak kullanımında ve kaynak dağılımında etkinlik sağlanması,
- Adil gelir ve servet dağılımı sağlanması,
- İktisadi istikrarın sağlanması ve
- Ödemeler bilançosunda denklik sağlanmasıdır.

Ayrıca bu fonksiyonların yerine getirilebilmesi için “kamu politikası” olarak da kabul edilen devletin araçları da şunlardır:

- Para ve kredi politikası,
- Maliye politikası,
- Dış ticaret politikası,
- Regülasyon ve kontroller politikası,
- KİT politikası.

Demir’e göre; dünyada ekonomik anlamda buhranı aşmak klasik ekonomi modeliyle mümkün olmamış, klasik ekonominin *görünmez eli* yetersiz kalmış, böylece Keynezyen ekonomik modeline geçiş yaşamıştır. Keynes “İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi” adlı eseriyle ekonomik sorunları yeniden tanımlayarak çözüme yönelik yeni politikalar önermiştir. Birçok konuda geleneksel ekonominin hatalarını ortaya çıkarmıştır. Keynes, çözümünde, görünmez elin yanına devletin görünen elini kısmen ikame ederek liberal kapitalizmden müdahaleci kapitalizme yumuşak geçiş yapmanın gereğini açıklamıştır (Demir, 1997: 53). Bu, yeni bir ekonomik model olarak devletler için çıkış yolu olarak görülmüştür.

Üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus da Keynes ve onu izleyen iktisatçıların aynı zamanda sosyal adaletin savunucusu olduklarıdır. Buna göre yaşanan sorunların çözümü için sosyal adalet, sosyal adaletin sağlanması için de gelir dağılımının düzenlenmesi gerekmektedir. Sosyal adaletin, zenginlerden yoksullara

doğru gerçekleşen gelirin yeniden dağılımının tüketim eğilimini yükselteceği bu durumda ekonomik dengelerin sağlanmasında kullanılan ve yukarıda bahsedilen para ve maliye politikalarının etkinliğini artıracakları üzerinde durulmuştur. Bu açıdan Keynezyen iktisat anlayışının, devletin gelir dağılımını sağlamak için kullanabileceği en önemli aracın, vergi politikaları olduğu görülür. Buna göre artan oranlı vergilerle, gelir dağılımının yoksulların lehine iyileştirilebilmesi, çalışanların gelirlerinden daha az vergi alarak ya da vergide asgari geçim indirimi uygulayarak yoksullar lehine dengelerin yeniden oluşturulabilmesi mümkündür (Özdemir, 2007: 73). Keynezyen modelin etkisiyle, daha önceden Batı ülkelerinde ortaya çıkmış olan refah devleti anlayışının önemli ölçüde geliştirildiği ve yaygınlaştığı bilinmektedir. Öyle ki refah devleti uygulamalarının 1970'lerin sonuna kadar altın çağını yaşadığı söylenebilir.

Özdemir (2007: 74), tarafından da vurgulandığı gibi, kapitalist üretim süreçleri ve toplumların sürekli değişimine bağlı olarak ortaya çıkan birtakım sosyal sorunları gidermeyi kendisine görev kabul eden sosyal refah devleti, fonksiyonlarını ifa ederken “sosyal adalet” kavramına önem vermekte ve faaliyetlerini bu kavrama uygun şekilde yerine getirmektedir. Özdemir, bunun için devletin, genelde vatandaşlarının, özelde ise çalışanlar, çiftçiler, küçük esnaf, korunmaya muhtaç kimseler (çocuk, kadın, yaşlı ve sakatlar) gibi bazı zayıf gruplar lehine çıkaracağı yasalar ve oluşturacağı kurumlarla bir sosyal denge kurmaya çalıştığını belirtmektedir. Özdemir, neo-liberal düşüncenin ön plana çıkmasına kadar geçen sürede devletlerin, vergileri ve harcamaları sürekli artırdığını böylece sosyal güvenlik, sağlık, eğitim, konut, transferler gibi sosyal refah hizmetlerine yöneldiğini aktarmaktadır. Dolayısıyla bu harcamaların amacının toplumda gelir dağılımını düzeltmek, refahı artırmak, yaşam kalitesini yükseltmek ve yoksulluğu azaltmak yoluyla sosyal adaleti gerçekleştirmek olduğu söylenebilir.

2.4.2. Hayek'te Devlet: Devletin Sınırlandırılması

Pierson, Hayek'i, devlet ve toplum üzerine daha genel neo-liberal görüşün en gelişmiş ve itinalı yorumcusu olarak gösterirken, onun özgürlük ve adaleti temel insani değerler olarak gördüğünü vurgulamaktadır. Hayek'in kendisini bir demokrat olarak gördüğünü aktaran Pierson, onun aynı zamanda egemenlik ve sınırsız hükümet fikirlerine karşı çıktığını belirtmektedir. Buna göre özgür ve adil bir toplum, sadece mülk, zarar ve sözleşme yasalarının kuralları çerçevesinde hareket eden insanlar

aracılığıyla piyasa tarafından üretilen özel bir kendiliğinden düzen (catallaxy) temelinde oluşabilir. Bu anlamda devletin görevi piyasa düzenindeki toplumun gelişebileceği çerçeveyi (hukukun üstünlüğü) sağlamak, dış tehditlere karşı ortak güvenliği sağlamak, piyasa tarafından verimli bir şekilde sağlanamayan çok küçük miktardaki kamu mallarını tedarik etmek ve insanları yoksulluktan kurtarmak olarak açıklanmaktadır (Pierson, 2011: 111-112).

Hayek, “Kölelik Yolu” (The Road to Serfdom) adlı eserinde liberalizmin statik, değişmez bir dogma olmadığını ve sabit kaidelerden oluşmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla liberalizmin yegâne uygulamasının olmayabileceği, rekabetin mümkün mertebe artırılabilmesi yeni sistemlerin oluşturulması gerektiğini vurgulayarak, işlerin idaresinde müdahaleden kaçınmanın şart olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan Çetin, Hayek’in “Kölelik Yolu” eserinin, II. Dünya Savaşı sonrası İngiltere örneğinde totalitarizme yol açabilecek sosyal, siyasal ve ekonomik düşünce ve uygulamalara uyarı niteliği taşıdığı belirtilmektedir. Bu eserde Hayek, özgürlük ve kölelik arasındaki bu uzun, ince ve hassas yoldaki yol işaretlerinin incelemesini yapmakta, günümüzde de sıcaklığını koruyan siyasal iktidar ve özgürlük alanlarının (özel ve kamusal alan) sınırlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca her türlü “iyi” ve “menfaat” planlamasının ne kadar “iyi” niyetle yapılıyor olsa dahi içinde “kötü”lüğü/köleliği barındırdığını savunan Hayek, “Kölelik Yolu”nun “iyi”lik taşlarıyla örülü olduğu konusuna dikkatleri çekmektedir (Çetin, 2004: 9).

Erdoğan’ın da belirttiği gibi hem iktisat hem de siyaset teorisi alanında çalışmaları bulunan Hayek, serbest piyasa sisteminin en büyük savunucularındandır. Hayek, iktisadi açıdan en uygun olanın asgari düzeydeki (minimal) devlet olduğunu vurgulamaktadır. Bununla beraber piyasanın devlete önceliğini iki sebebe bağlamaktadır: Birincisi, piyasanın “tabii” düzeninin, mal, hizmet ve ödüllerin dağılımı bakımında rasyonallitesi en yüksek sistem olmasıdır. İkinci olarak, Hayek, merkezi bir gücün, piyasayı yönetmesine imkân verecek bütün bilgilere sahip olmasının imkânsız olduğunu vurgulamaktadır. Bununla beraber Hayek, piyasayı yönetecek, onu akılcı biçimde planlayacak bilgi donanımından yoksun bulunan devletin yapması gereken şeyin, piyasanın kendiliğinden işleyen sürecini bozacak müdahalelerde bulunmak değil, adil davranış kurallarından oluşan hukukun uygulanmasını sağlamak olduğunu

belirtmiştir (Erdoğan, 2006: 57). Bununla beraber Hayek, fikir savaşlarının önemli olduğunu, sadece Marksizme karşı değil, sosyalizme, devlet müdahalesine, Keynesyen mücadeleciliğe karşı da mücadele verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Kozanoğlu, 2008: 21- 22)

Ayrıca Erdoğan, Hayek’in, yasaların egemenliği veya hukuk devleti ilkesi genel ve soyut yasa kavramını şart kıldığı için, özel amaçlara dönük yasalara ve bu yöndeki yasama siyasetine karşı çıktığını aktarmaktadır. Buna bağlı olarak dağıtıcı adalet anlayışına dayanan politikaların hukuk devleti ilkesiyle bağdaşmadığını düşünmektedir. Erdoğan Hayek’in dağıtıcı adalet anlayışına karşı çıkmasının bir sebebinin de, insanların nelere sahip olması gerektiğine ilişkin objektif ölçütlerin bulunmadığına, dolayısıyla kaynakların veya değerlerin “doğru” dağılımına ilişkin her kararın kaçınılmaz olarak hükümetin keyfi takdirine bağlı olacağına inanması olduğunu belirtmektedir (2006: 57-58).

Hayek, toplumsal adalet için gösterilen her çabanın, hukukun üstünlüğüne yönelik bir saldırı olacağı, böylesi bir toplumsal adalet anlayışı ile yola çıkmanın, liberal düzenin temellerini sarsacak, özgürlüklerin yitirilmesine, kişilerin davranış ve özgürlüklerinin kontrol altına alınmasına ve sonuçta sosyalizme doğru bir gidişe yol açacağını belirtmektedir. Buna göre mutlak bir sosyal adaletin sağlanması, piyasanın sağladığı doğal düzenin bozularak, bir organizasyon düzenine geçilmesini gerekli kılmaktadır. Bu da, totaliteryanizme uygun bir ortam sağlamaya yarayacak truva atı görevi görecektir. Ayrıca Hayek’in, refah devletlerinin temelinde yer alan sosyal adalet anlayışının, bu devletleri üretken toplum olmaktan transfer toplumu olmaya yönelttiği tespiti önemlidir. Hayek, her şeye gücü yeten (omnipotent) ve yardımsever (benevolent) devlet anlayışının, her şeyin devletten beklenmesine yol açtığını dile getirdikten sonra insanların, çalışmadan ve hak etmeden devletten yardım bekler olacakları konusunda uyarılarda bulunmaktadır (Özdemir, 2006: 80).

Hayek, “Hukuk, Yasama ve Özgürlük” adlı eserinde iktidarın etkili bir şekilde sınırlandırılmasının toplum düzeni açısından en önemli mesele olduğunu belirtmektedir. Hayek, böyle bir düzenin teşekkülü bakımından hükümetin, yalnızca herkesi başkalarından gelecek zorlama ve şiddete karşı korumak için vazgeçilmez olduğunu dile getirmektedir. Ancak hükümetin, başarılı bir şekilde zorlama ve şiddet tekeline sahip

çıkar çıkmaz, aynı zamanda bireysel hürriyete karşı başlıca tehdit haline geleceğini dile getirmektedir. Hayek, bu gücü sınırlandırmanın on yedinci ve on sekizinci yüzyıl anayasal hükümetin kurucularının büyük hedefi olduğunu belirtmektedir. Ancak hükümetin yetkilerinin kontrol altına alınması gayretinin, iktidar kullanımının demokratik denetiminin, onun (iktidar kullanımının) aşırı genişlemesine karşı yeterli teminatı sağladığına hatalı bir şekilde inanılmaya başlandığında hemen hemen farkında olunmayarak terk edildiğini dile getirir (Hayek, 1997: 193).

Nihayetinde neo-liberallere ve Hayek'e göre, piyasa sürecinin kendiliğinden (doğal) düzeninde, "sosyal" ya da "dağıtıcı" adaletin yerinin olmadığı ve bu politikaları savunmanın mümkün olmadığı söylenebilir. Hayek'e göre sosyal adalet kavramı tamamen anlamsızdır ve bir seraptan başka bir şey değildir. Adalet, herkese aynı kuralların uygulanması olup, adil davranış kurallarından oluşan hukuk olarak düşünülmelidir. Yani, Hayek dağıtıcı adaleti değil, kural adaletine dayalı piyasa adaletini savunmaktadır. Ona göre, serbest piyasa; işsizlik, yoksulluk, evsizlik gibi istenmeyen bazı olumsuz sonuçlar doğurabilir. Bu nedenlerle, devletin, toplumun kaynaklarını alt tabakanın, yoksulların, muhtaçların yararına olacak şekilde yeniden dağıtıcı politikalara başvurması (toplumsal adalet anlayışı) adil değildir. Ancak, Hayek'in çalışamayacak durumda olanlar ve kimsesiz çocuklar gibi bazı özel durumlarda devlet müdahalesini gerekli görmesi onu "pür piyasa adaleti" yaklaşımından ayıran nokta olarak kabul edilebilir. Buna göre devletin, piyasanın başarısız olduğu bazı durumlarda, bu olumsuzlukları giderme görevi vardır. Ancak, nedeni ne olursa olsun, bu grupların dışındaki hiçbir gruba (yoksullar, kadınlar, göçmenler, etnik gruplar vs.) gelir aktarıcı özel politikalar geliştirmek doğru değildir. Diğer yandan, Hayek, refah devletinin sosyal önlem programlarından birisi olan "işsizlik sigortası"nın devlet tarafından sağlanmasını da, "özgür toplum" ile bağdaşır bulmaktadır. Yine, sağlık ve eğitim gibi hizmetlerin de, toplumların genel zenginlik düzeyiyle birlikte artmasında bir sakınca görmemektedir (Özdemir, 2006: 78-79).

Burada devletin sınırlanması, liberallerin mutlak iktidara yönelik geleneksel taleplerinin yanı sıra piyasanın etkinlik ve değeriyle ilgili görüşlerinin bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Yani iktidarın öncelikle birey haklarıyla ve hukukla sınırlandırılması özgürlüğün güvencesi olarak görülmektedir. Çünkü bireyin özel

alanına en etkili müdahalenin devletten gelebileceği göz önünde bulundurulduğunda ancak devletin özellikle piyasaya müdahale etmemesi kural olarak kabul edilmekle beraber, istisnai olarak vatandaşların piyasa tarafından karşılanamayan ortak ihtiyaçlarının devletçe karşılanması neo-liberaller tarafından uygun görülmektedir. Bu noktada savunma, iç güvenlik ve yargıya ek olarak tekelci olmamak koşuluyla eğitim ve sağlık hizmetleri de bu kapsamda düşünülmektedir (Erdoğan, 2006: 68).

Bu bölümün sonunda Gökçe (2006: 346), tarafından yapılan bir çalışmada açıklanan ve aynı zamanda devletin gücünün betimlenmesinde kullanıldığı belirtilen güvenlik, meşruiyet, ekonomi yönetimi ve sosyal refah olmak üzere devletin dört boyutuna yer verilmiştir. Gökçe tarafından belirtilen devletin dört boyutu şu şekilde ifade edilebilir:

- Öncelikle güvenlik açısından devletler, hem kendi toplumlarının sınırlarını ve topraklarını dış tehditlerden korurken, içte de vatandaşlarını toplumun diğer üyelerinden gelebilecek tehditlere karşı korumak ve kollamakla yükümlüdürler. Bu yükümlülük meşru şiddet kullanma tekeli aracılığıyla yerine getirilir.

- Politik açıdan devletler, kendi süreklilikleri yani meşruiyetleri için ihtiyaç duydukları destekleri, güçlü bir hukuk sistemini oluşturmak, hukukun üstünlüğü ilkesini geçerli kılmak ve vatandaşların karar alma süreçlerine katılımına imkan tanımak suretiyle sağlamaya çalışırlar.

- Ekonomik bakımdan ise, bir yanda temel makroekonomik ve mali politikaları hayata geçirmeye çalışırken diğer yanda girişimcilerin ticaret için uygun oratama sahip olmalarını sağlayacak hukuki düzenlemeleri yaparlar. Ayrıca devletler, doğal kaynakların yönetimi, ticaretin serbestliği ve ekonomik büyümenin devamlılığı ile istikrarı sağlamaya çalışırlar.

- Sosyal ölçekte ise devletler, vatandaşlarının temel ihtiyaçları olan sağlık, eğitim, sosyal ilişkiler ve diğer temel kamu hizmetleri için gerekli görülen yatırımları yaparlar.

Görüldüğü gibi devletin güvenlik ve politik alanlarında olduğu gibi ekonomik ve sosyal alanda da az ya da çok yer alması gerekmektedir. Buna göre devletin iktisadi rolüne dair Keynes veya Hayek tercihi yapmak yerine şimdiye kadar her iki sistemin

uygulanmasından kaynaklanan eksikleri tespit ederek olumlu yönlerinin alınması daha doğru görünmektedir. Yani Keynezyen sistemin devletçi yaklaşımının eleştirilmesine rağmen sosyal devlet yönünün devam ettirilmesi gerekmektedir. Buna karşın Hayek tarafından savunulan sistemde ise devletçilik terk edilirken bununla birlikte sosyal devlet vasfının da ihmal edildiği görülmüştür. Oysa devletin üretim ve tüketimden çekilmesi yani katı devletçi modelden uzaklaşması, onun bilhassa kamu harcamaları bağlamında, sosyal devlet olma görevlerini terk etmesi anlamına gelmemelidir.

Bu çerçevede devletlerin iktisadi rolünün ülkelerin kendi şartlarına ve hükümetlerin iktisadi gelişme süreci içinde üstlenmiş olduğu rollere göre değişiklik gösterdiği kabul edilebilir. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda gelişmiş Batı ülkelerinde kamu tüketim harcamalarının ulusal gelirdeki payının on dokuzuncu yüzyılın ortalarından, yirminci yüzyılın ortalarına değin %5'ten %20' ye kadar yükseldiğinin vurgulanması önemli bir veri olarak görülmektedir. Yine yirminci yüzyılda devlet yatırımlarının toplumdaki payının ABD, İngiltere, Norveç ve Kanada'da sürekli artış göstermesi (Bulutoğlu, 1997: 226) de katı devletçilik yapmadan sosyal devlet olabilmenin mümkün olduğunu göstermiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NEOLİBERALİZME GİDEN SÜREÇ

Bu bölüme giriş yaparken konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle neo-liberal politikaların kökenlerine değinilmiştir.

Ataay (2016)'ın da belirttiği gibi neo-liberal düşüncenin kökenleri, liberal iktisadi düşüncenin temellerinin atıldığı döneme (18.yüzyıl) kadar götürülmektedir. Çıkış merkezi olarak İngiltere ve Fransa olan liberal iktisadi düşüncenin, Quesnay'ın “doğal yasa” ve Adam Smith'in “homo economicus” kavramlarına dayandığı ve neo-liberalizm taraftarlarınca dile getirilen “minimal devlet” söyleminin de aslında o dönemde geliştiği kabul edilmektedir.

Uzun yıllar kabul gören, siyaset ve iktisatçılar tarafından savunulan aynı zamanda devletlerin uygulamaya çalıştığı liberal sistem, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında meydana gelen 1929 Büyük Bunalım ile birlikte sorgulanmaya başlamıştır. Böylece klasik liberalizme olan güvenin sarsılarak devletlerin ekonomi ile ilişkilerinde yeni bir dönemin kapısının aralandığı söylenebilir. Tamda bu dönemde, Keynes tarafından ortaya atılan ve ekonomiye devlet müdahalesini öngören anlayış genel kabul görmüş, hükümetlerin ekonomiye doğrudan müdahalede bulunduğu dönem başlamıştır.

Bu durum 1970'lere kadar devam etmiş, bu dönemde meydana gelen yeni ve büyük kriz(ler) aşılamayınca Keynesyen politikalar sorgulanmaya başlanmıştır. Keynezyen politikaların yerine, düşünsel olarak Milton ve Friedman öncülüğündeki neo-liberal sistemin somut uygulayıcıları olarak, İngiltere'de Margaret Thatcher ve ABD'de Ronald Reagan ön plana çıkmıştır. SSCB'nin de dağılmasıyla alternatifsiz gibi sunulan yeni anlayışın 1980'lerden itibaren Hindistan'dan Çin'e, Avrupa'dan Türkiye'ye kadar uygulama alanı bulduğu kabul edilmektedir (Ayhan, 2006: 32-35).

Küreselleşme ile birlikte hız kazanan neo-liberal politikaların, devletler üzerindeki yansımaları ve Türkiye'deki uygulamalarının daha iyi anlaşılabilmesi için modern döneme belki de öncesine gidilmesi gerekmektedir. Çünkü ülkelerin ve milletlerin, zenginlik ve refahının temel sebeplerine dair düşüncelerin birbirlerinden tamamen

kopuk olmadıkları düşünülmektedir. Örneğin; ilk olarak merkantilistler ülke içindeki maden miktarını milletlerin zenginliğinin kaynağı olarak ön plana çıkarırken, daha sonra bu düşünce iş bölümü, diğer ülkelerin yağmalanması ve başka açıklamalarla geliştirildiği gözlenmiştir. Bu anlayışın, Sanayi Devrimi sonrasında, teknolojik gelişmelerin temposunun yükselmesi ve yatırımların ivme kazanmasıyla birlikte değiştiği görülmüştür. Teknolojideki hızlı değişim üretim ve gelirlerin sürekli artmasını sağlamış, özellikle de son yarım yüzyılda ülkelerin refah seviyesinin yani zenginliğin ölçüsü olarak iktisadi büyümenin ön plana çıktığı görülmüştür. Kişi başına üretimin ya da gelirin kalıcı biçimde artışı olarak açıklanabilen iktisadi büyümenin günümüzde de geçerli bir ölçüm aracı olduğu söylenebilir (Pamuk, 2012: 15).

Ayrıca iktisadi büyümenin sağlanması, yatırımların desteklenmesi, mülkiyet haklarının korunması için gereken yasaların uygulanması bakımından devlet, kurumlar içinde en önemlisi olarak kabul edilmektedir. Ancak günümüzde ülkelerin, iktisadi ve sosyal açıdan istenen düzeye ulaşabilmesi için nasıl bir devlet anlayışına sahip olması gerektiği çokça tartışılmaktadır. Bir tarafta piyasaya müdahale eden, para ve maliye politikalarında aktif rol alan devlet anlayışına karşı, diğer tarafta “küçük ama güçlü devlet” ya da “gece bekçisi devlet” anlayışı benimsenmektedir.

Bu bölümde merkantilizmden günümüze kadar dünyada etkili olduğu düşünülen sistemler ile bu çerçevede devletlerin siyasi ve iktisadi rolüne ilişkin yapılan araştırmalar aktarılmıştır. Ayrıca “Yeni Sağ” ve neo-liberal politikalar bağlamında Reaganism ve Thatcherism ele alındıktan sonra yine bunlardan mülhem, Türkiye’de neo-liberal politikaların ilk uygulayıcısı ve Türkiye’de sivil siyasetin yerleşmesi adına önemli çalışmalar yaptığı kabul edilen Turgut Özal’ın, siyasi ve ekonomik uygulamaları, Özalizm adı altında incelenmiştir. Ayrıca bu dönemde diğer bir süper güç olarak dağılma sürecine doğru giden ve daha sonra çöküşü gerçekleşen Sovyetler Birliği ve devlet başkanı Gorbaçov’un politikalarına da yer verilmiştir. Bu bölümde son olarak neo-liberalizm ile birlikte devletin değişen rolü ve küreselleşmenin ulus-devletler üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

3.1. Merkantilizm

Tarihi gelişim seyri içinde devlet, sadece siyasi faaliyetlerde bulunmadığı aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin de içinde olduğu belirtilmişti. Bu kapsamda devletin ekonomik faaliyetleri doğrudan planlamadığı zamanlarda yine üretimden pazarlamaya ve dış ticarete kadar bu faaliyetlerin düzenleyicisi, denetleyicisi olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte devletin ekonomideki rolü, tarihi dönemler ile birlikte siyasi, sosyal, teknolojik gelişmelere bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Bu nedenle farklı dönemlerde, devletin ekonomideki rolüne ilişkin, iktisatçıların birbirinden farklı görüşler savunduğu görülmektedir. Tüleykan (2010: 87)' ın da bir çalışmasında belirttiği gibi; Merkantilistler, tüccar-korumacı devleti, Fizyokratlar doğal düzeni savunmuştur. Klasik İktisatçılar devletin ekonomiye müdahale etmemesini savunurken, Keynesyenler müdahaleci sosyal refah devleti savunmuşlardır. Neo-liberal yaklaşımlar ise devletin ekonomideki rolünü sınırlandırmaktan yana olmuşlardır.

Burada en başta sözü edilen Merkantilistlere ait sistem olan merkantilizm, bir görüşe göre Avrupa'da, 1450 yıllarında başlayan ve 1750'li yıllara kadar etkisi devam eden iktisadi düşünce sisteminin adıdır. Merkantilizm, rönesans, reform ve keşifler sonucu oluşan “yeni” dünyanın iktisadi alana yansması olarak kabul edilmektedir. Bu sistemin öncüleri olarak, Montaigne (1533-92), Bodin (1530-96), Colbert (1616-83), Thomas Mun (1571-1641) kabul edilmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, Merkantilistlere göre zenginliğin kaynağı paradır. Bu nedenle üretim tüketimden, ihracat ithalattan büyük olmalı, devlet ekonomiyi düzenlemelidir (Demir, 1997: 18).

Seyidoğlu (2009: 20), Klasik doktrinden önce Merkantilizmin dünyada, hem ekonomik ve hem de siyasal anlamda etkili olduğunu belirtmiştir. Ancak onun Merkantilizm olarak adlandırılması daha sonraki döneme rastlamaktadır. Klasik doktrinin önde gelenlerinden biri olan Adam Smith'in yazmış olduğu ünlü “The Wealth Of Nations” (Ulusların Zenginliği) adlı çalışmasında (1776 yılında yayımlanmıştır) bu dönemi eleştirdiği ve bu dönemden “merkantilizm” olarak bahsettiği için bu dönemin aynı adla anıldığı kabul edilmektedir (Ölmezogulları, 1998: 33).

Bu düşüncenin hâkim olduğu dönemde (16. ve 17. yüzyıl), dünyada ekonominin merkezi İngiltere ve Batı Avrupa ülkelerinin ekonomi politikaları sömürge üzerine

kurulmuştu. Bu sömürgecilik faaliyetleri Afrika, Uzak Doğu ve dünyanın birçok bölgesini kapsamaktadır. İngiltere'nin yanı sıra Hollanda, Fransa, Portekiz, Belçika ve İspanya gibi diğer ülkelerde bu sömürgecilik yarışında yer almıştı. Aydemir ve Güneş (2006) tarafından aktarıldığına göre, bu düşünce özellikleri bakımından ticari kapitalizm olarak değerlendirilmiştir. Bunun en önemli sebebinin bir dönem (15-17 yüzyıllar) Batı Avrupa'da iktisadi düşünce sistemini şekillendirmesi olduğu ifade edilmektedir. Bu konuda Heywood (2018: 1430) da benzer düşünceleri paylaşmıştır. Heywood, merkantilizmin, uzun bir süre Avrupa'yı en fazla etkileyen ve uluslararası ticaretin yönetimi ile refahın güvence altına alınması konularında devletin rolüne vurgu yapan bir anlayış olduğu dile getirmiştir.

Bu anlayışta altın ve değerli madenler servetin kaynağı olarak görülmüştür. Dolayısıyla merkantilizmin temel amacı ülke hazinesinin altın stoğunu artırarak ödemeler dengesinde fazlalık oluşturmak şeklinde açıklanabilir (Seyidoğlu, 2009: 20). Buna göre ülkedeki altın stoku, uzun süren savaşların doğurduğu büyük finansman ihtiyacını karşılayan en önemli unsur olduğu için ekonomik ve siyasi gücün de göstergesi olarak kabul edilmiştir. Merkantilist politikaların uygulandığı dönemde ülkelerin ekonomi politikalarında yoğun devlet müdahaleciliği, ihracatın artırılmasına verilen önem ve hammadde dışında ithalatın olabildiğince kısılması dikkat çekmektedir.

Merkantilist düşüncenin bir anda ortaya çıkmadığını, kademeli olarak bu hareketin doğduğunu dile getiren Doğruer (Gazi Üniv., Türkiye, 2009: 3), buna bağlı olarak 15. yüzyılda kapitalist rejimde meydana gelen ve "Ticari Devrim" olarak kabul edilen bazı gelişmeleri şu şekilde sıralamaktadır:

- i) Akdeniz ticaretinin İtalyan şehirlerinin monopolüne girmesi;
- ii) İtalyan şehirleri ile Kuzey Avrupa arasındaki kârlı ticaretin gelişmesi;
- iii) Duka altını ve Florin gibi madeni paraların tedavüle girmesi;
- iv) Madencilik, gemicilik ve ticarete sermaye birikiminin gerçekleştirilmesi;
- v) Savaş araç gereci talebi ve yeni kralların ticareti geliştirmek için daha fazla vergiye tabi zenginliği teşvik etmesi;

vi) Uzak doğu mallarına yönelik arzusun seyyahların bu yöndeki raporlarıyla teşvik edilmesi, özellikle Marco Polo tarafından 13. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e yapılan seyahat sonucunda, bu ülkenin zenginliğine ilişkin raporların yayımlanması.

Öte yandan dönemin koşullarına (deniz ticaretinin gelişmesi, coğrafi keşifler) bağılı olarak geliştiğı belirtilen Merkantilist akım üzerinde, kültürel açıdan Rönesans'ın yanı sıra feodalizmden sonra yayılan *ulus - devlet* düşüncesinin ve dini düşüncelerin (kar ve servet anlamında) değışime uğramasının önemli etkileri olduğı dile getirilmektedir (Seyidoğlu, 2009: 20).

Bununla birlikte “merkantilizm” terimini ilk olarak kullanan Adam Smith, bu dönemde yenedünyanın keşfedilmesi, ulus- devletlerin doğması ve yükselmesine bağılı olarak altın çağını yaşamasına rağmen bu düşünceyi yoğun bir şekilde eleştirmiştir. “Ulusların Zenginliğı'nin Doğasına ve Sebeplerine İlişkin Bir İnceleme” (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) adlı eserinde Smith'in, aşırı eleştiri yönelttiğı ve adını verdiğı merkantilizmin kalıcı şöhet bulmasını sağladığı kabul edilmektedir (Kurz, 2017: 24).

Dikkaya ve Üzümcü (2017: 23)'ye göre Merkantilizm her yerde aynı algılanmamış ve zamanla değışime uğramıştır. Bu nedenle İspanya'da Külçecilik (Bullionism), Fransa'da Colbertizm ve Almanya'da Kameralizm olarak adlandırılmıştır. Dikkaya ve Üzümcü Merkantilizmin, 15. Yüzyılda Büyük Britanya'da hız kazanarak büyük sermaye birikimine neden olduğunu, denizaşırı sömürgecilik ve ticari kapitalizm yoluyla İngiltere ve Batı Avrupa'ya dünyayı ve onu nasıl yöneteceğini öğrettiğini bildirmektedir. Ancak devam eden süreçte Sanayi Devrimi ile birlikte kas gücü yerine buhar gücünün kullanılmasının merkantilizmin önemini yitirmesine, böylece liberalizmin gelişmesine sebep olduğı söylenebilir.

Skousen (2009: 17)'de Merkantilistlerin, dünya ekonomisinin durgun ve dünya üzerindeki zenginliğin sabit olduğuna, dolayısıyla bir ülkenin ancak başka bir ülkenin fakirleşmesi pahasına büyüyebileceğıne olan inançları onların sömürgeciliğı desteklemelerine ve içeride tekeller oluşturmalarına yol açtığını bildirmektedir. Skousen, bu sebeple onların daha zayıf ülkelerin altın ve değerli kıymetlerine el koymak için oralara ajanlar ve askerler gönderdiklerini kaydederek, kurulu merkantilist sistemin

zenginlik algısının sadece paradan oluştuğu belirtmiştir. Skousen’e göre, bu dönemde paranın, altın ve gümüş anlamına gelmektedir. Dolayısıyla her ülkenin birincil amacının saldırgan bir şekilde altın ve gümüş biriktirmek olduğu için gereken her türlü araç kullanılmıştır.

Sonuç olarak Merkantilizm, devletin ekonomide müdahaleci bir politika takip etmesi gerektiğini ve bunun için tüm tedbirleri almasının şart olduğunu öne sürmektedir. Bununla birlikte ihracatın teşvik edilmesi, dış talebi yüksek malların üretiminin desteklenmesi, dış ticaretin kontrol edilmesi ve ithalatın sınırlandırılması Merkantilist düşüncenin önemli unsurlarıdır. Bu düşünceye göre devlet, merkezileşerek ve zenginleşerek ön plana çıkacaktır. Böylece ekonominin birçok alanında kural koyan, bunların sıkı takibini yapan ve gerektiğinde piyasada oyuncu olarak yer alan müdahaleci bir devlet anlayışı hâkim olacaktır (Tüleykan: 2010: 89).

3.2. Merkantilizm Sonrası Yeni Kapitalist Dünya Düzeni ve Liberalizm

Avrupa’da on yedinci yüzyılın sonuna doğru siyasi ve sosyal alandaki gelişmelere koşut olarak merkantilist anlayışın eleştirilmeye ve giderek zayıflamaya başladığı kabul edilmektedir. Seyidoğlu (2009: 20)’nun da açıkladığı gibi, liberalizm düşüncesi, merkantilizm düşüncesinin zayıflamasıyla yükselişe geçmiştir. Aynı zamanda “altın külçecilik” (gold bullionism) olarak da adlandırılan merkantilizmin, insan gücünün yerini makinelerin alması, el tezgâhlarının işlevini büyük fabrikaların üslenmesi ve buhar gücünün birçok alanda hissedilmesi olarak kabul edilen “Sanayi Devrimi” ile birlikte giderek etkisinin zayıfladığı ve bu düşüncenin sorgulanmaya başladığı görülür.

Demir’e göre merkantilizme yönelik ilk ciddi eleştiriler fizyokratlar olarak bilinen Quesnay (1694-1774), Gournay (1712-59), Turgot (1726-81), Baudeau (1730-92) ve Nemours (1739-1817) tarafından yapılmıştır. Fizyokratlara göre, zenginliğin kaynağı merkantilistlerin ileri sürdüğü gibi para değil, doğa yani tarımdır. Bu açıdan tarımın sanayiye, piyasanın da müdahaleci ekonomiye üstünlüğü/önceliği vardır (Demir, 1997: 19-20).

Yine Klasik ekonominin öncüleri olan A.Smith (1723-90), T. R. Malthus (1766-1834), David Ricardo (1772-1823) ve J. Baptiste Say (1767-1832) tarafından hem merkantilistlerin hem de fizyokratların düşüncelerine karşı çıkararak yeni bir ekonomik

sistem önerdikleri görülür. Aynı dönemde korumacı dış ticaretin yerini serbest dış ticarete bırakması sonucu merkantilist düşüncesinin önemini kaybetmesine yol açan bu süreçte özellikle Smith, Hume ve Ricardo'nun çalışmalarının önemli rol oynadığı söylenebilir. Dolayısıyla Merkantilist düşüncenin, liberal düşüncenin ortaya çıkmasıyla gerilediği yani ticari kapitalizmin yerini sanayi kapitalizminin aldığı ve bu durumda müdahaleci politikalardan vazgeçmenin zorunlu olduğu belirtilmektedir (Demir, 1997: 23 ve Ölmezoğulları, 1998: 39).

Öte yandan liberalizmin tam olarak ne zaman etkili olduğu ya da liberal anlayışın merkantilizmin yerini ne zaman aldığı ile ilgili farklı görüşler olsa da kesin olan durum liberalizmin, merkantilizme dönük eleştiriler ile ortaya çıktığı ancak merkantilizmden çok daha kapsamlı bir sisteme sahip olduğudur. Şaylan (1995: 27), tarafından da belirtildiği üzere liberalizm, hem bir ekonomik kuram, hem bir düşünce biçimi ya da genel bir felsefi bakış olarak Merkantilizm ve ticari kapitalizme tepki olarak doğmuştur.

Liberalizmin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşlerin olduğu bilinmektedir. Ancak Bakan (2019: 46-47)'a göre temel özü bireyin doğal hak ve özgürlüklerinin korunması amacını taşıyan bir felsefi akım olarak liberalizmin, 16. yüzyılda ortaya çıktığı yönünde genel kabul bulunmaktadır. Bakan, Aydınlanma hareketi ile bilimin ve buna bağlı olarak teknolojinin ilerlemesi ile Sanayi Devrimi'nin ortaya çıktığını belirterek Sanayi Devrimi'nin en büyük ürününün ise bireyi çıkarmak olduğunu vurgulamıştır. Bakan, ayrıca John Locke'un düşüncelerinden hareketle liberalizmin aslında ekonomik bir tepki olmaktan ziyade kokuşmuş Batı Avrupa'nın feodal sisteminin adaletsizliklerine sosyal ve siyasal bir tepki olduğunu da dile getirmektedir.

Bu konuda benzer düşünceleri dile getiren Erdoğan (2006: 145), bir entelektüel ve siyasi gelenek olarak liberalizmin, John Locke, İskoç aydınlanması ve İmmanuel Kant olmak üzere başlıca üç kaynaktan beslendiğini belirtmektedir. Erdoğan, liberalizmin esas itibarıyla Anglo-Amerikan düşünce geleneği olduğunu kabul ederken liberalizmin ilk büyük düşünürü olarak da John Locke'u işaret etmektedir. Erdoğan, Locke'un bu anlamda öne çıkan düşüncesinin, toplumsal ve siyasi varoluşun başlangıçta doğa halinde yaşayan ve "doğal haklar"a sahip olan insanın kendi aralarında anlaşarak devleti kurdukları varsayımı ile temellendirmesi olduğunu belirtmektedir.

Talas ise liberalizmin, kapitalizmin yeni şekli olarak 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıktığını dile getirerek, liberal düşüncenin kapitalist düzenin düşünsel yapısını oluşturduğunu belirtmektedir. Buna göre liberal düşünce kapitalist sistemin sınırsız mülkiyet hakkını, veraset kurumunu, rekabet serbestliği ilkesini, arz ve talep dengesine dayanan serbest fiyat düzeneğini, gelir dağılımında serbest oluşum ilkesini, uluslara arası ticarete özgürlüğü ve emek-sermaye ilişkilerinde bağıt serbestliğini, emeğin de bir mal sayılmasını savunur (Talas, 1992: 20).

Burada kapitalizmin çıkış dönemi ile ilgili tartışmaların da olduğunu hatırlamak gerekir. Şimşek (2017: 13), kapitalizmin başlangıç noktası yani tarihlendirilmesi ile ilgili farklı görüşlerin olduğuna dikkati çekmektedir. Şimşek, kapitalizmin başlangıcı olarak Roma Dönemi, Amerika'nın keşfi ya da Sanayi Devrimi olduğu konusunda düşünürlerden örnek verirken bu konuda Marx'ın, "Kapitalist üretimin ilk belirtileriyle dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde daha 14.ve 15. yüzyıllarda karşılaşılmakla beraber, kapitalist dönem ancak 16. yüzyılda başlar" sözünü aktarmaktadır.

Üzerinde bu kadar çok tartışmanın olduğu liberalizmin birey, toplum ve devlet konularına dair önemli değişikliklere yol açacak görüşleri kapsadığı ve ortaya çıktığı dönemde birçok gelişmeye sebep olduğu görülmektedir. Liberal sistemin ilk bakışta göze çarpan en önemli özelliği, onun "bireyi" sadece siyasi değil aynı zamanda iktisadi açıdan da merkeze alması olarak gösterilmektedir. Aynı zamanda liberalizmin, 17. yüzyıldan günümüze kadar insanlığın geçirdiği merhalelere, temel sabitelerini korumak suretiyle vaziyet almış ve öncülleri vasıtasıyla da yaşanan olaylara karşın nasıl bir tavır alınmasına ilişkin ciddi yekûn teşkil eden entelektüel müktesebatla birlikte müşahhas birikimler oluşturduğu (Temel, 2017: 114) kaydedilmiştir.

Demir (1997: 23-25) ise, klasik ekonominin temel dayanaklarını şu şekilde açıklamaktadır: Öncelikle ekonomide tam rekabet şartları geçerlidir. Bunun için de piyasada çok sayıda alıcı ve satıcının olması, malların homojenliği, piyasaya serbest giriş ve çıkış, kamu müdahalesinin olmaması, alıcı ve satıcının tam bilgiye sahip olması ve mal ve faktörlerin akışkan olması gerekir. İkinci olarak ekonominin tam istihdamda olduğu kabul edilir. Üçüncü olarak her arzın kendi talebini doğurduğu varsayılır ve son olarak değerin kaynağı emek olarak görülür.

Bununla birlikte liberalizmin siyasi bir teori mi, yoksa ekonomik bir teori mi olduğu tartışma konusu olmuştur. Örneğin John Locke, siyasi yazılarıyla liberalizme katkı sağlarken, Adam Smith'in ise ekonomik yaklaşımlarıyla katkı sağladığı söylenebilir (Yayla, 2002: 22). Liberal düşünce bir yandan özgür bireylerin özel mülkiyet esasına dayandığı piyasa ekonomisini savunurken aynı zamanda sınırlı/küçük bir siyasi yönetim/devlet anlayışına dayanmaktadır. Dolayısıyla liberalizmin hem siyasi hem de iktisadi yönleri olan bir teori ya da düşünce sistemi olduğu görülür.

Bu kapsamda siyasal liberalizmin, Şentürk tarafından yapılan ayrıntılı ve açık tanımlamada, iktidarın bireylere ve toplumsal yaşama müdahale edemeyeceği belirtilmektedir. Bu tanımda liberalizm, “devlet iktidarının her anlamda ve her alanda kısıtlanması, bu yetkiyi elinde tutanların, toplumun yapıtaşları olan bireylerin yaşamlarını nasıl yönlendireceklerine herhangi bir gerekçe ileri sürerek hiçbir şekilde karışmaması gerektiğini savunmaktadır. Bu anlamda liberalizm, devletin, toplumsal ve kültürel yaşamın düzenlenmesinde hiçbir belirleyici rol üstlenmemesi gerektiğinin altını çizen ve somut anlatımını “en iyi hükümet, en az hükümet edendir” sözünde bulan bir öğretisi (Cankara ve Aysel, 2015: 527) olarak açıklanmaktadır.

Buna karşın liberalizm üzerine çalışma yapanların, genellikle onun ne olduğundan ziyade ne olmadığı üzerinde durmaları dikkat çekmektedir. Böylece liberalizmin diğer ideolojilerden farkının daha iyi anlaşılacağı kanaati hakimdir. Bu araştırmacılardan biri olarak Erdoğan da, liberalizmin öncelikle ne olduğundan çok ne olmadığını anlamak gerektiğini dile getirmektedir. Erdoğan, ahlaki olarak liberalizmin, bireysel özgürlüğü temel değer olarak almayan (onu tamamen reddeden veya ikinci plana iten) bütün öğretilerden farklı olduğunun altını çizmektedir. Bu bakımdan liberalizmin her türlü altruist, kolektivist, cemaatçi ve egaliteryen görüşe karşı olduğunu bununla beraber liberal dünya görüşünün, temelinde insan merkezci olduğu için, değerlerin temel kaynağı olarak insanüstü varlığa referans yapan teolojik görüşlerdede ayrılmaktadır. Erdoğan, liberalizmin dini konularda hoş görüşü esas almakla beraber din karşıtlığı anlamına gelmediğini, bu nedenle Aydınlanma ve Fransız Devrimi rasyonalizminin militan din karşıtlığının liberal olmayan bir tutum olduğunu Hayek'e dayanarak vurgulamaktadır. Aynı şekilde liberalizmin, liberteryen biçiminin bile anarşist olmadığını dolayısıyla onun anarşizmden farklı görülmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Çünkü

liberteryenlerin de devletin ortadan kaldırılmasını değil asgari büyüklüğe indirilmesini istedikleri görülmektedir (Erdoğan, 1998: 44).

Kendi içinde barındırdığı çelişkiler ve farklılıklar ile liberalizmin, tanımlanması konusunda araştırmacıların zorlandığı görülür. Bu duruma dikkat çeken Berktaş (2012: 49)'a göre tanımlamalardaki zorluklardan diğeri ise liberallere ya da liberalizme mi gönderme yapılacağıdır. Latince *liber* (özgür) sözcüğünden türetilmiş olan liberal kavramının 18. yüzyılın sonuna değin “özgür insana yaraşan” anlamında kullanıldığını belirten Berktaş, liberal sözcüğünün zamanla “entelektüel açıdan bağımsız düşünceli, geniş görüşlü, cömert, hoş görülü kişi” anlamını kazandığını belirtmektedir. Bununla birlikte *liberalizm* ise, devletin merkeziyetçiliğine ve mutlakıyetine karşı bir eğilim ya da siyasal sistem anlamına geldiğine dikkat çekilmektedir.

Bu noktada Erdoğan'ın da belirttiği gibi liberalizm insanı rasyonel bir varlık olarak kabul eder ve bu özelliği “insanın değerinin” temellerinden biri olduğunu vurgular. Liberalizme göre akıl sahibi bir varlık olarak insan kendi yaşam tarzını ve yaşama amaçlarını serbestçe seçebilir böylece kendini gerçekleştirme doğrultusunda özgür etkinliklerde bulunabilir. Yani burada insanın özgürlüğü ile onun rasyonel bir varlık olmasının doğrudan doğruya birbiriyle bağlantılı olduğu belirtilmektedir (Erdoğan, 1998: 49).

Buna ilaveten toplum, siyaset ve ekonominin “birey” etrafında ahlaksal bir temellendirmesi olarak liberalizmin, özde ulusal düzeyde düşünülen bir yapılanma olduğu ancak günümüzde uluslararası bağımlılıklar ve sınır ötesi bağlantılardan dolayı ülkelerin dış dünyaya ait bu bağlarına dair açıklamasının olması beklenmektedir (Dağı, 2000: 224).

Başka bir çalışmasında liberalizmin bireysel özgürlüğü temel almayan tüm görüşlerden ve anarşizmden farklı olduğunu belirten Erdoğan (2006: 84), liberal bir dünya görüşünün dayandığı temel fikirleri şöyle açıklamaktadır: Bireyin, bireysel özgürlüklerin ve hakların üstün değerinin vurgulandığı, metafizik bireyciliğin kabul gördüğü, bireyin doğal haklara sahip olduğu, özgürlüğün üstün değerinin tanındığı bir dünya görüşüdür.

Yine Erdoğan tarafından liberal düşünürlerin birçoğunun üzerinde mutabık kaldığı liberal bir siyasi programın esasları şu şekilde sıralanmaktadır (2006: 151-156):

- Birey, bireysel özgürlük ve insan hakları,
- Anayasacılık ve hukukun üstünlüğü,
- Sınırlı devlet,
- Tarafsız devlet,
- Piyasa ekonomisi.

Liberalizme göre devletin, ekonominin işleyişine müdahale etmesi kabul edilmemektedir. Şahin (2007: 513)’e göre, liberal yaklaşımda, bireyci toplum ve kapitalist örgütlenme temel varsayım olarak kabul edildiği için toplumsal refah düzeyi bireysel refah düzeylerinin toplamından oluşmaktadır. Buna göre bireyler kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerinde toplumun çıkarlarına da hizmet etmiş olurlar. Şahin, liberal ideolojinin kamu kesimine sınırlı işlevler yüklediğini, devletin, iç ve dış güvenlik ile adalet sisteminin iyi işlemesini sağlamakla yetinmesinin istendiğini belirtmektedir. Şahin, yine liberal sistem içinde sosyal faydası bireysel faydasından daha yüksek olan, bölünmezlik, dışarıda bırakmama veya rakip olmama özellikleriyle tanımlanan ve piyasaya bırakılması durumunda yeterince üretilmesi mümkün görünmeyen kamusal malların üretilmesinin de devletin görevi olduğunu belirtmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi liberal düşünce sistemine birçok düşünür katkıda bulunmuştur. Ancak bu çalışmada, libeal düşünürler içinde öne çıkan Adam Smith, David Hume ve David Ricardo’ya kısaca değinmekle yetinilecektir.

3.2.1. Adam Smith ve “Ulusların Zenginliği”

Merkantilizmin zayıflamasına, aynı zamanda Klasik Liberalizm’in doğuşuna en önemli katkısı Adam Smith’in “Ulusların Zenginliği” adlı kitabının yaptığı kabul edilmektedir. Smith bu çalışmasında bireyleri “homo economicus” (ekonomik insan) olarak tanımlamış ve her bireyin sadece kendi çıkarına göre hareket ettiğini belirtmiştir. Kendi çıkarına göre hareket eden insanların aynı zamanda toplum çıkarına da katkı sunduklarını belirten Smith, devlet tarafından bireylerin kısıtlanmaması gerektiğini ileri

sürmüştür. Smith'e göre devlet müdahalesi olmazsa piyasayı "invisible hand" (görünmez el) olarak tanımladığı *fiyat mekanizması* düzenleyecektir. Dolayısıyla devletin müdahalesi bu mekanizmayı işlemez hale getirmektedir (Seyidoğlu, 2009: 21).

Klasik Liberal Düşünce ile birlikte, daha önce bir sistem olarak varlığı kabul edilen kapitalizmin, teorik temeline kavuştuğu kabul edilmektedir. Klasik düşüncenin öncüsü olan Adam Smith, Fizyokratların ünlü "laissez faire, laissez passe" (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler) düşüncesinden hareketle devletin, sadece doğal özgürlükleri korumak amacıyla kısıtlamalar getirebileceğini, bireylerin kar amacı gütmeyen ve ekonomik güçlerini aşan adalet, savunma ve bayındırlık gibi alanlarda faaliyet yapmasının uygun olacağını belirtmiştir (Ölmezogulları, 1998: 44-45). Berktaş (2012)'in deyimiyle devletin görevi, ülke içinde düzeni ve güvenliği sağlamak ve ekonomik alana "gölge etmemek" olmalıydı.

Görüldüğü gibi Smith'in, iktisadi faaliyetlerin devlete bırakılması gereken alanları ile özel sektöre devredilmesi gereken alanları arasında farklı bir ayrıma gittiği belirtilmektedir. Bu görüşe göre devlet, ya özel kuruluşların yerine getiremediğini ya da hükümet kadar iyi yapamadığı görevleri üstlenmelidir (Kurz, 2017: 49).

Bununla beraber Smith; toplu yaşamın gerekçesini ekonomik dayanışma olarak açıklamaktadır. Smith, yaratılış gereği farklı yeteneklerde olan insanların, tüm ihtiyaçlarını kendilerinin karşılamasının mümkün olmadığını, bunun yerine dayanışma içinde herkesin farklı alanlarda üretim yaparak uzmanlaşabileceklerini daha sonra mübadele yoluyla herkesin ihtiyaçlarını daha rahat karşılayabileceklerini, böylece toplumun da ticaret toplumu olabileceğini belirtmektedir (Demir, 1997: 11).

Buna karşılık süreç beklendiği gibi gelişmemiş, Sanayi Devrimi sonrasında piyasa düzeninin yol açtığı eşitsizlikler toplumsal gerilim ve büyük çatışmalara sebep olmuştur. Böylece devlet kuramına yeni yaklaşımlar gündeme gelmiştir (Şaylan, 1995: 49).

3.2.2. David Hume ve Merkantilizmin Köklü Eleştirisi

İktisadi düşünceye önemli katkılarda bulunduğu kabul edilen David Hume (1711-1776), aslında bir filozof ve tarihçi olarak bilinmektedir. Ancak iktisadi konularda

yazmış olduğu broşürlerle merkantilist düşünceden klasik politik ekonomiye geçişte önemli rol oynadığı belirtilmektedir. David Hume, Madeni Para Akım Mekanizması (Specie-flow Mechanism)² yaklaşımı ile merkantilist düşünceye alternatif geliştirerek (Akbay, 2009: 1) klasik liberal düşüncenin öncüsü sayılmıştır. Hume, merkantilizmin aksine uluslararası ticaretin tüm ülkelere fayda sağlayacağını örneklerle açıklamıştır.

Liberalizmin beslendiği kaynaklardan birisi olarak gösterilen “İskoç Aydınlanması”nın, aslında David Hume, Adam Smith ve Adam Ferguson’un görüşleri etrafında şekillendiği belirtilmektedir. Bu görüşün temel kabullerinin “kendiliğinden düzen” ve “doğal özgürlük sistemi” olduğu görülmektedir. Bu görüşün önde gelen savunucusu olarak David Hume; toplumda barışçı düzeni ve adaleti sağlayan şeyin soyut akılla tasarlanan ya da Tanrı vergisi kurallar olmayıp, tecrübeyle görülmüş, uzmanlaşmaya dayalı pratikler olduğu düşüncesini ortaya atmıştır. David Hume tarafından ortaya atılan bu düşüncelerin daha sonra “kendiliğinden doğal düzen” ve toplumsal kurumların evrim yoluyla gelişmesi gibi düşüncelere temel oluşturduğu kabul edilmektedir (Erdoğan, 2006: 146).

Çetin (2007b: 43) ise, birçok çağdaş liberalin Hume’ı liberalizmin kurucusu olarak gördüğünü belirtmektedir. Bunun en büyük sebebi olarak Hume’un, aklın mutlak olmadığını, sınırlı bir güce sahip olduğunu kabul etmesidir. Çetin, David Hume tarafından insan aklının sınırlılığının bilgi teorisinin başına konduğunu buna bağlı olarak olgular hakkında bilgiye ancak deneyim ve gözlemle ulaşılabileceğini belirterek onun ampirik düşünceye yaklaştığını dile getirmektedir.

3.2.3. David Ricardo ve “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi”

A. Smith ve D. Hume gibi, Klasik doktrine en önemli katkı sunan iktisatçılardan biri de D. Ricardo’dur. Skousen, gelmiş geçmiş en zengin iktisatçı olarak bilinen David Ricardo’nun en az on yedi, hatta belki de yirmi üç çocuklu bir ailede üçüncü çocuk olarak dünyaya geldiğini kaydetmektedir. Ailesinin İspanya’dan Hollanda’ya oradan da Londra’ya taşınması sonucu Londra’da dünyaya gelen D. Ricardo, Amsterdamdaki İbrani okulunda iki yıl geçirdikten sonra daha on dört yaşında babasının yanında Londra

² Bu yaklaşıma göre kısaca Hume, altın standardı olan bir ülkenin pozitif bir ticaret dengesine sahip olduğu zaman, ihracatın değerinin ithalatın değerini aştığı miktarda ülkeye altın akacağını, ülkenin ticaret dengesinin negatif olması durumunda ise, ithalatın değerinin ihracatın değerini aştığı miktarda altının ülke dışına akacağını savunmuştur.

Borsası'nda çalışmaya başlamıştır. Babasının çıracı olarak kazandığı tecrübe ve Threadneedle Caddesi'nde bulunan Borsa Kahvesindeki bağlantılarına dayanarak Ricardo'nun bir borsacı ve hükümete borç para temin edici olarak zamanla muazzam bir servetin sahibi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Malthus'un en yakın dostu olarak bilinen Ricardo, serbest ticaret, sağlam para, karşılaştırmalı üstünlük yasası ve klasik iktisadın öteki sağlam prensiplerinin savunucusudur. Onun laissez - faire politikalarının Adam Smith'in politikalarıyla tam bir uyum içinde olduğu belirtilerek, onun P.A. Samuelson tarafından “mükemmel bir iktisatçılar iktisatçısı” olarak nitelendiği aktarılmaktadır (Skousen, 2009: 99-104).

Adam Smith'den sonra bugün de uluslararası ticaretin temelini oluşturduğu kabul edilen “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi” (Theory of Comparative Advantages) David Ricardo tarafından ortaya atılmıştır. Ricardo, Smith'in, ülkelerin belirli mallar için mutlak üstünlükler temelinde nasıl uzmanlaştıklarına ilişkin açıklamasının eksik olduğunu düşünmektedir (Kurz, 2017: 55). Buna göre uluslararası ekonomik sisteme hâkim olan durum, üretimi ucuz olan tüm malların üretimi değil, üstünlük derecesine göre üretilmesidir. Yani uluslararası ekonomik sistemde bir ülkenin üretimde daha çok üstün olduğu malları ihraç, üretimde daha az üstün olduğu malları ise ithal etmesidir. Ricardo tarafından açıklanan bu yeni uluslararası ekonomik modelin bazı eksiklikleri olsa bile (maliyet açısından sadece emeğe dayanması, işgücünün ülkeler arasında tam hareketsiz olması v.b.) bu model, ikiden fazla ülke ve mallar için geçerli olduğundan, günümüz dünyası için daha uygun ve devletler açısından tercih edilebilir olduğu (Seyidoğlu, 2009: 26) söylenebilir.

Yasa'nın da belirttiği gibi David Ricardo tarafından tanımlanan “karşılaştırmalı üstünlükler teorisi”, liberalizmin yaygınlaşmasına önemli katkı sağlamıştır. Bu düşünce biçimine göre farklı ulusların çıkarları arasında bir uyum söz konusudur. D. Ricardo'ya göre, serbest ticareti benimseyen ülkelerde üretim faktörlerinin verimli biçimde kullanılması mümkün olmaktadır. Bu durum ilk olarak ulusal düzeyde maksimum faydanın gözetilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla uluslararası düzeyde de bütün ülkelerin çıkarı gözetilmiş olmaktadır (Yasa, 2017: 285-286).

Yine Skousen (2009: 123) tarafından aktarıldığına göre, D. Ricardo, hemen hemen tüm çağdaşlarını emek-değer kuramı ile laissez-faire öğretileri konusunda ikna

etmeyi başarmıştır. Skousen onun hakkında Keynes'in, "Kutsal engizisyonun aynen İspanya'yı tamamen fethettiği gibi , Ricardo'da İngiltereyi fethetti" dediğini aktarmaktadır.

3.3. Liberalizme İtiraz: Sosyalizm ve Marksizm

Sosyalist doktrinin kökenlerinin, bazıları tarafından 17. yüzyıldaki İngiliz İç savaşlarına, bazılarının ise ondan önceki döneme Hristiyanlığa ve hatta bir kısmının da Platon'a kadar götürdüğü aktarılmaktadır. Ancak sürekli gelişen fikirleriyle modern sosyalizm ve sosyalist hareketlerin 19. yüzyılın başında Avrupa'da ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Sosyalizmin ortaya çıkış nedenleri tartışılmakla beraber Avrupa'da bir süredir kentleşme ve sanayileşmeye bağlı olarak değişen sosyal ve ekonomik koşullar öne çıkmaktadır (Newman, 2005: 6).

Aynı zamanda paylaşmak ya da birleşmek olarak Latince "sociare" kökünden geldiği bilinen "sosyalizm" kelimesi için, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "toplumculuk" anlamında Fransızcadaki "socialisme" kelimesine vurgu yapılmaktadır (TDK, 2020: <https://sozluk.gov.tr/>, 10.10.2020).

Bu bağlamda tarihte birbirinden farklı, zaman zaman birbiriyle çelişen anlamlarda kullanılan bir siyasi ideoloji ve hareket olarak da tanımlanan (Akman, 2019) sosyalizmin, tıpkı liberalizmde olduğu gibi çıkış noktası ile ilgili olarak farklı görüş mevcuttur. Ölmezoğulları'nın da ifade ettiği gibi, liberal düşüncenin yaygınlaştığı, teknolojik gelişme ve ilerlemenin alabildiğine hızla arttığı dönemde (19. yüzyılın başları), mevcut kapitalist düzene önemli bir itirazın olduğu görülmektedir. Başını Hegel ve Marx'ın çektiği düşünürler, kapitalist sistemin dünyaya huzur getirmediğini sosyal sorunlara çözüm üretmediği gibi bunları derinleştirdiğini dile getirmişlerdir. Ayrıca liberal kapitalist sistemde artan üretime karşılık geniş yığınların refahtan pay alamaması, düşük ücret ve kötü çalışma koşullarının toplumsal sorunlara yol açmasıyla birçok Avrupa ülkesinde gösteri, çatışma ve isyanların baş göstermesi adeta bu yeni doktrini doğrular nitelikte olmuştur (Ölmezoğulları, 1998: 58).

Ancak Sander (1996: 110)'e göre, liberalizm ve ulusçuluk gibi, sosyalist düşünce de çıkış noktasını 1789 Fransız Devrimi'nden almıştır. Nasıl liberaller özgürlük düşüncesine, demokratlar eşitlik ülküsüne önem vermişlerse, sosyalistler de başlangıçta

kardeşlik ilkesine bağlanmışlardır. İlk sosyalist düşünörlere göre, insanlar doğuştan iyidirler; yoksulluk ve yapay toplumsal eşitsizlikler olmasa, birbirlerine kardeşçe davranacaklardır. GÖdÖsel olarak, rekabetten çok işbirliğine eğilimlidirler. Sander, daha sonra sosyalizmin, Louis Blanc gibi devlet sosyalistlerinin ve Karl Marx gibi ekonomik kuramcılarının çabalarıyla değişime uğradığını, Avrupa'nın giderek endüstrileşen devletlerinin ekonomik sorunlarına yanıt verebilecek bir akım haline geldiğini ancak, sosyalizmin, 19. yüzyılda, liberalizm ve milliyetçilik kadar etkili bir güç olamadığını belirtmektedir.

“ÜçÖncÖ Yol -Sosyal Demokrasinin Yeniden Diriliş-i-” adlı eserinde Giddens, sosyalizmin kökenlerinin, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan endüstri toplumunun ortaya çıkışıyla bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Giddens, aynı ilişkinin Fransız Devrimi'ne tepki olarak ortaya çıkan muhafazakârlık için de geçerli olduğunu belirterek bireyselciliğe muhalif bir düşünce olarak ortaya çıkan sosyalizmin, kapitalizme yönelttiği eleştirilerinde bu dönemden sonra başladığına dikkat çekmektedir. Sosyalizmin, Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkmasına kadar komünizmle büyük oranda örtüşüğÖnÖ belirtten Giddens'a göre her iki düşÖncede de toplumun önceliği savunulmaktadır. Ayrıca Giddens, sosyalizmin, kapitalizmi insanileştirmek için ya da onu tamamen alt etmek için kapitalizmin kısıtlılıklarını ortadan kaldırmayı amaçladığı, ekonomi teorisi bakımından ise sosyalizmin, kapitalizmin ekonomik olarak etkisiz, toplumsal olarak bölÖcÖ ve uzun dönemli olarak kendisini yinelenemeye muktedir olamadığı fikrine dayandığını ileri sürmektedir (Giddens, 2000: 15).

Aynı zamanda organik devlet anlayışına sahip olduğu kabul edilen *sosyalist* düşÖncede, devletin toplum düzenini sağlamaya çalışan bir araç olduğu ve hâkim sınıfın emrinde olduğu belirtilmektedir. Sosyalist aşamada devletin, sınıf farklılıklarının ortadan kaldırılması için kullanılacağı ancak özel mÖlkiyet ve sınıf farklılıkları ortadan kalkınca yani sınıfsız toplumda devlete ihtiyaç kalmayacağı dile getirilmektedir. Sosyalist düşÖncede, toplumsal barış için üretim araçlarının mÖlkiyeti ve iktisadi faaliyetlerin organizasyonu tümÖyle devlete bırakılmaktadır. Ayrıca sosyalist anlayışta klasik Batı demokrasisinin ve özel girişimciliğin kabul edilmediği söylenebilir (Şahin, 2007: 516).

Andrew Heywood (2015: 182-183), kapitalist üretim moduna alternatif olarak devlet sosyalizmi, piyasa sosyalizmi ve yeşil siyasetin gösterildiğini belirtmektedir. Heywood, bunlardan özellikle devlet sosyalizminin 20. yüzyılın çoğunluğunda kapitalizme alternatif olarak görüldüğünü, komünizm olarak da ekonomik anlamda uygulanabilir modelin geliştirilme çabalarının olduğunu ifade etmiştir.

İnsel (2015) liberalizmin karşıtı olarak sosyalizmi gösterirken, liberalizmin topluluk içinde bireyi ve bireyin çıkarlarını öncelediğini belirtmektedir.

Heywood da, sosyalizmin genel olarak öncelediği unsurları belirtirken aslında bu ideolojinin ulaşmak istediği temel amaçları da özetlemektedir. Heywood tarafından belirtilen sosyalizme dair belirtilen başlıca unsurlar şunlardır: (Heywood, 2015: 66-67):

- Topluluk,
- Kardeşlik,
- Sosyal eşitlik,
- İhtiyaç,
- Sosyal sınıf,
- Ortak mülkiyet.

Yayla (2002: 47-48) ise, liberalizme karşı sosyalizmin bir bütün olmadığını, geniş anlamda sosyalizmin; sosyalizm, demokratik sosyalizm ve sosyal demokrasi olarak üç ana ekseninde yer aldığını belirtmiştir. Yayla, Ortodoks sosyalizm olarak da adlandırılan sosyalizmin daha ziyade Marx-Engels çizgisinde yer aldığını, hedef olarak tüm toplumsal yapıyı yıkıp yeniden kurmayı seçtiğini buna ulaşmak için şiddeti meşru saydığına dikkat çekmektedir. Demokratik sosyalizm taraftarlarının ise zaruri olmadıkça şiddeti tasvip etmediğini, demokratik yollarla sosyalist devrimin gerçekleşebileceğini iddia ettiklerini belirtmektedir. Bunlara karşılık sosyal demokrasiyi savunanların, şiddete başvurmadan ve özel mülkiyetin bütünüyle kaldırılmasından vazgeçtiğini, toplumsal hayata devlet müdahalesiyle istenilen sosyal yapı ve değişikliklerin gerçekleştirilebileceğine inandıklarını vurgulamaktadır.

Öte yandan, dünyada değişim ve dönüşümün en hızlı olduğu dönemlerin hiç kuşkusuz 1980 ve 1990'lar olduğu söylenebilir. Bu dönem aynı zamanda sosyalizmin önem ve değerini önemli ölçüde yitirdiği, birçok ülkede çöktüğü bir zamandır. Bu dönemde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Mihail Gorbacov tarafından "Açıklık" (Glastnost) ve "Yeniden Yapılanma" (Perestroyka) adıyla başlatılan reformlar (çalışmamızın ilerleyen kısmında ayrıntılı olarak yer verilmiştir) bu değişim ve dönüşümün başlangıcı olmuştur. Yani 1917 Ekim Devrimi ile büyük bir ivme kazanan sosyalizm 1990'lara gelindiğinde Sovyetler Birliği başta olmak üzere Doğu Avrupa'da ve diğer birçok ülkede iktidarını kaybetmiştir. Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla bu değişim daha da hız kazanmıştır. Büyük iddialarla tarih sahnesine çıkan ve Rusya'da işçiler ile köylülerin iktidarı olarak görülen Sosyalizm (Raby, 2007: 9) 1917 Ekim'inden sonra yüz yıl bile dayanamamış, Küba ve Kuzey Kore gibi birkaç ülke dışında uygulanamaz olmuştur (Aktan, 1999: 131).

Buna ilaveten son otuz yıldan fazla bir süredir "Sol"un geri planda kaldığı söylenebilir. Bunun en önemli nedeni de özellikle Doğu Avrupa'da dillendirilen Halk Demokrasileri'nin yerini parlamenter liberalizmin alması ya da katılımcı veya doğrudan demokrasi olarak adlandırılan sistemin demokrasi ile eşdeğer tutulması olarak görülmektedir. Yani sol demokrasiyi liberalizmin etkisinden kurtarmadığı gibi kendisini onun içinde erimekten kurtaramamıştır (Raby, 2007: 24-25).

Yayla, sosyalizmin çoğulcu politikaya, liberal demokrasiye olumsuz bakışı, bütün problemlerin çözümlerine sahip olduğunu iddia etmesi, sert ve tamamlanmış bir ideoloji olarak kendisini yenileyememesi onu bu sonuca götürmüş olabileceğini belirtir. Yayla'ya göre, politikanın ihtilafların barışçıl yollardan çözüm aracı olarak görülmediği için sosyalist düşüncenin demokrasi ile de uyuşmadığı aksine tarihteki örneklerine bakılarak çatışma içinde olduğunu dile getirmektedir. Ancak Yayla, sosyal demokrasiyi ve bu düşünceyi savunan sosyal demokratları sosyalistlerden ayırmaktadır (Yayla, 2002: 59-60).

Sosyalizm ve sosyalist düşünce ile ilgili yapılan çalışmalarda genellikle Marksizmden de bahsedildiği görülmektedir. Demir'e göre 18. ve 19. yüzyılda ortaya çıkan ve liberalizme en önemli itiraz olarak kabul edilebilecek Marksizm (Demir,1997: 39), uzun yıllar ekonomik bir doktrin olarak ele alınan sosyalist bir ideoloji olarak

tanımlanmıştır. Ancak Marksizmin, sadece ekonomik ya da siyasi bir doktrin olmanın ötesinde, insan, tarih, evren, Tanrı, doğa, toplum, devlet gibi sorunları ele alan, bu sorunları çözmeyi amaçlayan bir dünya görüşü olduğu kabul edilmektedir (Çetin, 2007b: 104).

Marksist düşüncenin oluşumuna katkı sağlayan düşünürler; Saint-Simon (1760-1825), Sismondi (1773-1842), R. Owen (1771-1858), F.Lasalle (1825-64), K. Marx (1818-83) ve F. Engels (1820-95)'dir. Bu düşünürler tarafından gerek liberalizme duyulan tepkiler gerekse dönemin kendine has şartlarının Marksizmi doğurduğu görülmektedir. Liberalizme duyulan tepkilerin başlıca üretim, bölüşüm, mülkiyet, değer ve yıkıcı rekabet yönlerinden olduğu söylenebilir (Demir, 1997: 39-42).

Son olarak “Sosyalist Dünya Görüşü Marksizm” adlı eserinde Lefebvre (2010: 19) tarafından da belirtildiği gibi, Marksizm, “modern” toplumla birlikte büyük sanayi ve sanayi proleteryasıyla ortaya çıkmış bir düşünce sistemidir. Buna ek olarak modern dünyanın, onun çelişkilerinin, problemlerinin dile getirildiği ve bu problemlere rasyonel çözümlerin sunulduğu bir dünya görüşü olduğu iddia edilmiştir. Dolayısıyla sadece siyasi ve iktisadi değil aynı zamanda felsefik ve sosyolojik açılardan da ayrıntılı olarak ele alınması gereken Marksizm, bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

3.4. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve Keynesyen Ekonomi Politikaları

Ekonomik krizlerin çok sayıda nedenleri olabilir. Bu nedenler içerisinde siyasal, ekonomik ve teknolojik alandaki çok hızlı gelişmeler krizlerin ortaya çıkmasının en büyük nedenleri olarak kabul edilebilir. 1929 Krizi'nin yüzyıldan fazla bir süredir dünyada meydana gelen Sanayi Devrimi ve benzeri gelişmelerin yanı sıra siyasi ve sosyal açıdan dünyada birçok değişime sebep olan I. Dünya Savaşı sonrasına rastlaması dikkat çekici olmuştur.

Aktan ve Şen (2001: 1228-1229) tarafından ifade edildiğine göre, dünyada 1820-1929 yılları arasındaki yüzyılı aşkın dönemde birçok kriz meydana gelmiştir. Bu krizlerin başlıcaları, 1825, 1836, 1847, 1857, 1866, 1873, 1882, 1890, 1900, 1907, 1913, 1920-21, 1929 krizleridir. Ancak bunlar içerisinde en çok etki bırakan ve neredeyse tüm dünyada derinden hissedilen kriz 1929 Dünya Ekonomik Krizi'dir. Bu krizle başlangıçta borsada yaşanan çöküşle birlikte, bankalarda ciddi anlamda iflaslar

yaşandığı, toplam tüketim ve yatırımlarda ani düşüşlerin ortaya çıktığı ve tüm bu gelişmelerin sonucunda yalnızca ABD’nde 1929-33 yılları arasında GSYİH yaklaşık 1/3 oranında azalmıştır.

1929 Bunalımı’nın, New York borsasına kayıtlı hisselerin 24 Ekim 1929 günü %50 değer kaybetmesinin, sadece ABD piyasalarda panik havasının oluşmasına ve iflasa yol açmadığı aynı zamanda o gün için yürürlükte olan Amerikan kapitalist sisteminin ekonomik ve mali çöküşünün habercisi olduğu değerlendirilmektedir. Daha sonra bütün dünyada etkisini hissettirecek olan krizin, sadece ABD’de onbinlerce firmanın iflas etmesine, tarım ve sanayi ürünlerinin üretiminin yarıdan fazla düşmesine, milli gelirin yine aynı oranda gerilemesine, fiyat ve ücretlerin %60’a kadar azalmasına yol açtığı, bunun sonucunda işsizlik, açlık ve yoksulluğun tüm dünya ülkelerini sarsarak sosyal çöküntüye sebep olduğu kabul edilmektedir (Dilan, 1998: 178).

Duverger, “Kara Perşembe” olarak anılan 24 Ekim 1929 gününü, savaş sonrası tarihinin ana dönüm noktası ve liberal ekonominin bilmediği bir fırtınanın hışmına uğradığı gün olarak değerlendirmektedir. Duverger’e göre klasik kapitalizmden, günümüzün yeni kapitalizmine geçişin yarattığı bu bunalımın sebeplerinden birincisi, üretimin her ne kadar ABD ve Almanya’da yeni kapitalizmin seviyesine ulaşmışsa da henüz geniş çapta örgütlenememesi, ikincisi ise tüketimin reklamlar ve kitle iletişim araçlarıyla denetim altına alınmasının henüz doğum evresinde olmasıdır. Buna ilaveten Duverger, bunalımın genişliği karşısında devlet müdahalesinin zorunlu bir duruma geldiğini, serbest girişimin en sadık taraftarlarınca dahi bu müdahalenin istenmeye başladığını vurgulamaktadır (Duverger, 1977: 104).

Böylece, dünyada uzun süre etkisini hissettiren ve hala da adından söz ettiren 1929 Krizi sonrasında kapitalizmin yeni bir döneminin başladığı kabul edilmektedir (Timur, 2004: 36). İngiltere ve ABD başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde gelir düşüşü, büyük çaplı işsizlik, fiyatların hızlı düşüşü, uluslararası para istikrarsızlığı ve mali krizlerin çözümü için J. M. Keynes yeni çözümler önermekteydi. Keynes’in milli gelir ve istihdamı ele aldığı kitabında, olgun kapitalist ülkelerin devlet müdahalesinden arınmış serbest piyasa koşullarında “eksik istihdamda dengeye gelmesinin, tam istihdamda dengeye gelmesinden daha olağan” olduğunu ortaya koymuştu. Buna göre işsizliğin yenilerek dengenin tam istihdamda oluşması, sistemin yaşaması için zorunlu

görülmektedir. Bu ise devletin kamu harcamalarını artırarak ekonomiye müdahalesinin artmasıyla mümkün olabilecekti. Devlet, tam istihdama ulaşılabilmesi için serbest piyasa yani devlet müdahalesinden arındırılmış bir iktisat politikası uygulamaktan vazgeçmelidir (Kazgan, 1988: 75-76).

Özellikle 1930’lu yıllarda, etkisi yoğun bir şekilde hissedilen “ekonomik buhran”ın sebebi, Keynes tarafından işsizliğin artması ve buna bağlı olarak piyasa güçlerinin ücretlerde kesintilere gitmesi sonucu mal ve hizmetlere talebin azalması olarak açıklanmıştır. Keynes’in iktisadi faaliyet düzeyinin “toplam talebi” yani yürüttüğü vergi ve kamu harcamaları siyasaları vasıtasıyla hükümetin yönlendirme kapasitesine sahip olduğu ekonomideki toplam talep seviyesini belirlediğini söyleyerek serbest piyasa geleneğine karşı çıktığı aktarılmaktadır. Buna göre işsizlik oranı arttığında devlet ya kamu harcamalarını artırarak ya da vergileri keserek ekonomiyi düzeltmelidir. Bunun sonucunda ortaya çıkabilecek bütçe açığı büyümeden kaynaklı vergi gelirlerinin artması ve devletin borçlanma ihtiyacının azalmasına bağlı olarak katlanılabilir olacaktır. Ayrıca ekonomiyi canlandıracak bu şekildeki uyarıcıların çarpan (multipler) etkisiyle yoğunlaştırılacağı kabul edilmektedir (Heywood, 2015: 180-181).

Nitekim bu dönemde, “New Deal”³ programı ile ABD başta olmak üzere, devletlerin iktisat sürecine müdahalesi gecikmemiştir. Müdahale her ülkede farklı olsada temelde fiyat ve ücretleri sınırlamak, üretimi kısmak, büyük kamu hizmetlerini yerine getirmek ve iktisadi hayatta bir kamu kesimi yaratmak şeklinde olmuştur. Bu durumun kapitalizmi tartışma konusu yaptığı üçüncü yol arayışına ittiği ve korporatif devlet ya da güdümlü ekonomi gibi kuramların geliştirildiği böylece liberal ideolojinin sert saldırılara uğradığı belirtilmektedir (Duverger, 1977: 105).

Heywood, Keynesyen talep yönetiminin İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomi politikalarını kökünden değiştirdiğini, hükümetlere sürdürülebilir büyümeyi ve sürekli yayılan refahı temin etmek için güvenilir araçlar sağladığını belirtmektedir (2015: 181).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist sistem içerisinde yaşanan değişim ve dönüşümün ABD kaynaklı olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde dünya altın

³ **New Deal** (Yeni Düzen/Yeni Anlaşma), ABD’de 1929 Dünya Bunalımı’ndan sonra 1932 yılında başkanlığı devralan Roosevelt’in uygulamaya koyduğu ekonomik, siyasal ve sosyal içerikli programa verilen addır.

rezervlerinin %70'i ABD'nin elinde ve dünyadaki sanayi üretiminin %40'ı ABD eliyle gerçekleşmektedir. Ayrıca Batı Avrupa'da 1938-1948 arası 100'den 87'ye düşen safi ulusal hasıla endeksinin ABD'de 165'e yükseldiği belirtilmektedir. Üretim olanaklarındaki bu artışın bir yandan ABD'yi sistemin öncüsü haline getirdiği, diğer yandan üretici sermayeyi uluslararasılaştırdığı kabul edilmektedir. Bunun sonucu olarak Bretton Woods Sistemi, IMF, IBRD ve GATT'ın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sürecin bir ürünü olarak görülen Marshall Planı ise görünürde savaş sonrası Avrupa'nın toparlanması, Batı Avrupa'ya dönük dış yardım olarak dile getirilse de aslında yeni kapitalist sistemin yayılması ve bu sisteme diğer ülkelerin eklenmek istenmesi amacını taşımaktadır (Töre, 2006: 61-63).

Keynesyen ekonomi politikalarının uygulanmaya başladığı dönemde refah devleti anlayışının da etkisini gösterdiği söylenebilir. Ekonomik, siyasi, kültürel ve tarihsel bakımdan farklılık gösteren ülkelerde refah devleti anlayışının farklı şekillerde yorumlanabildiği gözlenmiştir. Kökleri 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de temel eğitimi sağlamak üzere düzenlenen yasalara ve 1883'te Bismark tarafından getirilen sosyal sigorta uygulamalarına kadar götürülen refah devleti uygulamalarının, Batı Avrupa ülkelerine, Kuzey Amerika'ya ve Avustralya'ya yayıldığı gözlenmektedir (Özdemir, 2007: 17). Sosyal politikalar ve refah devleti anlayışı uygulamalarına sonraki (IV.) bölümde geniş bir şekilde yer verilmiştir.

3.5. Avrupa'da Sosyal Demokrasinin Dönüşümü ve 68 Kuşağı

Sosyal bilimlerde araştırma yapan birçok kişinin, Avrupa'da ortaya çıkan ideolojileri ve düşünce sistemlerini bir yönüyle buradaki siyasal ve sosyal gelişmelerle, en başta da Fransız İhtilali ile ilişkilendirdikleri bir gerçektir. Ayrıca yapılan açıklamalarda bu siyasal sistemlerin birbirinden önemli farkları olduğu da ifade edilmektedir. Sosyal demokrasi üzerine yaptığı bir çalışmada Akman (2019), sosyal demokrasinin, işçi sınıfının bağrından çıkan ve giderek tüm insanlığa (sınıf, dil, din, ulus, etnisite, vd. ayrımları olmadan) mal olan; adaletsizliğe ve eşitsizliğe karşı Fransız Devrimi'nin ideallerinin bir devamı ve tekamülü olarak görülebileceğini belirterek onun eşitliğe, özgürlüğe, kardeşliğe ve dayanışmaya dair toplumsal tahayyül olduğunu açıklamaktadır. İlaveten sosyal demokrasinin dinamik, değişken ve devingen bir siyasi

düşünce olduğundan hareketle sabit, muhafazakâr ve durağan yaklaşımlardan uzak olduğunu vurgulamıştır.

Belge (2006: 92)’ ye göre dünyanın belli başlı birkaç siyasî çizgisi vardır. Bu siyasî çizgiler ülkeden ülkeye, çeşitli nüanslar gösterebilir, çeşitli bileşimlere, ittifaklara girebilirler. Ancak sonuçta, başta “sağ” ve “sol” olmak üzere, sayısı çok da fazla olmayan birkaç ana kümeden söz edilebilir: Bunlar muhafazakârlık ve milliyetçilik ile bunların ilerisi faşizm, daha ortalarda liberalizm, solda da komünizm ve sosyal-demokrasidir. Belge bunların dışında “radikalizm” (veya onun karşıtı “ılımlılık”) ya da “popülizm” gibi çizgileri ise ana kümelerin yanına konabilecek nitelermeler olarak açıklamaktadır.

Sosyal demokrasi anlayışı, Çubukçu tarafından da belirtildiği gibi, sosyalist ideallerden esinlenen fakat içinde varolduğu politik ortamdan ve bu ortama özgü liberal değerler tarafından ağırlıklı olarak belirlenen melez bir politik gelenek olarak tanımlanabilir. Bu anlamda, sosyal demokrat projenin, sosyalizmi liberal politika ve kapitalist toplumla uzlaştırma girişimi olarak (Çubukçu, 2012: 259) görülebilir.

Sosyal demokrasi anlayışı, parlamenter demokrasiyi önceleyen ve ekonomide sosyal adalet ve sosyal eşitlik gibi hedeflerini gerçekleştirmek isteyen bir siyasal anlayış (Koray, 2008) olarak kabul edilebilir. Bunun yanında özgürlük, eşitlik/adalet ve dayanışma sosyal demokrasinin temel değerleri olarak açıklanmaktadır (Gombert ve diğerleri, 2009; Tosun, 2016: 46).

Karakaş (1996: 39), “sosyal demokratların, aslında liberalizm ve piyasa ekonomisini aynen kabul ettikleri ve liberal hareketle arasında hiçbir fark olmadığı” tezinin doğru olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Karakaş, yüzyılın başında sosyal demokrasinin uzun vadeli stratejilerini şu üç adımda tanımlamaktadır: Siyasal demokrasi, sosyal demokrasi ve ekonomik demokrasi.

Tosun (2016: 22-25)’a göre de sosyal demokrasi hem liberalizmden hem de marksizmden bazı özellikleri bakımından ayrılmaktadır. Liberalizmden ayrılan özellikleri onun emeği korumaya, sosyal adaleti ve dengeli gelir dağılımını gerçekleştirmeye yönelmesi, serbest rekabeti reddederek, devlete planlayıcı, düzenleyici ve düzeltici görevler vermesi, liberal devlet anlayışını redderek sosyal devlet anlayışını

gündeme getirmesi ve hedefleri doğrultusunda bir düzen değişikliğini önermesidir. Marksizmden ayıran özellikleri ise şu şekilde sıralanmaktadır: İhtilal ve proleterya diktatörlüğü yöntemlerini reddetmesi, düzenin değişiminde *seçim* yolunu benimseyerek demokratik bir evrim süreci içinde yapılacak reformlarla değişimin gerçekleşmesi, değişimin, ülkelerin koşullarına göre esnek olması, devletin egemen baskı aracı olarak değil sosyal adaleti, dengeli gelir dağılımını ve refahı sağlayacak bir araç olarak görmesi, özel mülkiyete karşı çıkılmayarak mülkiyetin kullanımının toplumsal çıkarlar ve yararlar doğrultusunda sınırlandırılmasıdır.

Öte yandan sosyal demokrasi anlayışının kökeni olarak Marksizmden geldiği, bir taraftan demokrasi ile kapitalizm, diğer taraftan ekonomik etkinlik ile sosyal adalet arasında uzlaşma arayışının bir ürünü olarak değerlendirilmektedir (Koray, 2008). Bununla birlikte sosyal demokrat soldaki en önemli dönüşümün, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşandığı, Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD)'nin buna öncülük ettiği belirtilmektedir. 1959 yılındaki Bad Godesberg kurultayında dünyanın en köklü partisi olarak bilinen SPD'nin, Marksizmin bazı temel kavram ve önerilerinin geçerli olmadığını öne sürerek kendisini işçi partisi değilde kitle partisi olarak tanımlaması sosyal demokrat dönüşüm açısından önemli görülmektedir (Karakaş, 1996: 24).

Aynı zamanda sosyal demokratların, sosyal devlet, sosyal adalet, fırsat eşitliği gibi kavramlarla kapitalist sistem bünyesinde farklı düşünce sistemi geliştirdikleri kabul edilmektedir. Sosyal demokratların, bir yandan bireyci felsefeyi ve bireysel değerleri korumaya çalışırken, diğer taraftan sistem bünyesinde oluşturulan kurumlar aracılığıyla, devlet tarafından yapılan kamu harcamaları yoluyla sistemi daha adil, daha insancıl hale getirmek istedikleri belirtilmektedir (Şahin, 2007: 515).

Genel olarak sosyal demokrasinin, 19. yüzyılın sonuna doğru Marksist beklentilerle hem paralel, hem de bir karşıtlık içinde başlayarak geliştiği görülmektedir. Çubukçu (2012: 255)'ya göre sosyal demokrasinin, Marksizm'le işçi sınıfının bağımsız örgütlenmeleri olarak sendikaların, sosyalist ve sosyal demokrat partilerin diğer toplumsal sınıfları temsil ettiği varsayılan burjuva partileriyle bağlarını koparmasından dolayı paralellik içindedir. Ancak, bu bağımsız örgütlenmelerin pratik hareket ekseninin Marx ve Engels'in bekledikleri gibi işçi sınıfı önderliğinde politik devrimler yönünde olmaması nedeniyle de karşıtlık içindedir.

Sosyal demokrasi anlayışı, Bernstein tarafından eleştirilen Marksist öngörü ile birlikte, devrimin unutulması ve reformist siyasetin kabul görmesi üzerine yaygınlık kazanmış ancak Komünizm ve Marksizm'den kesin olarak ayrılması II. Dünya Savaşı'nın sonunda gerçekleşmiştir. Yirminci yüzyılda (1929) gerçekleşen Büyük Bunalım sonucunda, Keynesyen politikaların uygulanmaya başlanması ve sonrasındaki refah devleti uygulamaları, sosyal demokrasinin “altın çağı” olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde özellikle İngiltere ve Almanya gibi Avrupa ülkelerinde devletin ekonomiye müdahalelerinin olumlu sonuçlar vermesi, İskandinav ülkelerinde sosyal demokrat partilerin iktidara gelerek refah devleti uygulamalarını başarıyla yürütmeleri ve savaş sonunda bu uygulamaların ekonomilerin canlanmasına yardımcı olduğu inancı sosyal demokrasi anlayışını pekiştirmiştir. Bu durum kapitalizmin 1970'li yıllarda girdiği bunalıma ve bu bunalımdan çıkış yolu olarak devletin küçülmesi, kamusallaştırma ya da devletleştirme anlayışının yerine özelleştirme, planlı ekonomi yerine denetimsiz piyasa anlayışının hâkim olmasına değin devam etmiştir. 1970'li yılların sonuna doğru klasik liberal söylemlerle benzerlik taşıyan “yeni sağ” anlayışın giderek yaygınlaştığı ve refah devleti uygulamalarının terk edildiği görülmektedir (Çubukçu, 2012: 255-291).

Dünyadaki diğer siyasi gelişmelere paralel olarak 1960'lardan itibaren gelişen sol düşünce ve hareketlerdeki değişim Bakan (2019: 73), tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: *“1960 sonrasında ortaya çıkan yeni sol düşünce ve hareketler, piyasa ile devlet; birey ile toplum arasında denge politikası savunusu yapmış ve kapitalizmle sosyalizm arasında ara bir form oluşturmayı amaçlamıştır. Yeni sol, üretimin serbest piyasa koşulları içerisinde yapılmasına, dağıtımın ise, ahlak merkezli bir yaklaşımla devletin aracılığıyla yapılmasına odaklanmıştır. Teori ile pratik arasında ortaya çıkan çelişkinin giderilmesinin pratiğin teoriye yeğlenmesiyle mümkün olacağını savunan yeni solda ideolojiden daha çok şartların belirleyiciliği söz konusu olmuştur. Yeni sosyal demokrasi (üçüncü yol), devletin toplumsal yapı ve ilişkilerin bütünüyle yeniden yapılandırma aracı olarak kullanılmasını eleştirmiştir. Devlet, bireyin eğitim düzeyini yükseltme, becerisini geliştirme sorumluluğu taşıyan bir araçtır.”* Bakan'ın açıklamasından da anlaşılacağı üzere sosyal demokrasi ile Marksizm birbirinden iyice ayrılmıştır. Yine sosyalizmden farklı olarak sosyal demokrasinin, liberaller kadar olmasa da bireyci yaklaşımı dikkati çekmektedir.

Giddens (2000: 18)'a göre savaş sonrası dönemde pek çok değişik ÷lkede sosyal demokratlar benzer yaklaşımlar paylaşmaktadırlar. Ancak 1980'li yıllardan günümüze kadar hem yeni liberalizmin yükseliş i hem de sosyalizmin karşılaşt ığı problemlere cevap bulmak üzere sosyal demokratlar bu ilk çıkış noktasından uzaklaşmış bulunmaktadırlar. Giddens, sosyal demokrat görüşlerin hâkim olduğ u rejimlerin uygulamada beslendikleri refah sistemlerinin çeşitlilik arz etmekle birlikte Avrupa'da egemen olan refah devleti uygulamalarının ortak tarihi kökenlere, amaçlara ve yapılara sahip dört ayrı kurumsal gruba ayrılabilceğini belirtmektedir. Bunlar:

i) Birleşik Krallıktaki sistem: Sosyal hizmetleri ve sağlığı öne çıkarmakla beraber, gelire bağımlı kazançlara sahip olma eğilimi gösterir;

ii) İskandinavya ya da Kuzey ÷lkelerindeki sistem: Temelde herkesi içine alan, son derece yüksek vergi oranlarına sahip sosyal devlet uygulamaları önemli maddi yardımın yanı sıra sağlık hizmetlerinin de dâhil olduğ u devlet hizmetleri sunmaktadır;

iii) Orta Avrupa sistemi: Göreceli olarak daha az taahhütlerde bulunur, fakat iyi gelir kaynaklarına sahiptir. Temelde işçi çalıştırmak suretiyle gelir sağlar ve sosyal yardım katkılarına bağımlıdır;

iv) Güney sistemi: Yapılanma olarak Orta Avrupa devletlerinkine benzemekte, fakat daha az kapsamlı ve vatandaşlarına daha az para ödemektedir”.

Ancak günümüzde genel olarak dünyanın ve “sol”un durumu Wallerstein tarafından “Amerikan Gücünün Gerileyiş i” adlı eserinde şöyle açıklanmaktadır:

- Dünya kapitalist sistemi beş yüz yıllık ömründe ilk defa gerçek sistemsel bir kriz yaşamaktadır. Buna bağılı olarak geçiş çağı yaşanmaktadır.

- Bunun sonucunda bünyesi gereğ i belirsiz ama beş yüz yıllık ömründe ilk defa zorunlu olmayan gerçek bir temel değişim perspektifi söz konusudur.

- Bu kavşakta dünya solunun başlıca sorunu, dünyayı dönüştürme amacıyla on dokuzuncu yüzyılda geliştirdiğ i stratejinin paramparça bir halde olması, bunun sonucu olarak şu ana kadar zayıf ve belirsiz hareket etmesi ve genelde hafif bir depresyon halinde bulunmasıdır (Wallerstein, 2003: 199).

Buna ilaveten II. Dünya Savaşı'ndan sonra toplumsal sorunlardaki artış ve Amerika Birleşik Devletleri önderliğinde kapitalizmin yükselişi, 1960'lardaki toplumsal olayların çıkışını tetiklediği düşünülmektedir. Zira, kapitalizmin altın yılları olarak kabul edilen savaş sonrası 30-35 yıllık süreç dünya ekonomisinden en fazla payı alan ABD'nin ve kapitatalizmin, gittikçe ekonomisi bozulan, toplumsal sorunlar yaşayan Avrupa'da sorgulanmasına yol açmıştır. Savaştan sonra yapılan ekonomik istikrar politikaları ile uzun vadeli istikrar sağlanamamış, gelir dağılımında ve istihdamda beklenen gelişmeler görülemeyince sisteme karşı öğrenci merkezli büyük çapta toplumsal muhalefet hareketleri görülmüştür. Dünyanın birçok coğrafyasında emekçi, işçi ve öğrenciler birlikte hareket ederek büyük bir muhalefet dalgası oluşturmuşlardır. En fazla 1968 yılında etkisini gösteren bu muhalefet dalgası 1970'lere dek devam etmiştir (Bulut, 2011: 125-126).

Türkiye solculuğunun Osmanlı dışında ülkede yaşanan modernleşme süreciyle ilişkilendirilme bağlamında üç dönemde ele alınabileceği ifade edilmiştir. Buna göre, birinci dönem, Türk solunun devletçilik, halkçılık, milliyetçilik gibi kategorilerle ilişkilene, bunlardan etkilenme ve cılız da olsa kendini bunlardan ayırıştırma dönemidir. Bu dönem Birinci Dünya Savaşı sonundan 1960'a kadar uzatılabilir. İkinci dönem, 1960-1980 arasındır. Bu dönemde Türk solunun, Türk modernleşmesinin başat ideolojik yönelimleriyle daha ciddi düzeylerde hesaplaştığı, kendi alanını ayırklaştırmada daha ileri adımlar attığı belirtilmektedir. 1980 sonrası dönem ise üçüncü dönem olarak kabul edilebilir. Bu dönemde Türk solunun liberalizm ile ilişkilene dönemini yaşayarak ciddi bir sarsıntı geçirdiği ve yeni muhatabından fazlaca etkilendiği kabul edilmektedir (Çulhaoğlu, 2016: 173).

Kuşkusuz bu muhalefet dalgasının yankıları uzun süre devam etmiş, bu hareketin sebep ve sonuçları tartışılmıştır. Bu güne kadar dünyada bir çok gençlik hareketinin meydana geldiği belki de hiç birinin 68 kuşağı olarak da bilinen 1968 gençliğinin hareketiyle kıyaslanacak derecede etkili olmadığı söylenebilir. Bunun en önemli nedeninin dünyanın her tarafında toplumun tüm kesimini sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel yönlerden etkilemesi olarak ifade edilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen hareketlerin sadece 1968 yılı ile sınırlandırılmayacağı aynı zamanda 1965 yılında Amerika'da siyahilerin sivil haklar mücadelesi olarak başlayan ve 1970'lere kadar süren

bir dönemde tüm hareketleri kapsadığı kabul edilmektedir. Kısa bir süre içinde Avrupa’da yayılan bu hareketlerin, Vietnam Savaşı’nın da ekisiyle farklı coğrafyalara ulaşması fazla uzun sürmemiştir. Siyasi ve sosyal değişim istekleriyle giderek artan olayların Türkiye’ye de yansımaları olduğu, böylece Türkiye’de meydana gelen gençlik eylemlerinin de kendi sınırlarını aşarak dünyada kendisinden söz ettirdiği belirtilmiştir (Bulut, 2011: 123-149).

3.6. Avrupa’da Sağın Dönüşümü: Devletçi Ekonomiden Neo-Liberalizme

Keynesyen politikaların yardımıyla genel anlamda dünya ekonomisinin olumlu seyri ve artan refah düzeyi 1960’larda da devam etmiş ancak 1970’lere gelindiğinde bu durum tersine dönmüştür. Siyasi ve iktisadi istikrarsızlıklara dünya petrol bunalımı da eklenince ciddi bir kriz ortamı oluşmuştur. Bu krizi destekleyen olaylar zinciri, Vietnam Savaşı’nın dolar üzerinde yarattığı baskılar nedeniyle dolar merkezli sabit kur sisteminin sürdürülemez hale gelmesiyle başlamıştır. 1971 yılında Bretton Woods sisteminin çökmesi, OPEC tarafından 1973 ve 1979 yıllarında petrol fiyatlarının artırılmasıyla uluslararası ticaret ve ödemeler dengesinin bozulması ve buna bağlı olarak gelişmiş ülkelerin iç ve dış dengeleri yeniden kurmak için ekonomilerini yavaşlatma yolunu seçmeleri zincirin diğer halkalarını oluşturmaktadır. Bu gelişmelerle dünya ekonomisinin gidişatının olumsuz yöne evirildiği, dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrası devam eden hızlı büyüme ve refah sürecinin sonunun geldiği kabul edilmektedir (Pamuk, 2012: 241-242).

Bu gelişmeler aynı zamanda siyasi ve iktisadi açıdan devlet anlayışında da bir değişimin gerekli olduğu tezlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu nedenle 20. yüzyılın son çeyreği, iktisadi ve siyasal anlamda devletin değişime uğradığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde iktisadi anlamda kitlesel tüketim için kitlesel üretime dayalı fordizmden esnek çalışma şartlarına dayalı post-fordizme, siyasal anlamda ise Keynesyen müdahaleci devletten, neo-liberal devlete geçişin yaşandığı kabul edilmektedir (Şimşek, 2017: 45).

Bu geçişi kısaca şu şekilde özetlenebilir: Keynesyen sosyal politikaların 1970’lerin sonuna doğru önemini yitirmesi aynı zamanda bir kısım neoliberallerin, devletin ekonomiye müdahalesini şiddetle eleştirmesiyle sonuçlanmıştır. Yeniden

tanımlanan iktisat ve maliye politikalarına göre piyasanın her türlü müdahaleden arındırılması gerektiği iddia edilmiştir. Bunun için ticaretin serbestleştirilmesi ve sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılması yani ulusal bazda yapılan düzenlemelerden vazgeçilmesi gerekli görülmüştür. Bu uygulamaların ilk olarak Latin Amerika ülkelerine, 1980’lerde yaşadıkları sorunlara çare olarak sunulduğu, daha sonra özellikle gelişmekte olan ülkelere önerildiği, İngiltere ve ABD’nin, Thatcher ve Reagan ile uyguladıkları politikalar doğrultusunda uluslararası kurumların yeniden şekillendirilmeye çalışıldığı dönem sürecin başlangıcı olarak kabul edilmiştir (Dumludağ, 2004: 2).

Colas (2008: 123)’a göre, dünyada yeniden üretilen “küreselleşme”nin, devletler ve toplumlar açısından evrensel, sınırsız ve geri döndürülemez bir süreç olarak yaygınlaşıp benimsenmesi aslında çağımızın bir ideolojisi olan neo-liberalizmin zaferinin işareti sayılmaktadır.

Küreselleşme ile birlikte yaşanan bu yeni durum, kimileri tarafından ulus-devletin aşınması ya da önemini yitirmesi olarak anlaşılırken diğerleri ise ulus-devletin sadece formunda değişiklik olduğunu ancak önemini yitirmediğini iddia etmektedirler. Sonuçta yirminci yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve günümüzde de devam eden küreselleşme, neo-liberalizm, Yeni Sağ politikalar bağlamında ulus-devletten ulusötesi ya da uluslararası devlete geçiş tartışmaları ile refah devletinden piyasa devletine geçişte uygulanan siyasi, sosyal ve ekonomik politikaların incelenmesi gerekli görülmektedir.

3.6.1. Yeni Sağ ve Siyasi Etkileri

Temelini muhafazakarlığın oluşturduğu düşünülen (Giddens, 2000: 17) “Yeni Sağ” düşüncesinin, oluşum bakımından İkinci Dünya Savaşı sonrasına dayandığı, bu düşüncenin 19. yüzyıl liberalizminin bir yorumu olarak özellikle Hayek’in görüşlerinden beslendiği kabul edilmektedir. Bununla birlikte ekonomik krizlerin şekillendirdiği “Yeni Sağ” düşüncenin, devletlerin küreselleşme karşısındaki değişimlerine ideolojik bir zemin hazırladığı da iddia edilmektedir (Arslan, 2010: 23-24).

Öte yandan *refah devletinin* çöküşüyle birlikte kapitalizmin sorgulanmaya başlandığı görülmektedir. Aynı zamanda sosyo-ekonomik işlevlerinin de tekrar gözden

geçirilmeye başlandığı bu dönemde yeniden yapılandırma sürecine girmesi gerektiği düşünülen devletin, küçültülmesi, piyasanın egemenliği ve özelleştirme tartışılmaya başlanmıştır (Şaylan, 1995: 88-89). Boratav, 1945’den beri devam eden Batı Kapitalizminin “altın çağı”nın 1970’li yılların ikinci yarısında son bulduğunu, ABD ve İngilterenin, Reagan-Thatcher ikilisinin temsil ettiği neoliberal iktisat felsefesini keşfettiğini belirtmektedir. İkili tarafından bu felsefenin sadece bu iki ülkede uygulanmadığını, aynı zamanda uluslararası platforma da taşındığını belirten Boratav, bu dönemde ithal ikameci sanayileşmenin suçlu ilan edilerek, “dışa açılma”, “devletin küçülmesi” ve “piyasa dostu politikalar”ın IMF ve Dünya Bankası’nın da resmi politikaları arasına girdiğini dile getirmektedir (Boratav, 2000: 117-118). Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; 1970’lerde petrol fiyatlarındaki çok büyük artışa bağlı olarak meydana gelen ekonomik krizler ile birlikte meydana gelen resesyon ve yüksek vergi oranları, refah devleti anlayışını tartışmaya açmıştır. Buna ilaveten ülkelerin birçoğunda işsizliğin arttığı, kamu sektörü açıklarının yükselmeye başladığı ve eşitsizliğin bozulmaya devam ettiği görülmüştür. Bütün bunlardan dolayı, Keynesyen ekonomik politikaların ve refah devletine olan inancın ciddi anlamda sarsıldığı söylenebilir (Özdemir, 2007: 254).

Akkaya (2010: 221), 1980 sonrası süreçte, devletin varlığının sorgulandığı, güvenlik kaygılarıyla bireysel özgürlükler sınırlandırılmaya başlandığı ve refah devletine bakıştaki kaygıların, neo-liberal politikaların tartışılmasına yol açtığını belirtmiştir. Akkaya, buna bağlı olarak Robert Nozick’in “minimal devlet” ve devlete bakışı ile bu tartışmalar içinde sadece liberalizmin değil, anarşizm, Marksizm ve liberteryenizmin de gündeminde yer aldığını dile getirmiştir.

Kozanoğlu, bugünün hâkim ideolojisi olarak dünyayı şekillendirdiği kabul edilen neo-liberalizmin, hükümetlere ekonomi politikalarını dayatmasının yanı sıra IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü gibi finansal kurumların tüm eylemlerini de belirlediğini dile getirmektedir. Kozanoğlu, düşünce sistemi olarak neo-liberalizmin fikir babası olarak Frederick Hayek olarak gösterilse de Milton Friedman’ın makroekonomik istikrar, dış ticaretin liberalizasyonu ve özelleştirme konularında pratik ve programatik görüşlerinin uygulamada daha fazla katkı sağladığını belirtmektedir (Kozanoğlu, 2008: 21)

Fukuyama (2005: 15-16)'ya göre devletin boyutu, işlevleri ve faaliyet sahası, yirminci yüzyılın ilk üççeyreği boyunca totaliter olmayan ülkelerde de, hemen her demokratik ülkede olduğu gibi genişlemiştir. Buna bağlı olarak devlet sektörü yüzyılın başında Batı Avrupa ülkelerinin pek çoğunda ve ABD'de, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla'nın (GSYH) yüzde onundan biraz fazlasını tüketirken, 1980'lerde neredeyse yüzde ellisini tüketmekteydi. Bu büyüme ve onun yol açtığı verimsizlik ve beklenmedik sonuçlar, "Thatcherizm", ve "Reaganizm" şeklinde ifade edilen tepkilere yol açmıştır.

Aynı zamanda "refah devleti" ya da "sosyal devlet" anlayışı olarak bilinen, Dünya Ekonomik Bunalımı sonrası Batılı ülkelerin uygulamaya koyduğu ve ekonomiye devlet müdahalesini uygun gören "*yeni anlayış*"ın, klasik liberalizmin dönüştürülmesi sonucu gerçekleştiği söylenebilir. 1970'li yıllarda meydana gelen krize kadar bu yeni sistemin Batılı ülkelerin sosyal, siyasal ve ekonomik hayatına etki ettiği görülmektedir. Bu yıllardan itibaren klasik liberalizme muhafazakâr değerlerin de eklenmesi sonucunda "Yeni Sağ" ya da liberal-muhafazakârlık düşüncesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu çerçevede her alana müdahale eden, merkeziyetçi, katı hiyerarşik, kurallara sıkı sıkıya bağlı olan devlet anlayışından esnek örgüt yapılı, adem-i merkeziyetçi, yumuşak hiyerarşili, minimal devlet anlayışına geçiş yapıldığı kabul edilmektedir (Şener ve Çolak, 2015: 393).

Heywood (2015: 64), "Yeni Sağ" anlayışı, muhafazakâr düşüncede, hem 1945 sonrası devlet müdahalesi yönündeki eğilimlere hem de liberal veya ilerlemeci sosyal değerlerin yaygınlaşmasına karşı bir tür karşıdevrimle sonuçlanan bir ayrılış olarak açıklamaktadır. Heywood'a göre; en büyük etkisini ABD ve İngiltere'de gösteren, Thatcherism ve Reaganism formunda ifadesini bulan bu fikir, devlet odaklı örgütlenme biçimlerinden piyasa odaklı olanlara doğru bir değişime sebebiyet vererek dünya çapında bir etki oluşturmuştur. Heywood, Yeni Sağ anlayışın "neo-liberalizm" ve "neo-muhafazakârlık" olarak kavramsallaştırılan iki ayrı geleneği nikâhlama çabası olarak açıklamaktadır.

Bu yeni anlayışın ortaya çıkmasında "sosyal liberalizm"nin düşüşü ile birlikte sermayenin dönüşünün önemli etken olduğu iddia edilmektedir. ABD'de ekonomik hayatın yeniden yapılandırılması için sosyal ve politik gücün sermayeden uzaklaştırıldığı dile getirilmektedir. F. Hayek ve M. Friedman'a atfen, piyasanın

kendisinin özgürlüğünün garantörü olarak gösterildiği ve iş dünyası tarafından iktidarın yeni konsolidasyonu da, yeni bir cumhuriyet düşüncesini “sosyalleştirilmiş demokrasi” temelinde inşa ettiği aktarılmaktadır. Böylece girişimcinin, sermayenin ve rekabetin etrafında yer alan yeni bir ekonomik kültürün, ortaya çıkan yeni liberalizm ideolojisine hayat vermiş olacağı bildirilmektedir (Thomson, 2007: 17).

Yukarıda da belirtildiği gibi “Yeni Sağ” anlayışın ilk önce ABD ve İngiltere’de uygulama alanı bulduğu, bundan dolayı dönemin ABD ve İngiltere yöneticileri olan Reagan ve Thatcher’ın adlarına atfen Reaganizm ve Thatcherizm gibi adlarla da anılmaya başlandığı bilinmektedir. Bu yeni anlayışın liberalizmin “piyasa ekonomisi” ve “sınırlı devlet” ilkeleri ile muhafazakârlığın toplumsal değerlere vurgu yapan anlayışının bir sentezi olduğu görülür (Kösecik, 2015: 21). Başka bir şekilde ifade edildiğinde; Thatcher ve Reagan iktidarlarının temel hedefleri olarak esnekleştirme, düzensizleştirme, özelleştirme ve piyasalaştırma stratejilerinin ön plana çıktığı kabul edilmektedir. Her ikisinin de, “yedek işçi gücünün yeniden biçimlendirilmesi, sendikaların belirli bölgelerdeki geleneksel güçlerinin kırılmasını, sosyal harcamaların kısıtlanmasını ve kısıtlayıcı düzenlemelerin azaltılmasını amaç edindikleri aktarılmaktadır (Çalışkan, 2017: 39).

Kurmuş (2010: 16)’a göre neo-liberalizm; teorik içeriğini ve ekonomi politikası önerilerini Klasik Okul, neo-klasikler, parasalcı Chicago Okulu ve Avusturya Okulundan alarak, özellikle Avusturya Okulundan serbest piyasa mekanizmasına dayanmayan bir sosyalist planlamanın imkânsızlığı eleştirisinden yararlanmıştır. Buna ilaveten Hayek’in felsefi sistemi üzerine bina edilen neo-liberalizm; bu öğretilere, çok önemli sonuçlara yol açan ekonomi politikası reçeteleri ekleyerek ve uygulayarak egemenliğini pekiştirmiştir.

ABD’de Reagan’ın danışmanlığını da yapmış olan Milton Friedman’ın altın kurallar (golden rules) diye nitelendirdiği neoliberal politika önerileri yeni anlayışın özeti mahiyetindedir. Bu öneriler birkaç madde halinde şu şekilde açıklanmaktadır (Kurtbağ, 2010: 86-87).

i) Neo-liberalizm talep (yönetimi) karşıtı-arz yanlısı ve piyasa değerlerini savunan bir akım olarak ekonomide piyasanın gücünü savunur. Yani ticaretin önündeki tüm

engellerin ortadan kaldırılarak serbestleştirilmesi, sadece ticaretin yani malların değil, sermaye ve kişilerin de serbest dolaşımının tesis edilmesi, devletin fiyatlar üzerindeki kontrollerinin sona erdirilmesi, bireysel girişimin önünün açılarak özel sektör yoluyla kalkınmanın sağlanması.

ii) Ekonominin devletin düzenleyici etkisinden arındırılması (deregulation), yani kuralsızlaştırılması, bu anlamda bürokratik engellerin, yolsuzluğun ve lüzumsuz ekonomik düzenlemelerin ortadan kaldırılarak özel sektörün karlılığının artırılması yoluyla rekabetçi kalkınmanın sağlanması.

iii) Üretim ve tasarrufların artırılması ve yatırım ortamının iyileştirilmesi için vergilerde indirimle gidilmesi.

iv) Piyasa egemenliği ve kuralsızlaştırma kamu sektörünün üretimden elinin çekilmesiyle desteklenmelidir.

Buna ilaveten neo-liberallerin de siyasal ve ekonomik teorilerinin hareket noktası olarak rasyonel birey kavramını aldıkları için klasik liberalizmin belli başlı ilkelerine bağlı oldukları kabul edilmektedir. Bu ilkelerin; bireyselliğin değeri ve insan hakları, piyasa ekonomisi, sınırlı devlet, hukuk devleti ve liberal rasyonalizm olduğu söylenebilir (Erdoğan, 2006: 63). Ancak liberalizm ile neo-liberalizm ya da onun siyasal söylemi olarak öne çıkan “Yeni Sağ” arasındaki farklar/karşılaştırma şu şekilde yapılmaktadır (Haydaroglu ve Tatlısu, 2016: 31, Baltacı, 2004: 364):

Liberalizm	Yeni Muhafazakârlık
En Az Hükümet	Güçlü Hükümet
Bırakınız Yapsınlar	Toplumsal Otorite
Serbest Piyasa Toplumu	Disiplinli ve Düzenli Toplum
Seçme Özgürlüğü	Otorite
Birey	Ulus

Neo-liberalizmin ilk deneyiminin 1973’ten itibaren Şili’de yaşanmaya başladığı, daha sonra burada yapılan reformların etkisinin Brezilya, Arjantin ve Güney Amerika’nın diğer ülkelerinde de hissedildiği görülmektedir. Reagan ile ABD, Thatcher

ile de İngiltere'ye yayılan neo-liberal anlayışın, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda ile birlikte dünyanın diğer bölgelerinde de ağırlığını hissettirdiği, 1990'ların sonuna gelindiğinde “yeni” dünya ekonomisinin rakipsiz ve hâkim ideolojisi olduğu (Heywood, 2018: 137-138) görülmektedir.

Öte yandan neo-liberalizme dönük önemli eleştirilerin de olduğu görülmektedir. Bu eleştiriye yapanlardan biri olan İnsel, neo-liberal ideolojinin, modern dünya tasarımının harcında olan iktisadi insan ve iktisadi toplum idealinin, tarih ve toplumdan bütünüyle arındırılıp, en aşırı noktalarına taşındığı ve bunun bir misyoner ruhu içinde dünyaya empoze edilmesine çalışıldığı, içinde bulunduğumuz dönemin akıncı işlevini gördüğünü iddia etmektedir. İnsel'e göre ideolojik planda gerekli ancak yetersiz olan bu durumun, tüketim toplumunun gelişmesi, hizmet sektörüne dayalı bir ekonomik canlılığın güçlenmesiyle birlikte, bireyci değerler tarafından aile, parti ve sendika gibi geleneksel dayanışma yapılarının yıkılmasıyla desteklendiği görülmektedir. Ayrıca Sovyet tipi sosyalizmin çöküşü, işçi sınıfının gelişmiş ülkelerde gerileyişi, özgürlükçü ve eşitlikçi anlamıyla geleceğin kurucu gücü olmaktan uzaklaşması neo-liberalizmin yayılmasında oldukça etkili olmuştur (İnsel, 2005: 11).

Harvey ise ekonomik verilerden ve uygulamaların sonuçlarından hareketle daha derin eleştirilerde bulunmaktadır. Harvey'e göre; neo-liberal uygulamalar birkaç küçük başarısının yanında önemli başarısızlıklara da yol açmıştır. Mesela küresel büyüme oranları 1960'larda %3,5 ve 1970'lerde krize rağmen %2,4 iken bu oran yeni politikaların uygulanmasından sonra 1980'lerde %1,4, 1990'larda %1,1 ve 2000'lerde ise %1 oranına zar zor ulaşabilmiştir. Harvey, neo-liberalleşmenin enflasyon ve finans konusunda başarılı olduğu kabul edilse de büyüme, yoksulluk, kayıt dışı ekonomi, refah düzeyi gibi konularda birçok ülkede başarısızlığa uğradığının altını çizmektedir. Yine Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinde, kısmen de Hindistan'da başarılı görünse de neoliberal politikaların uygulandığı, Rusya, Ukrayna, Güney Amerika ülkeleri başta olmak üzere bir çok ülkede beklenen gelişmeyi gösteremediğini ancak bunun üstünün örtülmeye çalışıldığını iddia etmektedir (Harvey, 2015: 13-166).

3.6.1.1. Reaganism

ABD’de 1970’lerde Yeni Sağ ve neo-liberal anlayışın gelişmesi, Amerika’nın en önemli dönüşümlerinden biri olarak görülmektedir. Thompson’a göre; yirminci yüzyılın ortasında başlayan ve sonlarına doğru etkili olduğu düşünülen bu “yeni liberal” anlayış, Amerika’da son otuz yıldır değişen muhafazakar düşüncenin tanımlayıcı koludur. Thompson’a göre liberalizmin muhafazakarların elindeki bu dönüşümü, bazı açılardan modern Amerikan siyasi yaşamı ve düşüncesinde meydana gelen en önemli değişimlerden biri olarak görülmüştür. L. Misses, F. Hayek ve M. Friedman gibi etkili düşünürler sayesinde eski liberalizmin temel dinamikleri olan bireysel özerklik, devlet karşıtlığı ve piyasa mekanizmasına bağlı olarak sosyal yaşamın yeniden düzenlenmesi gündeme geldiğini belirten Thompson, bu dönemde yeni liberal anlayışın halk nezdinde kabul görmesi için özgürlük ve liberte terimleri yeniden tanımlandığını, devletten daha çok demokrasi ve sivil topluma vurgu yapıldığını, siyasetin ideolojik düzeyde yerel alana indirildiğini belirtmektedir. Thompson’a göre bu yenilenmiş liberalizm, bireysellik, özgürlük, devlet ve toplum anlayışı, daha eski bir kapitalist ahlakın yenilenmesi ve meşru hiyerarşinin geri dönüşüyle egemen olan yeni bir Amerikan yaşamının haklı gerekçesine zemin hazırlamıştır (2007: 15-16).

Bahsedilen yeni anlayışa bağlı olarak sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan ABD’de yeni bir dönemin başladığı dile getirilmektedir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan Reaganizm, “Yeni Sağ” politikaların ABD’de başkan R. Reagan döneminde uygulanmaya çalışılan *piyasa ekonomisi* ve *sınırlı devlet* ilkelerine atfen kullanılmıştır. Bu politikalar, para politikası, faizler, kur politikası, vergi reformu, ticaret özgürlüğü ve özelleştirme gibi alanlarda uygulanmıştır (Timur, 2004: 38). Ayrıca ABD’nin dış ticaret açığı, 1980’li yıllarda Japonya karşısında çok büyük boyutlara ulaşınca ABD stratejisi yeniden tanımlanmış ve Reagan tarafından arz yönlü ekonomi politikası izlenmeye başlanmıştır. Reagan’ın ekonomik politikaları ile birlikte ABD’de ikiz açık kavramının (bütçe açığı ve ödemeler bilançosu açığı) gündeme geldiği görülmektedir (Başoğlu v.d., 1999: 63).

Dış politika açısından Reagan yönetimi, ABD’nin göreceli düşüşünü tersine çevirmek, hegemonyasının yeniden tesisini sağlamak, SSCB ile askeri alanda yarışı yeniden başlatarak askeri gücü öne çıkaran ve Batı ittifak sistemi içinde Amerikan

çıkarlarına karşı görüşleri asgariye indirme temelli yürütölmeye çalışılmıştır. Neo-liberalizmin uygulayıcısı olarak Reagan yönetiminin, özellikle ikinci dönemde Yeni Muhafazakârlar tarafından Polonya, SSCB ve Çin'e yönelik politikalarında yumuşama, Lübnan, S. Arabistan, İsrail ve İran politikalarına yönelik tutumu nedeniyle eleştirilmişti. Bu eleştirilerin ortak yönü başta uygulanmaya çalışılan sert politikaların yerini realist ve temkinli politikaların almasıydı (Kurtbağ, 2010: 129-130, 146).

Yine Kurtbağ (2010: 91)'a göre Reagan'ın Yeni Sağ gündeminin devletin küçültölmesi başta olmak üzere öteki neoliberal unsurlar açısından bakıldığında, özellikle sosyal programlarda kesintiye gidilmesi, sosyal güvenlik ile ilgili bazı programların kaldırılması ve yerel yönetimlerin fonlarının azaltılması yoluyla kamu harcamaları azaltılmıştır. Hükümet yardımlarında başta istihdam, barınma, eğitim ve sosyal refah alanları olmak üzere yoksul kitlelerin lehine yapılan hükümet yardımlarında önemli oranlarda kesintiye gidilmiştir.

Heywood tarafından, komünizmin dağılmasına katkı yapan en önemli dış unsurların Reagan yönetiminin politikalarıyla ekonomik ve kültürel küreselleşmenin gelişimi olduğu bildirilmektedir. Reagan yönetiminin, 1983 yılında "yıldız savaşları girişimi" (stratejik defense initiative-SDI) olarak bilinen yeni bir soğuk savaş başlatması ve bu yarışa Sovyetler Birliği'nin de katılması, zaten kırılgan olan ülke ekonomisinin dağılmasına neden olmuştur (Heywood, 2018: 78).

3.6.1.2. Thatcherism

İngiltere'de, 1975-90 arasında etkin olan, bu süre içinde üç genel seçimi kazanarak büyük bir başarıya imza atan Margaret Thatcher, İngiliz siyasal yaşamında kendisinden sonra da adından söz ettirmiştir. Thatcher'in uygulamış olduğu politikaların en azından kendinden sonra gelen John Major ve Tony Blair dönemlerinde de devam ettirildiği (Giddens, 2000: 36) görölmektedir. İngiltere'de önemli iz bırakan Thatcher'ın, en fazla Frederic A. Von Hayek ve Milton Friedman'dan etkilendiği kabul edilmektedir (Demirtepe ve Helvacı, 2015).

Yukarıda da belirtildiği gibi "neo-liberalizm" ve "neo- muhafazakârlık" gibi iki ayrı gelenekten ortaya çıkan Yeni Sağ eğilim, katı bireycilik düşüncesine dayanmaktadır. İngiltere Başbakanı Margaret Tahtcher'in "toplum diye bir şey yoktur;

sadece bireyler ve aileleri vardır” şeklindeki meşhur sözünden yola çıkarak bu anlayışta kamu yerine özel, “dadı devlet” yerine bireysel sorumluluk ve girişimciliğin ön planda tutulduğu (Heywood, 2015: 64-65) görülmektedir.

ABD’de Reagan ile “Reaganizm” politikalarının benzeri olarak görülen ve İngiltere’de Thatcherizm adıyla anılan uygulamaların, özünde muhafazakâr olan sosyal felsefe çerçevesinde laissez-faire ekonomilerini kaynaştırmayı hedefleyen Yeni Sağ’a ait ideolojik bir proje olarak kabul edilmektedir. Reagan ile birlikte Thatcher’in, sosyal refah devleti anlayışını tümüyle ortadan kaldırmasalar bile önemli ölçüde aşındırdıkları iddia edilmektedir (Çolak, 2016).

Göreve geldikten sonra (1979) ultra liberal bir programı yürürlüğe koyan ve arz yanlı liberal bir monetarizm olarak kabul edilen sistemde Thatcher, özelleştirme başta olmak üzere, en yüksek vergi oranlarının düşürülmesi, sermaye hareketlerinin liberalleştirilmesi ile birlikte sıkı para / bütçe politikasını devreye sokmuştur. 10 yıl içinde 30 firmayı özelleştiren Thatcher, mülkiyeti bütün sosyal katmanlara yayması, halkın üçte ikisini ev sahibi yapması ve işsizliği azaltması gibi politikalarıyla Thatcherizm (Başoğlu v.d. 1999: 58-59) olarak anılmıştır.

3.6.1.3. Özalizm

Türk siyasal hayatında Turgut Özal’ın, adından en çok söz ettiren liderlerden olduğu söylenebilir. 12 Eylül 1980 İhtilalı öncesinde başbakanlık müsteşarı olarak 24 Ocak Kararları’nın hazırlanmasında görev almış, sonrasında ise devlet bakanlığı ve başbakan yardımcılığı görevlerini yürütmüştür. Özal, 1983 yılında yapılan seçimler sonrasında ANAP’ın tek başına iktidar olması üzerine başbakan ve 1989 yılında ise TBMM tarafından cumhurbaşkanı seçilerek Türkiye’nin iç ve dış siyasetine etki etmiştir. Dolayısıyla Özal’ın, 1993 yılında vefatına kadar Türkiye’de siyasi, sosyal ve ekonomik hayattaki değişimlerde öncü rol oynadığı söylenebilir.

Karpat, Türk Demokrasi Tarihi adlı kitabında Özal’ın, Demirel çevresinde yetişen bir kişi olduğunu ancak Demirel’de olmayan bir vizyona ve dış dünya hakkında sağlam bir bilgiye sahip olduğunu aktarmaktadır. Karpat’ın Özal hakkında, O’nun kişiliği, siyasi hayatı ve düşüncesine dair önemli bilgiler içeren satırları şu şekilde devam etmektedir (2010b: 58): “ ...*Malatya doğumlu, kısmen Kürt bir ailenin çocuğu olan*

Özal, bir süre Dünya Bankası'nda çalışarak sağlıklı gelişen ekonominin bir devletin ve toplumun güç kaynağı olduğunu anlamıştı. Özal, gerçek bir demokrat olduğu kadar, iyi bir Müslüman (hatta Nakşibendi) olduğunu açıkça kabul eden bir kimseydi. Osmanlı geleneğine ve tarihi, kültürel mirasına büyük saygısı vardı. Nitekim bu alanda da yalnız yenilikler getirmekle kalmadı, aynı zamanda bu yenilikleri cesaretle ifade etti, kamuya sundu, gerçekleştirdi (Osmanlı arşivlerini kataloglayıp 1985'te kamuya o açmıştır. Bu kitabın yazarı da Özal'ın davetlisi olarak söz konusu çalışmalara katılmıştı). Fakat Özal'ın hem demokrasiye hem de Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına yaptığı en büyük hizmet, ekonominin pazar ihtiyaçlarına, arz ve talebe göre ayarlanması, döviz kurunun serbest bırakılması ve birçok alanda hürriyetin genişletilmesidir. Özal, aynı zamanda, şehre göç eden köylülerin yaşadıkları gecekondu arazilerine sahip çıkmalarını ve bu sayede mülk sahibi olmalarını kolaylaştırmış, böylece orta sınıfların büyümesine çok yardım etmiştir. Neticede kırsal kesimle şehirlerarasındaki farklar azalmış, halkın büyük bir kısmı yüksek eğitim görme imkânı bulduğu gibi, elitlerin sosyal köken ve felsefeleri çok yönlü olarak genişlemiştir. Köyden kente göçün Türkiye'nin her alanını, bu arada siyasi partilerin yapısını ve düşüncelerini derinden etkilediğini, bunun da tabandan gelen demokrasinin yerleşmesinde büyük rolü olduğunu belirtmekle yetineceğiz.”

Arslan (2010: 21), dünyada neo-liberal ekonomik görüşlere uygun olarak devletin yeniden tanımlanmasında gelişmiş ülkelerin reform adı altında gerçekleştirdikleri düzenlemelerin Türkiye’de de uygulanmaya çalışıldığını belirtmektedir. Arslan, Reaganism ve Thatcherism olarak adlandırılan yeni anlayışın ülkemizde Özalizm olarak adlandırıldığına dikkati çekmiştir.

Benzer şekilde Ataman da, “Özalizm: Türkiye’de Yeniden Yapılanma Teşebbüsü” adlı çalışmasında, Özal’lı 1983-1993 dönemini, Türkiye’nin iç ve dış politikasında yeniden yapılanma dönemi olarak kabul etmektedir. Ataman’a göre Türkiye, Cumhuriyetten beri ilk kez Turgut Özal ile birlikte liderlik değişimi deneyimi yaşamıştır. Buna göre siyasi alanda liberaller, İslamcılar, Türk milliyetçileri, muhafazakârlar, ekonomik alanda ise hem İstanbul hem de Anadolu sermayesinden oluşan “Özal liderliği” “Kemalist liderliğin” yerini almıştır. Özal ile birlikte Kemalizm ve ikinci Cumhuriyet tartışmalarının başladığını belirten Ataman, bazı araştırmacıların

Özal dönemini Kemalizm'in ve Cumhuriyetin devamı olarak kabul ederken diğer bir kısmının ise bu dönemi Kemalizm'in sonu olarak gördüğü ve ikinci Cumhuriyetin başlangıcı olarak kabul ettiğini belirtmektedir. Bu çalışmasında devamla Ataman, Özalizm'in temel niteliklerini; i) Üç temel özgürlük (düşünce özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, teşebbüs özgürlüğü), ii) Devlete bakış (liberal demokrasi ve ferdiyetçilik, güçlü yerel yönetimler, siyasi iradenin bürokratik iradeye üstünlüğü), iii) Topluma bakış (muhafazakârlık ve gelenekselcilik, Anglo-Sakson laiklik anlayışı: Dinle beraber yaşama, tabandan değişim modeli/toplum-baskın değişim), iv) Batılılaşma düşüncesi (kısmi veya teknolojik batılılaşma) olarak açıklamaktadır (Ataman, 2000: 53-63).

İzmirli vd.(2014: 245-256)'ne göre Özal'ın Türk siyasetine etkisi, Türkiye'deki değişim ve dönüşüme katkısı onun, “tabuları yıkan lider”, “bir büyük devrimci”, “sıradan olmayan bir siyaset adamı”, “konformizme karşı çıkan adam”, “protokol adamı değil, hizmet adamı”, “derin bir değişim yaratan lider”, “dış politikada büyük düşünmeyi öğreten lider” olarak tanımlanmasını sağlamıştır. Özal'ın Türkiye üzerindeki bu etkisinin bir zihniyet değişiminin göstergesi olarak, 1980 öncesini “Özal Öncesi Dönem”, 1980 sonrasını da “Özal Sonrası Dönem” olarak adlandırmayı gerekli kılmıştır. Bu anlamda Özal'ın, küreselleşmenin başladığı yıllarda Türkiye'yi “yokluklar Ülkesi”nden, birçok alanda yeniliğe adım atan, özellikle ekonomik olarak önemli atılımlar gerçekleştiren ve dünyada adından söz ettiren bir ülke haline getirdiği kabul edilmektedir (İzmirli vd., 2014: 245-256).

Çandar (2001: 175), Turgut Özal'ın, kökleri 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan Batıcı- reformcu-modernist eğilimin bir temsilcisi olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında Turgut Özal tarafından hazırlanan “24 Ocak 1980 Kararları”yla liberal ekonomiye geçiş yapan Türkiye'de, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve sonrasındaki askeri rejim döneminin ardından, sivil yönetime geçişle birlikte 1983'te iktidara gelen ANAP'ın, Özal'ın liderliğinde birçok alanda önemli bir dönüşüm sürecinin başlatıcısı olduğu görülür. Bu çerçevede, Özal'ın, Batılı ülkelerdeki gelişmelere kayıtsız kalmayarak tamamen liberalizmi benimseyen bir tutum sergilemese de, “Yeni Sağ” politikaların “Özalizm” adıyla Türkiye'deki uygulayıcısı olduğu kabul edilmektedir (Şener ve Çolak, 2015: 394).

Buna ek olarak Özal'ın bir özelliğinin de darbeye alternatif olarak iktidara gelmesi şeklinde açıklanmaktadır. Çünkü 1983 seçimlerinde, darbeyi gerçekleştirenlerin işaret ettiği parti değil, Özal'ın partisi (ANAP) iktidar olmuştur. Daha önce DPT'de çalışan Özal'ın arka planında 24 Ocak Kararları'nın olduğu belirtilirken, Türkiye'de vergilerin düşürülmesi ve özelleştirmenin gerçekleştirilmesine dair çıkışlarıyla, ABD'de Reaganizm, İngiltere'de Thatcherizm politikalarıyla paralel bir sürecin Türkiye'de Özal üzerinden gerçekleştirilmeye çalışıldığı belirtilmiştir (Çaylak, 2016: 82).

Ataay (2020: 238)'ın da belirttiği gibi Türkiye'nin neo-liberal dönüşümü adeta Özal ile özdeşleştirilmişti. Bu kanaatin oluşmasında Özal'ın, neo-liberal ekonomi değerlerini basitleştirerek topluma sunan konuşmalarının etkisi olduğu kabul edilmektedir. Ataay, Özal'ın, yaptığı konuşmalarda dışa açılma, küreselleşme, serbest piyasa gibi ekonomik politikaları ve girişimcilik, “köşeyi dönme”, “zengin olma”, tüketim gibi ekonomik değerleri sık sık vurguladığını belirtmektedir.

Alışılmışın dışında farklı bir profil çizen ve bunu konuşmalarında da yansıtan Özal, yaptığı bir açıklamada şu hususlara dikkat çekmektedir (Ayaz, 2015: 329): “Kalkınmada fertlerin seviyelerinin yükseltilmesini esas alan ve aslolan ‘devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği’ değil, ‘milletin zenginliği sonucu devletin zenginliğidir’ şeklindeki yeni görüşte hedef, insanın bizzat kendisidir. Tabiatıyla bu görüşte insana has ana hürriyetler ‘Evrensel anlamda din ve vicdan hürriyeti’, ‘fikir ve fikri ifade etme ve düşünce hürriyeti’, ‘teşebbüs hürriyeti’ olacaktır.” Buradan da anlaşıldığı üzere Özal'ın devlet ve vatandaş anlayışı alışlagelmiş anlayıştan farklıydı. Özal'a göre devlet vatandaşın rakibi değil, onun gelişmesine katkı sunması gereken yardımcıdır. Bu açıdan bakıldığında devlet millete hizmet için vardır.

Buna ilaveten Özal, yasa ve yasaklarla kontrol edilemeyen şeylerin yasal alana çekilmesinin faydalı olacağını düşünmekteydi. Ancak Özal'ın yasakların etkili olmadığı ve tersi sonuçlar doğurduğu ile ilgili yargısının ekonomide olduğu kadar siyasal alanda rol oynamadığı kabul edilmektedir (Özkazanç, 2011: 24).

Birçok kişi Türkiye'de Özal'ın, liberal siyaset ve ekonomi anlayışını muhafazakâr değerlerle sentezleyerek devlet ve toplum yaşamında liberal- muhafazakâr bir anlayışı hayata geçirdiği konusunda hemfikir olmuştur. Bu çerçevede, Özal hükümetleri

döneminde sadece iktisadi liberalizme yönelik politikalara ağırlık verilmiş olmakla kalınmamış, siyasal liberalizm alanında da başarılı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu yeni anlayışın siyasi yönünün eksik kaldığı kabul edilmektedir. Dönemin tüm zorluklarına rağmen “Yeni Sağ” anlayışı çerçevesinde Türkiye’de sosyal, siyasal ve ekonomik hayatın tüm alanlarında öteden beri var olan baskın devlet müdahalesinin etkisini kısmen yitirerek daha çok düzenleyici, denetleyici ve yön verici olmaya yönelik bir sürece girildiği gözlenmiştir. Bu dönemde devlet-vatandaş-sivil toplum ekseninde önemli gelişmelerin yaşandığı, kamu yönetimi ve politikalarının yeni bir biçim kazandığı dile getirilmiştir (Şener ve Çolak, 2015: 394;).

Öte yandan Turgut Özal’ın 1950’li yılların mühendis kuşağının arasından çıkan politikacılar⁴ içinde kentli ve dünyalı profili çizdiği belirtilmektedir. Ayrıca sıra dışı bir politikacı olarak Özal’ın, kısır ve bildik gündemlerin ötesinde yeni gündemler üretebilmesinin yanı sıra Türkiye’yi ve Türkleri dünyanın gündemine taşıdığı, biçimselliği reddederek kitlelerin gözünde sıcak bir lider imajı çizebildiği kabul edilmektedir (Öğün, 2000: 427-428).

Özal’ın “Yeni Sağ” anlayışının barındırdığı liberal fikirlerin iki temel üzerinde şekillendiği kabul edilmektedir. Bunlardan ilkinin bürokratik hantal devlete karşı “girişimci birey”, diğerinin ise İslami muhafazakâr bir kimlik üzerinden devlete karşı çıkarılan “millet” olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak Özal’ın kendi söyleminde piyasanın gerekleri ile milliyetçi,-muhafazakârlığın gereklerini başarılı bir şekilde harmanladığı söylenebilir (Özkazanç, 2011: 23).

Özkazanç (2011: 23)’a göre neo-liberalizmin Özal tarzında, bürokratik popülizme karşı, sivil toplumcu bir söylem ile devlet ve millet/vatandaş arasında esas çatışmanın kurulduğu kabul edilebilir. Bu açıdan çatışmanın bir tarafında milletin çalışma azmine güvenmeyerek her şeyi tepeden belirlemeye çalışan bürokratlar; korumacı-ithal ikameci politikalar sayesinde devletin sırtından para kazanmaya alışmış iş adamları/sanayiciler; devletçi sistemin açıklarından faydalanan kaçakçı, karaborsacı ve vurguncular yer almaktadır. Diğer yanda ise dünya şartlarında rekabet ederek alınının teriyle para

⁴ Bu dönemde Özal ile birlikte Süleyman Demirel ve Necmeddin Erbakan’da mühendis politikacılar olarak bilinmektedir.

kazanan çalışkan ve akıllı iş adamları; iyi malı ucuza alma hakkı olan tüketici, vatandaş ve verimsiz ekonominin sonucunda enflasyon altında ezilen orta direk yer almaktadır.

Ancak konu ile ilgili yapılan çalışmalarda şu hususun altı çizilmektedir: Türkiye’de tamamen serbest piyasanın hâkim kılınmasının ve reformcu bakış açısının başarıyı getireceğine inanan Özal’ın uygulamaya çalıştığı başta faiz serbestisi ve serbest dış ticaret, bankerler ile hayali ihracatçılar tarafından sabote edilmiştir. IMF ve iş çevrelerinin de desteğiyle 24 Ocak 1980 Kararları’na bağlı olarak uygulanmaya çalışılan serbest faiz sistemi ile Bankalar Kanununun boşluklarından yararlanan tefeci bankerlerin, hızla faizleri yükseltmeleri ve ihracat teşviklerine dayalı olarak olmayan milyar dolarlık malların ihracatı ekonomiyi kısa bir süre sonra ciddi sıkıntıya sokmuştur (Timur, 2004: 51-57).

Bu olumsuzluklara rağmen Özal’ın, Türkiye’de kamu yönetimi anlamında birçok algının değişmesine önayak olduğu, devletin faaliyet alanını daraltarak yönetimde etkinliği sağlamaya çalıştığı görülür. Bu dönemde başlatılan özelleştirme çalışmalarıyla bürokrasi sorunu halledilmeye çalışılmış, hızlı ve verimli hizmet amaçlanmıştır. Neo - liberal ilkeler çerçevesinde gelişen yeni kamu yönetimi anlayışı, kamu işletmeciliği ve yönetişimin Türk kamu yönetimi sistemine entegre edilmeye çalışıldığı görülür. Ayrıca Özal’ın, adem-i merkeziyet ve yetki devri konularında istekli davranması ile statükonun bertaraf edilmesi ve yeni yerel yönetim birimleri oluşturması ile ilgili çalışmalarının üniter yapıyı değiştirdiği kaygısıyla birçok kesim tarafından eleştirilmiştir.

Bu değişikliklerin Özal Dönemindeki dış politikada da gözlemlendiği aktarılmaktadır. Dış politikadaki değişikliklerin gerçekleştirilebilmesinde Özal’ın karizmatik kişiliğinin ve liderliğinin en önemli etken olduğu kabul edilmektedir. Geleneksel olarak yürütülen Kemalist dış politika yapımcıları olan ordu ve Dışişleri Bakanlığı’nın iç ve dış politikada güçlü bağlantıları olan Özal’a karşı çıkmadıkları söylenebilir. Bu nedenle Özal’ın Türk dış politikasını bağımlılıktan çok yönlülüğe doğru yeniden yapılandırmaya çalıştığı görülmektedir. Özal liderliği altında Türkiye’nin yaşamış olduğu iç ve dış politikadaki değişim, yeniden yapılanma çabası olarak cumhuriyetin ilk yıllarındaki değişimle karşılaştırılmış ve Türkiye’nin bizatihi Özal tarafından dillendirildiği üzere “çağ atlamaya” başladığı belirtilmektedir (Ataman, 2003). Özal’ın dış politikada ekonomi ağırlıklı düşündüğü yani dış politikanın ekonomi eksenli daha rahat

yürütülebileceğini savunduğu söylenebilir. Duman (2011: 117)’ın da belirttiği gibi, Özal’a göre dünya politikasının temel noktasını uluslararası ekonomik çıkar çatışmaları oluşturmaktadır. Duman, Özal’ın, uluslararası sistemde ülkelerin söz söyleme hakkının ekonomik durumlarıyla ilişkili olduğunu birçok demecinde dile getirerek ülkeler arasındaki dostluk ve çatışmalarda ekonominin ön planda olduğunu, ekonomik gelişmenin birçok sorunu halledeceğine inandığını belirtmektedir.

3.6.1.4. Gorbaçov’un Politikaları

Mihail Sergeyeviç Gorbaçov, Sovyetler Birliği’nde Stalin dönemi totaliterizminin en yoğun olduğu bir zamanda (1931) Stavropol şehrine bağlı Privolnoye köyünde dünyaya gelmiştir. 1952 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi’ne (SBKP) katılmasıyla başlayan ve 11 Mart 1985 tarihinde parti genel sekreteri seçilmesiyle büyük Sovyet imparatorluğunun bir numaralı ismi haline gelen Gorbaçov’un, Üniversite yıllarında Komünist Parti’nin gençlik yapılanması olan Komsomol’de başlayan siyasi kariyeri, 1980 yılında tam yetkili Politbüro üyeliğine, sonrasında ise ulaşılabilecek en üst mertebeye, yani Sovyet liderliğine uzanır. Bu hızlı ve kararlı yükselişte Gorbaçov’un diğer parti üyelerine kıyasla daha genç, daha dinamik olmasının yanı sıra çalışkan ve daha da önemlisi Sovyetlerin mazi olduğunu görmek için sabırsızlanan Batı’nın işine gelen güler yüzlü ve yumuşak mizacının etkili olduğu kabul edilmektedir (Alpay, 2017: 264-265).

Mihail Gorbaçov’un 1985 yılından itibaren Sovyetler Birliği’nde başlattığı reformlar, zaten uzun süredir sıkıntı yaşayan, ekonomik ve siyasi hayal kırıklıklarına uğramış Sovyetler Birliği’nde komünizmin çökmeye başlamasının en önemli nedenleri arasında sayılmaktadır. Gorbaçov döneminde uygulanan “Glasnost” (açıklık) ve “perestroika” (yeniden yapılanma) olarak bilinen reformlar, Sovyetler Birliği’nin ekonomik ve siyasal açıdan toparlanmasına yardımcı olmadığı gibi çöküşünü hızlandırmış ve nihayetinde Komünist Tek Parti iktidarının sonunu getirmiştir. (Heywood, 2018: 76-77). Aslında Gorbaçov’un bu politikalarla kapitalist sistemin açık tarafını sosyalist sistem içinde uygulayarak yeni bir yapılanma ve aynı zamanda bir dinamizm getirmeye çalıştığı ancak bu açılımların, Sovyetler Birliği’nin dağılmasına neden olduğu Karadeniz (2020: 8) tarafından da vurgulanmıştır.

Bununla birlikte Gorbaçov'un hem dış politikada em de iç siyasette alışlagelen Sovyetler Birliği politikalarından farklı bir profil çizdiği söylenebilir. Akaş ve Okyay (1994: 67) tarafından aktarıldığına göre, Gorbaçov'un dış politikadaki amaçları şu şekilde özetlenebilir: Nükleer silahlarda indirim yapılmasını sağlamak amacıyla ABD ile diyalogu yeniden başlatmak, Avrupa'da Batı sisteminin köşe taşı oluşturan Almanya'da tarafsız eğilimleri güçlendirmeye dönük politikalar izlemek, Afganistan'dan görüşmelere dayalı, onurlu bir geri çekilişi gerçekleştirebilmek ve Çin ile varolan pürüzleri temizlemektir. İç politikada ise yukarıda belirtildiği gibi ülkenin kurumlarının işleyişini demokratikleştirmek (glasnost) ve büyümeyi hızlandırmak (uskorenie) amacıyla ekonomik ve toplumsal sistemin yeniden yapılandırılmasını sağlamak (perestroyka).

Baharçipek ve Ağır, yaptıkları bir çalışmada Sovyetlerin Batı ile sosyal, kültürel ve çok uluslu örgütsel faktörlerde yakınlaşmasının Sovyet sistemini liberalleşmeye zorladığını vurgulamaktadır. Baharçipek ve Ağır, Komünist Parti'nin son genel sekreteri ve Sovyetler Birliği'nin ilk ve son Cumhurbaşkanı olan Gorbaçov'un, kendisinin sonu olduğunu bilerek siyasal sistemi liberalleştirmek istediğini, bu nedenle Şubat 1986'da Perestroika (Yeniden Yapılanma) ve Glasnost (Açıklık) politikalarının kabul edilmesini sağlamıştır. Bu politikalar ve meydana gelen gelişmeler özetle şu şekilde aktarılmaktadır (Baharçipek ve Ağır, 2014: 15-16):

i) Ekonomide serbest piyasa mekanizmasına yönelmeyi ve bunun sosyo-kültürel hamlelerle de desteklenmesini, ülkenin dışa açılmasını ve bunların, temel hedefi çoğulcu gerçek demokrasiye ulaşmak olan Glasnost içinde gerçekleşmesi öngörülmüştür.

ii) Glasnost, özgür basın, toplantı ve din özgürlüğü ile adil yargı konularında yasal garantiler de vaad etmiştir. Bu çerçevede, özel teşebbüs formlarının yasallaştırılması yolunda radikal adımlar atılmıştır. Fiyatların arz ve talep şartları içinde belirlenmesi ve devlete ait mülklerin halka satılması yolunda kararlar alınmıştır.

iii) Uygulanan açıklık politikası milyonlarca insanın gözünü açmış ve insanların ülkedeki sorunların çözümü için temel engelin sistemin bizzat kendisinin olduğu gerçeğini fark etmelerini sağlamıştır. Bu durum reformların ülke sorunlarını çözmede

yetersiz kalmasına neden olmuştur. Gorbaçov ile başlayan bu dönem Rusya’da demokratik umudun canlı, coşkulu olduğu bir dönem olmuştur. Özlemler 1988 yılında etkileyici bir biçimde artmış, Gorbaçov, 1988 Haziran sonunda başlayan tarihi 19. parti konferansındaki konuşmasında Stalinizmi reddetmiş, sosyalizmin faydalarını muhafaza edecek yeni bir toplum çağrısında bulunmuştur.

iv) Perestroyka temelde başarılı olmuştur. Toplumu kundağından çıkarmış, ayakları üzerinden durmasının sağlamış ve ileriye doğru itmiştir. Mayıs 1989’da Yeni Halk Vekilleri Kongresi toplanmış, Yeni Yüksek Sovyet’i seçmiş ve Mikhail Gorbaçov’u başkanlığa getirmiştir. Başkan’ın yetkileri önemli ölçüde arttırılmış, nihayet Mart 1990’da Gorbaçov yeni oluşturulan Yüksek Sovyet Başkanlığı’ndan ayrı olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Devlet Başkanlığı görevine seçilmiştir. Böylece SSCB’nin resmen ilk kez bir devlet başkanı olmuştur. Seçme görevi kongreye ait olmuş ancak bu gelişme SSCB için bir ilerleme anlamına gelmiştir. Bu önemli siyasal değişim ile beraber resmi örgütleri bakımından iktidar Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nden devlete geçmiştir. Böylece SSCB geleneksel Sovyet Genel Sekreterliği kavramından çok ABD Başkanlığına benzeyen bir başkanlığa sahip olmuştur. İktidar merkezden uzaklaşarak bazen yerel elitlere, bazen de giderek örgütlü hale gelen sıradan yurttaş gruplarına doğru kaymıştır.

v) Gorbaçov, medya üzerindeki denetimi gevşetmeye başlamış, devlet ile toplum arasındaki geleneksel ilişkiyi sorgulamış, devletin kendi yasalarıyla sınırlanmış olması, Rusçadaki deyişle bir “pravovoye gosudartstvo”, yani “hukuk devleti” olması gerektiğini ilan etmiştir. Daha önceki Sovyet ya da Rus yöneticilerin yaptıklarıyla kıyaslandığında Gorbaçov’un doktrini ileri doğru atılmış muazzam bir adım olmuş, zira keyfi devlet iktidarı geleneğinden bir kopuşu temsil etmiştir.

vi) Gorbaçov zamanın gidişini belirli bir ölçüde iyi değerlendirerek Marksist-Leninist öğretilerden uzaklaşmadan bir ara yol ile Sovyet halkının refah düzeyini yükseltmek için merkezi otoriteyi koruyan liberal devlet modelini yerleştirmek istemiştir. Ancak, Birlik Antlaşması üzerindeki devamlı tartışmalar, Rusya Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını ilan etmesi ve Ağustos 1991 darbesinden sonra Gorbaçov’un iktidarda kalması mümkün olmamıştır. Sovyet tarihinin ilk demokratik seçimleri de 1990 yılında Gorbaçov tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ancak Gorbaçov döneminde, Sovyetler Birliği ekonomisinin ciddi sorunlarla karşılaştığı, büyümenin yavaşlayıp kişi başına düşen milli gelirde önemli azalma meydana geldiği kaydedilmektedir. Böyle bir dönemde iktidara gelen Gorbaçov'un, yeniden yapılandırma planında bireysel sorumluluğun artırılması ve performansa göre ödüllendirmenin yapılması düşünülmekteydi. Ancak bu plan sistemin değişmesinden çok sistem içi değişikliği öngörmekteydi. Dolayısıyla kısa süreli olumlu etkiden sonra ekonomide bozulma arttı ve yukarıda belirtilen köklü değişikliklere yönelmek gerekti. Bu değişiklikler de Sovyetler ekonomisinin düzelmesine yardımcı olmadığı gibi çöküşünü hızlandırmıştır (Başoğlu v.d., 1999: 58-59).

Alpay (2017: 285) tarafından aktarıldığına göre, Gorbaçov'un uygulamak istediği politikalarla ilgili olarak, daha sonra Rusya Devlet Başkanı olan Putin, Komsomolskaya Pravda gazetesine verdiği röportajda Gorbaçov'un perestroykayı nasıl gerçekleştireceğini bilmediğini, Sovyet Sisteminde bir yeniden yapılanma sürecine gitmek isterken sistemin kendisini değiştirmeye yöneldiğini ve bunun sonucunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasına yol açarak bir gecede yirmi beş milyon insanın ülkeyi terk ettiğine dikkat çekmiştir.

20. yüzyılın iki süper gücünden biri olmasına rağmen Sovyetler Birliği'nin tarih sahnesinden silinmesinin nedenlerini Şadihanov (2011: 20)'da bir çalışmada ele almıştır. Bu çalışmada belirtildiğine göre; Sovyetler birliği'nin çözülmesindeki en önemli sebep olarak ulus sorununun çözülmemiş olması gösterilmektedir. Ayrıca, ülkedeki 70 yıllık komünizm ideolojisine bağlı yönetimin zayıflaması, ideolojik başarısızlık, halkların "tek Sovyet insanı" yaratma amacıyla bastırılan milli ve dini kaynaklı özgürlük taleplerinin artması, sosyo-ekonomik sorunların iyileştirilememesi, planlı ekonominin giderek küreselleşen dünyadaki piyasa ekonomisine ayak uyduramaması ve yoksulluğun ekonomik krize yol açması diğer nedenler arasında gösterilmiştir.

Bunun yanında Sovyetler Birliği 1989 yılında dağıldığı zaman, siyasi açıdan da önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Karakaş (1996: 38), Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünyanın bir kez daha sarsıldığını, buna dayanarak neo-liberaller ve muhafazakârların, Sovyet tipi baskıcı ve otoriter uygulamalarını örnek göstererek, sosyal demokrat, demokratik sosyalist anlayışların ve açılımların önünün kesilmesi

amacıyla “sol bitti”, “ideolojiler öldü”, “sosyal demokrasiler de işlevini tamamladı” şeklinde ideolojik kampanyalar başlattıklarını belirtmektedir. Ancak bu kampanyaların tutmadığını belirten Karakaş’a göre işin başında yani yetmiş yıl önce demokrasi olmadan sosyalizm olmaz diyen sosyal demokratlar haklı çıktığı gibi iki kutuplu dünyanın yerine kısa bir süre sonra ortaya atılan ve uygulamaya çalışılan “yeni dünya düzeni” ile de dünyaya barış, adalet ve huzur getirilememiştir.

Sovyetler Birliği’nin çöküşü ve komünizme olan inancın dünya çapında zayıflaması sadece Gorbaçov Döneminin politikaları ile ilgili değildir. Aslında Sovyet sisteminin, daha kurulduğundan beri ekonomik, siyasi ve sosyal sebeplerle sağlam bir temele oturtulamadığı belirtilmektedir. Özsoy (2006: 187), yaptığı bir çalışmada Sovyet Sisteminin çöküş sebeplerini ayrıntılı olarak ele almış, ekonomik, siyasi ve sosyal sebeplerini açıklamıştır. Özsoy, yaptığı çalışmanın sonuç kısmında şu ifadelerle yer vermiştir: “Sovyet sistemi, ekonominin evrensel kurallarını saymaması, piyasanın uzun süre karşı konulması mümkün olmayan arz ve talep güçlerine karşı direnmesi; en önemlisi, teşebbüs hürriyetini tanımaması sebebiyle ayakta duramamıştır. Buna karşılık, hür teşebbüs ortamını hazırlayan çabalar beklenmedik bir şekilde bu sistemin sonunu getirmiştir. Bu paradoks bize, “teşebbüs özgürlüğünün olmadığı bir ekonominin ayakta kalması ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasının mümkün olmadığı” dersini vermektedir. Dünyayı cennete çevirmek gibi çok büyük iddialarla ortaya çıkan Sovyet sosyalist sistemi, büyük bir fiyasko ile sonuçlanmış, geride tarihte emsali görülmemiş bir şekilde tam bir ekonomik, sosyal ve kültürel enkaz bırakmıştır. Çöküş sonrası eski Sovyet toplumları, dünya ile entegre olma yolunda her şeye sıfır noktasından başlama mecburiyetinde kalmışlardır. İnsan yerine sistemi amaç kabul etmek ve yaratılışına aykırı yöntemleri ona dayatmak suretiyle, muhtaç olduğu bu beşerî kaynağın desteğinden mahrum olarak tarih sahnesine çıkmış olan sosyalist sistem, Sovyet halklarına acılarla dolu başarısız bir tecrübe yaşatmıştır...”

3.7. Küreselleşme, Neo-liberalizm ve Ulus-Devletlerin Yeni Ekonomi Politikaları

Gündelik yaşamda genellikle, küresel iklim değişikliği, tüketim kültürü, çevre kirliliği gibi konularla gündeme gelen “küreselleşme” olgusunun bugünkü yaşantımızı etkileyen önemli unsurlar arasında olduğu söylenebilir. Aslında uzun bir geçmişe sahip olduğu düşünülen ve M.Ö. 500’lerde başladığı kabul edilen (Sander, 1989: 39)

globalleşme ya da küreselleşme olgusunun, soğuk savaş sonrası dünyada oluşan uluslararası ekonomik ilişkiler olarak kapitalizmin, dünya ölçeğinde yayılması ve egemenliğinin artması (Kızılcılık, 2004: 3) olarak görülmektedir.

Wallerstein ise, küreselleşmeden kastedilen süreçlerin yeni olmadığını, yaklaşık beş yüzyıldır var olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Wallerstein, olup bitenleri anlamak ve analiz etmek için küreselleşmenin ortaya çıktığı kabul edilen 1990'lardan ziyade 1945 ve daha öncesinden, 1450'li yıllardan bu günlere bakmanın daha verimli olacağını dile getirmektedir (2003: 47-48).

Sarı (2016: 29) da, küreselleşmenin üç evresinden bahsetmektedir. Sarı'ya göre; birinci evre, 1490'lı yıllarda merkantilizmin etkisiyle başlayan ve sömürgecilikle sonuçlanan dönemi kapsar. Küreselleşmenin ikinci evresi 1890'lı yılların sonlarına doğru sanayileşmenin ve onun doğurduğu gereksinimler sonucunda yaşanan emperyalizme dönüşmeye başlayan sömürgeciliğin olduğu dönemdir. Üçüncü evre de ise, özellikle 1970'li yıllarla birlikte serbest piyasaya geçiş sinyalleri veren ekonomilerin doğduğu, çok uluslu şirketlerin oluştuğu ve sayılarının giderek arttığı, 1980'li yıllarda serbest piyasaya geçen birçok ekonominin oluştuğu ve 1990'lı yılların başında SSCB'nin yıkılması ve tek kutuplu dünyanın oluştuğu dönemdir. Bu dönemde, finans piyasalarının giderek uluslararası hale geldiği, iletişim ve ulaşım teknolojilerinin giderek gelişip yaygınlaştığı ve yerel değerlerin giderek ulus sınırlarını aştığı günümüze kadar uzanan bir dönemi kapsamaktadır.

Diğer taraftan ulusal sınırları aşan, karşılıklı toplumsal-iktisadi ve siyasi bağlantıların yoğunlaşmasını tanımlayan bir kavram olarak özellikle 1990'lı yıllardan sonra yaygınlık kazanan "küreselleşme" (Colas, 2008: 125), iktisadi liberalizmin yayılması ve derinleşmesi olarak (İnsel, 2005: 156) da tanımlanmaktadır. Keyman (2000: 1) ise, Malcom Waters' dan alıntıyla "pos-tmodernite kavramının 1980'li yılların anahtar kavramı olması gibi globalleşme kavramının da 1990'lı yılların anahtar kavramı olabileceğini" belirterek globalleşmenin son yıllardaki popüleritesinin akademik söylemden kültürel ve medyatik söyleme, ekonomik ve devlet/parti söyleminden günlük yaşam diline kadar geniş bir yelpaze içinde, hem gittikçe küçülen dünyanın simgesi olarak, hem de toplumsal mekansal ilişkilerin içsel bir kurucu ögesi olarak kullanıldığını vurgulamaktadır. Keyman'a göre, globalleşme ile içerisiyle dışarı,

ulusal ile uluslararası, Batı ile Doğu, birinci dünya ile üçüncü dünya, modern ile geleneksel, kimlik ile fark ve benlik ile öteki arasında çizilmiş zamansal ve mekansal ayrımların ortadan kalktığı, böylece dünyanın küresel bir topluma ve küresel bir kültüre sahip olma durumuna geldiği söylenebilir.

Anlaşıldığı üzere 1980'lerin ikinci yarısından itibaren sıklıkla gündeme gelen küreselleşme ile ilgili olarak, bilimsel alanda tez, kitap ve makaleler yazılmak suretiyle son zamanlarda yapılan çalışmaların büyük oranda arttığı belirtilmektedir (Çımrın, 2009: 195, Keyman, 2002: 199). Barrow'dan aktarıldığına göre, farklı disiplinlerden birçok akademisyen tarafından kullanılan "küreselleşme" sözcüğünün, politik iktisatta yeni tartışmalara yol açtığı gözlenmiştir. Bu anlamda devletin konumu ve buna bağlı olarak "ulus-devlette kriz", "ulus-devletin düşüşü", "ulus-devletin ikinci plana itilmesi" ile ilgili onlarca kitap ve makale yayınlanmıştır. Bu çalışmalarda vurgulanan ortak hususun, küreselleşme ile birlikte ulus-devletlerin, kendi ulusal ekonomileri, teritoryal sınırları ve kültürleri üzerindeki kontrolü kaybettikleri iddiasıdır. Bu iddianın temelinin küreselleşmeyle birlikte gücün de ulus-devletlerden küresel piyasalara, ulus ötesi şirketlere ve küresel iletişime kaydığı varsayımına dayandığı görülmektedir (Şimşek, 2017: 38).

Kızılçelik, bir çalışmasında küreselleşmenin her yerde karşımıza çıktığını belirterek, politik söylemlerde, toplumsal hareketlerde, ekonomik etkinlik ve programlarda, sistem yanlısı ve karşıtı eylemlerde ve sosyal teorilerde öne çıktığını dile getirmektedir. Küreselleşmenin terminolojisinin dahi oluştuğuna dikkat çeken Kızılçelik, küresel dünya, küresel hareketler, küresel ilişkiler, küresel bütünleşme, küresel tabakalaşma, küresel politika, küresel ekonomi, küresel sermaye, küresel güçler, küresel bağımlılık... gibi söylemlerle küreselleşmenin gündelik hayatımızın her alanına sirayet ettiğini belirtmektedir (Kızılçelik, 2004: 4-5).

İlk açılımı ile reel ve finansal sermayenin yerkürede kendine uygun gördüğü alanlara yayılması (Önder, 2002: 219) olarak tanımlanan küreselleşme sürecinin, ekonomik açıdan iki önemli sonucundan bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi ulusal mal, hizmet ve finans pazarlarının serbestleştirilmesi diğeri ise uluslararası sermaye akımlarının önündeki idari ve yasal engellerin ortadan kaldırılarak, ulusal pazarların

dünya pazarları ile bütünleşmesi, ulusal ekonomilerin tek bir pazara dönüşmesidir (Akgüç, 2002: 2).

D. Held tarafından, “*kültürden adalete, çevreden finansmana ve ekonomiye, hayatın tüm alanlarında dünya çapında yaygınlaşan, derinleşen ve hızlanan bir birbirine bağımlılık algısı*” olarak aktarılan küreselleşmenin, şu dört dönüşüm şeklinde açıklandığı bildirilmektedir (Özkan, 2004: 13-14):

i) Sosyal, politik ve ekonomik aktivitelerin, siyasi sınırlar, bölgeler ve kıtalar arasında yayılması,

ii) Birbirine bağımlılık ile ticaret, finans, yatırım, göç ve kültür akımlarının yoğunlaşması,

iii) Ulaştırma ve iletişim alanlarında dünya çapındaki gelişmelerle birlikte, fikirlerin, bilginin, sermayenin, malların ve insanların yayılmasının hızlanması ve

iv) Küresel etkileşimler sonucu dünyanın herhangi bir yerinde olan bir olayın, dünyanın başka bir yerinde de etki göstererek küresel bir olgu haline gelmesidir.

Benzer şekilde Giddens (2000: 45) tarafından da belirtildiği gibi, “*küreselleşme politik ve ekonomik etkilerin birleşiminden doğan bir dizi karmaşık süreçlerden oluşmaktadır. Bu durum, bir yandan yeni uluslar-üstü sistemler ve güçler üretirken diğer taraftan özellikle de gelişmekte olan ülkelerde günbegün değişime maruz kalmaktadır. Küreselleşme, uygulamaya sokulan çağdaş politikaların temellerinden daha başka bir şeydir. Bir bütün olarak ele alındığında, küreselleşme içinde yaşadığımız toplumun kurumlarını dönüştürmektedir. Küreselleşme kesinlikle sosyal demokrat tartışmalarda geniş bir şekilde yer alan 'yeni bireyselciliğin' yükselişiyle doğrudan ilişkilidir*” denebilir.

Bununla birlikte Habermas (2005: 29)’ın da dile getirdiği hususu tekrar belirtmek gerekirse; bir zamanlar ulus-devletin, bölgesel ve sosyal sınırlarını adeta nörotik biçimde denetlediği ancak günümüzde, sınır ötesine taşan, önüne geçilemeyen gelişmelerle bu kontrollerin çoktan delindiğine tanıklık etmekteyiz. Bu gelişmeler içinde öne çıkan olgunun *küreselleşme* olduğu kabul edilebilir.

Bir diğerk tartışma konusu ulus-devletlerin egemenlik anlayışında meydana gelen değişim ile ilgilidir. Özkan (2004: 33-40)'ın da aktardığı gibi küreselleşme sürecinde, ulus-devlet paradigmasına bağlı geleneksel egemenlik anlayışı değişmiştir. Buna göre devletlerin, kendilerinin koymadıkları uluslararası veya uluslar-üstü hukuka göre taahhütlerde üstlenmeleri gerekmektedir. Mutlak egemenlik anlayışının değişerek bir nevi kayıtlı egemenliğin geçerli olduğu mevcut durumda hükümetlerin gücünün azaldığı, dolayısıyla ulus-devletin oldukça zayıfladığı ve geleceklerinin belirsiz olduğu tezleri ileri sürülmektedir. Buna karşılık, ulus-devletlerin sadece rollerinde değişiklik meydana geldiği, yeni stratejiler geliştirilerek dış politika, diplomasi ve askeri müdahalelerin yerini uluslararası organizasyonlar ve küresel bilgi akışına bıraktığı belirtilmektedir. Dolayısıyla yeni süreçte ulus-devletlerin koordine edici yapılar haline geldiği görülmektedir. Bu süreçte devletin iç ve dış güvenlik başta olmak üzere ekonomik kalkınmanın koordine edilmesi, eğitim, sağlık ve kültür gibi alanlarda işlevsel olması beklenmektedir. Ayrıca altyapı, çevre sorunları ve emeklilik gibi hizmetlerin (gelişmiş ülkeler de dâhil) devletten beklenmesi ulus-devletlerin tükendiği yorumlarını geçersiz kılmaktadır.

Bununla beraber dünyada ulus-devletlerin, ya küresel baskılara boyun eğen ya da onlardan kurtulmanın yolunu arayan bir tavır sergilediği iddia edilmektedir. Buna göre küreselleşmenin ulus-devletlere fırsatlarla birlikte tehditler sunduğu da ortadadır. Bir taraftan ekonomik büyüme, yabancı sermaye girişi ve fakirliğin adım adım azaltılması fırsatları söz konusu iken, diğerk taraftan genellikle kitlesel yerinden etme ile temel ekonomik değerler üzerinden ulusal kontrolün kaybı ve sömürü tehdidi ortaya çıkmaktadır. Ülke içinde genellikle seçkin grupların yayılmasını istemelerinin sebepleri olarak küreselleşmenin, pazarlara canlılık, ileri teknoloji ve yeni pazarlara açılma imkânları oluşturması sayılabilir (Brzezinski, 2004: 174).

Yukarıda da belirtildiği gibi küreselleşme sürecinde ulus-devletlerin yeni sorunlarla karşı karşıya oldukları bir gerçektir. Bir “kriz” gibi görülen bu yeni durum ulus-devletleri, bir yandan etnik ve bölgesel siyasetlerin artmasıyla birlikte merkezkaç güçlerin baskısı altına sokarken, diğerk yandan ekonominin küreselleşmesi ve savaş teknolojisinin gelişmesi gibi etkenlerin oluşturduğu dış tehditlerle karşı karşıya bırakmıştır denilebilir (Özkan, 2004: 33). Siyasi bakımdan da küreselleşmenin, iddia

edildiği gibi demokrasiyi getirmemesi bir yana ayrıca gelişmekte olan ülkelerin işlerine müdahale bakımından istenmeyen sonuçlara yol açtığı söylenebilir. Böylece gelişmekte olan ülkelerin zayıf düşürülerek uluslararası ilgili konularda tek başlarına karar almalarını engellemek yani bir bakıma bu ülkelerin bağımsızlıklarının zedelenmesine sebep olduğu kabul edilmektedir (Batmaz, 2010: 12).

Küreselleşme olgusunun genel olarak değerlendirilmesi sonucunda aslında onun dünyada beklentilere cevap veremediği noktasında görüşlerin mevcut olduğu belirtilmişti. Bunlardan biri olan Petras (2004: 12-13)'da küreselleşmenin bekleneni veremediği gibi mevcut durumun daha da kötüye gitmesine neden olduğunu vurgulamaktadır. Petras'a göre, "dünya pazarına evrensel bir bütünleşme ve faydaların bütün dünyaya yayılması" olarak ifade edilebilecek küreselleşmenin, ne evrensel bütünleşmeyi sağladığı ne de faydalarının bütün dünyaya yayılmasının söz konusu olduğunu belirtmektedir. Petras'a göre dünyada hala zengin kreditorler ve müflis borçlular vardır, süper zengin spekülörler ve yoksullaşmış işsiz işçiler vardır, uluslararası finans kurumlarını yöneten emperyal devletler ve onların buyruklarına tabi devletler vardır.

Görüldüğü üzere küreselleşme konusunda sosyal bilimcilerin hemfikir olmadığı ortadadır. Küreselleşmeye yaklaşımların Bozkurt tarafından, McGrew, Goldblatt ve Perraton'dan ilham alınarak üçlü bir sınıflamaya tabi tutulduğunu görmekteyiz. Bu sınıflandırmalardan birincisine, yani Aşırı Küreselleşmeciler(radikaller)e göre endüstri uygarlığının bir ürünü olan ulus-devlet, küreselleşme sürecine paralel olarak önemini kaybetmiştir. Artık küresel piyasa, politikanın yerini almaktadır; çünkü piyasa mekanizması hükümetlerden daha rasyonel çalışmaktadır. Yani piyasalar devletten daha güçlü konumdadırlar. İkinci gruba, yani Küreselleşme Karşıtlarına göre ise yaşadığımız dünyada hiçbir şeyin yeni olmadığını, dolayısıyla küreselleşme olarak sunulan şeyin geçmişten günümüze sürekli yaşandığını belirtmektedir. Bu guruba göre küreselleşme ekonomik ya da teknolojik gelişmeler sonucunda ortaya çıkan bir olgu değil, bir ideolojik tutumdur. Üçüncü grup olan Dönüşümcüler ise küreselleşmeyi, modern toplumları ve dünya düzenini yeniden şekillendiren hızlı sosyal, siyasal ve ekonomik değişimlerin arkasındaki ana siyasal güç olarak görmektedir. Giddens'ın da içinde bulunduğu belirtilen bu guruba göre artık dış ya da uluslararası ile iç işleri arasında açık

bir ayırım yoktur. Dönüşümcülerin, ulusal hükümetlerin otoritelerini ve güçlerini yeniden yapılandıklarını kabul etmelerine rağmen hem aşırı küreselleşmecilerin “egemen ulus devletin sonunun geldiği” iddialarını hem de küreselleşme karşıtı kuşkucuların “hiçbir şey değişmedi” tezlerini reddettikleri bildirilmektedir (Bozkurt, 2000: 18-23).

Benzer şekilde küreselleşmeye olumlu ve olumsuz yaklaşımların olduğu Dura tarafından da kaydedilmiştir. Dura, olumlu yaklaşımlara göre küreselleşmenin kapitalizmin doğal bir sonucu olarak bu sistemin evrimindeki son aşama olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre dünyada artık başka seçenek kalmamıştır, bütün ideolojiler bitmiş, tarih sona ermiştir. İnsanlık artık tek bir ekonomik düzene, tek bir yaşam biçimine mahkumdur. Küreselleşme bir zorunluluk olarak engellenemez ve geri çevrilemez. Bu bir dayatma olmasına rağmen kimseyi korkutmamalıdır çünkü küreselleşme, bütün ülkelere ekonomik gönenç, insanlara mutluluk getirecektir. Ancak bu durum her ülke ya da herkes için geçerli olmayıp sadece liberalleşmiş ve demokratlaşmış olanlar için söz konusu olacaktır. Olumsuz yaklaşımlara göre ise küreselleşme, bir yapaylık ve bir dayatma hatta postmodern emperyalist bir yayılmadır. Bu dayatmayı yapan ise uluslararası sermayedir, Derin merkezdir. Bunlara göre küreselleşme bir kavram olarak sömürgeci zihniyetin ürünüdür. İnsan aklına bir saldırıdır. O insan zihnine, eğitim ve propaganda yoluyla bir dogma olarak sokulup yerleştirilir (Dura, 2008: 318).

İlaveten, dünyada küreselleşme söylemleri ile beraber dile getirilen ve bir beklenti oluşturulan diğer bir konu, küresel barış ve güvenliktir. Ancak, barış ve güvenlik konularında da beklentilerin boşa çıktığı görülmektedir. Küreselleşmenin “Soğuk Savaş” sonrası formüle edildiğini ve “barış platformu” üzerine oturtulmaya çalışıldığını belirten Öke (2001: 62), ancak dünyanın birçok bölgesinde, iç içe geçmiş ve karşılıklı olarak birbirini körükleyen silahlı çatışmaların ve zorunlu göçlerin tüm komşu ülkeleri de etkilediğini dile getirmiştir. Öke, Kafkasya, Orta ve Doğu Afrika’daki zorunlu göç hareketlerinin çatışma ve şiddetin sadece sonucu olmayıp aynı zamanda temel nedeni olduğuna dikkat çekmektedir. Bu üç bölgeye ek olarak Balkanlar’daki göç örneğinde de görüldüğü gibi dünyada zorunlu göç hareketleri bu süreçte daha karmaşık hale gelmiştir. Dolayısıyla Öke tarafından, dünyada son dönem gelişmelere paralel olarak

mülteci hareketlerinin ve zorunlu iç göçlerin iç içe girdiği, giderek artan sayıda insanın yerlerinden edildiği, umutsuz ve güvensiz bir şekilde insanların köklerinden kopararak iskana tabi tutulduğu buna karşılık sanayileşmiş ülkelerin sığınmacı gelişini önlemek üzere çeşitli önlemler almaya giriştiği ve çoğu kez mültecilerin geldikleri tehlikeli koşullara geri gönderilmek istedikleri vurgulanmaktadır.

Olumsuz sonuçlarına rağmen, küreselleşmenin tümüyle, özellikle de ekonomik bakımdan reddedilmesinin gerekmediği belirtilmektedir. Bunun yerine süreçten en fazla çıkar elde etmenin düşünüldüğü kadar, zararlarından korunmayı da öğrenmenin son derece önemli olduğu kabul edilmektedir (Selamoğlu, 2000: 67). Fakat toplumların ve devletlerin isteğine bağlı olmaksızın gelişen ve devam eden bu sürecin zararlarından korunmanın o kadar da kolay olmadığı görülmüştür. Çünkü olumlu yönleriyle beraber sıkıntılarıyla da küreselleşme rüzgarının, mutlaka bir yönüyle tüm toplumlara ve ulus-devletlere etki ettiği gözlenmiştir.

Çalışmanın bu kısmında daha çok küreselleşmenin ekonomik boyutu ve küreselleşmenin ulus-devletlere ekonomik açıdan etkileri açıklanmaya çalışılacaktır. Özellikle neo-liberalizm ve küreselleşmenin birbiriyle ilişkisine değinilerek yaşanan sürecin ulus-devletlere, bölgesel ve uluslararası ilişkilere dönük boyutu ele alınmaktadır. Ancak kimine göre insanoğlunun yakaladığı en önemli fırsatlardan biri, kimine göre ise toplumları ve devletleri yeni maceralara sürükleyen, onların egemenliklerini olumsuz olarak etkileyen bir süreç olarak küreselleşmenin gelişimi, sebepleri ve bu bağlamda küreselleşme-neo-liberalizm ilişkisi, önemli tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Öke'ye göre iletişim devriminin sunduğu imkanlar, uluslararası ekonomi politiğin, karşılıklı bağımlılık örgüsü içinde küreselleşmesine sebep olmuştur. Sınır ötesi ilişkilerin 21. yüzyıla özgü olmadığını belirten Öke, ekonominin küreselleşmesinden kastedilen sadece serbest ticaretin önündeki engellerin kaldırılması değildir. Aynı zamanda küreselleşmenin, liberalleşmenin bir sonucu olarak uluslararası ticaretten küresel ticarete, uluslararası finanstan küresel finansa, uluslararası veya çok uluslu şirketlerden küresel şirketlere dönüşümü olarak görülmelidir (2001: 33).

Bozkurt (2000: 26-28) ise, Ekin ve Short'a dayanarak küresleşmenin birçok faktöre bağlı olarak geliştiğini ancak bu faktörlerin üç grupta toplanabileceğini belirtmiştir. Bunlar; teknolojik gelişmeler, ideolojik faktörler ve ekonomik faktörlerdir. Ekonomik faktörlerle ilgili açıklamasında Bozkurt, 1970'lerdeki Petrol Krizi sonrasında gelişmiş ülkelerin dış piyasaya açılma ve iktisadi faaliyetlerinin hacimlerinin artmasının küresleşmenin ekonomik sebepleri olarak görülebileceğini kaydetmiştir. Bozkurt, bugün yeryüzündeki ülkelerin önemli bir kısmının birbiriyle bütünleşmeye başladığını, bu nedenle dünyanın herhangi bir bölgesinde meydana gelen ekonomik krizin diğer tüm bölgeleri etkileyebileceğinden hareketle, örneğin, Tayland'daki krizin bütün Asya'yı ve Rusya'da meydana gelebilecek bir krizin Türkiye'deki firmaları da etkileyebileceğini belirtmiştir. Bu durum ülkelerin izlediği politikalarda sadece kendilerinin değil aynı zamanda diğer ülkelerinde hesaba katılmasının zorunlu hale geldiğinin göstergesi sayılabilir.

Bu kapsamda değerlendirildiğinde dışa açık ekonomi politikalarını önceleyen, devletlerin piyasayı kendi haline bırakması gerektiğini vurgulayan neo-liberalizmin en önemli destekçisi veya tamamlayıcısı olarak küreselleşme olgusu gösterilebilir. Bir tanımlamaya göre neo-liberalizm; *“büyük ölçüde ekonomiye (özellikle piyasaya ve ticarete) ve siyasete (özellikle hükümetin piyasa ve ticarete katılmasını ve onlar üzerinde denetim kurmasını sınırlandırmak için duyulan gereksinim) uygulanan bir kuramdır.”* (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 605). Bu tanım çerçevesinde neo-liberalizmin, siyaset ve ekonomi ile ilgili diğer birçok kuramı etkilemesi normal karşılanmalıdır. Hem ekonomi hem de siyasetle ilişkilendirilen ve yukarıda belirtildiği gibi son zamanlarda adından çok sık bahsedilen “küreselleşme” ile neo-liberalizmin birbirini destekler mahiyette oldukları dile getirilmektedir. Her iki kavramın aynı döneme rastlamasının sadece tesadüf ile açıklanması olanaklı görünmemektedir.

Şimşek (2017: 48) tarafından açıklandığı gibi genel anlamda neo-liberalizm ile küreselleşme kavramlarının birbiriyle yoğun bağlantı içerisinde olması ve aynı süreçte gelişen olgular olmasından dolayı eş anlamlı olarak kullanıldıkları görülmektedir. Şimşek, bir düzenleme tarzı ya da bir iktisat politikası bağlamında neo-liberalizmin 20. yüzyılın son çeyreğinde artan küresel bağlantıları yönlendiren unsur olduğunu

vurgulayarak süreci “neoliberal küreselleşme” ve devletin bu dönemdeki formunu da “neoliberal devlet” olarak betimlemektedir.

İnsel (2011: 11-12)’e göre, neo-liberal doktrin, tüketici özgürlükleri ve vergi indirimleri ile orta sınıfları cezbederken, asıl tatmin etmeye çalıştığı kesimler, 1960’lardan beri kar oranları azalan büyük sanayi sermayesi ile negatif reel faizlerle sermayesi eriyen mali sermaye kesimiydi. İnsel, bu kesimlerin, kapitalizmin yeniden yapılanması gerektiği, Keynesgil düzenlemenin miadını doldurduğu, bu nedenle pazar ekonomisinin önündeki engellerin hızla kaldırılması ve girişimci ruhunun yeniden tesis edilmesinin kapitalizmin devamı açısından hayat memat meselesi olduğunu savunan ve giderek büyüyen bir baskı grubunun oluştuğunu belirtmektedir. İnsel, sonuçta bu çevrelerin istemlerinin neo-liberal ideoloji tarafından bir iktisadi-toplumsal öneri paketi haline getirilip siyasallaştırıldığını iddia etmektedir.

Bu yeni küresel ekonomik sistemle ilgili olarak Coşkun (2009: 381), iletişim ve ulaşım alanlarındaki teknolojik ilerlemeler sayesinde ekonomik ve ticari alanda ülkelerin birbirine çok bağımlı hale gelmesinin, ulus-devlet ekonomilerinin maddi temelini oluşturan sınırların ortadan kalkmasına yol açtığını belirtmektedir. Buna göre küresel bir ekonominin ortaya çıkması ulus-devletlerin ekonomik hayattaki hükümranlıklarını bir yanılsamaya dönüştürmüştür. Coşkun, her geçen gün birbirlerinden daha çok etkilenen piyasalar ve toplumlara bağlı olarak ekonomide ulusal bir politikanın olabilirlik şansının azaldığını belirterek yeni uluslararası ekonomik sistemin üç özelliğinden bahsetmektedir. Bunlar; öncelikle yeni ekonomik yapıda çok uluslu şirketlerin etkisinin olabildiğince arttığı, ulus-devletlerin diledikleri gibi karar alma lükslerinin olmadığına dikkati çekmektedir. İkinci olarak, ulus-üstü kuruluşlar (IMF, Dünya Bankası, OECD ve WTO gibi) ekonomide ağırlık kazanmıştır. Ekonominin uluslararasılaşması, ulus-devletlerin ekonomik düzlemdeki yetkilerinin giderek ulus-üstü kurumlara devredilmesine yol açmıştır. Buna dayanarak ulus-devletlerin vatandaşlarından daha çok bu kurumların onayını almak zorunda oldukları gözlenmiştir. Son olarak, küresel ekonominin diğer özelliğinin yerel yönetimlere verilen önemin/değerin artması olarak açıklanabilir. Coşkun, yerel yönetimlerin mali, idari ve ekonomik anlamda giderek özerkleşmelerinin merkeze olan bağımlılıklarını azalttığını bu durumda ekonomik olarak ulus-devletin elini zayıflattığını belirtmektedir.

Burada ulus-üstü kuruluşlar olarak IMF ve Dünya Bankası'nın, 1980 sonrası politikalarında önemli değişiklikler olduğu ancak bu değişikliklerin gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerin lehine, gelişmekte olan ülkelerin ise aleyhine olduğu vurgulanmaktadır. Kuruluş amaçlarından uzaklaştığı düşünülen IMF'nin 1980 sonrasında krizin ortaya çıkardığı olumsuzlukları sadece az gelişmiş ülkelere yansıtmak için çaba harcadığı, ülkelere kredi açmak ve ekonomik açıdan uygulanan programlara destek vererek ülkeleri rahatlatmak yerine “alacakların tahsili” için uğraşan, çok uluslu özel ticari bankaların “icra memurluğu” görevini yapan kuruluşa döndüğü için eleştirilmektedir. Dolayısıyla IMF ve Dünya Bankası tarafından oluşturulan programlar ve azgelişmiş ülkelere dayatılarak yapılan stand-by anlaşmaları, “serbest piyasa ekonomisi”ne geçiş için gerekli politikalar olarak kabul edilmiştir. Uygulanan bu politikaların ise borçlu ülkelerin istihdam, gelir dağılımı ve üretim süreçlerine katkısı olmadığı gibi ekonomilerinin daha sıkıntılı süreçler yaşamasına neden olduğu dile getirilmiştir (Başkaya, 2004: 138-141). Bu uygulamaların neo-liberalizm rüzgârının estiği döneme denk gelmesi, kısa bir süre sonra “küreselleşme” ile yeni boyut kazanarak ulus-devletlerin ve ulusal ekonomilerin aşındırılması küresel kapitalizmin yeni bir aşaması olarak görülebilir.

Ayrıca ulus-devletin modernite içindeki ayrıcalıklı konumunu ciddi bir krize sokan ve ulus-devletin egemenliğini sınırlamaya ve parçalamaya başladığı kabul edilen (Keyman, 2000: 2) küreselleşmenin, mal ve özellikle sermayenin serbest dolaşımını sağlayarak ulus devletlerde iş başında olan hükümetleri zora soktuğu, ekonomiyi hükümetlerin kontrolünden çıkardığı iddia edilmektedir. Bununla birlikte ekonomideki küreselleşmeye bağlı olarak döviz sistemlerinin birbirini etkilemesi sonucu para politikalarının ulusal düzeyde belirlenmesinin imkânsızlaşması (Bakan ve Tuncel, 2012: 58) da bu durumun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Yine küreselleşme ile birlikte birçok devletten daha güçlü şirketlerin ortaya çıkması ve bunların IMF, Dünya Bankası ve OECD gibi küreselleşmenin kurumsal kimliğinden beslenen egemen güçler olarak (Dikkaya ve Özyakışır, 2008: 74), ülkelerin politikalarında etkin olmak suretiyle neo-liberal politikaların yayılmasını sağlamaktadır. Chossudovsky (1998: 39-40)'nin de belirttiği gibi IMF, Dünya Bankası ve WTO'nun, gelişmekte olan ülkelerin ekonomi politikalarının “gözetim”ine dönük yakın iş birliğine dayanan, yeni bir üçlü”yetki paylaşımı”nın ortaya çıktığı söylenebilir.

Bununla beraber devlet ve egemenliğin, küreselleşme güçlerinden etkilendiğini belirten Heywood (2018: 167-168)'a göre uluslararası göçün artması, kültürel küreselleşmenin yaygınlaşması gibi gelişmeler, devlet sınırlarının giderek daha geçirgen hale gelmesini sağlamıştır. Bu durumun, herhangi bir devletin bunları tespit, hatta etkin bir şekilde kontrol edebilme kapasitesini aşan hız ve miktarlarda, örneğin radyo, televizyon, cep telefonu ve internet yoluyla gerçekleşen sınırlar arası iletişim ve bilgi akışlarında görülebileceğini belirtmektedir. Ayrıca Heywood, devletin değişen doğası ve gücü konusundaki tartışmaların çoğunun ekonomik küreselleşme ile alakalı olduğu vurgulamaktadır. Heywood'a göre ekonomik küreselleşmenin ana unsurlarından biri, ülkesel konumların, coğrafi mesafelerin ve devlet sınırlarının azalan öneminde yansımalarını bulan "ülkeler-üstülüğün" yükselişidir. Bu açıdan bakıldığında ekonomik etkinlikler yelpazesinin genişlemesi, hiçbir devletin mali krizlerden kendisini izole edememesi ve ülkesel olmaktan çıkmış ulusötesi şirketlerin faaliyetleri ile Avrupa Birliği (AB), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması (NAFTA) gibi bölgesel ticaret bloklarının öneminin artması daha iyi anlaşılmaktadır.

Öte yandan sermayenin yeryüzüne yayılmasında, karar süreçlerinin ve uygulama araçlarının değişmesi yine küreselleşme olgusu ile açıklanmaktadır. Buna göre kapitalizmin ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve ulusötesi sömürü olarak kendini gösteren sömürgeleştirme hareketlerinde devletlerin daha çok kendi kararları ve silah gücünün etkin olduğu görülür. Kapitalizmin ileri aşamalarında ise ulusötesi yatırımlara yönelen merkez sermayenin gittiği ülkelerin genel kurallarına ve hukuk sistemlerine tabi olmaktadır. Ancak günümüzde merkezi sermayenin, ticari ilişkiler, sermaye yatırımları veya finansal yatırımlar aracılığıyla hâkimiyetini kabul ettirdiği, gittiği ülkenin genel siyasetine ya da hukuk kurallarına uyma zorunluluğunun bulunmadığı görülmektedir. Böylece ulus-devletlerin ekonomik yapılarının çökertildiği, ulusal çıkarların yerini uluslararası sermaye çıkarlarının aldığı, ulusal hukukun uluslararası tahkim sözleşmeleri lehine geriletildiği belirtilmektedir (Önder, 2002: 221-222).

Bu konuda Heywood, küreselleşme eğilimlerinin, yalnızca devletin egemenliği konusunda şüphe uyandırmakla kalmadığını, devletin doğası ve rolünü de yeniden şekillendirdiğini belirtmektedir. Tarihsel süreçte devletin birçok dönüşüm geçirdiğini belirten Heywood, çoğu yorumcunun 1980'lerden sonra devletin içinin boşaltıldığını

dikkati çekerek bunun, yeni bir devlet biçiminin doğuşu iddialarına yol açtığını dile getirmektedir. Heywood, bundan dolayı “rekabet” devleti, “piyasa” devleti ya da “post-modern” devlet tanımlamalarının ortaya çıktığını belirterek piyasa ile devlet arasındaki ilişkinin değişen yapısına dikkati çekmektedir (Heywood, 2018: 171-172).

Ancak oluşan bu yeni durumun yani piyasa ile devlet arasındaki ilişkinin değişen yapısının, iddia edildiği gibi devlete duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmadığı belirtilmektedir. Yılmaz ve Akbulut’un Alıcı’ya dayanarak dile getirdiği gibi, küreselleşme ile birlikte neo-liberal politikalar çerçevesinde ortaya çıkan rekabetçi pazar ekonomisi de devlete olan gerekliliği ortadan kaldırmamış, bilakis devleti ticari ilişkilerde gerekli kılmıştır. Ayrıca sermayenin, kendi haklarını koruyabilecek, üretim faktörlerinin serbest dolaşımını güvence altına alabilecek, finansal istikrar sağlayabilecek ve piyasa tarafından çözülemeyen problemlerle kendilerine karşı gelen iç muhalefetten kaynaklanan sorunları çözebilecek güçlü bir devlet olmasını istediği bilinmelidir. Buna göre aslında devlet küreselleşme sürecinin bir kurbanı değil, tam tersine sürece aktif bir katılım sağlayan bir öge durumundadır (Yılmaz ve Akbulut, 2016: 82).

Bu nedenle ulus-devletlerin halklarına vaat ettikleri toplumsal nimetleri, ancak küresel stratejilerin üretilmesiyle elde edebilecekleri belirtilmektedir. Bunu sağlayabilmek için ulus-devlette değişimin kaçınılmaz olduğunu, ancak devletsiz bir düzenin kurulamayacağını yani “rehin alabildikleri sürece” devletlerin, çok uluslu şirketler tarafından bile (ki küreselleşme sürecinde devletin hasmı olarak görülmektedir) vazgeçilmez olduğu vurgulanmaktadır. Küreselleşen ekonomi-politiğin, bu bağlamda, ulusal kuralları esnetmeyi talep ettiği ancak oluşabilecek küresel ekonomik anarşiyi yine “küresel” düzenlemeler ışığında bertaraf edebileceğine dikkat çekilmektedir. Ayrıca ulus-devletlerin küresel rolü olan NGO (Non Governmental Organization/ Sivil Toplum Kuruluşları)’lar ile iş birliği yapabildiği ölçüde krizi aşabilecekleri, bunun içinde karar verme mekanizmalarında katılımcılığı teşvik etmeleri gerektiğini sindirmek zorunda oldukları kaydedilmektedir. Geleceğin devleti olabilmenin ve “küresel yönetişime” geçmenin şartı olarak ceberut bir yönlendiricilikten vazgeçip, siyasi sisteme giren tüm talepleri kanalize eden “santral” konumuna dönüşmenin gerekli olduğu ifade edilmektedir (Öke, 2001: 129-130).

Ayrıca bu süreçte ülkeler ve toplumlar bazında risklerin olabileceği, bu nedenle küreselleşme sürecinde kaybedenlerden olmamak için süreci anlamaya dönük çabaların son derece önemli olduğu görülmektedir. Büyükslu (2000: 127)'nun da belirttiği gibi, küreselleşmenin beraberinde sunduğu yeni gelişmelere göğüs germek ve olumlu bir şekilde gelişmelerin üstesinden gelmek için, bu sürecin doğuracağı olağanüstü güçlüklerle karşı koymanın gerekliliği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle küreselleşmenin mahiyetini tam algılamak üzere bize yüzeyde gösterilenlerin derinliğine inmek ve anlamak şarttır. Yani küreselleşmenin ülke ekonomisine etkileri, oluşturacağı riskler ve arz ettiği fırsatlar üzerinde etraflıca düşünmek gerekir.

Küreselleşmenin Türkiye ekonomisi üzerine etkilerinin (sonraki bölümde ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere) 24 Ocak Kararları ile başladığı kabul edilmektedir. Ancak kısaca belirtmek gerekirse; Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren 24 Ocak Kararları ile başlayan liberal yaklaşım, kurumsal yapı ve yasal düzenlemelerin, dış ticaret, finans, döviz ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) gibi araçlar üzerinden yapıldığı görülür. Küreselleşmenin etkilerinin, Türkiye ekonomisinin yasal düzenlemelerdeki değişiklikler, yeni oluşturulan kurumlar, sermaye hareketlerinin tümüyle serbestleştirilmesi, gelişen iletişim teknolojisi, kamu kesiminin fonlanması politikaları ile 1990'ların başında somut olarak kendisini gösterdiği belirtilmektedir. Daha sonra AB ile imzalanan ve 1 Ocak 1996'da yürürlüğe giren, Gümrük Birliği Anlaşması ile bu etkinin devam ettiği görülmektedir (Akgüç, 2002: 6-7).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SİYASİ TARİHİ VE TÜRKİYE'DE NEO-LİBERAL POLİTİKALARIN UYGULANMASI

4.1. Türkiye Siyasi ve İktisadi Tarihine Genel Bir Bakış

Türkiye siyasi tarihinden bahsederken genellikle kabul edilen bir husus olarak modernleşme sürecinin başlangıcına yani iki yüzyıldan daha fazla geriye gitmek gerekmektedir. Tanzimat Dönemini de kapsayan bu süreç ile toplumda siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan önemli yeniliklerin meydana geldiği söylenebilir. Öncesinde Avrupa'da başlayıp yaşanmakta olan ve Osmanlı Devleti'ni de derinden etkileyen modernleşmenin, Osmanlı Devleti'nin geleneksel toplum yapısına etki ederek devlet ile toplum arasındaki ilişkilerin seyrini değiştirdiği görülmektedir. Bu değişimin Osmanlı'nın yıkılması ile sona ermediği aksine Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki yenilik hareketleri ile başlayan ve Cumhuriyet ile devam eden batılılaşma ve ulus-devletleşme süreci aynı zamanda dinin toplum üzerindeki etkisinin azaltılarak sosyal ve hukuki anlamda devlet-toplum ilişkilerinin modernleşme kapsamında yeniden tanımlanmasını sağladığı söylenebilir.

Başka bir şekilde ifade edilecek olursa; Türkiye'de modern siyasal hayatın daha önce temelleri atılsa da 19. yüzyılın başından itibaren başladığı söylenebilir. Dolayısıyla 1808'de Sened-i İttifak ile başlayan, sonrasında Tanzimat ve Islahat Fermanları ile devam eden ve 1876'da Kanun-i Esasi'nin ilanı ile anayasal statüye kavuşan değişim sürecinin, 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile siyasal anlamda belli bir çoğulculuğun başlaması noktasına geldiği görülmektedir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilen Türk siyasal yaşamının, bu dönemde devletin üzerine kurulduğu egemenlik yapısı ve yönetim biçimiyle köklü bir değişim geçirdiği söylenebilir (Güven, 2016: 97).

Ancak İnalçık (2018: 374-375) tarafından da belirtildiği gibi Türkiye'de rasyonel devletin ortaya çıkması Batı'dakinden farklı bir şekilde gelişmiştir. Çünkü; modernleşme Batı'da uzun bir gelişim sonucu aşağıdan, kitlenin geleneksel toplumu

değiştirmesi şeklinde olmuş; ancak Türkiye’de ise devletin ve aydın bir zümrenin devrim hareketi olarak yukarıdan gelmiştir. Bu durum Türkiye’nin, toplumsal ve siyasi gelişiminde (siyasi darbe girişimlerinde) mücadele ve buhranlarda büyük rol oynamıştır.

Bununla beraber Türk siyasal hayatında modernleşmenin bir yönüyle de merkez-evre denklemi ile açıklanabileceği belirtilmiştir (Aydın, 2015: 225).

Ayrıca Türkiye’nin yakın tarihini, önemli ölçüde ‘‘Batı karşısında nasıl ayakta kalınabilir’’ sorusuna verilen cevabın şekillendirdiği, yenileşme tarihinin başından itibaren Osmanlıcı, Türkçü, İşlamcı ve Batıcı düşünce ve programların temel sorunsalının ‘‘devletin bekası’’ olduğu kabul edilmektedir (Dağı, 2000: 137-138). Buradan hareketle Batı’ya endişe ve korkuyla bakışın yanında güvenlik merkezli bir yapılanmanın söz konusu olduğu söylenebilir.

Türk siyasi tarihini daha iyi anlayabilmek için Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri’nin birbirinden ayrı ancak bir bütünlük içinde ele alınmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Aydın ve Taşkın (2014: 15) da modern Türkiye tarihinin iki büyük pragmatik döneme ayrıldığını, birinci dönemin Tanzimat ile Cumhuriyet arasını teşkil ettiğini, Cumhuriyetten günümüze kadar ise ikinci dönemi oluşturduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte hem Tanzimat hem de Cumhuriyet Dönemleri’nin alt dönemlere ayrılabilceğini ifade edilmiştir. Bu alışmada Türk siyasi tarihi genel olarak iki döneme ayrılmakla birlikte bu dönemlere de bir bütünlük içinde değinilmiştir.

Bu bölümde, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi modernleşme süreci ile birlikte devletin toplumsal değişime etkisi siyasi ve iktisadi açıdan ele alınmıştır. Böylece Türk siyasal hayatındaki gelişmelerden hareketle devletin toplum üzerindeki belirleyici rolü üzerinde durulacaktır. Bu bölümde 19. yüzyılda Osmanlı’da meydana gelen modernleşme ve Batılılaşma kapsamında yürütülen politikalara değinilmektedir. Daha sonra Cumhuriyet Dönemi ele alınmaktadır. Cumhuriyet Dönemi ele alınırken aslında dönemlere ayrılmış ancak alt başlıklara ayrılmamış, birbirinin devamı şeklinde açıklanarak konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Daha sonra 1983 yılından itibaren, ANAP (Özal) ile başlayan değişim ve dönüşüm sürecinin, 2000 sonrası Türk siyasal hayatına yön veren AK Parti ile (2002’den itibaren) devam ettiği düşüncesiyle bu iki dönemin siyasi, iktisadi dış ve sosyal politikaları ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

4.1.1. Osmanlı Dönemi: Restorasyon Çabaları

Daha önce de vurgulandığı gibi, modern Türk siyasi tarihi genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemi ile başlatılmaktadır. Bununla birlikte Çaylak(2014: 125)'ın da dediği gibi Osmanlı modernleşmesi için kesin bir başlangıç tarihi vermek mümkün olmasa da Osmanlı Devleti'nin içerde ve dışarıda karşı karşıya kaldığı sorunlar karşısında, devletin örgütlenme biçiminde ve siyaset tarzında reforma yönelik geleneksel algılamamanın yerini, yeni bir düşüncenin almış olması, söz konusu modernleşmenin niteliğini anlayabilmek için başlangıç sayılabilir. Buna ilaveten Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemi aynı zamanda Osmanlı'nın ve Ortadoğu'nun modernleşme çabalarının başladığı dönem olarak da kabul edilir. Bu dönemin başlangıcı ile ilgili olarak farklı görüşlerin olduğu aktarılmaktadır. Kimilerine göre bu başlangıç zamanı, Fransız ordusunun Mısır'a girmesi; kimilerine göre Osmanlı'nın Rusya karşısında aldığı mağlubiyet sonrası imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması veya Viyana kuşatmasının başarısızlığı olabilir (Lewis, 1995: 350). Berkes (2020: 40) de Osmanlı'nın dış dünyaya karşı tutum değiştirme ve içeride bazı yenilikler (ıslahat) yapma gerekliliğinin, Avrupa'da alınan yenilgilerden sonra yapılan Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarından sonra anlaşıldığını, çağdaşlaşma tarihinin buradan başlatılabileceğini belirtmiştir.

Osmanlı modernleşmesinin Tanzimat devriyle sınırlandırılmayacağı ve daha eskilere dayandığı, Ortaylı (1983: 11) tarafından da ifade edilmiştir. Ortaylı bu ifadenin devamında şunları eklemiştir: *“Osmanlı modernleşmesi Avrupalılar ile ani karşılaşmasının yarattığı bir şok da değildir. Çünkü Osmanlı coğrafyası tarihi boyunca Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi yönden bir beraberlik içindedir. Üstelik dinler ve diller mozayığı olan bu imparatorlukta değişme deyince; tüm sistemi kapsayan eşzamanlı bir tarihsel-toplumsal olgu da söz konusu olamaz. Öte yandan Osmanlı modernleşmesi salt Osmanlı Türkiyesi'ni kapsayan bir gelişme de değildir; Osmanlı modernleşmesi denen olgu, diğer Müslüman toplumları da kapsar. Modernleşme olgusu, Osmanlı dünyasında hakim dinin tartışılmasını, ona atfedilen kurum ve kuralların sarsılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirdi.”*

Batı dünyası ile karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun, sınıf yapısı, savunduğu düzen ve bu düzeni taşıyan hukuk sistemi göz önünde bulundurulursa feodal

olmadığı yani Avrupa'nın pre-kapitalist düzeninden temelli farkları olduğu (Keyder, 1989: 15) söylenebilir. Ancak Zürcher (2016: 29)'in de belirttiği gibi, Osmanlı yönetiminde toplumun yöneticiler ve ahali olarak genel anlamda iki kısma ayrıldığını söylemek olanaklıdır. Mardin (1990: 207) ise, Osmanlı toplumunu tek modelle kavramsallaştırmanın mümkün olmadığını ancak “patrimonyal bürokrasi”⁵ nin imparatorluğun toplumsal özelliklerini iyi anlatan bir şema olabileceğini belirtmektedir. Berkes (2020: 24, 26)'de Osmanlı'nın ne feodal, ne teokratik olduğunu ya da iddia edildiği gibi hem feodal hem de teokratik olmadığını vurgulamaktadır. Bununla birlikte Berkes, Osmanlı'nın, Avrupa siyasa ve din geleneğinden farklı bir gelenekten geldiğini hatırlamakla birlikte onun geleneğinin, siyasal bakımdan Doğu despotizmi, dince Sünni halifeliği olduğunu iddia etmiştir.

Osmanlı toplum yapısı Keser (1993: 26) tarafından da konuyla ilgili çalışmaları bulunan farklı kişilere dayandırılarak özetle açıklanmıştır. Buna göre; Osmanlı'da devlet mülktür. Mülk kavramı ise bugünkü anlamından daha geniş bir şekilde, yönetme, dünyevi otorite ve tasarruf hakkı anlamına gelmektedir. Sultanın devleti temsil ettiği, toprak ve üzerinde yaşayanların doğal olarak aynı mülke dâhil oldukları bu yapıda devlet sınıflara dayanmaz, sınıflar devlete dayanır. Yürütme görevinde ise devlet, “kul”lardan yararlanma düzenini bir incelik ve yalınlıkla uygular. Ulema'nın dışında Hristiyan ailelerin çocuklarından devşirilen kullar, bürokrasiyi, sürekli orduyu ve saray erkânını oluşturmaktadır. Sultanın yanında, ilmiye (medrese), seyfiye (ordu), kalemiye (yönetici kadro) devleti temsil eden güç odaklarıdır.

Klasik Osmanlı toplum düzeni Akşın (2018: 10) tarafından, daha yalın bir şekilde özetlenmiştir. Buna göre;

1- Yönetenler (askeri) sınıfı

A- İcrai askeriler

1- Maaşlılar

⁵ Patrimonyal bürokrasi; “idari ve askeri mekanizmanın unsurlarının, patrimonyal otoritenin akrabaları, yakın arkadaşları ve kendine yakın tebaası arasından seçilmesiyle oluşan düzeni, ifade etmektedir” şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca Patrimonyal bürokrasinin, feodalizm gibi geleneksel otoritenin bir türü olduğunu ve bu otorite modelinin, ataerkil toplumda ekonomik faaliyetlerinin nitelik ve nicelik olarak artması ve otorite alanının genişlemesiyle birlikte daha düzenli bir idari ve askeri sisteminin kurulmasıyla ortaya çıktığı vurgulanmıştır (Kaçer, 2017).

2- Zaimler ve tımarlı sipahiler

B- Ulema

II- Yönetilenler (reaya) sınıfı

A-Kentliler

1- Lonca esnafı

2- Tüccar ve sarraflar

B- Köylüler

C- Göçebeler

Akşın, bununla birlikte iki ana sınıf olan yöneten ve yönetilenlerin kimlerden oluşacağı ya da kimlerin bu sınıflara hangi şartlarda dahil olabileceğini ve ne zaman öbür sınıfa geçeceklerinin de devlet tarafından belirlendiğini açıklamaktadır.

Bununla birlikte Osmanlı'dan beri Türk toplum yapısının, Mardin tarafından “merkez-çevre” ve “sivil toplum”, Kongar tarafından da “devletçi-seçkin” ve “gelenekçi-liberal” ayırımına tabi tutulduğu görülmektedir. Her iki tasnifte de sonuçta toplumu oluşturanların, yöneten (askeri, ulema) ve yönetilen (kentliler/lonca esnafı-tüccarlar ve sarraflar, alt tabaka uleması, köylüler ve göçebeler) olmak üzere genel olarak ikiye ayrıldığı söylenebilir (Çaylak, 2014: 59, 64-65, 97; Kongar, 1998: 131).

Heper'e göre; güçlkle de olsa Osmanlı İmparatorluğu'nun on altıncı yüzyılın ikinci yarısından, on dokuzuncu yüzyılın ilk dönemlerine kadar bir değişim yaşadığı gözlenmektedir. Heper tarafından bu değişimin, merkezi yönetim biçiminden yarı feodal yönetim biçimine doğru aşamalı gelişim olarak görüldüğü, bunun sebebinin ise merkezin mali denetiminin zayıflaması ve çevrenin özerkliğinin artışı olduğu (Heper, 2006: 74-75) vurgulanmaktadır.

Ataay (2020: 13-17)'ın da belirttiği gibi, Batı dünyasının, bir taraftan Rönesans, reform ve bilimsel gelişmelerle önemli zihniyet değişiminin yanı sıra ateşli silahlar, denizcilik, imalat ve ticaret gibi alanlardaki teknolojik ve ekonomik gelişmeleri kısa sürede güçlenmesini sağlamıştır. Güçlenen Batı (özellikle Batı Avrupa), sömürgecilik ağını genişletmiş, Amerika kıtasının sömürgeleştirilmesiyle de oldukça zenginleşmiştir. Batı'nın güçlenmesi ve zenginleşmesi geniş bir alana hükmeden Osmanlı'nın birçok

bakımdan aleyhine olmuştur. Osmanlı, tarımdan askeri sistemine, ticaretten yönetimine kadar bu gelişmelerden maalesef etkilenmiştir.

Bu konuda Zürcher'de aynı görüşleri paylaşmaktadır. Zürcher'e göre uzun süredir Avrupa'da meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeler aslında Osmanlı için olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Bu nedenle 17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası siyasetteki durumu, iki yüzyıldır giderek zayıflama şeklinde cereyan etmiştir. Bunun en önemli nedeninin, 16. yüzyıldan itibaren Avrupa devletleri, özellikle de Batı Avrupa'da yeni ortaya çıkmakta olan ulus-devletlerin, Osmanlı devletini ekonomik, teknolojik ve askeri bakımdan geçmiş olmalarıdır (Zürcher, 2016: 41).

Fakat bu durumun sadece Osmanlı ile değil aynı zamanda İslam dünyasının geneli ile ilgili olduğu söylenebilir. Kalın (2019: 147) tarafından da belirtildiği gibi, İslam dünyasının özellikle 17. yüzyıldan sonra Batı'da yaşanan büyük dönüşümü takip edememesinin bir sonucu olarak modern Avrupa'nın yeni ekonomik ve askeri gücündeki gelişimi görememiştir. Böylece giderek içe kapanan ve medeniyet dinamizmini yitiren İslam toplumlarının, modernite trenini kaçırdıkları ve kapatılması bugün dahi mümkün olmayan bir mesafenin ortaya çıkmasına bilerek veya bilmeyerek sebep oldukları bir gerçektir. Kalın'a göre, Rönesans, reform, bilim devrimi, sanayi devrimi, Fransız İhtilali, yeni ulus ve milliyetçilik fikirleri, anayasacılık, kapitalizm ve kıtalar arası ticaret modern Avrupa'nın temellerini atarken, İslam dünyası ve özellikle Osmanlı, bu gelişmelere ilgisiz kalmış ya da bütünüyle hazırlıksız yakalanmıştır. Bu manada İslam dünyasının Avrupa'yı keşfi, aynı zamanda moderniteyi keşfi olarak görülmektedir.

Buna ek olarak Osmanlı'da sistemin, on yedinci yüzyılda daha önce yaşamadığı kadar yoğun sorunlar yaşamaya başladığı görülmektedir. Bu sorunlar idari, mali ve askeri alanlarda açığa çıkmış, sistemi önemli ölçüde yıpratmıştır. Acilen çözülmesi gereken idari ve mali sorunların sistem içi dinamiklerden hareketle çözülebileceği, askeri sorunların çözümünde ise ilk defa Avrupa devletlerinin teknik ve askeri sistemlerinden yararlanılabileceğinin gündeme geldiği (Vatandaş, 2016: 48-56) belirtilmektedir.

Ancak Eryılmaz (2010: 23)'ın da belirttiği gibi, 17.yüzyılın başından itibaren, padişah veya sadrazamın gayretleriyle yönetimde ıslahat yapma ihtiyacı hisseden Osmanlı bunu başaramamıştır. Eryılmaz'a göre ıslahat düşüncesinin sınırlı kalmasının en büyük nedeni ulema ve yöneticilerin zihnine köklü olarak yerleşememesidir. Çünkü ıslahatı yapacak müesseselerin de bozulduğu görülmektedir.

Osmanlı'nın gerilemesi ile ilgili olarak aynı noktaya temas eden Levis, Ortadoğu adlı eserinde şunları yazmıştır: *“Osmanlılardaki gerilemenin nedenleri iç değişikliklerle birlikte, Batı'daki yaşanan bilim ve teknoloji, savaş ve barış sanatlarındaki, ticaret ve devlet yönetimindeki hızlı ilerlemelere ayak uyduramamış olmalarıdır. Türk liderler, bu durumun farkındaydılar ve sorunun çözümüne yönelik birtakım düşünceleri vardı. Ne var ki yeni düşünce ve yöntemlerin benimsenmesi konusundaki büyük ideolojik ve kurumsal engellerle baş edemiyorlardı. Bu konuda, ünlü bir Türk tarihçisi şunları söylemiştir: “Bilimsel dalga, hukuk ve edebiyat engellerine çarparak kırıldı.”Yeniliklere ayak uyduramayan Osmanlı İmparatorluğu, Sovyetler Birliği gibi onlar tarafından yok edilmiştir”* (1995: 372).

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin devam ettiği ve yıkılışının ayak seslerinin gittikçe arttığı bu dönemde devletin zayıflamasının iki önemli sebebinin öne çıktığı kabul edilebilir: i) Geniş bir coğrafya ve ii) o döneme göre kalabalık ve çok çeşitli etnik yapı. Zürcher (2016: 25) de bu konuda özetle şunları ifade etmiştir: On sekizinci yüzyılda yaklaşık 3 milyon kilometre kareye yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun 25 milyon civarında olduğu ancak topraklarının büyük bir kısmında Sultan'ın gücünün ya hiç olmadığı ya da önemsiz olduğunu belirterek siyasi ve sosyal açıdan durumu gözler önüne sermektedir. Devletin bu durumu hiç kuşkusuz yöneticiler nezdinde ele alınmış ancak beklenen reform hamleleri çok daha sonra gerçekleşmiştir. Öncelikle bu durumun kabulü ve reformların gerekliliği ile ilgili farklı dönemlerin işaret edildiği görülmektedir. Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesi (1798-1799) sonucunda Mehmet Ali Paşa ile başlayan reform çalışmalarının Osmanlı yöneticileri için ilham kaynağı olduğu belirtilmektedir. Bunun dışında gayrimüslim tebaanın Balkanlar'da Sırp ve Yunan ayaklanmalarına yol açan hoşnutsuzluklarına karşı, Osmanlı toplumunun eşitlik ve adalet anlayışıyla “Osmanlı vatandaşlığı” kavramı

ön plana çıkarılarak “Osmanlıcılık” düşüncesinin de yapılan reformlara temel teşkil ettiği iddia edilmektedir.

Davison (2004: 82-85) ise, Batılılaşma olarak kabul edilen bu sürecin, Osmanlı’da on sekizinci yüzyılın başlarında yavaş bir şekilde başlayarak yüzyılın sonunda daha gerekli hale geldiğini bildirmiştir. Davison da tıpkı Berkes (2020: 40) gibi, Osmanlı’da Batılılaşmanın tarihi konusunun, tarihçiler arasında tartışmalı olduğunu ancak Osmanlı ordularının Avrupa’daki yenilgilerinden sonra imzalanan Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Anlaşmaları’nın dönüm noktası olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Davison, bu mağlubiyetler ve yapılan anlaşmalardan sonra Batı’nın üstünlüğünün kabulü ve reform çalışmaları için Nevşehirli İbrahim Paşa’nın Sultan III. Ahmet’e verdiği, batıdaki askeri gelişmeleri yakalamanın zorunluluğunu belirten raporun (1718), Batılılaşmanın başlangıç işareti olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca başlangıçtaki Batılılaşma çalışmalarının özellikle Fransız ağırlıklı olduğu, askeri teknikler ve eğitimlerle diğer bilimsel ve kültürel alanlarda yapılmaya çalışıldığı kaydedilmiştir.

Buna karşın, Osmanlı’daki yönetim anlayışının yani sistemin değişimine dönük gelişmelerin, çok daha geç tarihlerde somut olarak gerçekleşmeye başladığı görülür. Bu kapsamda on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı’da yönetim anlayışının anayasal idareye doğru evirildiği gözlenmiştir. Osmanlı yöneticilerinin mevcut düzene karşı bakış açılarının 1808 yılında II. Mahmut tarafından imzalanan Sened-i İttifak ile değiştiği görülmektedir. Bu değişimin 1839 Gülhane Hattı Hümayunu, 1876’da ilan edilen I. Meşrutiyet ile birlikte kabul edilen anayasa ve Mart 1877’de ilk parlamentonun toplanmasıyla devam ettiği (Eroğul, 1991: 27) söylenebilir.

Bu konuda Ahmad, 1808 Sened-i İttifak’ın zaman zaman Türk Magna Carta’sı olarak nitelendirildiğini, bu sürecin 1839 ve 1856 fermanları, 1858 Toprak Kanunu ve 1876 Anayasası ile sürdürüldüğünü, bu çalışmaların genelde özel mülkiyet, özelde ise toprak mülkiyetinin kabul edilmesi ve yasalara bağlanmasına dönük adımlar olduğunu vurgulamaktadır. Ahmad, bu çalışmalarla gerçekleşen mülkiyet güvencesinin, Türk siyasal ve ekonomik tarihinde bir dönüm noktası olduğunu belirtmektedir (Ahmad, 2015: 41-42).

Bu önemli çabaların yanında Osmanlı'nın, 19. yüzyıl dünyasının koşullarında, merkeziyetçi ve bürokratik yapıya ve bunun gereği olan standart, derlenmiş bir hukuki mevzuata sahip olmasının kaçınılmaz olduğu, bu nedenle modernleşme adımlarının askeri mekteplerdeki ıslahatlarla beraber hukuk alanında da attığı kabul edilmektedir. Böylece İmparatorlukta ilk önce, dünyanın yeni ekonomik düzenine ayak uydurmak için Fransız Ticaret Kanunu (Kanunname-i Ticaret, 1850)'nu adapte ettiği belirtilmiştir. Yeni kanunda faizin kabul edildiği, ticari davalarda din ve mezhep ayrımı söz konusu olmadığı ve modern anlamdaki şirketlerin de İslam hukukunda yer almayan bir müessese, “tüzel kişiler” olarak kanunda yer aldıkları vurgulanmıştır. Ayrıca 1863 yılında Avrupa uluslarının kanunlarından hazırlanan “Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi”nin kabul edilmesine ilaveten ticari davalara bakacak mahkemelerde şer’i hakimlerin değil, nizamiye mahkemesi hakimleri denen yeni hukukçular ile bölgenin tüccarlarından oluşan karma kurulların oluşturulması gibi adımlar Tanzimat sonrası kurumlardaki laikleşmenin başlangıcı olarak görülmüştür (Ortaylı, 2017: 141).

Osmanlı'daki bu değişim ve reform çabaları çoğu zaman merkez ile çevreyi karşı karşıya getirmiştir. Uzun süredir merkezden kopma noktasına gelen çevrenin ayrıcalıklı seçkinlerinin tekrar merkezi otoriteye boyun eğmesini sağlamak hiç de kolay olmamıştır. Bu konuda Heper; Tanzimat dönemi (1839-1876) boyunca merkezin çevreyi daha etkin bir şekilde kontrol etme çabalarının merkez ile çevreyi yine çatışmaya meyilli bir noktaya sürüklediğini belirtmektedir. Heper'e göre yerel eşrafa devredilen bir kısım devlet işlerinin tekrar otokratik ve merkezileştirici politikalar yoluyla merkezin geleneksel ideali olan, devlet ile tebaası arasına hiçbir aracının sokulmaması şeklinde kurumsallaşmanın sağlanmasına çalışılmıştır. Bu girişimlerin, yerel eşrafin aracılığıyla birlikte ayrıcalığına da son verilmesi, ayrıca yukarıda belirtilen fermanlarda vurgulanan “vatandaşların eşitliği” ilkesine dayanarak, kitleleri yerel eşrafa karşı tavır almalarını sağlamak ve Avrupa devletlerinin ülkenin iç işlerine karışmalarını engellemek amacıyla yapıldığı (Heper, 2006: 79-80) söylenebilir.

Alkan tarafından dikkat çekilen diğer bir husus, Osmanlı'da siyasi ve sosyal açıdan dönüm noktası olarak görülen Tanzimat Dönemi'nin en önemli özelliklerinden birinin, o güne kadar dinsel otoritelerin tekelinde bulunan hukuk ve eğitim gibi alanların devlet denetimine alınmaya başlamasına dönük cesaretli adımlar olarak kabul

edilmesidir. Tanzimatçıların bunu yaparken doğrudan bu kesimleri karşılarına almamaları ve amaçlarına ulaşmak için dini otoriteleri zayıflatma ve zamanla dışlama yoluna gitmeleri dikkat çekicidir. Ayrıca yeni okulların cami ve medrese dışında inşa edilmesi, rüştiyelerin açılarak medreselerin öğretmen yetiştiren kurumlar olmaktan çıkarılması modern topluma dönük önemli uygulamalardır. İlk açılan devlet okullarında tıp, harp okulu ve mühendislik üzerine eğitimlerin verilmesi ve rüştiyelerin askeri nitelikte olmasının gelecek olan tepkileri azaltmaya yönelik olduğu düşünülebilir (Alkan, 2009: 379). Ancak değişim düşüncesinin sadece bununla sınırlı olmadığı görülür. Çetinsaya (2009: 54-55)'da bu dönem devlet adamlarının hemen hepsinin genel olarak bir noktada yani eski usulleri terk etme konusunda hemfikir olduklarını aktarmaktadır. Çetinsaya, eskiyi terk etme ve yeni gelişmelere yönelme konusunda Fuat Paşa'dan naklen "bütün siyasi ve idari kurumların değiştirilmesi" fikrinin altını çizmektedir.

Eryılmaz (2010: 95) ise, Osmanlı'da Tanzimat'ın iki döneme ayrılabilceğini belirterek birinci dönemin (1839-1856), Gülhane Hatt-ı Humayun'un hüküm ve uygulamalarını kapsadığını, ikinci dönemin ise 1856 Islahat Fermanı ile başlayarak 1876'ya kadar sürdüğünü kaydetmiştir. Eryılmaz'a göre, kavram olarak Türk siyasi, idari, iktisadi ve ictimai hayatında değişme ve yenilenmeyi ifade eden Tanzimat şöyle ya da böyle Osmanlı'nın tüm sistemlerini etkilemiştir. Asıl kanunun ilahi kaynaklı olduğu ve beşer tarafından va'z edilen şeyin ancak "nizam" ve "tanzimat" olabileceğinden hareketle Tanzimat olarak adlandırılan bu dönem yenilik ve değişimlerinin bir yönüyle Avrupa'yı örnek alan ve onun üstünlüğünü kabul eden diğer yönüyle de eski medeniyete veya dini dünya görüşüne bağlılığı vurguladığı belirtilmektedir. Tanzimatın bu iki yönüyle Cumhuriyet'e kadar kurumları ve normları şekillendirdiği söylenebilir. Bu konuda Akşin (2018: 31) de, Tanzimatın, Osmanlı'nın yarı sömürge durumuna düştüğü bir döneme denk geldiği için, birçok ulusçu yazar tarafından pek hoş karşılanmadığını ancak onun insan hakları, hukuk devleti ve demokrasi mücadelesinin başlangıcı olduğunu ifade etmiştir.

Öte yandan Osmanlı devlet-toplum ilişkilerinde, devletin baskın olduğu kabul edilmektedir. Bu ilişki biçiminin aynı şekilde Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdürüldüğü ileride görülecektir. Ahmad, devletin, kadiri mutlak olduğu düşüncesinin Osmanlı

toplumu ve kültüründe iyice yer etmiş olduğunu, bu durumun da devletin, bütün faaliyet alanlarına müdahalesini mümkün kıldığını belirtmektedir. Bu nedenle genişleme ve gerileme dönemlerindeki her türlü inisiyatif devletten gelmiştir. Ahmad, Osmanlı'da, Batı Avrupa'daki oluşumların aksine, devlete karşı kendi çıkarlarını dayatabilecek kadar güçlü bir sınıfsal gelişmenin olmadığını dile getirmiştir. Ahmad, bu yüzden, parti (İttihat ve Terakki Cemiyeti) ile devletin iç içe geçtiği bir tek parti devletinin, yeni bir sınıf (Türk burjuvazisi) yaratmaya yönelik sosyal ve ekonomik politikalar uygulamasının şaşırtıcı olmadığını vurgulayarak İttihat ve Terakki Cemiyetinin, Türk burjuvazisinin öncü partisi olduğunu iddia etmektedir (Ahmad, 1985: 34).

Buna rağmen Osmanlı'da değişim ve dönüşümün kolay olmadığı görülmektedir. Son yüzyılda özellikle II. Abdülhamit döneminde, siyasal sistemin özgürlükler lehine düzeltilmeye çalışıldığı ancak bunun için devletin hazırlıklı ve deneyimli olmayışı önemli bir engel olarak görülmektedir. Bu çerçevede Zürcher (2016: 121) tarafından, II. Abdülhamit Dönemi ve Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı siyasal sistemindeki önemli değişiklikler ve bu değişikliklerin önündeki engeller şu şekilde dile getirilmektedir: *“Berlin Antlaşması (1878) imzalandığında, İstanbul'daki iç siyasal durum kökten değişmişti. Osmanlı parlamento seçimleri anayasada öngörüldüğü üzere Aralık 1876 ve Ocak 1877'de yapılmış, Meclis 19 Mart'ta resmen açılmıştı. 130 milletvekili halk tarafından değil, vilayet ve sancak meclislerince seçilmişti. Sürece halkın ilgisi hemen hiç yoktu ve bazı yerlerde sürecin bir tarafa bırakıldığı ve vali tarafından atama yapıldığı görülmekteydi. Bununla beraber meclis yani seçilmişlerden oluşan Meclis-i Mebusan'ın çalıştığı iki dönem boyunca milletvekilleri iyi iş çıkardılar. Birçok milletvekili, deneyim eksikliklerine ve İmparatorlukta temsil geleneği olmamasına rağmen, seçim bölgelerinin görüşlerini gerçekte sorumlu bir şekilde temsil etmeye gayret etti”*.

Aynı şekilde 1808 Sened-i İttifak, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile temelleri atılan Osmanlı yapısal değişiminin 1876 Anayasası ile yasal olarak düzenlenmeye çalışıldığı Karpas tarafından da belirtilmektedir. Karpas, 1876 Anayasası'nın padişahın yetkilerini sınırlandıran ve Osmanlı bürokrasisine koruma sağlayan bir yapıya sahip olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca bu anayasanın padişahın merkezi konumuna sadık kalmakla birlikte karar mekanizmasında katılım ve uzlaşmaya

yer açtığını ancak mebusların, bürokraside hakim olan ehliyetsizlik, yozlaşma ve kibir hakkındaki sert eleştirileri padişahın meclisin çalışmalarını durdurmasına ve Yeni Anayasa'yı feshetmesine yol açmıştır. Karpata göre aslında ilk meşrutiyet denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasının temel nedeni, o dönemde padişahın yönetimi altında bulunan iktidardaki siyasal seçkinlerin, ellerindeki gücü halkın temsilcileriyle paylaşmak istememeleriydi. Karpata, Sultan II. Abdulhamit'in ülkeyi anayasa olmadan (1876-1909) idare ettiğine dikkat çektikten sonra yine de onun, bürokrasiyi yeniden düzenlediğini, eğitimi yaygınlaştırdığını, tarımsal sistemi yenilediğini, ulaşım sistemini modernleştirdiğini ve ekonomiyi bütünüyle canlandırdığını vurgulamıştır. Ayrıca onun saltanatında tarımsal üretimin üç kat arttığını ve sanayileşme alanında ilk adımların atıldığını belirtmektedir. Karpata göre Abdulhamit'in icraatları sayesinde, modern bir politik sistemin kurulması için gereken sosyo ekonomik altyapının önemli ölçüde güçlendiğini ve eğitim sisteminin alt yapısının inşa edildiğini dile getirerek bu ıslahatların yapılmaması durumunda Jön Türkler ve Cumhuriyet Dönemleri'ndeki gelişmelerin yaşanamayacağını kaydetmiştir (2017: 8-10).

Bununla birlikte bir devletin gerilemesi ve çöküşünde sadece siyasi durumun etkili olmadığı aynı zamanda ekonomik sıkıntıların da önemli rol oynadığı kabul edilebilir bir durumdur. Bu nedenle Osmanlı'nın gerilemesinin sadece siyasi alanda değil aynı zamanda ekonomik alanda da etkisini hissettirdiği görülmektedir. 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da Sanayi Devrimi ile üretim biçimi değişmiş el emeğinin yerini makineler ve fabrikalar almıştır. Buna karşılık Osmanlı sanayileşme hamlesi yapamadığı gibi üretimde de geriye gitmiştir. Kapitalist Batı'nın rekabeti karşısında yerli sanayisi çöken Osmanlı, daha önce kendi üretilip sattığı ürünleri de ithal etmek durumunda kalmıştır. Böylece Osmanlı dış ticaretinin yapısı değişmiştir. Bu tarihten itibaren sınai tüketim malları ithal edilirken, tarım ve madensel hammaddeler ihraç edilmiştir. Giderek ithalatın ihracattan çok hızlı bir şekilde artması dış ticaret bilançosunun açık vermesine yol açmıştır. Bu açıkların kapatılması için önce altın ve gümüş ihracı yapılmış, daha sonra Avrupa metropollerinden borçlanmaya gidilmiştir. Dış borçlanmalar ve serbest ticaret yoluyla açık pazar haline getirilen Osmanlı'nın kapitülasyonlar gibi büyük tavizler verdiği ve borçlar içinde Duyun-ı Umumiye İdaresini kurmak zorunda kaldığı görülmektedir (Şahin, 2007: 4).

Bu çerçevede Davison (2003: 14-15) tarafından da ifade edildiği gibi, Osmanlı üzerindeki Batı etkisi sadece savaş, diplomasi ve toprak işgali olarak görülmemiş, aynı zamanda Avrupalıların Osmanlı topraklarında iktisadi egemenlik sağlamalarıyla da neticelenmiştir. Davison, Osmanlı'ya karşı Avrupa'nın teknolojik üstünlüğünün yanı sıra Avrupa devletlerinin zaman içinde edindikleri dış imtiyazlarda, kendi tacirlerinin ve mallarının avantajlı duruma geçmelerini sağladığını vurgulamıştır. Giderek Osmanlı aleyhine işleyen bu süreç, yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı borçlarının ödenemeyecek kadar artmasını beraberinde getirmiş ve Osmanlı kuruluşu olmasına rağmen sadece Avrupalıların borçlarını ödeme gibi fonksiyonu yürüten kurum olarak Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasını gerekli kılmıştır.

Benzer şekilde Osmanlı ekonomisinin Avrupa ülkelerinin denetimi altına girmesine ve tam anlamıyla batışına yol açan iki unsur Kongar (1998: 341) tarafından da kapitülasyonlar ve dış borçlar olarak gösterilmektedir. Kongar, kapitülasyonların Haçlı Seferlerinden beri Akdeniz'in ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Osmanlıların Akdeniz ticaretini ele geçirirken aslında bölgenin diğer nitelikleri ile birlikte kapitülasyonları da devraldığını belirtmektedir. Bu dönemde Osmanlılar tarafından verilen ilk "kapitülasyon"ların Fatih Sultan Mehmed tarafından Venediklilere verildiğini belirten Kongar, Kanuni Dönemi'nde ise Hristiyan birliğini önlemek amacıyla Fransızlara verilen ayrıcalıkların daha sonra Avrupalıların güçlenmesiyle etkin bir şekilde kullanılarak Osmanlı Devleti'nin adeta yarı sömürge durumuna düşürüldüğüne dikkat çekmektedir.

Aslında Osmanlı'nın gerilemesini durdurmak ve sorunlara çare bulmak için, siyasi alanda olduğu gibi ekonomik alanda da (özellikle Tanzimat döneminde) bir dizi değişiklik ve yeniliklere gidildiği bilinmektedir. Böylece Tanzimat Dönemi'nde yapılan yenilikler ile Osmanlı mali sisteminin merkezileşmesi hızlanmış ve pekiştirilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı mali sisteminde yapılan bu yeniliklerin 18. yüzyıldan beri devam eden çizginin bir uzantısı olduğu ve bu düzenlemelerin bir kısmının II. Mahmut Dönemi'nin sonlarına doğru biçimlendirildiği, sonraki döneme (Abdülmecit ve Reşit Paşa) sadece uygulamalarının kaldığı da belirtilmektedir. Bu dönemde mali konularda yapılan bazı yenilikler şu şekilde açıklanmaktadır (Cezar, 1985: 932-933):

-Vergi usulünde değişiklik yapılarak "iltizam" sistemi kaldırılmaya çalışılmıştır.

-Emlak, arazi ve temettü sahipleri istisnasız vergi mükellefi olarak kabul edilmiş, idari ve askeri bürokrasinin vergi imtiyazı kaldırılmıştır.

-Maliye hazinesinden tahsisat ayırma sistemi benimsenerek idari ve askeri personel için maaş sistemi getirilmiştir.

-Gayrimüslimlerden askerlik yapmama karşılığında alınan cizye vergisi eşit vatandaşlık ilkesi gereği kaldırılmaya çalışılmış ancak gayrimüslim vatandaşların askerlik konusundaki isteksizlikleri dolayısıyla “bedeli askeri” adıyla bilinen vergiyi ödemeye devam etmişlerdir.

-Hazineyi Celile-i Maliye oluşturularak gelirlerin bir yerde toplanmasına çalışılmıştır.

-Maliye Nezareti kurulmuştur.

-Eskiden vakıf sistemi içinde çözölen imar ve yatırım işlerini bizzat devlet yüklenmiş dolayısıyla merkezi bütçe gelirlerinden yol, köprü, kışla, rıhtım, okul, hastane ve hatta fabrika gibi yatırımların masraflarını finanse etmek durumunda kalmıştır. Ayrıca yeni savaş tehlikelerinin her an kapıda olması ve buna dönük harcamalar Osmanlı Devleti’ni Kırım Savaşı (1854) arifesinde dışarıdan borç almaya zorlamıştır. Bu süreç Osmanlı’nın iflasına kadar devam etmiştir.

Buna ilaveten Osmanlı-Batı diyalogunun ekonomik boyutu ile ilgili olarak Tunaya (2009;b: 4), on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Batı’nın, sermaye birikimi sonucu tefecilik aşamasında olduğunu belirtmektedir. Batı’nın, bankalar ve bankerler aracılığıyla devlet yaşamına ve siyasal iktidara egemen olduğunu belirten Tunaya’ya göre Osmanlı’ya borç veren ve alacaklarını devlet eliyle koruyan Batı, kendi içinde sosyal ve uygar, dışa karşı ise emperyalist ve antisosyal davranarak iki yönlü politika izlemiştir. Buna göre Batı, uygarlığı gelişmemiş ölkelere ve kıtalara yayma bahanesiyle, buraları sömürgeleştirmekte, geri kalmışlıklarını devam ettirmek için önlemler almakta ve kalkınmalarını önlemektedir. Bu stratejiyi sürdürebilmek için Batı’nın, ölkeleri birbirine kırdırdığı ve kendi çıkarları doğrultusunda onları savaşa sokarak, onlara silah sattığı, iç işlerine karıştığı bir dönemde Osmanlı ile kurmuş olduğu diyalogun sağlıklı olmayacağı muhakkaktır. Tunaya, bu dönemde Batı’nın, artık Osmanlı’nın toprak

bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek, yaşam güçlerine ve kaynaklarına egemen olmaya çalıştığına vurgu yaparak bu amaçla Osmanlı içindeki azınlıkların (Yunan, Sırp, Karadağ, Bulgar v.d.) ayaklanmalarını desteklediklerini belirtmektedir. Zaten Batı'nın büyük devletleri (Düvel-i Muazzama), sırf kendi aralarında anlaşamadıkları ve kurdukları dengenin bozulmaması için Osmanlı'nın yaşamını devam ettirmesini istemekteydi. Bu duruma ihtiyaçları kalmadığında ise kendileri öldürücü darbeyi vurmaktan geri durmazlar.

Tunaya tarafından belirtilen bu duruma Artun'un görüşleri örnek olarak gösterilebilir. Buna göre Osmanlı Devleti'nin bu dönemde (1875) iflasını açıklaması ile dış kökenli bazı mali kuruluşların Osmanlı piyasasından çekildikleri buna karşın yabancı ve güçlü kuruluşların Duyun-u Umumiye devrinde ve sonraki dönemde ülkenin ekonomik ve politik yaşantısında yer aldıkları görülmektedir. Bu kuruluşlardan en önemlisi olarak gösterilen Osmanlı Bankası, 1856 yılında Bank-ı Osmani olarak İngiliz ve Fransız ortak girişimiyle kurulmuştur. Osmanlı Bankası'nın, 1930 yılında T.C. Merkez Bankası kuruluncaya kadar döviz, bütçe ve dış borç yönetimiyle birlikte Türkiye'de bankacılığın “yabancı bankacılık” biçiminde ve kapitalizmin ileri aşamalarındaki ülkelerin çıkarları doğrultusunda kurulup gelişmesine yardımcı olmak gibi bir işlevi de yerine getirdiği vurgulanmaktadır. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, yerel ve ulusal bankaların da kurulmasına rağmen, Kurtuluş Savaşı sonrasına (1923) kadar birçoğu Alman menşeli olmakla birlikte yabancı bankaların akınına uğradığı belirtilmektedir (Artun, 1987: 45-47).

Türkkan'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde üç temel ekonomik düzen seçeneği olduğu, ancak Osmanlı'nın bunlardan hiçbirini etkin biçimde uygulama konumunda olmadığı söylenebilir. Bu seçeneklerden birincisinin hâkim olan düzenin yani vergi ve yükümlülüklerle dayalı imparatorluk düzeninin devam ettirilmesidir. Ancak bu seçeneğin başarısız olmasında, yukarıda belirtilen hususlara ek olarak mevcut düzenin sürdürülmesine dair ümitlerin tükenmiş olması, yeterli derecede askeri ve politik güce sahip olunamaması önemli etken olarak görülebilir. İkinci seçenekte serbest ticarete dayalı ekonomik bir düzenin kurulması öngörülebilirdi. Bu durumda da önceden kabul edilmiş ayrıcalıklar, muafiyetler ve kapitülasyonlar serbest düzene geçişi sınırlayıcı etkiler yaratmaktaydı. Ayrıca Batılı ülkelerin hızlı

sanayileşmesi ve bu sömürgeci güçlerle küresel ölçekte rekabetin Osmanlı için neredeyse imkânsız olması söz konusuydu. Üçüncü olarak korumacılığa ve devlet müdahalesine dayalı bir ekonomik sistemin yaratılması düşünülebilirdi. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde olması ve çeşitli bölgeleri arasında bütünleşme düzeyinin çok zayıf olması korumacı politikaların uygulanabilirliğini ve etkinliğini sınırlandırmaktaydı. Savaşların ağır mali yükü ve kamu finansmanı sıkıntılarının artması da devletçi politikaların uygulanmasını zorlaştıran etkenler arasında gösterilmektedir (Türkkan, 2016: 49-52).

Bununla birlikte Osmanlı'nın son dönemlerinde farklı ekonomi politikalarının tartışıldığı ve uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bunlar içerisinde İttihat ve Terakki'nin öteden beri savunduğu ve Osmanlı Dönemi'nde sadece 1913 ile 1918 yılları arasında fiili olarak uygulanan "Milli İktisat" politikalarının özel bir yeri olduğu düşünülmektedir. Milli İktisat politikası kısaca, "ülkenin ekonomik açıdan geliştirilmesi ve ulusal bir ekonominin oluşturulması" olarak tanımlanabilir. Bu politikanın savunucusu konumunda olan, Osmanlı'nın son dönemlerinin en etkili siyasi hareketi ve II. Abdülhamit Dönemi'nin önemli muhalif akımlarından olan İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Başlangıçta sadece muhalif bir hareket olarak görülen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), sonraki süreçte partileşmiş ve ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur. Yusuf Akçura'nın belirttiğine göre Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi düşünce köklerinden gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti, gerek ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle, gerekse Ziya Gökalp gibi sosyolog ve düşünce adamlarının etkisiyle zamanla "milliyetçilik" düşüncesini benimsemiştir. İşte Cumhuriyet Dönemi'ne de damgasını vuracak, "Milli İktisat" politikalarının oluşmasında "milliyetçilik" düşüncesinin etkisi son derece önemlidir. Ayrıca milliyetçilik ile birlikte Balkan Savaşları'nın⁶ sonucu ağır dış borç yükünün altına girilmesi, endüstride dışa bağımlı olmak ve maliyenin kontrol altına alınması zorunluluğu da Milli İktisat düşüncesinin oluşmasındaki diğer etkenler olarak gösterilmektedir (Ünüvar, 2009: 131-134).

⁶ Balkan Savaşlarının birincisinde (1912-1913), Balkan Birliği (Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan) Osmanlı'yı yenmiş ancak İkinci Balkan Savaşı'nda (1913), Osmanlı İmparatorluğu Trakya'da kaybettiği toprakların bir bölümünü almıştır. Fromkin, bu dönem yönetiminde etkin olan Jön Türk serüvencilerin, Osmanlı topraklarının tamamının tehlike altında olduğunu ve Avrupalıların son hamleye hazırlandığına inandıklarını aktarmaktadır (Fromkin, 2016: 44).

Yukarıda değinilen İttihat ve Terakki Cemiyeti(İTC)'nin ideolojik kökenleri ile ilgili olarak Kahraman (2012: 5) da şunları ifade etmektedir: İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin, başlıca üç önemli ideolojinin oluşturduğu bir alanda siyaset yaptığı görülmektedir. Bu ideolojiler yukarıda sıralananlardan farklı olarak, İslamcılık, Garpcılık ve Türkçülük'tür. Kahraman, bunlar içerisinde Türkçülüğün, hem dönemin geç kalınmış etnik milliyetçiliği belirlemesi bakımından hem de o güne değin bağlanılan Osmanlıcılık düşüncesinin işlevini yitirmesi üzerine egemen ideoloji özelliğini kazandığına dikkat çekmektedir. Burada Türkçülük düşüncesinin, Osmanlı sonrasında da son derece önemli bir yapı taşı olarak işlev gördüğü söylenebilir.

Mardin ise, İTC'nin tarih içindeki köklerinin Yeni Osmanlılar hareketine dayandığını belirtmektedir. Mardin, Yeni Osmanlıların amacının da, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir "meclis-i meşveret"ın kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak ve bir kuvvetler ayrımı sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Buna göre kuvvetler dengesi yürütmenin meclise karşı sorumlu olmasını sağlamakla elde edilebilirdi. Ancak burada yürütmeden kasıt padişah değil, Abdulaziz Dönemi'nde devlet idaresini fiilen ele alan Babıali üst bürokrasisidir. Ancak Yeni Osmanlılar bu fikirlerini gerçekleştiremeden 1877'den sonra Sultan II.Abdulhamit tarafından dağıtılacaktır (Mardin, 2001: 31).

İşte bu düşüncelerden hareketle İttihat ve Terakki tarafından yürütülen "Milli İktisat" politikalarının asıl amacının Osmanlı ekonomisi üzerinde uzun süredir etkili olan gayrimüslim hâkimiyetini azaltmak şeklinde açıklanmaktadır. Bunun yerine Müslüman-Türk burjuvazisi yaratılması için uğraş verildiği bu nedenle sermaye birikimini hızlandıran spekülâtif kazanımlara göz yumulduğu belirtilmektedir. Ancak uzun süren savaşlar, salgın hastalıklar sebebiyle yaşanan nitelikli iş gücü eksikliğine ek olarak mali emperyalizmin baskısının sermaye birikimini engellediği kabul edilmektedir (Kalabalık, 2014: 323).

Bir başka şekilde ifade edilecek olursa, "Milli İktisat" düşüncesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik çöküşe götüren liberal ekonomi politikalarına karşı, yerli sermayedar sınıfın yetiştirilmesi yoluyla, merkezîyetçi bir anlayışın yani devletçiliğın temelini oluşturduğu (Keser, 1993: 37) söylenebilir.

Tablo 4.1’de Devlet İstatistik Enstitüsü’ verilerine dikkat edildiğinde bir yönüyle “Milli İktisat” anlayışının gelişim nedenleri daha iyi anlaşılabilir.

Tablo 4.1. Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde (Tanzimat Dönemi ve sonrası) Bütçelere Göre Devlet Gelirleri, Giderleri ve Bütçe Açıkları, (1841/’42) -(1918/’19)

Mali Yıl Rumi/Miladi	Gelir Miktarı		Tahsisat Miktarı		Bütçe açığı	Bütçe Açığının (-) Giderlere Oranı %
	Kuruş	Endeks	Kuruş	Endeks		
(1257) 1841/’42	562 911 000	1,00	567 074 000	1,00	-4 163 000	-0.7
(1262) 1846/’47	625 000 000	1,11	633 212 899	1,12	-8 212 899	-1.3
(1263) 1847/’48	653 500 000	1,16	678 668 435	1,20	-25 168 435	-3.7
(1264) 1848/’49	666 230 000	1,18	754 455 456	1,33	- 88 225 456	-11.7
(1265) 1849/’50	710 000 000	1,26	788 893 647	1,39	- 78 893 647	-10
(1275) 1859/’60	1 161 376 000	2,06	1 367 198 204	2,41	- 205 822 204	-15.1
(1285) 1869/’70	1 775 144 500	3,15	2 036 084 000	3,59	- 260 939 500	-12.8
(1293) 1877/’78	2 007 096 500	3,57	4 628 324 000	8,16	-2 621 227 500	-56.6
(1295) 1879/’80	1 428 582 000	2,54	1 523 660 339	2,69	- 95 078 339	-6.2
(1296) 1880/’81	1 615 584 000	2,87	2 195 000 957	3,87	-579 416 957	-42.20
(1305) 1889/’90	1 779 545 700	3,16	2 115 399 124	3,73	- 335 853 424	-10.80
(1315) 1899/’00	1 882 932 299	3,34	2 017 648 080	3,56	-134 715 781	-6.10
(1322) 1906/’07	2 290 492 108	4,07	2 536 456 561	4,47	- 245 964 253	-17.60
(1324) 1908/’09	2 364 954 844	4,20	2 868 712 914	5,06	- 503 758 070	-17.90
(1325) 1909/’10	2 507 896 200	4,46	3 053 954 572	5,39	- 546 058 372	-27.10
(1326) 1910/’11	2 601 510 100	4,62	3 569 378 397	6,29	- 967 868 297	-21.40
(1327) 1911/’12	2 847 739 100	5,06	3 623 318 487	6,39	- 775 579 387	-12.00
(1328) 1912/’13	3 051 415 854	5,42	3 467 667 170	6,12	-416 251 316	-4.10
(1330) 1914/’15	3 260 699 078	5,79	3 401 200 396	6,00	-140 501 318	-24.70
(1331) 1915/’16	2 683 643 808	4,77	3 565 754 557	6,29	-882 110 749	-37.00
(1332) 1916/’17	2 501 257 228	4,44	3 972 472 045	7,01	-1 471 214 817	-55.80
(1333] 1917/’18	2 358 416 598	4,19	5 330 451 155	9,40	-2 972 034 557	-34.50
(1334] 1918/’19	3 402 869 800	6,05	5 196 971 199	9,16	-1 794 101 399	-42.20

Kaynak: DİE (2003), Osmanlı Mali İstatistikleri, Bütçeler, 1841-1918.

Bir ülkede devletin gelir ve giderlerinin izlenmesine olanak sağlayan bütçe, yıldan yıla değişimleri ve gelir-gider arasındaki farkı yani açıkları anlamamıza yardımcı olur. Tablo-1’de Osmanlı İmparatorluğu’nun Tanzimat Dönemi sonrasında bütçe verileri görülmektedir. Tanzimat Dönemi ilk tahmini (1841-42 yılı) bütçe verilerine göre devletin gelirinin yaklaşık 563 milyon kuruş, giderlerinin ise yaklaşık 567 milyon kuruş olduğu görülmektedir. Daha sonra ilk bütçe olarak kabul edilen 1846-47 yılı itibariyle devlet gelir ve giderlerinde istikrarlı artış görülmektedir. Bu artışla birlikte bütçe açıkları da artmıştır. Osmanlı Devletinin sıkıntılı dönemlerinde bütçe açıklarının önemli oranda arttığı dikkati çekmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yıllarında bütçe açıklarının diğer dönemlere oranla oldukça yüksek oranda gerçekleşmesi bu yıllarda Osmanlı ekonomisinin sıkıntılı olduğunun göstergesidir. Tabloya göre ilk verilerin yazıldığı 1841-42 yılında bütçe açığı

yaklaşık dört milyon kuruş iken, 1918 yılında bu açık yaklaşık bir milyar yedi yüz doksan dört milyon olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemi kısaca özetlemek gerekirse; Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemi aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin başlangıcı olarak görülebilir. Bu dönemde yaklaşık elli yıllık yönetimleriyle III. Selim ve II. Mahmut, önemli reformlar gerçekleştirmişlerdir. Bu reformlara temel teşkil eden düşüncenin, geleneksel yöntemlerin terk edilmesinin zaruri olduğu fikrinin kabul görmesidir. Yapılan reform çabaları ve modernleşme hareketlerine karşı ayanlar/derebeyleri, yeniçeriler ve ulemanın ciddi direniş sergiledikleri görülmektedir. Dolayısıyla bu grupların ya denetim altına alınması ya da ortadan kaldırılması neticesinde reformların başarıya ulaşabildiği kabul edilmektedir. Ayrıca Osmanlı modernleşmesi ile Batı modernleşmesinin birbirinden farklı olduğu da gözlenmektedir. Batıda değişimin burjuvazi ile birlikte ve burjuvazinin zorlamasıyla başladığı yani burjuvazi, feodal sınıflar olan monarşi ve kiliseyi zorlayarak aşağıdan yukarı doğru bir değişimi gerçekleştirmiştir. Aksine, Osmanlı'da ise değişimin ve reform isteğinin bizzat yönetimden geldiği yani yukarıdan aşağıya doğru bir değişimin gerçekleştirilme isteği olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebepleri arasında savaşlarda alınan yenilgiler, toprak kayıpları ve Osmanlı'ya neredeyse ekonomik açıdan egemen olan gayrimüslim burjuvazinin varlığı sayılabilir. Bunun yanında Sanayi Devrimi ile ekonomik açıdan büyük bir hamle yapan Avrupa'ya karşı Osmanlı'nın gecikmiş reformlarının etkili olamadığı, bu nedenle reform ve modernleşme sürecinin adeta yarı sömürge sürecine dönüşmesine engel olunamadığı, son yıllardaki savaşların ve buna bağlı ağır kayıpların da çöküşü hızlandırdığı söylenebilir (Ataay, 2020: 35-37).

Ancak şunu da unutmamak gerekir ki; Batılı devletler (Rusya dâhil) Osmanlı'yı hiçbir zaman rahat bırakmamışlardır. Bir yandan savaşlar ve işgaller ile Osmanlı'yı yıpratırken diğer yandan ekonomik bakımdan son derece önemli tavizler koparma ve bunun sonucunda borçlandırarak köşeye sıkıştırma politikası uygulamışlardır. Böylece Osmanlı yönetiminin, ne halkının dertleriyle ilgilenecek fırsatı ne de modernleşme kapsamında siyasi, sosyal ve ekonomik reformları gerçekleştirebilecek rahat bir ortamı olmuştur. Bu duruma Osmanlı yöneticilerinden ve devlet adamlarından kimilerinin israfa varan harcamaları, iç ve dış baskılar karşısında dirayetsizlikleri ve üç kıtaya

yayılan imparatorluğu yönetme kabiliyetinden yoksun olmaları da eklenince İmparatorluk için yapılan reformların çok fazla anlamı kalmamıştır.

Buna ilaveten Batı tarafından sürekli olarak Osmanlı'yı bölme girişimlerinin sonu gelmiyordu. Tunaya tarafından da belirtildiği gibi, 1915'ten itibaren İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya Osmanlı'yı bölme işini gizli antlaşmalarla programlamışlardı. Rusya, Brest-Litovsk Antlaşmasıyla devre dışı kalınca yerine İtalya geçmiştir. Osmanlı'yı bölme girişimlerinde usta olan Avusturya-Macaristan ise Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman ittifakında yer alınca o da Rusya gibi devre dışı kalmıştır (Tunaya, 2009: 5).

Buna karşın, Pamuk (2012: 83)'un da dile getirdiği gibi, 19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi açısından farklı bir dönem olarak görülebilir. 17. ve 18. yüzyıllarda önemli değişikliklerin olmamasına rağmen, 19. yüzyılın başından Birinci Dünya Savaşı'na kadar yani yaklaşık yüzyıllık süre, Batı Avrupa'nın askeri, siyasi ve iktisadi gücüyle karşı karşıya kalan Osmanlı'nın, yeni bir iktisadi düzene, kapitalizme açılmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde yapılan reformlar, kurumları, toplumsal ve iktisadi yapıları dönüştürerek eskisinden farklı bir düzen meydana getirmiştir. Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiye'sinin toplumsal ve iktisadi kökenlerinin, Osmanlı'nın bu yüzyıllık reform çabaları ve dönüşümlerinde, Avrupa kökenli kapitalizm ile içyapıların karşılıklı etkileşiminde aramanın haklı tarafı bulunmaktadır.

4.1.2. Cumhuriyet Dönemi: Devlet Kapitalizmi (1923-1980)

Osmanlı toplumunun altı yüzyıldan fazla süren yaşamının genel olarak üç döneme ayrıldığı görülür. Bunlar; yükselme dönemi, duraklama dönemi ve üçüncüsü gerileme ve çöküş dönemi olarak adlandırılmaktadır. Ancak Osmanlı'nın bu kadar uzun süren dönemde aynı kalmadığı ve sürekli bir değişim halinde olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun, 15 ve 16. yüzyıldaki durumundan çok farklı olduğu belirtilmektedir. Bu değişime bağlı olarak Osmanlı'nın bilimsel anlamda dönemlere ayrılması ise biraz daha farklıdır. Buna göre; Kanuni Sultan Süleyman ile tam teşekkül eden ve on sekizinci yüzyıla kadar süren “klasik çağ”, on sekizinci yüzyıl geçiş dönemi ve Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılı ise Batı'nın etkisi ile girdiği çağdaşlaşma dönemidir. Aynı zamanda “batılılaşma” ve “laikleşme” olarak da

anılan bu son dönem Osmanlı toplum ve devlet yapısını, Cumhuriyet Türkiye'sini en çok ilgilendiren zaman dilimi olarak görmek mümkündür. Bunun en büyük sebebi ise, bu döneme ait birçok kurum ve unsurların, Cumhuriyet düzenine miras kalması olarak gösterilmektedir (Timur, 1987: 15).

Ahmad (2015: 25)'a göre pek çok Türk tarafından “ulaşılabilir merteye” olarak kabul edilen Osmanlı Hanedanı'nın altı yüzyıl süren hükümdarlığı, onu izleyen rejime hem olumlu hem de olumsuz miras bırakmıştır. Ahmad, 1908'de iktidarı ele geçiren Jön Türklerin, hanedanı muhafaza ettiğini ancak yapısal değişim programını gerçekleştirebilmek için manipüle etmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Buna karşılık, Mustafa Kemal önderliğindeki rejimin, bu mirası tümüyle reddetmeye çalıştığını, monarşiyi kaldırarak hanedanı yasakladığını ve laik bir cumhuriyet kurduğunu belirten Ahmad, bunun yapılmaması durumunda bu “ulaşılabilir mertebenin” yeni bir Türkiye'nin kurulması girişimine tehdit olabileceğini iddia etmektedir.

Bu durum da göz önünde bulundurularak, Türk siyasal hayatına dair farklı görüşlerin olduğunu belirtmek gerekir. Öncelikle Türk siyasal modernleşmesinin kendi içinde çelişkiler barındıran bir dönüşüm olduğu kabul edilmektedir. Buna göre yerleşik ve kendisine özgü sağlam temellere sahip bir imparatorluk geleneğinden, kökleri 19. yüzyılda atılmış bir ulus-devlete geçişin, dönüşümün özünü oluşturduğu görülür. Birçok ulus-devlet inşasında görülen kısıtlamalar ve zenginlikler bu deneyimin de özü olarak belirtilmektedir. Geçiş döneminin aynı zamanda çelişkileri barındırdığı, bu çelişkilerin bir yandan özgürlükçü olmak, diğer yandan onu engelleyecek bürokratik girişimlerde bulunmak ve önlemler almak olduğu belirtilmektedir. Buna ek olarak hem modernleşmeden bahsetmek hem de feodal ve mistik zihinsel kalıpları topluma kabul ettirmek; bir yandan birey vurgusu yaparken, diğer yandan bireyi bütünüyle ezecek bir devlet anlayışını benimsemek gibi hususlar da bu çelişkiler arasında sayılmaktadır (Kahraman, 2012: XV).

Bu çelişki Karpas (2010b: 371-372) tarafından da dile getirilmektedir. Karpas, Cumhuriyet rejiminin, egemenliğin halka ait olduğu ve halk adına Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kullanıldığı temel düşüncesi üzerine kurulduğunu bu nedenle parlamenter demokrasi modeline uygun olarak yasama organının üstünlük kazanması gerektiğini belirtmektedir. Oysa seçimler ve hükümetin, Halk Partisinin kontrolü altında

bulunduğundan bu üstünlüğün ancak kuramsal düzeyde kaldığını dile getiren Karpas, 1923-1946 dönemindeki *tek parti* devrinde bütün kuvvetin yürütme organının elinde toplandığına dikkat çekmektedir. Dahası hükümetin, kendisini millet ve devletle bir tutarak her şeye muktedir bir örgütlenme haline geldiği görülmektedir. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisinin milletin simgesi, devletin somutlaşmış ifadesi sayıldığını ve her türlü eleştirinin üzerinde tutulduğu gözlenmiştir. Böylece olması gereken "halk için hükümet" kuramının yerini, gerçekte "hükümet için halk" ilkesi almıştır. Karpas'ın kendi cümleleri ile ifade edecek olursak; "*Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan, her şeye muktedir devlet fikri korunmuş olmakla kalınmamış, devlet otoritesi artık bir hükümdarın iradesine tabi olmayıp egemenliğin sahibi, milletin vekili sıfatıyla hareket edildiği gerekçesiyle daha da genişletilmiştir. Bu kadar büyük bir kuvvete sahip devletin, akla gelebilecek her çeşit faaliyet sahasına el atması gayet doğaldır.*"

Bu dönem üzerinde yapılan çalışmalarda ele alınan ve üzerinde önemle durulan bir diğer noktanın "Batılılaşma" olduğu görülür. Buna göre; Türk toplumunda Tanzimat ile başlayan Batı'ya açılma ya da Batılılaşmanın yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin de temel hedeflerinden olduğu kabul edilmektedir. Karluk (2015: 136), Cumhuriyeti kuran Atatürk'ün, bilim, devlet yönetimi, güzel sanatlar, ekonomik hayat, tarım, ticaret ve ulaştırma gibi alanlarda Türkiye'nin ileri düzeyde bulunan Avrupa uygarlığına katılmamasının bu uygarlığın altında ezilmesine yol açacağına dikkat çektiğini belirtmiştir.

Bu nedenle Osmanlı'nın son dönemlerinde, sınırlı alanlarda ve daha yavaş bir şekilde yürütülen *batılılaşma* ve *modernleşme* çalışmalarının, Türkiye'de, Cumhuriyet ile birlikte yeni safhaya girdiği söylenebilir. Bu yeni safhada, dikkat çeken husus, I. Meclis döneminde Birinci Grup ve İkinci Grup olarak görülen siyasal ayrışmanın, 1923'te yenilenen seçimlerle birlikte İkinci Grubun üyelerinin pek çoğunun mebus olarak seçilmelerinin engellenmesi ile sonuçlanmasıdır. Bununla var olan muhalefetin önünün alınması amaçlanmıştır. Ancak II. Meclis'in açılması ve 1924 Anayasası'nın kabulü ile muhalefetin yeniden canlandığı görülecektir. Aslında I. Meclis zamanında saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922) ile başlayan iki büyük gruplaşmanın, sonrasında ise Cumhuriyetin ilanı (29 Ekim 1923) ve halifeliğin kaldırılması (3 Mart 1924) ile

devam ettiği, bu siyasal iktidar mücadelesinin adeta bir rejim kavgasına dönüşmeye başladığı (Çaylak, 2014: 213) kabul edilmektedir.

Aynı şekilde Türk siyasal tarihinde *batılılaşma* ve *modernleşmeye* koşut olarak laikleşme çabalarının da Osmanlı Dönemi'nde başladığı bilhassa hukuk alanında yapılan değişikliklerin buna örnek oduğu söylenebilir. İncılık (2018: 338) Mecelle ile bu değişimin başladığını, İttihat ve Terakki Dönemi'nde de laikleşme hareketinin kuvvet kazandığını belirtmiştir. 1914 yılında dini mahkemelerin denetiminin Şeyhülislam'ın elinden alınarak, öbür mahkemeler gibi Adalet Bakanlığı'nın denetimine verilmesi bunun önemli göstergesi olarak kabul edilmiştir. Buna ilaveten İncılık, tam radikal laikleşmenin ise, Cumhuriyet Dönemi'nde, TBMM tarafından 1924'te Şer'i mahkemelerin ilgası, 1926'da Mecelle'nin yerine İsviçre, İtalyan ve Alman yasalarının örnek alındığı laik Medeni Kanun ile Ceza ve Ticaret kanunlarının kabul edilmesiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir.

Buna ilaveten modern Türk siyasal tarihinin ikinci temel safhasının 1923 seçimlerinden sonra başladığını Karpaz (2010a: 186)'da dile getirmektedir. Karpaz, Mustafa Kemal'e ve onun modernist hedeflerine muhalif olanları meclis dışında bırakan seçimlerin, aynı zamanda Müdafai Hukuk cemiyetlerini de bir siyasal partiye dönüştürdüğünü belirtmektedir. Zaten daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası adını alacak olan Halk Fırkasının da çok gecikmeden, 1923 yılında kurulduğu görölmektedir. Karpaz, bu partinin, hem Mustafa Kemal'in iktidarını sağlamlaştıran ve reformları yürüten bir araç hem de toplumun alt kademelerindeki yeni bürokratik entelektüel grupların iktidara ve servete eriştiğı bir sosyal merdiven haline geldiğini belirtmiştir. Zaten 15 Ekim 1927'de ikinci kurultay olarak adlandırılan (Sivas Kongresi ilk kongre olarak kabul edilmiştir) CHF kongresinde, M. Kemal değişmez (ebedi) genel başkanlığa seçilerek (Aktaş, 2006: 536) bu yolda önemli adım atılmıştır.

Aynı şekilde Turgan (2002: 59-79), Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisinin⁷, Mustafa Kemal tarafından cumhuriyetçi amaç ve ilkeleri halka yayabilmek, topluma mal edebilmek için kurulduğunun vurgulamaktadır. Turgan'a göre İkinci Millet Meclisi'ndeki Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu'nun partiye dönüşmüş şekli

⁷ İlk olarak Halk Fırkası adıyla kurulan partinin adı 10 Kasım 1924 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası, 1935 yılında toplanan 4. Kurultayında ise Cumhuriyet Halk Partisi olarak değiştirilmiştir (Turgan, 2002: 59).

olan Halk Fırkası, henüz demokrasi geleneğinin bulunmadığı ülkede devrimci görüşleri topluma benimsetmek için devrimin ve bu doğrultuda politikanın okulu olarak kurulmuş, devrimcilik işlevi Tek Parti Dönemi'nin sona ermesiyle birlikte bitmiştir. Bu döneme dair çalışma yapanların birçoğundan farklı olarak Turgan, açıkça 1919-1946 arası dönemi, çağdaşlaşma ve siyasal demokrasi yolunu açmak için gerçekleştirilmiş geçici dikta dönemi olarak kabul etmektedir. Turgan, o sıralarda kurulmuş Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka'ya rağmen (ki baskılardan dolayı her ikisinin de ömrü kısa sürmüştür) aslında Mustafa Kemal'in Tek Partili Devrim Dönemi'ni sürdürmek istediğini, devrimin tanımını yaparken de *zorla* olacağını belirtmesinin buna işaret sayılabileceğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Halk Fırkası kurulduğunda başka partilerle rekabetten ziyade Tek Parti olarak devrimci örgütlenmeyi sağlamak için düşünüldüğü açıktır.

Demirel, bu dönemdeki “Tek Parti” iktidarını milletvekili sayısı ve çeşitliliği bakımından ele almıştır. Buna göre 1923'ten tek parti yönetiminin sona erdiği 1946'ya kadar toplamda 1.037 kişi milletvekilliği yapmıştır. Bunlarda 1.032'si ya CHP aday ya da CHP'nin desteklediği adaylardır. Diğer 5 milletvekilinin 2'si 1923 seçimlerinde, 3 milletvekili ise 1924 ve 1925 ara seçimlerinde CHP adaylarından fazla oy alarak bağımsız milletvekili olmayı başarmışlardır (Demirel, 2012: 168). Milletvekili sayıları⁸ ve milletvekillerinin belirlenme şekli göz önünde bulundurulursa, temsiliyetin tamda Tek Parti Dönemi'ne uygun olduğu söylenebilir.

Bu durumun oluşmasındaki temel nedenlerden birinin de çok dinli ve çok etnikli bir yapıdan oluşan Osmanlının, laik ve ulus-devlet şeklindeki Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümdeki zorlukların olduğu söylenebilir. Çaylak ve Çelik (2014: 235)'e göre de, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine geçişte asıl dönüşüm çok etnik ve çok dinli bir imparatorluktan “laik” ve “tekçi ulus-devlete geçiş alanında yaşanmıştır. Burada asıl sorun imparatorluktan ulus-devlete geçişte, ulus-devletin öznesi olan ulusun, kimlerden oluşacağı, hangi araçlar vasıtasıyla inşa edileceği, dinin ulus inşasında yerinin olup olmayacağıdır. Bilindiği üzere bu sorun sadece kuruluş

⁸ Türkiye Genel seçimlerinde bu dönem seçilen milletvekili sayıları şu şekildedir: 1923 genel seçimlerinde 286, 1927 genel seçimlerinde 333, 1931 genel seçimlerinde 307, 1935 genel seçimlerinde 399, 1939 genel seçimlerinde 429, 1943 genel seçimlerinde 455 milletvekilidir (Demirel, 2012: 169, Tüik, 2012).

aşamasında değil ancak cumhuriyet tarihi boyunca bir şekilde gündemi hep meşgul edecektir.

Buna rağmen, Cumhuriyet'in kuruluşunun ve yapılan reformların son derece heterojen bir sosyal ortamda, yoğun iç ve dış çatışmaların sonucu gerçekleştiği iddia edilmektedir. Kuruluş aşamasında, bir yandan Kurtuluş Savaşı verilirken, diğer yandan savaş sırasında Ermeni milliyetçiliği ve sonrasında birçok isyanlar (Kürt meselesi gibi) ile uğraşmak zorunda kalınmıştır. Bu durum yöneticiler nazarında devletin bölünebileceği endişesinin sürekli var olması sonucunu doğurmuştur. Bu endişe uzun bir süre tek parti yönetimini kendi açısından gerekli görmüştür (Heper, 2006: 93). Bu konuya ilişkin Bora (2009: 349), Türkiye'de resmî devlet ideolojisinin, erken Cumhuriyet Dönemi'nde, otoriter, totaliter ve faşizan yönelişler ve etkiler altında biçimlendiğine dair birçok tespitin yapıldığını aktarmaktadır. Bora, bu tespitlerin yapılmasının gerekçesi olarak, rejimin otoriter devlet ve toplum tasavvuruna dayalı olmasını göstermektedir.

Kahraman ise, "Türk Siyasetinin Yapısal Analizi" adlı eserinde Türkiye Cumhuriyeti'nin 1920'de başlayan ve "Milli Hâkimiyet Dönemi" olarak adlandırılan sürecin 1923'te dönüşüm yaşadığını, 1931'den sonra farklı bir mecraya evrilerek 1950'ye kadar devam ettiğini öne sürmektedir. Kahraman tarafından bu süreç, ulusal egemenlik kavramına atıfla bir analogi olarak değerlendirilmektedir. Şöyle ki; 1920'deki Anadolu Meclisi anayasası ile birlikte ulusal egemenlik kavramını benimseyerek kendine özgü "cumhuriyetçilik" anlayışını oluşturmuştur. Dolayısıyla cumhuriyetçilik Türkiye'de halk adına egemenlik sorununun çözüldüğü demokratik devrim olarak görülmüştür. Ancak halk kavramının zamanla millet (nation) olarak değiş(tiril)mesi aynı zamanda onun şekillendirilen bir varlık olmasını da beraberinde getirmiştir. Böylece milleti meydana getiren unsurlar olan ulusal tarih, ulusal dil, ulusal kimlik ile sınırları çizilerek biçimlendirilen halk, 1931'den sonra ön plana çıkarılan "Kemalizm" ideolojisi ve tamamlayıcısı "altı ok"la tanımlanarak anayasal bir zemine oturtulmuştur. Buna bağlı olarak doktrin haline getirilen "Kemalizm" anlayışına göre millet uluslaştırılarak devletin isteğine göre yani yönetici kadroların tasavvurlarına göre rahatlıkla şekillendirilebilmiştir. Dolayısıyla 1950'ye kadar hâkimiyetinin tamamını

devletin kullanabildiği ulusal egemenlik kavramından bahsedilmektedir (Kahraman, 2012: 437-438).

Demirel (2012: 293)'in de belirttiği gibi bu konuda son noktayı 1935 yılında yapılan CHP kurultayı koymuştur. Bu kurultayda benimsenen programın giriş kısmında, Kemalizm prensipleri ana hatlarıyla geleceği de kapsayacak şekilde yazılmış ve altı ok çerçevesinde şekillenmiştir. 1939 yılında yapılan, Atatürk'ün ölümünden sonraki ilk CHP kurultayında ise Kemalizmin sadece siyasi bir revaç olmadığı, aynı zamanda siyasi ve içtimai bir felsefe olarak tüm dünyaya ilan edilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Cumhuriyet tarihi boyunca Kemalizm düşüncesini en fazla benimseyen ve Türk siyasal hayatına yön veren, en önemli kurum olarak Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'nin her dönem ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durumun, Türk devlet sisteminin ordu-millet geleneğiyle şekillenmiş yapısında askerlerin, işgal altındaki toprakları kurtaran, bağımsız ve çağdaş bir devlet yaratan kadroların büyük çoğunluğunu oluşturmamasından kaynaklandığı (Başaran, 2016: 112) belirtilmiştir.

Gökmen (2007: 347), Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana sadece bir baskı aracı olmayıp inşa sürecinin bir parçası olduğunu, bu durumun erken dönem ideolojik aygıtların gelişiminin yetersiz oluşundan kaynaklanan boşluğu doldurma şeklinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Gökmen, TSK'nın, laik Batılı bir dünya görüşüne sahip modern bir Türk milli devleti yaratma, Kemalizmin vaaz ettiği ideolojiyi koruyup kollama gibi görevler üstlenerek siyasal alanda etkin olmanın yanı sıra toplumsal ve kültürel ilişkilerde belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)'nin, Türk siyasal hayatı üzerindeki etkilerine ilerde yine değinilecektir.

Aslında Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçişte devletin, neredeyse tüm kurumları ile batılılaşma ve ulus-devletleşme sürecine tabi tutulduğu görülecektir. Bu konuda Erder (2002: 97), Cumhuriyet'in kuruluşunu siyasal, sosyal ve ekonomik boyutları olan, çağdaş bir ulus-devlet yaratma süreci olarak görmüştür. Bu süreçte, siyasal açıdan, Osmanlı Devleti'nin feodal ve dinsel bağıllık ilişkileri yerine "vatandaşlık" ilkesine dayalı ulus egemenliğinin temel alınması, toplumsal bakımdan Batı'nın model olarak alındığı ve çağdaşlaşmanın Batılılaşma ile eş değer görülmesi,

ekonomik açıdan ise kapitalist bir sistemin kurulmasının temel hedef olarak seçilmesi söz konusudur.

Bu dönemde gerçekleştirilmeye çalışılan Batılılaşma hareketinin, medeniyetle eş tutulduğu, Türk vatandaşlarına, dinin ve dini kültürün yerini alacak yeni bir dünya görüşü sağlamak için alfabeden başlayarak bir dizi kültürel değişikliğin benimsenmesi için uğraş verilmiştir. Bu çerçevede alfabenin Latinceleştirilmesi, opera, bale ve Batı çok sesli müziğinin öğretildiği konservatuvarın Ankara’da açılması, Batı tarzı resim ve modern Türk ressamlık ürünlerinin sunulduğu süreli yayınlara hükümet desteği ve 1926 yılında Atatürk heykelinin İstanbul’da törenle açılması kültürün Batılılaşması bakımından önemli adımlar (Mardin, 2015: 74-75) olarak görülmüştür.

Ayrıca “Batılılaşma” çerçevesinde din ile araya konan mesafe ve dine bakış açısındaki değişimde oldukça dikkat çekicidir. Çağlayan (2018: 50-51)’ın da belirttiği gibi TBMM’nin açılışı ile aleni bir şekilde gözlenen ve Cumhuriyet’in ilanına kadar devam eden din ve dini değerlerden istifade etmek, böylece Müslüman halkın desteğini alma düşüncesinin, Cumhuriyet’in ilanından sonra terk edildiği görülmektedir. Çağlayan, “Kurtuluş” ve “Kuruluş” Dönemleri’nde fazlasıyla istifade edilen din olgusunun, Tek Parti Dönemi’nde Kemalist kadrolar tarafından tamamen bir vicdan meselesi olarak telakki edildiğini belirtmektedir. Çağlayan, bu çerçevede 3 Mart 1924 tarihinde ihdas edilen Diyanet İşleri Reisliğinin ise ideolojik bir araç olarak kendine uygun dini bir anlayış oluşturma ve bu sayede dini denetlemek ve kontrol etmek amacıyla kullanıldığının altını çizmektedir.

Mardin (2004: 163), aynı zamanda halifeliğin kaldırılma tarihi olan 3 Mart 1924’ü devletin geleneksel İslamcı görüntüsünü yumuşatan laik zafer olarak tarif etmektedir. Mardin, bu zaferin diğer uygulamalarla devam ettirildiğini, bu kapsamda Şeyhülislamlık kurumunun kaldırıldığını, dini okullar ve medreselerin kapatılarak tüm okulların Milli Eğitim Bakanlığına bağlandığını, dini vakıfları yöneten Evkaf Bakanlığının da kapatılarak bu işlevleri yürüten başbakanlığa bağlı bir makama aktarıldığını kaydetmiştir. Yine şer’i yasaların uygulanmasına ve şer’i mahkemelere son verilerek gereken durumlarda bunların görevlerinin laik mahkemelere bırakıldığı, böylece devlet ve dinin birbirinden tamamen ayrıldığına dikkat çeken Mardin, böylece

dini kurumlar üzerindeki devlet kontrolünün, bu kurumların ya kapatılması ya da önlemlerinin zayıflatılması yoluyla zorla arttırıldığını belirtmiştir.

Bu durum başka araştırmacıların da dikkatini çektiği bir husustur. Bunlardan biri olan Kramer (2001: 21-22)'e göre; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, aynı zamanda devlet kurulmasına, politik kurumsallaşmaya, ulus inşasına kültür devrimine ve uzun vadeli sosyal ve ekonomik değişime yönelik bir çabaydı. Bu dönemde yapılan Kemalist reformlar ise, devletin dini kurumlarını ortadan kaldırmak ve bu kurumların günlük hayatta ifade edildiği kültürel sembolleri yok etmek suretiyle Anadolu nüfusunun kültürel köklerine kadar ilerlemiştir. Kramer'in, Toprak'tan aktardığı gibi "bu reformlar, Osmanlı-İslam medeniyetinin sembollerini kaldırmayı ve bunların yerine batılı karşıtlarını yerleştirmeyi hedeflemiştir".

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında bizatihi devlet tarafından gerçekleştirilmek istenen uygulamalardan da anlaşıldığı üzere amacın sadece yüzeysel bir *Batılılaşma* veya *modernleşmenin* ötesinde siyasal ve sosyal açıdan köklü bir değişimi gerçekleştirmek olduğu dile getirilmiştir. Bu konuda Keyman (200: 177), kuruluş Türkiye'sinde yerleştirilmeye çalışılan Kemalizm düşüncesinin, modernleşmeyi, sadece teknolojiye sahip olma şeklinde anlamadığı, dolayısıyla kültürel boyutlarından soyutlanmış bir modernizmin özümselemeyeceği kanaatinde olduğunu belirtmektedir. Keyman'a göre; Kemalist seçkinlerin "akıl ile sermayenin ulus-devlet yoluyla eklemlenmesine" temel teşkil edecek bir dizi kültürel pratiği, siyasal modernite projesi için "bütünleştirici/tamamlayıcı" öge olarak kullandıkları görülmektedir. Keyman, Cumhuriyetçilik, devletçilik, laiklik, ulusçuluk, halkçılık ve (kültürel) devrimcilik ilkelerinin bu projeye siyasal, kurumsal ve kültürel bir "bütünsellik" niteliği verme işlevi gördüğünü belirtmektedir.

Ancak siyasal, sosyal ve kültürel değişim gerçekleştirilebilmesi için yönetimin muhalefetsiz bir ortama ihtiyacı olduğu, Takrir-i Sükun ve Tek Parti yönetimi ile bu duruma çözüm bulunduğu dile getirilmiştir. Zürcher (2016: 261), Mart 1925'te Takrir-i Sükun Kanunu'nun ilan edilmesinden itibaren Türkiye'nin yönetim biçiminin, bir otoriter tek parti yönetimi yani bir diktatörlük olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Takrir-Sükûn Kanunu ile muhalefetin susturulmasına ek olarak ileriye dönük tedbir amaçlı

1931 yılındaki Cumhuriyet Halk Fırkası kongresinde Türkiye'nin siyasal sisteminin, *tek parti sistemi* olarak resmen ilan edilmesi önemli bir adım olarak görülmektedir.

Çaylak (2014: 275) tarafından yapılan açıklamaya göre; aslında Türkiye Cumhuriyeti, bir tek parti rejimi olarak doğmamış, aksine “Kuva-yı Milliye Ruhunu” temsil eden Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin çoğulcu yapısı içinde bir tek parti hegemonyasına dönüşmüştür.

Bununla birlikte Türkiye'deki milli mücadele döneminin geniş tabanlı siyasal koalisyonunun tasfiye edildiği 1923 seçimleriyle başlayan tek parti deneyiminin, hem siyasal katılma seviyesi ve politikaları hem de kurumlaşma düzeyi ve ideolojik donanım açısından, 1930 öncesi ve sonrası şeklinde iki döneme ayrıldığı görülmektedir. Siyasal katılım ve kurumlaşma seviyesi olarak 1930'dan sonraki dönemin önceki döneme göre daha yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Bu anlamda 1920'lerden itibaren oluşan “otoriter-tek parti sistemi” görüntüsüne 1930'larda totaliter unsurların eklendiği kabul edilmektedir (Öz, 1996: 185).

Her ne kadar iktidardaki bürokratik kanat tarafından, kendisine karşı duyulan hoşnutsuzluktan dolayı, 1930 yılında liberal bir muhalefetin oluşmasına izin verilmiş ve halkın menfi duyguları yönlendirilmeye çalışılmış ise de başarılı olunamamıştır. Aslında Reiscumhur olarak Mustafa Kemal, bizzat yakın arkadaşı olan Fethi Okyar'ı bu işle görevlendirmiştir. Ancak serbest teşebbüs, tekellerin kaldırılması ve ifade özgürlüğü talepleri ile yola çıkan Serbest Cumhuriyet Fırkasına, ilk 12 günde 130.000 kişinin üyelik için başvurması ve kuruluşundan henüz iki ay sonra girdiği belediye seçimlerinde mitinglerine katılımın çok yüksek olması devletin yönetici kadrolarını rahatsız etmiştir. Nihayetinde Fethi Okyar 18 Aralık 1930'da partiyi kapatma kararı almıştır. Kapanan Serbest Cumhuriyet Fırkası kadrolarının yerel düzeyde önde gelenleri ise 1946'da kurulan Demokrat Partiyi desteklemişlerdir (Keyder, 1989: 171).

Cumhuriyet Dönemi'nin kuruluş aşamasında değinilmesi gereken konulardan biri de ayrıntılı olarak ele alınmamakla birlikte dış politikadır. Türkiye'nin bu dönemde dış politikasını ele alan birçok araştırmacı, Osmanlı bakiyesinden söz etmek durumunda kalmıştır. Yurdusev, Cumhuriyetin erken dönemlerinde, hatta günümüzde marjinalleşmiş de olsa yer yer redd-i miras söylemine atıfla Cumhuriyet'in, Osmanlı'nın

doğrudan devamı olduğu tezlerine karşı çıkıldığını ancak bunun fiilen mümkün olmadığını belirtmektedir. Yurdusev'e göre, Osmanlı'nın hakimiyeti altında kalmış ve daha sonra bağımsızlığını kazanmış 35 civarında devlet için de bu mirastan bahsedilebilir ancak Türkiye Cumhuriyeti, bir şekilde diğerleri gibi mirasçı ya da bir süre Osmanlı hakimiyetinde kalmış bir devlet olarak kabul edilemeyeceği gibi imparatorluğun net bakiyesi ve doğrudan devamıdır (2010: 47). Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti dış politikasında özellikle son dönem Osmanlı etkisinin olduğu, buna bağlı olarak Lozan'dan sonra, Osmanlı'dan kalma birçok sorunla (Musul, Boğazlar, Hatay...v.d.) uğraşmak durumunda kaldığı söylenebilir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yönetici elit olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin, varoluş gayesini II. Abdulhamit düşmanlığına hasrederek, bütün hedefi II. Abdulhamit'in tahttan indirilmesi olduğundan, padişah tahttan indirilince ne yapacağını bilemediği belirtilmektedir. Bu nedenle İTC, iç gelişmelerde olduğu gibi dış politikada da hazırlıksız yakalanmıştır. Böylesi zor bir dönemde hazırlıksız yakalanan İttihatçıların, dış dengeler konusunda gerekeni yapamadığı, sonradan atmak istediği adımları da atamadığı ve iyi hesaplanamayan girişimlerinin akim kalması neticesinde, İmparatorluğun hızla dağılma sürecine girmesine mani olamamıştır. Zaten II. Abdulhamit'in tahttan indirilmesinin Batılı güçlerin desteğiyle gerçekleştiği bilinmektedir (Ersoy, 2018: 13). Oysa II. Abdulhamit'in zor bir dönemde uyguladığı dış politikalarla uzun bir süre İmparatorluğun dağılmasına engel olduğu kabul edilmektedir. II. Abdulhamit tarafından yabancı ülkelerin ayrı ayrı değerlendirilerek, zaman zaman Batılı süper güçlere bir kısım tavizler verilse de, daha sonraki dönemlerde de bir yönüyle sürdürülecek olan denge politikası çerçevesinde hareket edildiği görülmektedir. Bu dönemde büyük devletlerin aralarındaki rekabetten maksimum ölçüde faydalanmaya çalışılarak Osmanlı'nın toprak bütünlüğü korunmaya çalışılmıştır. Bunun için de uluslararası politikada istihbaratın önemine binaen güçlü bir istihbarat ağı kurulduğu ve biraz da şartların zorlamasıyla (devletin gücünün savaşları kaldırarak durumda olmaması nedeniyle) barışçı dış politika izlendiği söylenebilir (Engin, 2011: 27-29).

Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi Türkiye'nin de, Lozan sonrası dış ilişkilerinin odak noktasını, güvenlik konusunun oluşturduğu belirtilmektedir. Türkiye bu dönemde Batılı büyük devletlerle arasındaki problemlerini (Musul sorununda olduğu

gibi) genellikle krize çevirmeden çözüme yoluna gitmiştir. Bunun için bazen dengeleri gözetmek ve bu dengelerden faydalanarak kendi lehine değiştirmek için (Montreux ve Hatay) çaba sarfetmiştir. Özellikle Musul, Hatay ve Boğazlar Meselesi'nde Bu dönemde hem revizyonist hem de anti revizyonist ülkelere karşı eşit mesafede durmaya gayret ettiği görülmektedir (Çufalı, 2018: 73).

Yürütülen dış politikaların etkisiyle, bu dönemde Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinde gelişme yaşandığı, 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne dâhil olarak, aktif bir şekilde uluslararası iş birliğine katılmaya başladığı ve böylece Batılı ülkelere yakınlaştığı görülmektedir. Bu tarihte başlayan yakınlaşmanın güvenlik endişelerinin de etkisiyle ilerleyen süreçte giderek arttığı gözlenmiştir. Özellikle "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" ilkesine dayanarak barışçı politikalara ağırlık veren Türkiye, bölgesinde de Balkan Antantı ve Sadabat Paktı gibi önemli anlaşmalara imza atmış, Boğazlar Sorunu'nu sıkıntısız halletme yoluna gitmiştir. Bu çerçevede Batı dünyası ile ittifakını sıkı tutan Türkiye için, II. Dünya Savaşı öncesinde en önemli tehdit İtalya olmuştur. İtalya'nın tutumuna karşılık iktidarın, Batı ile ilişkilerini geliştirmeye devam ederken yanı başındaki Sovyetler Birliği tehlikesini de göz önünde bulundurarak denge politikası yürüttüğü vurgulanmıştır (Sarınay, 2000: 862-863).

Ayrıca 1930'larda Hitler ve Mussolini'nin saldırganlık politikaları birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de rahatsızlık yaratmıştır. Bu sebeple Atatürk'ün, Türkiye'nin konumunu geliştirmek için bazı adımlar attığı belirtilmiştir. Bunlardan birincisi; 1934'te Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan ile birlikte yapılan Balkan Paktı ki bu Bulgaristan revizyonizmine karşı gerçek bir savunma olarak görülmüştür. İkincisi, Sadabat Saldırmazlık Paktı'dır. Sadabat Paktı, 1937 yılında Türkiye ile Irak, İran ve Afganistan arasında imzalanmıştır. Yine Lozan Antlaşması ile silahsızlandırılmış olan Boğazlar bölgesi, Mussolini'nin Etiyopya'yaya saldırması ile Türkiye'nin isteği üzerine Montrö Konferansı'nda gündeme gelmiş, uluslararası alanda Türkiye'nin haklı talepleri karşılık bulmuştur. Bu dönemde dış politikadaki kazanımların barış tutumdan kaynaklandığı vurgulanmıştır (Davison, 2004: 179).

Öte yandan Cumhuriyet Türkiye'sinde iktisadi faaliyetler, devletin en önemli uğraş alanlarından birini teşkil ettiği bilinmektedir. Bu faaliyetlerin önemli bir kısmının Osmanlı'dan devralınan ekonomik sorunların çözümüyle alakalı olduğu kabul edilebilir.

Yukarıda Osmanlı son dönemi iktisadi durumuna değinmiştik. Bu çerçevede aynı şeyleri tekrar etmeden kısaca birkaç noktaya değinmekte fayda vardır. Öncelikle zaten zor durumda olan Osmanlı ekonomisi, Birinci Dünya Savaşı boyunca iyice çökmüş durumdaydı. Bu nedenle devlet, iyice kötüleşen şartları bir nebze de olsa iyileştirmek için 1916 yılının sonuna doğru savaş koşullarına özgü bazı kanuni düzenlemeler yapmak zorunda kaldı. Buna göre daha fazla toprağın tarımsal faaliyete katılması amacıyla şirketler, çiftçiler ve silâh altında olmayan erkekler ve kadınlara yönelik çıkarılan kanunlar savaş ortamında fazla etkili olmadı. Ayrıca ödenmesinde sıkıntı yaşanan ve savaştan dolayı ödemesi durdurulan dış borçlar ile devletin en önemli gelir kapısı olan vergilerdeki azalış diğer önemli iktisadi sorunlar olarak dikkat çekmekte idi. Böylesi bir durumda bile savaşın sonuna kadar Osmanlı'nın direnmesi önemli bir sonuç olarak görülmektedir (Pamuk, 2012: 168-172). Ancak durum bununla da sınırlı kalmamış, ardından ülkede Kurtuluş Savaşı gibi uzun ve önemli bir mücadele dönemi başlamıştır.

Böylece Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi ile birlikte başlayan Kurtuluş Savaşı ekonomik açıdan kaynakların tamamen tükenmesine, ülke insanının yorgun, bitkin ve fakir düşmesine neden olmuştu. Kısaca Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan devraldığı ekonomik yapı çökmüştü. Üretimin büyük bir bölümü tarıma dayalı olmakla birlikte, o da hava koşullarına bağlı olarak değişmekteydi. Ayrıca kapitülasyonlar ve dış borçlar yeni devleti oldukça zor durumda bırakmıştır. 1923 yılında GSYH'nın kabaca 570 milyon dolar, kişi başına düşen geliri yıllık sadece 48 dolar, ithalat 87 milyon dolar, GSYH'de sanayinin payı %11 olarak belirtilmiştir. İlaveten Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ağır bir Düyün-ı Umumiye borcunu da devralmıştır (Eğilmez, 2018: 118).

Bununla birlikte cumhuriyetin kuruluş yıllarında farklı unsurların Türkiye ekonomisine etki ettiği görülmektedir. Bu dönemde yeniden yapılandırılmaya çalışılan ekonominin seyri hem dünyadaki gelişmelere hem de öz kaynaklara göre değişim göstermiştir. Atılgan (2012:272)'a göre Türkiye'de cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte başlayan ve İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar devam eden süreç aynı zamanda kapitalizmin ilk gelişim evresi olarak tanımlanabilir. Bu dönemde kendi içinde üç alt döneme (1923-1929, 1930-1939 ve 1940-1945) ayrılmaktadır. Bu 22 yıllık süre içinde

1923-1929 arası dönem açık ekonomi politikalarının uygulandığı “dışa açık ve yeniden inşa” dönemidir. 1930-1939 yılları arası devlet eliyle ulusal sanayileşmeye hız verilerek dışa kapandığı ve aynı zamanda “korumacı- devletçi sanayileşme” olarak adlandırıldığı dönem, 1940-1945 arası ise savaş yıllarına denk geldiği için kıtlık ve ekonomide gerilemenin yaşandığı dönem olarak kabul edilebilir.

Türkiye’nin iktisadi hayatında, henüz Cumhuriyet ilan edilmeden 17 Şubat 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi’nde kararlaştırılan, özel sektörün öncülüğünde “milli ekonomi” tercihinin daha sonraki yıllara etki ettiği ve ekonominin temellerini oluşturduğu belirtilmektedir (Türkkan, 2016: 55; Sönmez ve Şimşek, 2011: 94).

Kongrede gündeme gelen temel prensipler arasında, milli bağımsızlığın korunması için iktisadi egemenliğin sağlanması, tarım ve sanayi alanlarında atılımlar yapılması, Türk devletinin yasa ve mali düzenine uyması şartıyla yabancı sermayeye izin verilmesi ancak yerli sermayenin teşvik edilmesi gibi hususlar sayılmaktadır (Keser, 1993: 68-69, Eğilmez, 2018: 136-137).

Kılıçbay (1984: 69), İzmir İktisat Kongresi’nin, zamanın şartlarına ve Türk ekonomisinin gerçeklerine uyan bir model çalışması veya denemesi olduğunu belirtmektedir. Kılıçbay, kongrede, ekonomide sanayileşmeye hız ve güç vermek gerektiğinden hareketle temel yaklaşımın yani sanayileşmenin hedef alınmasındaki motiflerin şunlar olduğunu aktarmaktadır:

- Tarım ürünleri dışında neredeyse her malı ithal etmek durumunda bulunan, şekeri, basmayı dahi dışarıdan alan bir ülke konumundan kurtulmak.
- Dünyanın gelişmiş ülkelerinin göz önünde bulundurulması neticesinde, sanayileşmiş ülkenin ilerlemiş ülke olabileceği tezini kabul etmek.
- Sanayi ve kültür-medeniyet seviyesinin yüksekliği arasında yakın bir bağın olduğunu kabul etmek.
- Sanayileşmeyi “romantik bir ideal”, milli bir övünme kaynağı olarak görmek.

Belirtildiği üzere Türkiye Cumhuriyeti Lozan Anlaşması’nın getirdiği geçici kısıtlamalarla sınırlı da olsa serbest modeli 1920’li yıllar boyunca denemiştir. Bu yıllarda hükümetin, ülkenin ekonomik bakımdan yeniden inşasında önemli rol oynadığı ve İş Bankası gibi bu alandaki en büyük ticari girişimlerin, 1929 Büyük Buhran’ına

kadar devam ettiği gör÷lmektedir. Bu tarihten itibaren liberalizm yerine zorunlu olarak devlet müdahalesinin uygulandığı kabul edilmektedir. Aynı zamanda *devletçi sanayileşme politikası* olarak bilinen bu müdahalenin ithal ikameci dış ticaret politikası ile desteklendiği söylenebilir (Ahmad, 1985: 258-259, Dikkaya ve Üzümcü, 2017: 287).

Cumhuriyetin kuruluş aşamasında, ulusal bağımsızlığı hedefleyen, serbest teşebbüse dayalı sistemi tercih eden Türkiye'nin, beklenen gelişmeyi göstermediği Türkkan tarafından da kabul edilmektedir. Türkkan, bunun en önemli nedenleri olarak; savaşların (I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı) oluşturduğu tahribat, yukarıda da belirtildiği üzere Lozan Anlaşması gereği kapitülasyonların bir süre (1929) daha devam etmesi⁹, tarımsal faaliyetlerdeki verimsizlik, Osmanlı dış borçlarının üstlenilmesi ve 1929 Dünya Ekonomik Buhranı gibi önemli sorunları göstermektedir (Türkkan, 2016: 54).

Cumhuriyet Dönemi ekonomisiyle ilgili olarak bir çalışmasında Ertuna (2004: 6) da, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temel sorunlarından birinin ekonomi olduğunu belirtmektedir. Cumhuriyetin kurucularının özellikle de Mustafa Kemal'in, siyasal bağımsızlığın ancak sağlam ve güçlü bir ekonomiyle devam ettirilebileceğinin farkında olduğunu kaydeden Ertuna, buna rağmen yeni Cumhuriyet'in ekonomisinin temellerini çok zayıf olarak nitelemektedir. Ertuna, ülkedeki ekonomik yapıyla ilgili olarak, sanayinin hemen hemen olmadığı, girişimci zihniyet ve yeteneğın gelişmediği, kişi başına milli gelirin asgari geçim standartlarının dahi altında kaldığını bu yüzden tasarrufların son derece yetersiz olduğunu dile getirirken bazı ekonomik verilere de yer vermektedir. Buna göre; *“Cumhuriyet kurulduğuunda nüfus 12.6 milyon, milli gelir (gayri safi milli hasıla, 2002 fiyatlarıyla) 5 katrilyon 190 trilyon TL, dolayısıyla kişi başına milli gelir sadece 412 milyon TL düzeylerindeydi. Dış ticari ilişkiler de bu göstergeler paralelindeydi. Çoğunluğu sanayi ürünlerinden oluşan ithalat 86.9 milyon dolar, tarım ve madencilik ağırlıklı olan ihracat ise 50.8 milyon dolar seviyelerindeydi. Ekonomi temelde tarıma dayalı olduğundan gayri safi milli hâsıla içinde tarımın payı % 40, sanayinin payı ise sadece % 13'tü.”*

⁹ :Lozan Antlaşması'nın ekinde yer alan ticaret sözleşmesinde, 1916 tarihli Osmanlı gümrük tarifelerinin 5 yıl süreyle yürürlükte kalmasının (kapitülasyonların kaldırılmasına karşılık) şart olarak bulunmaktadır (Eğilmez, 2018: 136).

Aynı duruma dikkat çeken Kazgan’a göre de 1923-1929 döneminde Türkiye, dışa çok bağımlı ve çok açık, fakir bir hammadde ekonomisinin bütün özelliklerini taşıyordu. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarını bir yarı sömürgeye dönüştüren kurumlar, henüz tasfiye edilmiş değillerdi. Para, banka ve kambiyo sistemi Lozan Antlaşması’nın 1929’a kadar hükümeti kısıtlayan hükmü; yabancı şirketlerin (bankalar dâhil) ekonomideki egemenliklerini sürdürmeleri, ekonominin çok zayıf iç yapısıyla tamamlandığında yarı sömürge ekonomisinin ana hatlarını çiziyordu. Buna Osmanlı borçları da eklendiğinde durum daha da zorlaşmaktaydı (Kazgan, 1988: 245). Aslında kapitülasyonlar gibi ülke açısından son derece sıkıntılı ve ağır sonuçlar doğuran anlaşmanın hükümlerinin Lozan’da kaldırılmasına karşın, Osmanlı’dan devralınan borçlar ve Lozan’a ek olarak imzalanan (Türkiye’nin ithalat ve ihracatını olumsuz etkileyen) Ticaret Sözleşmesi bu dönemde ekonomiyi etkileyen önemli unsurlar olarak kabul edilmektedir (Boratav, 2007: 43).

Bu dönemde ülke ekonomisi bakımından en sıkıntılı zaman olarak da 1929 yılı gösterilmektedir. Tokgöz (2002: 21) tarafından olumsuz rastlantıların bir araya geldiği yıl olarak kabul edilen 1929 senesinde ekonomik açıdan ülkeyi zora sokan hadiseler şu şekilde sıralanmaktadır:

- i) Gümrük tarifeleri yükselecek diye aşırı ithalata gidilmesi,
- ii) Büyük Bunalım’dan dolayı tarım ürünlerindeki talebin azalması ve buna bağlı olarak fiyatların düşerek ihracat gelirlerini önemli düzeyde azaltması,
- iii) Dış ticaret açığının rekor düzeyde artarak Türk Lirasının hızla değer kaybetmesi ve,
- iv) Osmanlı dış borçlarının ilk taksitinin vadesinin gelmiş olmasıdır.

Böylece 1930’lu yıllarda ekonomik açıdan Türkiye, 1929 Krizinin etkisi başta olmak üzere mevcut ekonomik yapıdaki zafiyetler ve siyasi iklim ile ideolojik kısıtlar nedeniyle kendine özgü “devletçilik” modelini uygulamaya başlamıştır. Ancak Türkiye’de devletçilik belirli bir doktrine göre değil, memleketin toplumsal ve ekonomik şartlarının zorunlu kıldığı bir sistem olarak ortaya çıktığı ve daha çok bu şartlara uygun bir şekilde geliştiği (Karpat, 2010b: 381) iddia edilmektedir.

Devletçiliğin şekillenmesinde ise planlı sanayileşme ve Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı, milli ekonomi oluşturma anlayışı çerçevesinde bazı yabancı şirketlerin millileştirilmesi ve hem ekonomik hem de stratejik nedenlerle demiryolları yapımına hız verilmesi önemli adımlardır. Bunlara ilaveten mali bağımsızlık ve fiyat istikrarını temin için denk bütçe ilkesinin uygulanması, korumacı stratejinin kabulü ile dünyadaki eğilimlere paralel olarak gümrük ve kambiyo kontrollerinin arttırılması, Merkez Bankasının kurulması ve faaliyete başlaması (1931) bu döneme rastlamaktadır. Burada Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının kurulmasının iki açıdan önemli olduğu söylenebilir: Birincisi Türkiye'nin kendi parasını kendi merkez bankası eliyle basması, bir diğeri ise para politikasını yönlendirecek bir kurumun ortaya çıkmasıdır. Yine kamu teşebbüsleri yoluyla devletin, ekonomik hayata müdahale etmesi, bu çerçevede 1932'de tekstil alanında faaliyette bulunmak üzere Sümerbank'ın kurulması önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. Ayrıca maden işletmeciliği alanında Etibank (1935) ve maden araştırmacılığı ile ilgili olarak MTA'nın (1935) kurulması, esnaf ve sanatkârlar ile KOBİ'lerin finansmanı amacıyla Halkbankın kurulması ve 1938'de faaliyete başlaması dönemin ekonomi politikaları arasında sayılmaktadır (Türkkan, 2016: 58-60, Eğilmez, 2018: 138).

Aynı şekilde Parasız da, Cumhuriyet Dönemi'nde para ve finans sektöründeki gelişmelere dikkat çekmektedir. Parasız'a göre ekonomik açıdan Cumhuriyetin kuruluş yıllarından, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'na kadar bankacılık alanında birçok hamleler yapılmıştır. Yukarıda kaydedilenlere ilaveten İş Bankasının kurulması, Ziraat Bankasının anonim ortaklık haline getirilmesi, Sanayi ve Maadin Bankası ile Emlak ve Eytam Bankasının devreye girmesi bu döneme rastlamaktadır. Ayrıca yerel tacirlerin kredi ve bankacılık hizmetlerini yerine getirmek üzere birçok yerel banka da faaliyete geçmiştir (Parasız, 2011: 22).

Şahin (2007: 78), Türkiye'nin 1923-1938 arası dönemde çok fazla dış kaynak kullanmadığını, ekonomik kalkınmasını öz kaynakları ile sürdürmek durumunda kaldığını belirtmektedir. Ayrıca dış ticarete çok sıkı yasaklama ve kontroller ile pozitif bakiye elde ederek Osmanlı borçlarını ve millileştirme bedellerini ödediğini dile getirmektedir. Şahin'e göre Dünya Ekonomik Bunalımı ve arkasından II. Dünya Savaşı rüzgârlarının esmesi Türkiye'nin dış kaynak kullanımını olumsuz etkilemiştir. Buna

göre dış kaynak kullanma şansı fazla olmayan ülkede öz kaynakların devlet eliyle harekete geçirilmesi ve demiryolları, madencilik, alt yapı gibi alanlarda millileştirme gerçekleştirilerek ekonomik kaynakların yabancı kontrolüne bırakılmaması sağlanmıştır.

Böylece Cumhuriyet'in ilk on beş yılında devletin, sanayileşmede ve ekonomik kalkınmada öncü rol oynamak zorunda kaldığı görülür. Bu durumun en önemli nedeni olarak özel sektörün girişim deneyiminden ve sermaye birikiminden yoksun olması gösterilmektedir. Yine bu dönemde devletçi sanayileşme politikası uygulanmasında hem iç koşulların hem de dış konjonktürün etkili oldu belirtilmektedir. Devletçiliğin ekonomi ile birlikte ülkenin siyasal ve sosyal yapısına da etki ettiği söylenebilir (Şahin, 2007: 78).

Devletçi ekonomi uygulamalarının ön plana çıktığı bu dönemde, Birinci Sanayi Planı'nın devreye sokulduğu görülmektedir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamasından elde edilen başarının etkisiyle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı için hazırlıklara başlanmış ancak İkinci Dünya Savaşı'na doğru gidiş bunu engellemiştir (Eğilmez, 2018: 138).

Yine bu dönemde devlet sermayesi ya da devlet sermayesi önderliğinde özel kanunlarla Sümerbank, İller Bankası, Etibank, Denizbank, T. Halk Bankası ve Halk Sandıkları kurulmuştur. Dolayısıyla bu bankalar aracılığıyla sınai kalkınmanın desteklenmesi, yerel yönetimlerin kalkındırılması, şehir imar planlarının hazırlanması, alt yapı hizmetlerinin sağlanmasının kredilerle desteklenmesi, Türk ve yabancı limanlar arasında düzenli seferler düzenlenmesinin hedeflendiği (Parasız, 2011: 23) söylenebilir.

Tablo 4.2, Türkiye'de 1923-1938 arası GSYİH değerleri görülmektedir. Cumhuriyetin ilk dönemi olarak kabul edilebilecek 1923-1930 yılları arasında 1927 haricinde GSYİH ve büyüme değerlerinde ciddi artışlar sağlanmıştır. 1930'dan sonraki dönemde ise yani devletçi ekonomi uygulamalarını takiben GSYİH ve büyüme oranlarının ortalama olarak arttığı ancak bu dönemde de bazı yıllar (1932 ve 1935) büyüme hızının gerilediği görülmektedir.

Tablo 4.2. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) Değerleri 1923 - 1938

	Cari fiyatlarla GSYH /In current prices			Sabit Fiyatlarla GSYH / in constant prices	
Yıllar/Year	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
1923	964	-	577	2 959	-
1924	1 215	26,1	728	3 392	14,8
1925	1 537	26,5	920	3 817	12,9
1926	1 662	8,1	995	4 512	18,2
1927	1 482	-10,9	887	3 937	-12,7
1928	1 640	10,7	833	4 362	10,8
1929	2 082	26,9	1 057	5 301	21,5
1930	1 591	-23,6	808	5 431	2,5
1931	1 395	-12,4	708	5 877	8,2
1932	1 175	-15,8	596	5 253	-10,6
1933	1 142	-2,8	692	6 065	15,5
1934	1 219	6,8	739	6 447	6,3
1935	1 314	7,7	796	6 252	-3,0
1936	1 698	29,3	1 029	7 694	23,1
1937	1 810	6,5	1 097	7 811	1,5
1938	1 898	4,9	1 507	8 550	9,5

Kaynak:TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Öte yandan kişi başına GSYİH değerlerinde 1927 yılında önemli oranda düşüş olsa bile ilk dönem önemli oranda artış olduğu gözlenmektedir. 1932 ile 1935 yıllarını istisna ettiğimizde ikinci dönemde de ortalama artış kaydedilmiştir (Bkz. Tablo-3).

Tablo 4.3. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) Değerleri, 1923 – 1938

Yıllar/Year	Yıl ortası nüfus /Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %	Değer/ Value \$	Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %
1923	-	77	-	45	235	-
1924	-	95	23,6	56	264	12,4
1925	-	117	23,8	70	291	10,2
1926	-	124	6,0	74	337	15,8
1927	13 554	109	-12,6	65	288	-14,5
1928	13 843	118	8,4	59	313	8,5
1929	14 138	146	24,3	74	372	19,0
1930	14 440	109	-25,2	55	374	0,3
1931	14 748	94	-14,2	48	396	6,0
1932	15 062	77	-17,5	39	346	-12,5
1933	15 383	74	-4,8	45	392	13,1
1934	15 711	77	4,6	47	408	4,1
1935	16 046	81	5,5	49	387	-5,1
1936	16 352	103	27,0	62	468	20,9
1937	16 637	108	4,7	65	467	-0,2
1938	16 926	112	3,1	88	502	7,6

Kaynak:TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Tablo 4.4'te görüldüğü gibi, dış ticarete 1923-1929 arasında dış ticaret hacminin artış gösterdiği ancak bu artışın özellikle ithalattan kaynaklandığı söylenebilir. Bir başka açıdan ifade edilirse, Türkiye'de, daha önce belirtildiği gibi özellikle Lozan Anlaşması'na bağlı olarak 1923-1929 arasında yürütülen liberal politikalar neticesinde dış ticaret hacminin artış gösterdiği ancak ithalatın daha fazla olduğu yani 1929'a kadar dış ticaret dengesinin ithalat lehine olduğu görülmektedir. Bu nedenle ihracatın ithalatı karşılama oranı 1929 yılına kadar dalgalı bir seyir (yaklaşık %60-80 arasında) izlemektedir. Devletçi ekonomik uygulamaların başladığı 1930 yılından itibaren (özellikle ithalatta olmak üzere), dış ticaret hacminde önemli miktarda düşüş dikkati çekmekte ve bu düşüşün 1938 yılına kadar sürdüğü görülmektedir. Bununla birlikte 1930 yılından sonra ihracatın ithalatı karşılama oranındaki artışın Türkiye'nin, Osmanlı gümrük tarifelerinin 5 yıl süreyle uygulama yükümlülüğünden kurtulması ve ithal ikameci dış ticaret politikasına yönelmesi sebebiyle gerçekleştiği tahmin edilmektedir (Eğilmez, 2018: 139).

Tablo 4.4. 1923-1938 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri

Yıllar	İhracat (Değer) Export (Value)	Değişim Change (%)	İthalat (Değer) Import (Value)	Değişim Change (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer (Balance of Foreign Trade Value)	Dış Ticaret Hacmi Değer (Volume of Foreign Trade Value)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Proportion of Imports Covered By Exports) %
1923	50 790		86 872		- 36 082	137 662	58,5
1924	82 435	62,3	100 462	15,6	- 18 027	182 897	82,1
1925	102 700	24,6	128 953	28,4	- 26 253	231 653	79,6
1926	96 437	-6,1	121 411	-5,8	- 24 974	217 848	79,4
1927	80 749	-16,3	107 752	-11,3	- 27 003	188 501	74,9
1928	88 278	9,3	113 710	5,5	- 25 432	201 988	77,6
1929	74 827	-15,2	123 558	8,7	- 48 731	198 385	60,6
1930	71 380	-4,6	69 540	-43,7	1 840	140 920	102,6
1931	60 226	-15,6	59 935	-13,8	291	120 161	100,5
1932	47 972	-20,3	40 718	-32,1	7 254	88 690	117,8
1933	58 065	21,0	45 091	10,7	12 974	103 156	128,8
1934	73 007	25,7	68 761	52,5	4 246	141 768	106,2
1935	76 232	4,4	70 635	2,7	5 597	146 867	107,9
1936	93 670	22,9	73 619	4,2	20 051	167 289	127,2
1937	109 225	16,6	90 540	23,0	18 685	199 765	120,6
1938	115 019	5,3	118 899	31,3	- 3 880	233 918	96,7

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Atatürk'ün ölümü üzerine 11 Kasım 1938'de Büyük Millet Meclisi tarafından cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, aynı zamanda “sürekli başkan” olarak tek parti rejiminin devamını sağlamıştır. Aynı yıl (16 Aralık) yapılan kongrede “milli şef”¹⁰ unvanını alan İnönü, “tek parti, tek ulus, tek önder” sloganlarına uygun şekilde Atatürk Dönemi'nde yönetimin üst kademelerinde yer alan (başbakan ve bazı bakanlar dâhil) ve kendisine rakip olabilecekleri yönetimden uzaklaştırmıştır. Buna karşın Atatürk Dönemi'nde siyasetin dışında tutulmuş önemli isimleri (Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele) CHP delegeleri olarak 1939 seçimleri ile parlamentoya girmeleri sağlanmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonuna kadar herhangi bir muhalefet partisine müsaade edilmemiştir. Zaten kısa bir süre sonra savaşın patlak vermesi ve Türkiye'nin savaşın dışında kalmasının getirdiği zorluklar karşısında devletin, sadece siyasete değil ekonomi başta olmak üzere hayatın hemen her alanına daha şiddetli bir şekilde müdahalesi görülmüştür. Bu dönemde Ulusal Savunma Yasası ile hükümete, fiyatlar, piyasaya mal arzının denetimi ve madenlerde zorunlu emek kullanımı için yetki sağlanmıştır. Ayrıca 1925'te kaldırılan Aşar Vergisi bu dönemde (1943) “ayni vergi” biçiminde geri getirilmiştir (Ahmad, 2015: 88-89).

Karpat'a göre Atatürk'ün ölümüyle Cumhuriyet'in kuruluş devri tamamlanmış olmaktaydı. Bu nedenle sonraki dönemin, Cumhuriyet'i ve inkılaplarını toplumun temel görüşleri, duyguları ve istekleriyle bağdaştırmakla geçirileceği anlaşılmıştır. Karpat, İnönü devrinin, toplumun aşırı ideolojik bir ortamdan daha ılımlı, doğal ve topluma daha yakın bir hayat şekline geçişini ifade ettiğini ancak İnönü'nün bu ılımlılığı yanında laiklik ve kültür politikasında aşırı bazı hareketlerinin de söz konusu olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Karpat, İnönü devrinin 1945'e kadar olan ilk kısmının, İkinci Dünya Savaşı ve sebep olduğu bunalımlardan etkilendiğini, ikinci kısmın ise 1950'ye kadar olan yani çok partili demokrasiye geçiş mücadelesi içinde çalkalandığını ifade etmiştir (2015: 161-162).

¹⁰ Vatandaş (2016: 255-256)'ın belirttiğine göre, aslında 1938 yılına kadar, başta Mustafa Kemal olmak üzere, aralarında Fevzi Çakmak ve İsmet İnönü'nün de bulunduğu birçok “ileri gelen”e “şef” denilmiştir. Ancak bu sıfat 1938'den sonra sadece İsmet İnönü için kullanılmıştır. Bu iki dönem arasındaki farklılık “şef” kabul edilen kişilerin değişmesi veya sayılarıyla alakalı değildir. Farklılığın temelini “şef” unvanının gayesi oluşturmaktadır. Dolayısıyla “şef” ünvanının 1938'e kadar daha çok devlet büyükleri için kullanılan bir saygı ifadesi olmasına karşılık, 1938'den sonra totaliter bir siyasal sistemin gereğine uygun olarak kullanıldığı görülür. Vatandaş, şefliğin tercih edilen siyasal sistemin gereği olarak kullanılmasında Kadro ekibinin önemli payı olduğunu bildirmektedir. Böylece o dönem, Türkiye'de Kadro Dergisi etrafında toplanan ekip, “Kemalist ideolojiyi” inşa ederlerken, Şefliği de ideolojik bir temele kavuşturmuşlardır.

Bu dönemde dünyada meydana gelen gelişmeler, özellikle II. Dünya Savaşı, dış politikanın, ülkedeki iç siyaset, sosyal ve ekonomik olaylar üzerinde çok daha fazla etkili olmasına neden olmuştur. Zürcher (2016: 296-297), Türkiye Cumhuriyeti dış politikasının, 1923-1945 yılları arasında ihtiyatlı, gerçekçi ve Kurtuluş Savaşı ile kazanılan zaferin muhafazasına dönük olduğunu belirtmektedir. Bu dönemde yürütülen dış politika bakımından Lozan Anlaşması'nda halledilemeyen konular (Musul, Osmanlı borçları, boğazlar v.b.) gündemi uzun süre meşgul etmiştir. Gerek Kurtuluş Savaşı döneminde gerekse sonraki dönemde İngiltere, Fransa ve İtalya gibi Batılı ülkelerle Lozan'da halledilemeyen sorunlardan dolayı yaşanan gerilim Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmasına sebep olmuştur. Ancak bu durum İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla değişmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada oluşan Washington-Moskova eksenli iki kutuplu bölünme birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de siyasi ve ekonomik etkiler bırakmıştır. Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu dönemde Türkiye'nin Batı ile ilişkilerine bağlı olarak dış politikada hareket özgürlüğü sınırlanmış ve yeniliklere kapalı bir çerçeve niteliğine dönüşmüştür. Türkiye uzun bir süre iki süper gücün birbirlerine üstünlük sağlamak için bölgede oluşturdukları arenada askeri ve ekonomik yardımların azaltılması ya da durdurulması endişesiyle bölgede önemli bir aktör olmasına rağmen bölgesel nitelikteki ulusal çıkarlarını savunmada çekimser davranmak zorunda kaldığı gözlenmiştir (Sander, 1992: 23). İkinci Dünya Savaşı'ndan beri özellikle soğuk savaşın etkisiyle birlikte Türkiye, ABD'nin en yakın müttefiki olmuştur. Amerika'nın global politikalarında özel bir yere sahip olan Türkiye'nin ABD ile ilişkileri 1950'li yıllarda "altın yıllar" olarak nitelendirilmiştir (Çandar, 2001:169).

Böyle bir durumun oluşmasında yani Türkiye'nin ABD ve Batı ülkelerinin yanında yer almasında en önemli unsurun Sovyetler Birliği (SSCB)'nin yürütmüş olduğu Türkiye karşıtı politikalar olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere SSCB'nin, II. Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletler tarafında yer alması ve Türkiye'den toprak istemesi iki ülke ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. Bu dönemde Sovyetler Birliği önce süresi dolan 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı uzatmak istemedi. Bununla birlikte SSCB, yeni şartların oluştuğu gerekçesiyle Montreaux Antlaşması'yla çizilen sınırların değiştirilmesi ve kendi lehine yeni bir antlaşmanın

yapılmasını talep etti. SSCB'nin bu isteği bir anda savaş tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Sonuçta Sovyetler'in bu tutumuna karşı Türkiye Batı'ya (ABD ve müttefikleri) yakınlaşma zorunluluğu duymuştur. Truman Doktrini ve Marshall Planıyla birlikte Batı dünyası ile ilişkilerini geliştiren Türkiye, NATO üyeliği ile (1952) de güvenliğini garantiye almak istemiştir (Candeğer, 2018: 55).

Karpat, bu dönemin sonuna doğru Türkiye'yi şu şekilde resmetmektedir: *“Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı sonuna gelindiğinde, bir diktatörlüğü andıran sağcı bir bürokratik düzenin elinde maddi ve manevi yönden tükenmiş durumda olduğu”* görülmektedir. Bu dönemde Türkiye'de cumhurbaşkanının aynı zamanda Milli Şef olduğu ve Cumhuriyet Halk Partisi aracılığıyla iktidarı elinde tuttuğu bilinmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın, dünyada tek parti yönetimlerini ve sağcı diktatörlükleri itibarsızlaştırdığı, bununla beraber Türkiye'nin de manevi konumunu zayıflatmış ifade edilebilir. Bu nedenle ülkede demokratikleşmenin gerekliliğinin iktidar tarafından da kabul edildiği, 19 Mayıs 1945'te İsmet İnönü tarafından açıklanan ve demokratik bir rejim vaat eden deklarasyon ile belirginleşmiş, aynı yıl meclise sunulan toprak reformu ise belli ölçülerde muhalefete izin verilebileceğinin sinyalleri olarak görülmüştür (2010: 205).

Çok partili hayata geçiş dönemi olarak bilinen Türkiye'de 1945 ile 1950 arası dönem, otoriter bir rejimde siyasal iktidarı elinde tutanlar tarafından başlatılan ve dikkatlice denetlenen, herhangi bir siyasal şiddet olmaksızın anayasal düzen içerisinde gerçekleşen demokrasi reformu olarak (Özbudun, 2003: 23) kabul edilmektedir. Çok partili hayata geçişin yaşandığı bu dönemde gerçek anlamda demokratikleşme çabaları dikkat çekmektedir. Bu çabalar, demokrasinin gündelik sosyal ve ekonomik sorunlara çözümler üretmeye dönük tartışmaların ötesinde Türkiye'nin, siyasal rejiminin sorgulandığı ve demokrasinin uygulanmasına dair normların tartışılmaya başlanması nedeniyle ayrı bir öneme sahip olduğu söylenebilir (Can, 2015:199). Keyder (1989: 163), 1946'da çok partili meclis oluşturma kararının iktidardaki ittifakı ikiye böldüğünü, meclisin gerçek bir tartışma toplumuna dönüştüğünü belirtmektedir. Keyder, ne zaman ki iktidardaki parti muhalefeti engellemeye çalışsa, muhalefet “millete gitme” hakkını kendinde görmüştür. Bu dönemle birlikte “millete gitmenin” yeni tür siyasi faaliyetin formülü olduğu yani meclisin meşruiyetini üstü örtülü biçimde

reddederek halkın iradesini sadece kendilerinin temsil ettiklerini belirtmenin yolu olduğu görülür.

Türkiye’de, Dünya Ekonomik Buhranı’ndan sonra, özellikle 1930-1939 yılları arasında iktisat politikaları bakımından, iki belirleyici etken söz konusudur. Bunlar; “korumacılık” ve “devletçilik”tir. Bununla birlikte bu dönemin ilk sanayileşme dönemi olarak da adlandırıldığı görülür (Boratav, 2007: 59). Yine ilk devletçi ve planlı dönem (1931-1938) olarak kabul edilen bu zamanda Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (1934-1938) hazırlanmıştır (Türkkan, 2016: 59). Buna bağlı olarak Türkiye ekonomisi, 1930-1946 arasındaki yıllarda, dışa açık büyüme kavramına verdiğimiz bütün anlamlarda dış dünyaya kapalı kalmıştır. Büyük Dünya Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı’nın getirdiği koşullar, Türk hükümetlerinin bu konudaki bilinçli tercihleri kadar etkili olmuştur. Ancak savaşın bitişini izleyerek ortaya çıkan dış ve iç koşullar, Türkiye’nin dışa açılması için baskıları gün yüzüne çıkarmıştır (Kazgan, 1988: 258).

Türkkan (2016: 62)’a göre II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’nin tarafsızlık politikası ve güçlü ordu bulundurma zorunluluğu nedeniyle asker sayısı 120 binden 1,5 milyona çıkarılmış, savunmanın bütçedeki payı %30’dan %50’ye çıkarılmıştır. Ayrıca devletin ekonomik hayata çok yönlü ve kuralsız müdahaleleri görülmüştür. Bu kapsamda Milli Koruma Kanunu çıkarılarak devlet müdahalesinin kapsamı genişletilmiştir. Bu müdahaleler çerçevesinde fiyatları saptama, ürünlere el koyma, zorunlu çalıştırma, üreticilere ürünlerini devletin belirlemiş olduğu fiyattan satma zorunluluğu getirilmesine bağlı olarak fiyat kontrolleri, arz kısıtlamaları, gıda maddelerinde vesika uygulamaları ve karaborsanın yaygınlaşması söz konusu olmuştur.

Daha sonra karaborsa, istifçilik ve vurgunculuk parlamento gündemine getirilmiş, 1942’de parlamentodan çıkarılan “Varlık Vergisi Yasası” ile işadamları (özellikle gayri müslimler) ve büyük çiftlik sahiplerinden yani savaş sırasında servet biriktirenlerden ayrıca vergi alınması kararlaştırılmıştır. Kitleleri yatıştırmaya dönük bu vergi uygulaması, devleti yönetenler ile aslında servetlerinin çoğunu yine otokratik yönetime borçlu olan servet sahiplerinin arasını açmıştır (Ahmad, 2015: 90).

Savaş yıllarında iktidarı asıl zor durumda bırakan mal ve hizmet piyasalarındaki çok büyük kıtlıklar olmuştur. Devletin sanayi sektöründeki egemenliğine karşın,

tarımsal ürünler piyasasında etkin olamamsının bu piyasalarda devletle üreticinin karşı karşıya gelmesine neden olduğu belirtilmiştir (Tokgöz, 2001: 115). Bütün dünyayı olduğu gibi II. Dünya Savaşı'nın Türkiye'yi de ekonomik bakımdan etkilemesi sonucu aşağıdaki tablolarda da görüleceği üzere GSYH, büyüme hızı ve milli gelirde azalma meydana gelmiştir. İlaveten bu dönemde Türkiye'nin İMF ve Dünya Bankasına üyeliği gerçekleşmiştir (Eğilmez, 2018: 139).

Tablo 4.5'te görüldüğü gibi, 1939-1949 arası dönemde GSYİH değerleri oldukça istikrarsız görünümündedir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yürütülen tarafsızlık ve savaşa her an hazırlıklı olmanın getirmiş olduğu maliyetler ekonomiye yansımıştır. Üst üste üç yıl küçülmenin yaşandığı bu dönem Türkiye ekonomisi için ender zamanlardan biridir. Ancak savaş sonrası siyasi bakımdan oluşan olumlu hava ekonomik göstergelere yansımıştır. 1946 yılında büyüme hızının oldukça yüksek (%32) olduğu dikkatleri çekmektedir.

Tablo 4.5. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1939-1949)

Yıllar/Year	Cari fiyatlarla GSYH /In current prices			Sabit fiyatlarla GSYH /in constant prices	
	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
1939	2 066	8,8	1 589	9 139	6,9
1940	2 410	16,7	1 854	8 702	-4,8
1941	3 000	24,5	2 308	7 800	-10,4
1942	6 204	106,8	4 772	8 230	5,5
1943	9 240	48,9	7 108	7 424	-9,8
1944	6 692	-27,6	5 148	7 047	-5,1
1945	5 477	-18,2	4 213	5 970	-15,3
1946	6 876	25,5	3 677	7 885	32,1
1947	7 562	10,0	2 701	8 212	4,1
1948	9 513	-	3 397	37 133	-
1949	9 072	-4,6	3 240	35 282	-5,0

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Tablo 4.6. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1939-1949)

Yıllar / Year	Yıl ortası nüfus / Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/ Value TL	Büyüme hızı/ Growth rate %	Değer/ Value \$	Değer/ Value TL	Büyüme hızı/ Growth rate %
1939	17 429	118	5,7	91	522	3,9
1940	17 728	135	14,7	104	488	-6,4
1941	17 952	167	23,1	128	433	-11,4
1942	18 143	341	104,7	262	452	4,4
1943	18 337	502	47,4	386	404	-10,8
1944	18 532	360	-28,3	277	379	-6,1
1945	18 729	292	-19,0	224	318	-16,2
1946	19 074	358	22,8	191	411	29,2
1947	19 493	385	7,6	137	418	1,9
1948	19 922	478	-	170	1 864	-
1949	20 359	446	-6,7	159	1 733	-7,0

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Tablo 4.7 ise Türkiye'nin 1939-1949 arası dış ticaret istatistiklerini göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi 1941 yılından itibaren ihracatta artış görülmektedir. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı 1947 yılına kadar %100'ün üzerindedir. Ayrıca dış ticaret hacminde genel olarak bir artış görülmekle birlikte 1947 yılından itibaren dış ticaret dengesinin eksi (-) görünümde olduğu yani ithalatın önemli oranda artış gösterdiği belirlenmiştir.

Tablo 4.7. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1939-1949)

Yıllar	İhracat (Değer) Export (Value)	Değişim Change (%)	İthalat (Değer) Import (Value)	Değişim Change (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer (Balance of Foreign Trade Value)	Dış Ticaret Hacmi Değer (Volume of Foreign Trade Value)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Proportion of Imports Covered By Exports) %
1939	99 647	-13,4	92 498	-22,2	7 149	192 145	107,7
1940	80 904	-18,8	50 035	-45,9	30 869	130 939	161,7
1941	91 056	12,5	55 349	10,6	35 707	146 405	164,5
1942	126 115	38,5	112 879	103,9	13 236	238 994	111,7
1943	196 734	56,0	155 340	37,6	41 394	352 074	126,6
1944	177 952	-9,5	126 230	-18,7	51 722	304 182	141,0
1945	168 264	-5,4	96 969	-23,2	71 295	265 233	173,5
1946	214 580	27,5	118 889	22,6	95 691	333 469	180,5
1947	223 301	4,1	244 644	105,8	- 21 343	467 945	91,3
1948	196 799	-11,9	275 053	12,4	- 78 254	471 852	71,5
1949	247 825	25,9	290 220	5,5	- 42 395	538 045	85,4

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Aşağıdaki tabloda (Tablo 4.6) kişi başına düşen GSYİH değerlerinde 1946 yılı dışında önemli bir artış olmadığı, bununla beraber 1942 ve 1947 yılları hariç olmak üzere ekonomik küçülmenin gerçekleştiği görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, II. Dünya Savaşı'nın etkisinin 1939-1945 yılları arasında savaşın etkisi tüm dünyada

olduğu gibi Türkiye’de de hissedilmiş olmasıdır. Bu dönemde ekonomik sıkıntı ve darboğazın etkisi 1946 yılına kadar sürmüş, daha sonra toparlanma sürecine girdiği görülmüştür. 1946 yılında elde edilen büyüme oranları dikkat çekici olmakla birlikte bu oranların aynı şekilde devam etmediği görülmektedir.

Genel anlamda bu dönemin (İnönü Dönemi olarak da adlandırılabilir), özellikle ekonomik bakımdan Türkiye’yi sistem değiştirmeye zorlayacak kadar etkilediği kabul edilebilir. Bu dönemde Karpaz (2015: 164)’ın da belirttiği gibi Türkiye’yi çok köklü olarak etkileyen siyasi rejimin ve CHP’nin içten zayıflamasının asıl sebebi olarak ekonomik durum gösterilebilir.

Bu kapsamda Dünyada II. Dünya Savaşı’ndan sonra bir yenilenme ve yeni bir düzen kurma çalışmaları sürerken, bu değişimin Türkiye’de özellikle de yönetenler tarafından çok fazla dikkate alınmadığı siyasi, sosyal ve iktisadi anlamda beklentilere cevap veremediği düşünülmektedir. Taşkın (2009: 456), 1940’lı yıllarda, ciddi iktisadi dönüşüm projesi olmayan Kemalist rejimin, dünya sistemi karşısında yenilgiye uğramaya başladığını ve özerkliğini yitirdiğini belirtmektedir. Taşkın, eylemsizlik olarak nitelediği, iktidarın Savaş Dönemi’nde dünyadaki gelişmelere karşın sessiz olma durumunun farklı toplum kesimlerini yeni arayışlara ve taleplere yönlendirdiğini belirterek Kemalist rejimin, bu taleplere yanıt verecek reformcu esnekliğe artık sahip olamadığı için, toplumsal özerkliğini hızla yitirdiğini ve DP’nin iktidara gelişini bizzat kendisinin hızlandırmış olduğunu vurgulamaktadır.

Kahraman’a göre 1950 seçimlerinin Türkiye’de ordu-bürokrasi ve aydınlardan oluşan siyasal merkezin beklemediği ancak seçime katılan kitlelerin beklediği bir sonuç ortaya çıkmıştır. Demokrat Partinin (DP) başarısından ziyade zaferi olarak algılanan bu sonucun, Türkiye’ye siyasal ve demokratik bir devrim yaşattığı ve siyasal yapıyı köklü bir şekilde değiştirdiği kabul edilmektedir. Bu değişiklik kendisini, demokrasi kavramının yerleşmesi, çok partili, adil, eşit oy ilkesine göre ve yargı denetiminde bir seçimin yapılmasında göstermiştir (Kahraman, 2012: 157). Mardin, Demokrat Parti’nin bir eşraf partisi olmaktan çok, kırsal kitlelerin ve onların başında bulunanların kuvvetle destekleyeceklerini düşündüğü bir politik ideoloji ile başarıya ulaşacağını uman bir parti olduğunu aktarmaktadır (Mardin, 2000: 95).

Cumhuriyet tarihinde Demokrat Partinin kazandığı ve Cumhuriyet Halk Partisinin kaybettiği 1950 seçimleri birçok açıdan önemli görülmektedir. Öncelikle 1950 seçimleri, Osmanlı da dâhil olmak üzere Türkiye'nin, barışçı yolla yani seçim yoluyla iktidar değişikliğini yaşadığı ender zamanlardan biri olarak kabul edilebilir. Türk siyasal hayatında 1950 seçimlerinin önemi, Karpat tarafından şu şekilde dile getirilmektedir: *“1950 seçimleri ne yönden değerlendirilirse değerlendirilsin olağanüstü bir siyasal gelişmeydi. Her şeyden evvel, sıradan insanlar anayasanın öngördüğü şekilde iktidara kimin geçeceğine karar veren nihai merci haline geldi. İkinci olarak; bürokratlara ve uzmanlara dayanan ve ordu tarafından desteklenen elitist bir düzen yerini barışçı yollardan tam anlamıyla sivil bir yönetime bıraktı. Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi boyunca ilk kez yaşanan bir gelişmeydi bu. DP'nin seçim zaferi Mithat Paşa'nın 1876 Anayasası'yla başlayan demokratikleşme ve sivillerin üstün hale gelişi sürecinin sonucuydu. Bu süreç 1950'de tamamen meyve verdi. Ancak sadece kısa bir süre için...”* (Karpat, 2010: 235).

Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nden çıkış tarihi olan 1946 ile 1960 darbesinin yaşandığı yaklaşık 15 yıllık dönem hem siyasi hem de ekonomik gelişmelerin yaşandığı önemli bir zaman dilimi olarak görülmektedir. Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında dış yardımların alındığı, tarım ile birlikte madencilik ve alt yapı yatırımlarına hız verildiği bu dönemde yabancı yatırımların da teşvik edildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca (1947'de) İMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü ile (1952'de) NATO'ya üyelik aynı zaman dilimine rastlamaktadır. Bu gelişmelerle birlikte Türkiye'nin yeni yapısıyla siyasi ve ekonomik açıdan kapitalist dünya sistemine eklemlenme sürecine girdiği kabul edilmektedir (Atılğan, 2012: 282-283).

Siyasi olduğu kadar iktisadi bakımdan da Menderes Dönemi olarak bilinen 1950-1960 arasının, araştırmacılar tarafından tartışmalara ve farklı değerlendirmelere konu olduğu ifade edilebilir. Öncesinde şunu belirtelim ki, Kazgan'ın da dile getirdiği gibi, Türkiye'nin 1930'un bunalımlı döneminde cılız bir sanayileşme gerçekleştirebildiği, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle 1940'lı yıllarda da ciddi bir gelişim gösteremediği görülür. 1950'li yıllarda ise değişen siyasi yapıyla beraber ekonominin “dışa açılması” beklenen sonucu gösterememiştir. 1950'li yıllar ancak tarımın ve alt yapının geliştirildiği dönem olarak kalmıştır (Kazgan, 1988: 24).

Tokgöz (2002: 175) de, Menderes Dönemi'nin ekonomi politikalarıyla ilgili olarak bazı bilgiler vermiştir. Tokgöz'ün belirttiğine göre 1946-50 arasında Anti-devletçi görüşlerle halk kitlelerini sürükleyen DP, iktidar olduktan sonra ilk hükümet programında “iktisadi ve mali görüşlerimizin esası bir taraftan devlet müdahalelerini asgariye indirmek, diğer taraftan iktisadi sahada devlet sektörünü mümkün olduğu kadar daraltmak ve buna mukabil emniyet vermek suretiyle hususi teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek diye ifade olunabilir” ifadelerine yer verilmiştir. Tokgöz, Kore Savaşı gibi dünyadaki gelişmelere paralel olarak Menderes hükümetinin, Batılı dostların isteği ve tarım ürünlerinde yaşanan fiyat artışlarını göz önünde bulundurarak bir iktisat politikası belirlediğini aktarmıştır. Bu yeni iktisat politikasının üç temel hedefi vardı. Bunlardan birincisi tarım sektörüne öncelik vermek, ikinci olarak sanayileşmeyi özel sektöre bırakmak ve son olarak dış ticarete liberalizasyona gitmektir.

Denilebilir ki; Demokrat Parti Dönemi'nin başlarında, tarım sektörünün desteklenmesi, sanayileşmenin özel sektöre bırakılması ve dış ticarete liberalizasyona gidilmesi ekonomik politikaların temel ilkeleri olarak görülmektedir. 1950-1953 yılları arasında tarımda makineleşme ve iklim koşullarına bağlı olarak üretim artışının ihracatı artırması toplumda ekonomik bir ferahlatma yaratmış, büyüme ise %10 gibi yüksek oranda gerçekleşmiştir. Çiftçilere sağlanan ucuz kredilerin, Et ve Balık Kurumunun kurulması ile hayvancılığa sağlanan desteklerin kırsalda zengin çiftçi ya da toprak ağası gibi kavramları ortaya çıkardığı, dolayısıyla bu kesimlerin uzun yıllar Demokrat Parti ve onun devamı kabul edilen partilerin destekçisi olduğu kabul edilmektedir (Serdaroğlu, 2001: 201).

Yukarıda belirtilen teşvik, destek ve dış yardımların da katkılarıyla 1950'li yılların başlarında ekonominin önemli mesafe aldığı, büyüme hızında ve milli gelirde hatırı sayılır gelişme yaşandığı ayrıca dış ticaret hacminde önemli artışların kaydedildiği (Tablo-8,9,10) görülmektedir. Ancak, 1950'lerin ortalarındaki döviz bunalımının, Demokrat Parti tarafından yürütülen tarıma dayalı iktisadi kalkınma modeli denemesinin sonu olmuştur. Döviz bunalımının yarattığı darlık ve kıtlıklar neticesinde ithalatın önemli miktarda azalması, zorunlu olarak ithal ikamesi politikalarına dönüşün yolunu açmıştır. Dış kredi arayışında olan Demokrat Parti hükümetlerine sunulan ön

koşulda büyük bir devalüasyonun talep edilmesi, IMF ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgüt (OEEC) ile anlaşmanın 1957 seçimlerinin sonuna ertelenmesine yol açmıştır. 1958 istikrar programı ile doların değeri Türk lirası karşısında 2,80'den 9 liraya yükselirken, ithalat ve ihracatta yapılan düzenlemeler, fiyat denetimlerini kaldırılması, kamu iktisadi kuruluşlarına yapılan zam ve dış borçların yeniden yapılandırılması, dış ödemeler dengesini düzeltmiş, enflasyonu düşürmüş fakat ekonomiyi ciddi bir durgunluğa sürüklemiştir. Bu durgunluğun 1960 darbesi nedeniyle bir süre daha (1961 yılına kadar) devam ettiği görülmektedir (Pamuk, 2012: 232-233).

Boratav tarafından açıklandığına göre, aslında ekonomik açıdan, dış ticarete korumacılığın gevşetilmesi ve ithalatta miktar kotalarının sınırlandırılması yani liberasyona geçişin 1946 yılında başladığı kabul edilebilir. Bu başlangıç uygulamalarının 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidar olduğu dönemde yeni ithalat rejimi ile daha ileri bir aşamaya götürüldüğü ifade edilmektedir. Daha sonraki üç yıllık bir sürede Türkiye'nin, gümrük tarifeleri dışındaki koruma önlemlerini büyük ölçüde kaldırdığı bir dış ticaret politikası izlediği belirtilmektedir. Bu politikanın aynı zamanda Türkiye'nin uluslararası kapitalist üst örgütlere üyelik süreci ile birlikte gerçekleştiği söylenebilir. Örneğin; Türkiye'nin IMF, Dünya Bankası, Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü ve NATO'ya üyeliği bu döneme rastlamaktadır. Boratav, 1954-1961 arası dönemi, savaş sonu genişleme konjonktürünün ve liberal dış ticaret politikalarının sona erdiği bir dönem olarak aktarmaktadır. Bu dönemde ekonominin görece bir durgunluk içinde dalgalanmalara tabi olduğu, ihracat mallarına yönelik talepteki düşme ve dış kaynakların belli bir düzeyi aşmaması nedeniyle meydana gelen dış tıkanmaya tepki olarak ithalat sınırlamalarına gidildiği bir zaman dilimi olarak dikkatleri çektiği kaydedilmiştir (Boratav, 2007: 100, 107).

Pamuk (2012: 234), Demokrat Parti yıllarının, Tek Parti Dönemi'ne kıyasla dış dünyaya açık ve tarım ağırlıklı bir stratejinin uygulandığı ancak sürdürülemediği bir dönem olduğunu belirtmektedir. Pamuk bu dönemde kırsal nüfusun ve tarım üreticilerinin beklentilerine yanıt verilirken aceleci davranıldığını, böylece ekonomiye ait dengelerin göz ardı edildiğini dile getirerek, yine de tarıma traktörün girişi, yeni toprakların üretime açılışı, gelirlerin artışı, karayollarının yapımının, bu dönemde kentleşmeyi ve ülke ölçeğinde hareketlenmeyi beraberinde getirmiştir. Kırsal kesimde başlatılan ve kentlerde devam edilen popülist politikaların, ülke nüfusunun çoğunluğunu

oluşturan küçük ve orta ölçekli mülk sahipleri ile üreticiler tarafından olumlu karşılandığı kaydedilmiştir. Pamuk, bundan ötürü Demokrat Parti ve Menderes Dönemi'nin, sadece kırsal nüfus ve tarımsal üreticiler arasında değil, onların kentlerde yaşayan çocukları ve torunları tarafından da “altın yıllar” olarak hatırlandığını vurgulamaktadır.

Eğilmez (2018:143) ise, Türkiye'nin Demokrat Parti iktidarı ile birlikte yeniden liberal politikalara dönüş hamlesi yaptığını vurgulamaktadır. Bunun sonucu olarak bu dönemde, yabancı sermayenin Türkiye'de faaliyette bulunabilmesi ve ekonomik kalkınmaya katkı yapabilmesi için Petrol Kanunu ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu'nun çıkarıldığı görülmektedir. Buna karşılık örneğin sanayide ikame politikasının uygulanması dönemin farklı yaklaşımı olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 4.8'de 1950-1959 arasında gerçekleşen GSYİH değerlerine göre 1954 yılı hariç olmak üzere bu dönemde sürekli ve artan bir büyüme hızı yakalanmıştır. Çok partili döneme geçiş ile birlikte, Demokrat Parti'nin (DP) ülkede yarattığı heyecan ve uluslararası konjonktürün uygun olmasının (Türkkan, 2016: 70), bu dönemde ekonomik rakamlara yansıdığı söylenebilir. Özellikle 1950'li yılların başlarında gerçekleşen büyüme rakamlarının yüksek olması dikkatleri çekmiştir. Büyüme hızı, ülkedeki ekonomik kriz ve enflasyon rakamlarındaki yüksek artışlar nedeniyle 1954 yılında gerilese de sonraki yıllarda büyümenin devam ettiği görülmektedir.

Tablo 4.8. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1950-1959)

	Cari fiyatlarla GSYH /In current prices			Sabit fiyatlarla GSYH /in constant prices	
Yıllar/Year	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
1950	9 715	7,1	3 469	38 598	9,4
1951	11 668	20,1	4 167	43 536	12,8
1952	13 421	15,0	4 793	48 739	12,0
1953	15 638	16,5	5 585	54 210	11,2
1954	15 959	2,1	5 700	52 655	-2,9
1955	19 191	20,3	6 854	56 912	8,1
1956	22 144	15,4	7 909	58 763	3,3
1957	29 449	33,0	10 518	63 417	7,9
1958	35 146	19,3	12 552	66 308	4,6
1959	43 923	25,0	15 687	69 373	4,6

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Aşağıdaki tablo (Tablo-9)'da görüldüğü üzere Türkiye'de kişi başına düşen GSYİH değerlerinin, 1950-1959 arasında önemli oranda arttığı görülmektedir. 1954 yılına kadar oldukça yüksek olan oranlar 1954 yılında gerilemesine rağmen sonraki yıllarda tekrar artış göstermiştir. 1950 yılında kişi başına düşen GSYİH değeri 166 USD iken, bu değer 1959 yılında 583 USD olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin 1954 yılı ile başlayan ekonomik durumuyla ilgili olarak Şahin (2007: 133)'in açıklamaları şöyle ifade edilebilir: Türkiye ekonomisinin 1954'e kadar, elverişli iç ve dış şartların bir araya gelmesi sayesinde ekonomide küçümsenmeyecek nicel gelişmelerin elde edildiği yapısal değişimlerin sağlandığı görülmektedir. Ancak, 1954'den itibaren Türkiye ekonomisi, üretim artışındaki yavaşlama, büyüyen dış ödeme açıkları yani döviz darboğazı ve yüksek enflasyonla birlikte bunalıma girmiştir.

Tablo 4.9. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1950-1959)

Yıllar/ Year	Yıl ortası nüfus /Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/ Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %	Değer/ Value USD	Değer/ Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %
1950	20 807	467	4,8	166	1 855	7,1
1951	21 351	546	17,0	195	2 039	9,9
1952	21 952	611	11,9	218	2 220	8,9
1953	22 569	693	13,3	247	2 402	8,2
1954	23 204	688	-0,7	245	2 269	-5,5
1955	23 857	804	17,0	286	2 385	5,1
1956	24 540	906	12,6	322	2 404	0,8
1957	25 250	1 166	28,7	415	2 511	4,5
1958	25 981	1 353	16,0	481	2 552	1,6
1959	26 733	1 643	21,5	583	2 595	1,7

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Tablo 4.10' da ise, Menderes Dönemi olarak da bilinen 1950-1959 arası dönemde dış ticaret hacminin önemli oranda arttığı görülmektedir. Önceki dönemde başlayan ihracatın ithalatı karşılama oranı tabloda görüldüğü gibi dönem boyunca %100'den düşük olmuştur. Dış ticaret üzerinde özellikle ilk dönem (1954'e kadar), 1948'de başlayan Marshall Planı, NATO üyeliği ve daha sonra meydana gelen, Kore Savaşı'nın önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Bu dönem güvenlik açısından nispeten rahat olan Türkiye'de iyimser havanın oluştuğu, bu durumun ekonomik verilere yansıdığı gözlenmiştir.

Tablo 4.10. Dış Ticaret İstatistikleri (1950-1959)

Yıllar	İhracat (Değer) Export (Value)	Değişim Change (%)	İthalat (Değer) İmport (Value)	Değişim Change (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer (Balance of Foreign Trade Value)	Dış Ticaret Hacmi Değer (Volume of Foreign Trade Value)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Proportion of İmports Covered By Exports) %
1950	263 424	6,3	285 664	-1,6	- 22 240	549 088	92,2
1951	314 082	19,2	402 086	40,8	- 88 004	716 168	78,1
1952	362 914	15,5	555 920	38,3	- 193 006	918 834	65,3
1953	396 061	9,1	532 533	-4,2	- 136 472	928 594	74,4
1954	334 924	-15,4	478 359	-10,2	- 143 435	813 283	70,0
1955	313 346	-6,4	497 637	4,0	- 184 291	810 983	63,0
1956	304 990	-2,7	407 340	-18,1	- 102 350	712 330	74,9
1957	345 217	13,2	397 125	-2,5	- 51 908	742 342	86,9
1958	247 271	-28,4	315 098	-20,7	- 67 827	562 369	78,5
1959	353 799	43,1	469 982	49,2	- 116 183	823 781	75,3

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Siyasi açıdan ele alındığında 1950’de başlayan Menderes Dönemi, Türk siyasi tarihinin, Cumhuriyet’ten beri ilk defa CHP’siz yol almaya çalıştığı yıllar olarak görülebilir. Ancak resmi olmayan Ordu-CHP ittifakı (Karpas, 2010a: 282) bu gidişata sadece on yıl dayanabilmiştir.

Kitlelere öncelikle ekonomik vaatler sunarak iktidara gelen DP, kendisini çekişmelerin odağında bulmuştur. Başlangıçta ordu ile çok da ayrı düş(ün)meyen, hatta içindeki bir kısım farklı düşünenleri ayıklayan DP, zamanla kendisinin ordu karşıtı gibi gösterilmesine engel olamadı. Asıl sorun ise DP’nin, emekli memur ve subaylardan oluşan büyük kitlelerin katılımı ile güçlenmesi, CHP’nin giderek tüm toplumun temsilciliği vasfını kaybetmesi ile sonuçlanabilecek durumun ortaya çıkması ya da iktidarın dışında kalmayı hazmedememesidir (Karpas, 2010a: 282).

Yayman (2016: 277)’a göre, Türkiye 1950’li yıllarda çok partili hayata geçerken sadece siyasal düzeninde değişiklik yapmakla kalmamış, ilaveten dış politika tercihtinden kalkınma modeline, ulaşım siyasetinden sanayileşme stratejisine kadar geniş boyutlu bir değişim pratiğine imza atmıştır. Yayman, 1950’de verilen iktidarın 27 Mayıs müdahalesiyle “asker-bürokrasi-aydın” koalisyonu tarafından geri alınmasının bu değişim sürecini yavaşlatmaktan öteye bir işe yaramadığını belirtmektedir.

Temel gerekçeleri üzerinde tartışmaların günümüzde bile devam etmesi, aslında 1960 Askeri Darbesinin, Türk siyasal hayatı üzerindeki etkilerinin de uzun süre devam etmesinin sonucu olarak kabul edilebilir. Yapılan bir açıklamaya göre 27 Mayıs’ta bir

grup orta rütbeli asker tarafından gerçekleştirilen 1960 darbesinin, Türkiye’de 1946’dan beri devam eden ilk yaygın demokrasi tecrübesini nihayete erdirdiği (Özbudun, 2003: 35) görülmektedir.

Türk Silahlı Kuvvetlerinin gerçekleştirdiği bu darbe, asker tarafından belirtildiği gibi ilk ve son darbe olmamış, adeta darbelerin başlangıcı ve onları meşrulaştırıcı bir unsur olarak görülmüştür. Dolayısıyla bundan sonra neredeyse her on yılda bir darbelerin ve müdahalelerin gerçekleşmesiyle demokrasi ve insan hakları adına sıkıntılı süreçler yaşanmıştır. Buna rağmen darbenin gerekçelerinin asker tarafından makul şekilde izah edilmeye çalışılması ve bir nevi “demokrasinin kurtarılması” şeklinde gösterilmeye çalışılması ilginçtir. Ancak daha ilginç olan durum ise askerin dışında da bu alana ait yazında da benzer açıklamalara rastlanması olmuştur. Örneğin; Kongar (1998: 155-156), darbeyi “devletçi-seçkinci bir eylem” olarak niteledikten sonra, Özbudun’a dayanarak Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)’nin yönetime el koyma gerekçelerinin şu şekilde açıklanabileceğini belirtmektedir: i) Demokrat Partinin demokrasiden sapmış olması, ii) Demokrat Partinin kendi yandaşlarına değişik ve ayrıcalıklı işlem yaparak halkı ikiye bölmeye ve iii) Demokrat Partinin Atatürk devrimlerinden ödünler vermesidir. Böylece darbenin makul gerekçelere göre açıklanmaya çalışıldığı gözlenmiştir. Kongar’ın açıklamalarına aşağıda ayrıca yer verilmiştir.

Bununla birlikte darbe ile ilgili yapılan tartışmalarda, Türkiye’de ordunun işlevi, misyonu ve yönetim üzerindeki etkisi üzerinde de durulmuştur. Karpas tarafından da aktarıldığı gibi; tarihsel olarak ordu, Türkiye’deki en eski toplumsal kurumdur. Modernleşme öncesi dönemden kalan tek kurum olarak ordunun, özünü ve geleneklerini Orta Asya Türk mirasından, İslam’dan, Osmanlı’dan ve Cumhuriyet Dönemi deneyimlerinden aldığını ileri süren Karpas, Erkan-ı Erbaa olarak tabir edilen yani ordu, ulema, tüccar ve köylü arasında ordunun, en başta geleni olduğunu dile getirmektedir. 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı-Türk ideolojisinin yönlendirilmesinde, gelenek ve geçmişin değerlerini sürdürme anlamında ordu, fiziksel yeterlilik, siyasi sistemi yeniden düzenleyebilmek için gerekli teşkilat yapısı ve fikirlere sahiptir. Ayrıca siyasi kültürün ve devletin güç sembollerinin temsilcisi olarak ordu her zaman yönetim üzerinde etkin olmuştur. Karpas’a göre; Atatürk tarafından 1924 yılında çıkarılan kanunla subayların

siyasete müdahalesinin engellendiği ancak rejimle ve devletle olan ilişkisinin sürekli olduğu, ordunun siyasal değişim ve reformlarla olan kesintisiz bağı, devlet yapısındaki tarihi konumunun ve onun üzerine bina olunan geleneksel idare düzeninin sonucudur (Karpas, 2010a: 313-316).

Bu konuda Kongar’da benzer bilgileri paylaşmaktadır. Kongar, tarihi açıdan, Osmanlı İmparatorluğu’nda girilen hemen hemen bütün çağdaşlaşma eylemlerinin ya ordu tarafından başlatıldığını ya da ordu içinde uygulamaya konduğunu dile getirmektedir. Bunun iki nedeninden birincisinin; ordunun güçlü bir yönetici sınıf olarak ortaya çıkmış olan merkezi bürokrasi içinde önemli bir yer tutması, ikincisi ise İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik çöküşünün, Avrupa’nın askeri gücü karşısında gittikçe gerileyen bir ordu çerçevesinde algılanmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde, ordunun rolüne ilişkin Mustafa Kemal tarafından değişikliğe gidildiği, siyasal düzenin askerlerden arındırıldığı gözlenmektedir. Kendisine karşı güçlü bir muhalefetin askerlerden gelebileceğinden hareketle Atatürk, bir kısmı da eski dostlarından olan kişileri ordudaki görevlerinden ayrılmaya zorlamıştır. Bunlardan bir kısmı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasında bir araya gelince gereği yapılmış ve bastırılmıştır. Gerek Atatürk, gerekse İnönü, Kuruluş Savaşı önderlerinden oldukları için askeri bürokrasiyi kendi temsil ettikleri sivil bürokrasinin denetimine almakta sıkıntı yaşamamışlardır. Böylece sivil bürokrasi, askeri bürokrasi ve Cumhuriyet Halk Partisi ile birlikte “devletçi-seçkinci” cephenin oluştuğu ve bütün siyasi olaylara hakim olduğu kabul edilmektedir. Cumhuriyet sonrası askeri bürokrasinin ideolojisini, Batılılık, yenilikçilik (devrimcilik), laiklik ve meşruiyetçilik (anayasacılık) olmak üzere dört ilkenin oluşturduğu bilinmektedir. İşte Demokrat Parti iktidarının 1950 seçimleri ile iktidara gelmesi, Türk Silahlı Kuvvetleri açısından “Batılılık” ve “meşruiyet” temelinde olumlu olsa da “laiklik” ve “yenilikçilik” (devrimcilik) ilkelerine göre olumsuz biçimde değerlendirilmiştir. Orduda, “gelenekçi-liberal” cepheden destek alarak iktidara gelen Demokrat Partinin, Batı ile yoğun işbirliği yapmasına rağmen demokrasinin temel ilkelerine (karşıt grup ve görüşlerin yaşaması ve gelişmesi, temel hak ve özgürlükler v.b) saygılı davranmadığı kanaatinin hâkim olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Demokrat Partinin, Osmanlı’da olduğu gibi “Siyasal İslamı” ulus-devletin işleyiş mekanizmalarına geri getirmeye çalıştığı ve iktidarın gerek Türkiye’de gerekse Batıda, “sosyal refah devleti” yönünde gelişen toplumsal ve ekonomik oluşumları

görmezden geldiği düşüncesi askeri bürokrasiyi rahatsız etmekteydi. İşte bu temel nedenlerle “devletçi-seçkinciler” ulus-devleti Batı’daki gelişmelere uygun bir yapıya kavuşturmak amacıyla iktidara el koymuşlardır (Kongar, 1998: 650-651).

Bir başka husus ise darbe sonrası yaşanan gelişmelerin seyri ile ilgili tartışmalardır. Keyder (1989: 195), 1960 darbesinin kısa ömürlü olduğunu, bir buçuk yıl gibi bir sürede askerlerin anayasayı referandumla kabul ettirerek iktidarı sivillere devrettiklerine dikkat çekmektedir. Bu konuda Yalman (2002: 325-326)’da benzer görüşler ileri sürmektedir. Yalman’a göre 1950 seçimleri ile iktidarın değişimi Türkiye’de sınıf güçlerinin dengesinde bir değişiklik yaratmamışsa da, 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi, güçler dengesindeki bir değişim bağlamında, devlet ve (sivil) toplum ilişkisinin yeniden yapılandırılmasına zemin hazırlamıştır. Yalman, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez demokratik bir devlet olma umudunun, çok partili sisteme geçiş ile değil askeri bir darbe (27 Mayıs 1960) ile gerçekleşme ihtimali doğduğunu belirtmektedir. Darbeden sonra oluşturulan 1961 Anayasası, bazı sınırlar dâhilinde olsa da iktidar bloğunun dışında kalan toplumsal kesimlerin ekonomik ve siyasi örgütlenmelerine zemin hazırlaması demokratikleşme açısından önemli görülmektedir.

Bu konuda görüşlerini dile getirerek tartışmaya katılan Akşin (2018: 265)’de, 27 Mayıs’ın darbe olduğunu fakat aynı zamanda bir devrim olduğunu belirtmektedir. Akşin’e göre 27 Mayıs darbesi Türkiye’de Atatürk ve İnönü tarafından atılan demokrasi temellerini pekiştirmiştir. Akşin, sosyal devlet anlayışının, toplu sözleşme ve grev hakkının ve çoğulcu anlayış ile Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hakimler Kurulu, Devlet Planlama Teşkilatı, Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Cumhuriyet Senatosu gibi kurumların bu dönemde oluşturulduğuna dikkat çekmiş, bu kurumların önemli işlevler üstlendiğini vurgulamıştır.

Karpat’ın belirttiğine göre 27 Mayıs’ın arifesinde Menderes’in popülerliği çoktan düşüşe geçmişti. Özellikle hükümet tarafından muhalefeti bertaraf etme çabaları, üniversite öğrencilerinin gösterilerinin şiddetle bastırılması ve sert sıkıyönetim uygulamaları kamuoyunun Menderes’ten soğumasına ve ordu ile aydınlar arasında bir ittifak kurulmasına neden olmuştur. Karpat, halkın toplumsal adaletsizlik ve yozlaşmanın ardına saklanıp otoriterleşen rejimden korktuğunu belirterek CHP’yi çok tutmamasına rağmen özgürlüğün savunucusu olarak görmeye başladığını

vurgulamaktadır. Bu nedenle Karpat, ordunun toplamda üç saat içinde hükümeti devirmesinin ve herhangi bir direnişle karşılaşmaması, onun artık halk desteğinden büyük ölçüde yoksun duruma düşmesinin sonucu olduğunu kaydetmektedir. Sonuç olarak gelişen olaylar bir zamanlar hükümeti büyük bir oy farkıyla iktidara getiren halkın, hükümetin kendi beklentilerine cevap vermemesi durumunda ondan uzaklaşması ve bu gücün elinden alınmasına ses çıkarmaması şeklinde özetlenmektedir (Karpat, 2017: 266-267).

Öte yandan kimilerine göre 1960 sonrası dönem, burjuvazi ile birlikte işçi, köylü ve diğer sivil toplum gruplarının rahat bir şekilde örgütlendiği bir dönem olarak görülmektedir. Bu dönemde ideolojik siyasete ilk kez izin verildiği, özellikle sol eğilimli öğrenci ve işçi örgütlenmelerinin sağ siyaseti endişelendirmeye başlasa da Türkiye'nin aslında dış dünyanın daha çok farkına vardığı belirtilmektedir (Ahmad, 2015: 166). Buna karşılık kimileri de bu dönemi, sermaye gruplarının şekillendirdiğini ayrıca devlet müdahalesinin (beş yıllık kalkınma planları vasıtasıyla) çok fazla hissedildiğini belirtmişlerdir. Buna ilaveten devletin, 1971'e kadar sivil hareketlere kısmen göz yumduğu ancak 1971 İhtilali ile birlikte ipleri tekrar eline aldığı bir dönem olarak kabul edilmektedir (Atılğan, 2012: 290).

Sonuçta Türkiye "1960 İhtilali"nden sonra yeni bir anayasa (1961 Anayasası) ile siyasi ve sosyal yapıyı önemli ölçüde değiştirecek sürece girmiştir. 1960'lı yıllar genel olarak dünyada olduğu gibi özelde Türkiye'de de toplumsal olayların yaşandığı, darbe, öğrenci ve işçi eylemlerinin vuku bulduğu bir dönem olarak hatırlanmaktadır. Bu durum Eğilmez (2018: 146-147) tarafından 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamının Türkiye'de büyük ölçüde yanlış anlaşılmasından ve yorumlanmasından kaynaklandığı şeklinde açıklanmaktadır. Bunun sonucunda dünyada başlayan modanın etkisiyle Türkiye'de de üniversite olayları, sağcılık ve solculuk gibi faaliyetlerle toplumsal rahatsızlığın arttığı görülmüştür. Eğilmez, böylece 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamının 12 Mart 1971 darbesi ile rafa kaldırıldığını belirtmektedir.

Kazgan'a göre, ekonomik açıdan Cumhuriyet'in kuruluşundan kısa bir süre sonra sanayileşmeye çalışan Türkiye'nin, bu amacına uygun olarak yapılanması ve istenen sanayi hamlesini gerçekleştirebilmesi 1960'lı yıllardan sonra olmuştur. Bu dönemde Türkiye beş yıllık kalkınma planları ve ithal ikameci sanayi politikası yoluyla

sanayileşme sürecine girmiş, 1970 yılından sonra yarı mamul ve mamul ihracatına başlamıştır (Kazgan, 1988: 25).

Ancak, 1971’de yapılan askeri müdahale, aynı yıllardaki politik istikrarsızlık, 1973 Petrol Krizi ve 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı’nın dış dünyada yarattığı tepkiler politik ve siyasi olduğu kadar iktisadi kargaşayı da beraberinde getirmiştir (Türkkan, 2016: 73).

İktisadi açıdan bu döneme bakıldığında, Türkiye’de devletçilik ve sanayileşme bağlamında ilk olarak Tek Partili Dönem’de, 1930’larda uygulanmaya çalışılan planlamanın (Somel, 2009: 319), bu dönemde Beş Yıllık Kalkınma Planı ve Yıllık Programlar’a bağlandığı, ithal ikamesi tipi sanayileşme stratejisinin benimsendiği, müdahaleci devlet anlayışının arttığı görülür. Bu anlamda Kamu İktisadi Kuruluşlarının finansman sorunlarının çözümü için 1964 yılında Devlet Yatırım Bankası, Özel sektörün orta ve kısa vadeli ihtiyacını karşılamak için de Sınai Yatırım ve Kredi Bankası kurulmuştur (Parasız, 2011: 24).

Kılıçbay (1994: 191), kalkınma planlarının kabulü, İktisadi Planlama Teşkilatının kurulması, Beş Yıllık Kalkınma Planları’nın hazırlanması gibi devlet-ekonomi işbirliğinin gerçekleştiği dönem olarak 1960 sonrasını, Türkiye’de ekonomik anlamda yeni bir çağ olarak kabul etmektedir. Kılıçbay, bu dönemde uygulanmaya çalışılan planlı kalkınma modelinin Türk iktisat politikalarına bilimsellik, sistem ve düzen getirdiği ancak bunun belli bir ölçüde gerçekleşebildiğini aktarmaktadır. Bununla birlikte serbest piyasada sempatiyle karşılanmayan plan fikri ve planlama, siyasiler tarafından da politik gücün sınırlandırılması endişesiyle karşılanmış ve beklenen etkiyi gösterememiştir.

Tecer (2005: 15-16), 1963 yılı ile başlayan planlı dönemde izlenen sanayileşme politikalarının, Cumhuriyetin önceki dönemlerinden ayırıcı özelliklerinin olduğunu belirtmektedir. Belirtilen özelliklerden bazıları şunlardır:

i) İlkece, ekonomik kalkınmanın planlar çerçevesinde gerçekleştirilmesi yaklaşımının benimsenmesi, aynı zamanda bir önceki dönem karşılaşılan sorunların kaynağının plansız kalkınma çabalarında yattığının tespiti olarak görülmüştür.

ii) Planların 5'er yıllık olarak hazırlandığı ancak her plan döneminde 15 yıllık bir perspektif içinde uzun dönemli hedef ve stratejilerin belirlendiği görülmüştür.

iii) Planlarda karma ekonomi modeli benimsenerek “devlet ve özel teşebbüsün çıkarlarının çatışmadığı aksine yan yana çalışıp birbirlerini tamamladıkları bir sistem” olarak tanımlanmıştır.

iv) Sanayileşme kalkınmanın sürükleyici gücü olarak kabul edildiğinden, sanayi sektöründeki gelişmelere özel önem verilmiştir.

Aktan (2002: 66) ise, yeni oluşturulan Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan 5 yıllık kalkınma planları sayesinde, ithal ikamesine dayanan sanayileşme politikası uygulamaları ile önce enflasyonun düşürüldüğünü ve iyi bir büyüme sağlandığını ancak 1960'ların sonunda ticaret ve cari işlemler dengelerindeki açıklardan dolayı döviz sıkıntısı yaşandığını belirtmektedir. Aktan, oluşan sıkıntı nedeniyle Türkiye'nin 1970 yılında IMF'ye tekrar başvurmak durumunda kaldığını, uygulanan stabilizasyon programı çerçevesinde Türk lirasının (dolar kuru 9.00TL'den 14.00TL'ye yükseltilerek) devalüe edildiğini aktarmaktadır.

Bununla birlikte Türkiye'nin 1960 ve 1970'li yıllarda bölgesel nitelikte dışa açılmasını sağlayan, Türkiye üzerinde ekonomik ve siyasal etkisi olan üç anlaşmadan bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi; Avrupa Ekonomik Topluluğu ile 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması'dır. İkinci olarak 1964 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında imzalanan Bölgesel İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'dür (1986'dan sonra Ekonomik İşbirliği Örgütü olarak adlandırılmıştır). Son olarak daha sınırlı bir işbirliğini öngören ve din kökenli olarak kabul edilen ancak üyelerinin Orta Doğu, Yakın Doğu, Kuzey ve Batı Afrika ile Uzak Doğu'ya kadar yayıldığı İslam Konferansı'dır (Kazgan, 1988: 303-304).

Tablo 4.11'de 1960-70 arasında GSYİH değerleri ile büyüme hızına bakıldığında; sürekli bir büyüme hızı dikkati çekmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu değerlerin elde edilmesinde Beş Yıllık Kalkınma Planları'nın etkili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 4.11. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1960-1970)

	Cari fiyatlarla GSYH /In current prices			Sabit fiyatlarla GSYH /in constant prices	
Yıllar/Year	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
1960	46 977	7,0	9 932	71 391	2,9
1961	49 827	6,1	5 512	72 619	1,7
1962	57 876	16,2	6 402	77 030	6,1
1963	66 910	15,6	7 402	84 291	9,4
1964	71 477	6,8	7 872	87 782	4,1
1965	76 440	6,9	8 419	90 078	2,6
1966	90 776	18,8	9 997	100 629	11,7
1967	101 185	11,5	11 144	105 159	4,5
1968	163 515	-	18 008	31 425 049	-
1969	182 760	11,8	20 128	32 707 548	4,1
1970	205 567	12,5	18 825	33 765 132	3,2

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Tablo 4.12’de, 1960 ile 1970 yılları arasında gerçekleşen kişi başına GSYİH değerlerinden de anlaşılacağı üzere planlı ekonomi döneminde yürütülen sıkı ekonomi politikaları ve kalkınma planlarının etkisiyle büyüme oranlarında az ama sürekli ve istikrarlı bir artış söz konusu olmuştur.

Tablo 4.12. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1960-1970)

Yıllar/ Year	Yıl ortası nüfus /Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/ Value TL	Büyüme hızı/ Growth rate %	Değer/ Value \$	Değer/Value TL	Büyüme hızı/ Growth rate %
1960	27 506	1 708	3,9	359	2 595	0,0
1961	28 227	1 765	3,3	194	2 572	-0,9
1962	28 931	2 000	13,3	220	2 662	3,5
1963	29 652	2 256	12,8	249	2 842	6,8
1964	30 391	2 352	4,2	258	2 888	1,6
1965	31 149	2 454	4,3	271	2 892	0,1
1966	31 936	2 843	15,8	315	3 151	9,0
1967	32 750	3 090	8,7	341	3 211	1,9
1968	33 585	4 869	-	536	935 687	-
1969	34 442	5 306	9,0	584	949 641	1,5
1970	35 321	5 820	9,7	533	955 951	0,7

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Tablo 4.13’de görülen Türkiye’deki 1960-1970 yılları arasında gerçekleşen dış ticaret değerlerine göre, 1964 yılı hariç tutulursa dış ticaret hacmi sürekli artmıştır. Ancak bu dönemde, ihracatın ithalatı karşılama oranları ise daha düşük kalmıştır.

Tablo 4.13. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1960-1970)

Yıllar	İhracat (Değer) Export (Value)	Değişim Change (%)	İthalat (Değer) Import (Value)	Değişim Change (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer (Balance of Foreign Trade Value)	Dış Ticaret Hacmi Değer (Volume of Foreign Trade Value)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Proportion of Imports Covered By Exports) %
1960	320 731	-9,3	468 186	-0,4	- 147 455	788 917	68,5
1961	346 740	8,1	507 205	8,3	- 160 465	853 945	68,4
1962	381 197	9,9	619 447	22,1	- 238 250	1 000 644	61,5
1963	368 087	-3,4	687 616	11,0	- 319 529	1 055 703	53,5
1964	410 771	11,6	537 229	-21,9	- 126 458	948 000	76,5
1965	463 738	12,9	571 953	6,5	- 108 215	1 035 691	81,1
1966	490 508	5,8	718 269	25,6	- 227 761	1 208 777	68,3
1967	522 334	6,5	684 669	-4,7	- 162 335	1 207 003	76,3
1968	496 419	-5,0	763 659	11,5	- 267 240	1 260 078	65,0
1969	536 834	8,1	801 236	4,9	- 264 403	1 338 070	67,0
1970	588 476	9,6	947 604	18,3	- 359 128	1 536 081	62,1

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Türkiye 1970'lere doğru siyasi açıdan çalkantılı günler geçirmiştir. Bu dönem içerisinde ise en sıkıntılı yıl olarak 1969 yılı kayıtlara geçmiştir. Daha çok Fransa'daki öğrenci olaylarından etkilendiği düşünülen öğrenci hareketleri ve işçi eylemleri en önemli toplumsal olaylar olarak gösterilmiştir. Birçok farklı grubun boy gösterdiği üniversitelerde bildiri dağıtmaktan üniversitelerin işgaline kadar varan eylemler özellikle de işbaşındaki hükümet açısından sorun teşkil etmekteydi. Hükümet gerekli tedbirleri almamakla ve ülkeyi kaosa sürüklemekle suçlanırken 27 Mayıs'a giden süreç sanki tekrar yaşanmaktaydı. 1970'te de olayların yatışmaması, zaten kendi içinde gruplaşmaların olduğu ve darbe planlarının yapıldığı bilinen ordu içindeki rahatsızlığı gün yüzüne vurmuş ve hükümet dışında birçok kesim tarafından askerin devreye girmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. 27 Mayıs 1960'ta Menderes hükümetine karşı yapılan darbe henüz hafızalarda iken Türk Silahlı Kuvvetleri, 12 Mart 1971 tarihinde Demirel hükümetine muhtıra vererek Türkiye siyasetine bir kez daha müdahale etmiştir (Önal, 2016: 89-109).

12 Mart 1971 Muhtırası'na giden süreç Özbudun tarafından da, benzer şekilde açıklanmaktadır. Özbudun'a göre, 1965 ve 1969 seçimlerinde Süleyman Demirel liderliğinde Adalaet Partisi (AP)'nin hükümet olmakla birlikte giderek kötüleşen siyasi ortamla baş edememiştir. İlaveten kısmen 1961 Anayasası'nın sağladığı liberal ortamın aşırı sağ ve sol gruplar tarafından istismar edilerek öğrenci ve işçi eylemleri, cinayetler, banka soygunları, bombalamalar yoluyla ülkeyi kaos ortamına sürüklemiştir. Bunlara ordu içindeki grupların komplo faaliyetleri de eklenince, AP hükümetini istifaya

zorlayan ve radikal bir askeri darbenin önüne geçmek amacıyla TSK'nin en üst kademesindeki komutanlar tarafından muhtıra verilmiştir (Özbudun, 2003: 38).

12 Mart 1971 Muhtırası ile askerlerin isteği üç maddede özetlenmiştir (Ertem, 2018: 658; Bozkurt, 2018: 220-221; Önal, 2016: 91-92):

1. Parlamento ve hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatı ile yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

2. Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çevrelerin, partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilecek, mevcut anarşik durumu giderecek ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılâp kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilmediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu, Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır.

Asker tarafından Cumhurbaşkanı, Cumhuriyet Senatosu Başkanı ve Millet Meclisi Başkanı'na verilen bu muhtıradan sonra Başbakan Süleyman Demirel, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a istifasını sunmuştur. Yaklaşık üç buçuk yıl süren ve ordu gözetiminde kurulan sırasıyla Nihat Erim, Ferit Melen ve Naim Talu hükümetlerinden sonra, 1974 yılında seçimle işbaşına gelen Bülent Ecevit (CHP) ve Necmettin Erbakan (MSP) koalisyonu, yönetimi devralmıştır. Özbudun (2003: 39), 1971 askeri darbesinin, 1973 sonbaharında yapılan parlamento seçimleriyle son bulduğunu, bu süreçte askerlerin doğrudan doğruya hükümeti devralmak yerine perde arkasından idare etmeyi seçerek bir nevi yarım darbe yaptıklarını ifade etmiştir.

Görüldüğü gibi, beklentilerin aksine, 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında, Türkiye'nin iç siyaseti durulmamış aksine karışıklık, kaos ve kargaşa devam etmiştir

(Schick ve Tonak, 1987: 372-373). Siyasi istikrarsızlık ve koalisyonlar dönemi olarak bilinen bu dönemde ülkedeki huzur ve güven ortamı kaybolmuş, sağ-sol çatışmaları, gençlik hareketleri ve işçi eylemleri ile ülkede tam bir terör havası estirilmiştir. Siyasi manevralar, seçimler ve yeniden oluşturulan koalisyonlar, gergin ve sıkıntılı ortamı düzeltmeye yetmemiştir (Ahmad, 177-213).

Ecevit'in Başbakan, Erbakan'ın ise Başbakan Yardımcısı olduğu koalisyon döneminde yaşanan sıkıntılar içinde 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Hareketi'nin yeri ve önemi daha başkadır. Çünkü başlangıcı daha önceki yıllara dayandığı gibi Kıbrıs meselesi günümüzde de önemini devam ettirmektedir. Aydın ve Taşkın (2018: 258-259), 1974 yılında koalisyon hükümetinde sıkıntıların arttığı bir dönemde Kıbrıs'ta önemli gelişmelerin yaşandığını ve bu gelişmeler sonucunda Türkiye'nin Kıbrıs'a hareket düzenlemek durumunda kaldığını belirtmiştir. Aydın ve Taşkın'a göre, bu dönemde Yunanistan'daki cunta yönetiminin desteğiyle Kıbrıs'ı tamamen Yunanistan'a bağlamak isteyen EOKA örgütünün liderliğinde 1 Temmuz 1974'te Kıbrıs hükümetine darbe yapılarak Makarios yönetimi devrilmiş, Nikos Sampson başkanlığında bir darbe idaresi kurulmuştur. Bu durum Kıbrıs'ta yeni gelişmelerin habercisi olmuştur. Türkiye Kıbrıs'taki gelişmelere sessiz kalmayarak 1959 Zürih Antlaşması (Kıbrıs Cumhuriyeti Kuruluş Antlaşması) gereği kendisi gibi garantör ülke olan Britanya'yı müdahaleye çağırmış fakat bu davet reddedilmiştir. Böylece Türkiye'ye müdahale hakkı doğmuştur. Türkiye 20 Temmuz 1974 tarihinde ilk müdahaleyi gerçekleştirmiş, 22 Temmuz'da geçici ateşkes ilan edilmiştir. Yapılan görüşmeler sonuç vermeyince Türkiye 14 Ağustos'ta tekrar adaya çıkarma yaparak nihai sonucu elde etmiştir. Ancak bu durum başta BAD olmak üzere Batı tarafından Türkiye'ye birçok konuda ambargo uygulanması sürecini başlatmıştır.

1970'li yılların Türkiye iç ve dış siyasetinde meydana gelen sıkıntılara bağlı olarak ekonomik problemlerin önemli derecede arttığı kabul edilmektedir. Bu sıkıntıdan en çok da ekonominin etkilendiği kabul edilmektedir. Bu yıllarda dünyada meydana gelen petrol krizi ile birlikte, Kıbrıs Barış Harekâtı, işçi grevleri, öğrenci olayları, döviz darboğazı ve hükümet krizleri Türkiye ekonomisini iflasın eşiğine getirdiği kaydedilmiştir. Bu nedenle 1975-80 arası dönemde fiyatların önemli oranda arttığı,

büyüme hızının ise düştüğü, 1977 yılında %3 olan büyüme hızının 1980 yılında eksi (-) %2,8 olduğu görülmektedir (Demir, 1997: 178).

Şahin tarafından da ifade edildiği gibi, Türkiye 1970’li yıllarda beş seçim ve buna bağlı olarak beş zayıf koalisyon hükümetleri dönemi yaşamıştır. Bu nedenle ciddi bir istikrar programına ihtiyaç duyduğu bu dönemde siyasi iradenin oluşamadığı görülmektedir. Bu durum özellikle 1977 yılından itibaren Türkiye’nin, dış borç yükümlülüklerini yerine getirememesine ve sermaye girişinin durmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak 1977-1980 yılları arasında fiyatlar genel düzeyi yükselmiş büyüme ise negatif gerçekleşmiştir (Koçyiğit, 2003: 499). Böylece Türkiye ekonomisindeki 1977-1978 yılından itibaren ağırlaşan bunalımın, ekonomik ve sosyal hayatın her alanında etkisini gösterdiği (Şahin, 2007: 187) belirtilmektedir.

Bu dönemde dış ödemeler dengesindeki bozukluk ve sürekli artan fiyatlar genel seviyesine bağlı olarak ülke ekonomisinin stagflasyon ile karşı karşıya kaldığı görülür. Ayrıca üretimin azalmasına karşılık dış ticaret açığı sürekli artmıştır. Fiyat denetimlerinin varlığına rağmen kıtlık ve karaborsanın önlenemiyor olması, halkın geçim sıkıntısı yaşamasına sebep olmuştur. Bu durumdan ne sermaye sahipleri ne de işçi sınıfları memnun değildi. Böyle bir ortamda, 1979 yılında yapılan ara seçimlerde Ecevit hükümetinin yenilmesi ve Demirel’in azınlık hükümeti kurması sonucunda Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığına Turgut Özal’ın atanması 24 Ocak Kararlarına giden süreci hazırlamıştır (Ünal, 2015: 241).

Tablo 4.14’de GSYH değerlerine göre Türkiye’de bu dönemin büyüme hızının sürekli ve istikrarlı olmadığı, dalgalı bir seyir izlediği söylenebilir. Bazı yıllarda büyüme hızının yüksek olmasına rağmen enflasyonun yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca 1973 ve 1978 Dünya Krizlerinin etkisi Türkiye’de de hissedilmiştir.

Tablo 4.14. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1971-1982)

Yıllar/Year	Cari fiyatlarla GSYH /In current prices			Sabit fiyatlarla GSYH /in constant prices	
	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
1971	255 061	24,1	16 847	35 644 700	5,6
1972	304 862	19,5	21 319	38 291 639	7,4
1973	383 471	25,8	26 854	39 540 780	3,3
1974	520 009	35,6	36 985	41 752 876	5,6
1975	674 130	29,6	46 300	44 748 268	7,2
1976	856 952	27,1	52 996	49 429 503	10,5
1977	1 096 485	28,0	60 613	51 113 351	3,4
1978	1 632 392	48,9	66 277	51 881 586	1,5
1979	2 850 590	74,6	80 960	51 557 767	-0,6
1980	5 230 618	83,5	67 457	50 295 991	-2,4
1981	7 901 027	51,1	70 419	52 738 671	4,9
1982	10 492 186	32,8	63 485	54 617 937	3,6

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Tablo 4.15, Türkiye'nin en çalkantılı dönemlerinden birinde (1971-1982) kişi başına düşen GSYİH değerlerini göstermektedir. Dünyadaki krizlerin ardından Türkiye'de 12 Eylül İhtilali'nin olması, bu arada 24 Ocak Kararlarının alındığı dönem olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu açıdan 1978-1980 arası değerlerin düşüklüğü dikkati çekmektedir.

Tablo 4.15. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1971-1982)

Yıllar/ Year	Yıl ortası nüfus /Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/ Value TL	Büyüme hızı/ Growth rate %	Değer/ Value USD	Değer/ Value TL	Büyüme hızı/ Growth rate %
1971	36 215	7 043	21,0	465	984 252	3,0
1972	37 132	8 210	16,6	574	1 031 230	4,8
1973	38 072	10 072	22,7	705	1 038 579	0,7
1974	39 036	13 321	32,3	948	1 069 599	3,0
1975	40 078	16 820	26,3	1 155	1 116 530	4,4
1976	40 915	20 945	24,5	1 295	1 208 102	8,2
1977	41 768	26 252	25,3	1 451	1 223 744	1,3
1978	42 640	38 283	45,8	1 554	1 216 735	-0,6
1979	43 530	65 486	71,1	1 860	1 184 419	-2,7
1980	44 438	117 706	79,7	1 518	1 131 824	-4,4
1981	45 540	173 496	47,4	1 546	1 158 074	2,3
1982	46 688	224 730	29,5	1 360	1 169 850	1,0

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Tablo 4.16, Türkiye’de çalkantılı bir dönemdeki dış ticaret değerlerini göstermektedir. Bu dönemde dış ticaret hacminin sürekli artış göstermesine rağmen ihracatın ithalatı karşılama oranları oldukça düşüktür. Bu oran kimi yıllar için %30’a kadar gerilemiştir. Ayrıca 1981 ve 1982 yıllarında ihracatta da önemli artış kaydedilmiştir.

Tablo 4.16. Türkiye Dış Ticaret İstatistikleri (1971-1982)

Yıllar	İhracat	Değişim (%)	İthalat (Değer)	Değişim (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer	Dış Ticaret Hacmi Değer	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı
1971	676 602	15,0	1 170 840	23,6	- 494 239	1 847 442	57,8
1972	884 969	30,8	1 562 550	33,5	- 677 581	2 447 519	56,6
1973	1 317 083	48,8	2 086 216	33,5	- 769 133	3 403 299	63,1
1974	1 532 182	16,3	3 777 501	81,1	-2 245 319	5 309 683	40,6
1975	1 401 075	-8,6	4 738 558	25,4	-3 337 483	6 139 633	29,6
1976	1 960 214	39,9	5 128 647	8,2	-3 168 433	7 088 862	38,2
1977	1 753 026	-10,6	5 796 278	13,0	-4 043 252	7 549 304	30,2
1978	2 288 163	30,5	4 599 025	-20,7	-2 310 862	6 887 187	49,8
1979	2 261 195	-1,2	5 069 432	10,2	-2 808 236	7 330 627	44,6
1980	2 910 122	28,7	7 909 364	56,0	-4 999 242	10 819 486	36,8
1981	4 702 934	61,6	8 933 374	12,9	-4 230 439	13 636 308	52,6
1982	5 745 973	22,2	8 842 665	-1,0	-3 096 692	14 588 639	65,0

Kaynak: TÜİK, <http://www.tuik.gov.tr>

Türkiye’de 1980 sonrasında politik kültürün değiştiği kabul edilmektedir. Bu dönemde politik akımların devlete muhalefetten ziyade birbirlerini kabul ederek yine birbirlerine muhalefete başladıkları görülmektedir. Ayrıca tartışmaların odağında artık sistem değil yönetim biçimi olduğu göze çarpmaktadır. Politik kültürde dava kavgalarının yerini uzlaşma ve hoşgörü alırken, projelerde politik düzen ütopyalarından vazgeçilerek, bu kültürün insan-doğa ilişkisinin, insan-insana ilişkisinin yeniden düşünülmesine doğru zenginleştiği belirtilmektedir (Göle, 2000: 425).

1980 sonrasında “Soğuk Savaş”ın da sona ermesiyle birlikte Türkiye’nin yeni düzene dâhil olmak isteği ve bu düzenin yürütücüsü olarak kabul edilen ABD ile birlikte hareket etmeyi tercih ettiği söylenebilir. Bunun en önemli sebebinin, dönemde ABD ve AB önderliğinde Batının dünya hâkimiyetinin belirginlik kazanması ve dünya devletlerinin başat güçlerin müdahalesine daha açık hale gelmesi olarak gösterilmektedir (Uslu, 2003: 183). Dolayısıyla Türkiye’nin 1980’lerde başlayan dünya

piyasalarıyla bütünleşme isteğinin ve buna bağlı olarak iktisadi dönüşümünün günümüze kadar etkisini gösterdiği söylenebilir (Güngen, 2006: 331).

12 Eylül 1980 İhtilali'ndan sonra 1983 yılında yapılan seçimlerden birinci parti olarak çıkan ANAP, Turgut Özal liderliğinde Türkiye'de değişim ve dönüşümü başlatmıştır. 1987 yılında da yine ANAP, tek başına iktidar olacak çoğunluğu elde etmiş bu sürede 24 Ocak Kararları'na uygun ekonomi politikaları izlenmiştir.

Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinden bir süre sonra 1991 yılından itibaren Türkiye'de yine koalisyonlar dönemi başlamıştır. 2002 yılına kadar sürecek olan koalisyonlar döneminde siyasi olduğu kadar ekonomik açıdan da krizlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde IMF ve Dünya Bankası destekli ekonomi programları hayata geçirilmeye çalışılmış ancak hem koalisyon hükümetlerini oluşturan partilerin uyumsuzlukları hem de bölgesel ve dünyadaki genel siyasi çalkantılar uygulanan bu programların başarılı olmasını engellemiştir. 2002 yılından itibaren yeni kurulan AK Parti tek başına iktidar olmanın vermiş olduğu avantajla önceki dönem kabul edilen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)'ni etkili bir şekilde uygulamış ve kısa sürede olumlu hava piyasalara yansımıştır.

4.2.2. 24 Ocak Kararları: Türkiye'de Liberal Ekonominin Miladı

Kılıçbay (1984: 173), 24 Ocak 1980 tarihinin önemini belirtirken, bu tarihte alınan kararlar bakımından Türkiye ekonomisinin yeni bir döneme girdiğini vurgulamıştır. Kılıçbay'ın belirttiğine göre özetle 24 Ocak Kararları; Türkiye'de ekonomik sorunlara ve onun çözüm yollarına yeni yaklaşım tarzlarının geliştirildiği bir dönemin başlangıcıdır. Ayrıca 24 Ocak 1980, Türk ekonomi modelinin bir anlamda “revizyonu” döneminin başı sayılmaktadır.

24 Ocak 1980 Kararları'na değinmeden önce kısaca 1970'lerden başlayarak dünyadaki değişimi ve “Yeni Sağ” anlayışın yerleşmesini hatırlayacak olursak; bu dönemde başlayan değişim ve dönüşümlerin uzun süre üzerinde tartışılmakla beraber dünyanın birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerinde uygulama alanı bulduğunu görebiliriz.

Daha önce (II. bölüm) geniş bir şekilde aktarıldığı üzere “Yeni Sağ” olgusunun ekonomik, sosyal, politik ve yönetsel boyutlarıyla yeniden yapılanma ve dönüşüm sürecinin genel hatlarını oluşturduğu kabul edilmektedir. Keynezyen ekonomi politikalarının 1929 Dünya Ekonomi Buhranı sonrasında ülkelerin ekonomik kararlarında etkili olmaya başladığı ve bu durumun II. Dünya Savaşı’nda hız kazandığı görülmektedir. Ancak 1970’li yıllarda kapitalist sistemin tıkanığı ve Keynezyen politikaların sorgulanmaya başladığı da bir gerçektir. Çözüm arayışları bu politikaların bir sonucu olarak görülen refah devleti uygulamalarının terk edilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda gelişmiş Batı ülkelerinde iktidara gelen muhafazakâr partilerin uyguladıkları özelleştirme başta olmak üzere kamu alanının küçültülmesine dönük politikalar, sadece ekonomide değil aynı zamanda toplumsal açıdan da yenilenme olarak görülmektedir. Bu süreçte öncelikle kapitalizmin yeni koşullara göre “Yeni Sağ” anlayışını bir çıkış yolu olarak gördüğü belirtilmektedir. Ayrıca ekonomide devlet müdahalesini reddeden bu dönüşümcü anlayışın süreci yine devlet üzerinden yürütmeye çalıştığı kaydedilmektedir. Gelişmiş ülkelerin bu politikalarının, sistemin içine çekilmek istenen ve Batı’ya olan bağımlılıklarından dolayı gelişmekte olan ülkelere sirayet etmesi fazla gecikmemiştir. Bu süreç ülkeden ülkeye göre değişse de genellikle kredi kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Gelişmekte olan ülkelere muhafazakâr söylemlerin desteklenmesi, yeni sağ olgusunun yerleştirilmeye çalışılması için serbest piyasa, devletin küçültülmesi ancak işlevsel olması, ekonomik ve yapısal dönüşüm gibi yeni liberal anahtar kavramların ön plana çıkarılması bu durumun kanıtı olarak kabul edilmiştir (Haydaroğlu ve Tatlısu, 2016: 65-66).

Bilindiği gibi İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir uluslararası sistem kurulmuştur. Bu sistemde yeni gelişen ülkelerle karşılıklı etkileşimin, refah anlayış çerçevesinde ve “dışa açık büyüme” olgusu kapsamında yansıdığı belirtilmektedir. Bu bağlamda önemli karar merkezlerince idealleştirilen bu yeni anlayışın 24 Ocak 1980 Kararları ile Türkiye’de de uygulanmaya çalışıldığı iddia edilmektedir. Ancak bu kararların alındığı zaman, Batı ülkelerinde ve yeni gelişen birçok ülkede yoğun bunalımların yaşandığı bir dönem olduğu hatırlatılmaktadır (Kazgan, 1988: 22).

Türkiye’de böyle bunalımlı bir dönem olan 1979’un son günlerinde başbakanlık müsteşarlığı görevini yürüten Turgut Özal’a, Başbakan Demirel tarafından, yeni

ekonomik istikrar programı hazırlama yetkisi verildi. Özal'ın bu göreve gelmeden önce özel holding yöneticiliği yapmış olması ve Dünya Bankası bağlantıları sayesinde ulusal ve uluslararası sermaye çevreleri tarafından da tanınan birisi olması dikkat çekicidir. Sonuçta Özal tarafından hazırlanan, serbest piyasa ve sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesine dayanan bu program kabul edilerek 24 Ocak 1980 yılında yürürlüğe girmiştir (Sevinç, 2012: 59). Kepenek (1990: 187)' e göre; esasen 1977-78 yıllarında alınan kararlılık önlemlerinin yetersizliği ve ekonomik bunalımın yoğunlaşması üzerine hükümet tarafından alınan ve bir nevi “istikrar tedbirleri” olarak görülen 24 Ocak Kararları, sonraki süreçte yeni öğelerle tamamlanmış ve kalıcı bir niteliğe bürünerek uzun dönemli ekonomi politikasına dönüşmüştür.

Böylece Türk ekonomisinde yapısal bir değişikliğin başlangıcını temsil eden 24 Ocak Kararları'nın (Seyidoğlu, 2009:180), ithal ikameci dış ticaret politikalarının terk edilerek ihracata dönük yeni politikaların uygulanmasını sağladığı söylenebilir. Buna bağlı olarak özellikle gümrük vergilerinin önemli oranda düşürülmesinin dış ticaretin seyrini değiştirdiği görülmüştür.

Güler (2005: 16) tarafından da belirtildiği gibi, 24 Ocak Kararları'nın ve ondan önce (1979) Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Türkiye arasında imzalanan stand-by anlaşmasının devletin ekonomik anlamda köklü yön değiştirmesine sebep olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de meydana gelen bu değişikliğin, dünya genelinde liberalizasyon, az gelişmiş ülkelerde “dünya ile bütünleşme” ve “ihracata dönük sanayileşme” hedefleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Aynı şekilde Şahin'de, Türkiye'nin 24 Ocak 1980 İstikrar Programı ile dünyadaki yeni küreselleşme akımına katıldığını belirtmektedir. Şahin, bundan sonra özellikle dış ekonomik ilişkilerin adım adım liberalleştirildiğini, dış ticaret, döviz ve sermaye ile ilgili reformlara bağlı olarak hem yabancı sermayeyi çekmeye başladığı hem de yerli firmaların dışarıda rahatlıkla yatırım yapabildiğini belirtmektedir (Şahin, 2007: 242-243).

Buna ilaveten, Türkiye'nin 1980 öncesi yaşadığı %80 oranındaki enflasyon, dış ödeme güçlükleri, dış ticarete ortaya çıkan yaklaşık 3 milyar dolarlık açık ve uluslararası düzeydeki durgunluk içinde enflasyonun yarattığı bunalımdan çıkış yolu

olarak 24 Ocak Kararları'nın uygulamaya konduğu dile getirilmektedir (Tecer, 2005: 81).

Bu amaçla 24 Ocak 1980 Kararları'nın, ekonomide geriye gidişi durdurmak, enflasyonu düşürmek ve devletin ekonomideki rolünü azaltmak gibi amaçlarla hazırlandığı belirtilmektedir. Böylece ticaret ve döviz kuru politikası, yerli fiyat politikası ve kurumsal reformlarla ekonomiye yön verilmesinin hedeflendiği (Koçyiğit, 2003: 500) söylenebilir.

Dış ticarete ithal ikameci sanayileşmenin yerine ihracata dayalı sanayileşme stratejisini esas alan 24 Ocak 1980 İstikrar Programı'nın, birçok piyasada olduğu gibi para ve döviz piyasalarında da fiyat kontrollerini azaltıcı düzenlemeler içerdiği görülmektedir. Bu anlamda döviz kuru sisteminde önemli değişikliğe gidilerek sabit kur sisteminden esnek kur sistemine geçilmiştir. Ayrıca kredi ve mevduat faizlerine yönelik tavan uygulamasına son verilerek finansal sisteme derinlik kazandırmanın amaçlandığı belirtilmektedir (Orhan ve Erdoğan, 2007: 355-356).

Boratav (2003: 148-149) tarafından, neo-liberal modelin yansıması olarak gösterilen 24 Ocak Kararları, Türkiye'ye has orijinal bir paket olmayıp, IMF'nin dış tıkanma koşulları altında bunalan pek çok az gelişmiş ülkeye empoze ettiği standart istikrar politikası ile daha ziyade Dünya Bankası tarafından geliştirilen tipik bir yapısal uyum programının tüm unsurlarını içerdiği dile getirilmektedir. Boratav, bu programın, 1988 yılının sonuna kadar ana çizgisiyle iktisat politikalarına damgasını vurduğunu, zaman içinde yeni öğelerin eklenmesiyle zenginleştirildiğini dile getirmektedir.

Ayrıca yine Boratav tarafından, 24 Ocak Kararları ile yürütülen programın, 1923-1929 ile 1946-1953 yılları arasında yürütülen programlarla ana hatlar bakımından paralellikler olduğu vurgulanmıştır. Bununla beraber programın kambiyo politikası, ithalat rejimi, ihracata öncelik verilmesi, fiyat kontrollerinin ve temel mallardaki sübvansiyonların kaldırılması, iç talebin daraltılması gibi makroekonomik politikalarla ekonomiye damgasını vurduğu kabul edilmektedir (Boratav, 2007: 149).

24 Ocak Kararları ile ilgili olarak Tecer (2005: 81), 1980'lerde, IMF tarafından gelişmekte olan ülkelere yoğun bir biçimde önerilen ve esas olarak parasal bir takım önlemlerle ekonomiyi dışa açık bir ortamda istikrara kavuşturmayı hedeflediğini

vurgulamaktadır. Tecer, bu yeni politikanın, özünde serbest piyasa koşullarının ve özel teşebbüsün ekonomide egemen kılınması görüşüne dayandığına dikkat çekmektedir.

Ataay (2020: 227-228) ise, 24 Ocak Kararları'na bağlı olarak uygulanmak istenen ekonomik programın iki boyutu olduğunu belirtmektedir. Bunlar;

-Birincisi, dış borç krizi, döviz rezervinin tükenmesi, enflasyon gibi sorunları çözmek üzere alınan istikrar önlemleri, devalüasyon, faizlerin yükseltilmesi, KİT ürünlerine zam, tarımsal desteklerin azaltılması, tarım ürünlerinin fiyatlarının düşürülmesi, işçi memur ücretlerinin enflasyon karşısında eritilmesi (reel ücretler %30 geriletilmiştir), sendikal faaliyetlerin yasaklanması gibi önlemlerden oluşmaktaydı. Bu önlemler, işçi, memur, çiftçi, gibi dar gelirli kesimlerin refah seviyesini düşürmüş, ancak askeri dikta rejimi, bu kesimlerin ekonomik önlemleri protesto eylemlerini engellemiştir.

-Ekonomik programın ikinci boyutu ise yapısal reformlardan oluşmaktadır. Bu çerçevede, ülkedeki döviz gelirlerinin artırılması için, ihracata dönük sanayileşme politikalarının izlenmesi hedeflenmiştir. Ancak az gelişmiş bir ülke olarak Türkiye'nin, sermaye birikimi ve teknoloji düzeyinin düşüklüğünden ötürü sadece tekstil, gıda gibi emek-yoğun, düşük teknolojili sektörlerde rekabet gücüne sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu sektörlerde dünya piyasalarında rekabet gücüne sahip olmanın, ancak maliyetleri düşürmekten geçtiği, maliyetleri düşürmek için de işçi memur ücretlerinin düşürülmesi, tarım ürünlerinin fiyatlarının bastırılması, kamu hizmetlerinin daraltılması, vergilerin düşürülmesi gibi önlemlerin gerekli olduğu kabul edilmekteydi. Alınacak bu önlemlerin yine dar gelirli kesimlerin refah seviyesini sert bir şekilde düşüreceğinden, bu önlemlere destek amaçlı ihracatın teşvik edilmesine başlanmış fakat kısa süre sonra bu teşviklerin "hayali ihracat skandalları"na yol açtığı ortaya çıkmıştır.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Yurdakul ve Erdal (2003: 610) tarafından da belirtildiği gibi; 24 Ocak Kararları ile Türkiye yeni bir döneme adım atmıştır. Bu dönemin öne çıkan özelliklerini, ihracata dayalı kalkınma modelinin benimsenmesi, Türk ekonomisinin dışa açık hale getirilmesi ve serbest piyasa kurallarının bütün yönleriyle uygulanmaya çalışılması olarak özetlemek mümkündür.

4.2. Anavatan Partisi (Özal) Dönemi ve Değişim Sürecinin Başlaması

Türkiye'nin, Cumhuriyet Dönemi boyunca sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan yaşadığı önemli değişim-dönüşümlerin Özal zamanında gerçekleştiği ve bu tarihten itibaren yeni bir döneme girildiği sıkça dile getirilmektedir. Gerçekten de Turgut Özal, 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında iktidara gelmesine rağmen, Türk demokrasi tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Bunun en önemli nedenleri; izlemiş olduğu liberal politikaların yanı sıra o güne kadar kendi mecrasında yürütülen Kemalist modernleşme projesini değişimden geçirmesi ve dünyadaki ekonomi-politiği çok iyi analiz ederek Türkiye'nin geleceğine yön vermeye çalışmasıdır. Özal'ın öngörü ve kararlılığı sayesinde Türkiye'nin, yönetim üzerindeki bürokratik vesayetin aşındırılarak sivil toplum üzerindeki devlet baskısının azaltıldığı, insan hakları ve bireysel özgürlüklerin önünün açıldığı kabul edilmektedir. Bunlara ilaveten ekonomik açıdan da içine kapanmış bir ülkenin gelişen dünya kapitalizmine eklemlenme konusunda önemli adımlar attığı, Özal'ın bu anlamda Türkiye ekonomisine etkisinin 1980'ler ile sınırlı kalmadığı (Duman, 2018: 99; Özen, 2011: 121; Bozkurt, 2001; Pamuk, 2012: 272) söylenebilir.

4.2.1. Anavatan Partisi (Özal) Dönemi Siyasi ve Sosyal Değişim

1960 ve 1971 darbelerine giden süreçte olduğu gibi, 1970'lerin sonuna doğru Türkiye'de yeniden siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntılı günlerin yaşandığı ve siyasi karar alıcıların bu sıkıntıları çözmekte zorlandıkları kabul edilmektedir. Başka bir ifade ile Türkiye'de 1971 askeri darbesine yol açan siyasi ve sosyal durumun, daha büyük ve korkutucu boyutlarda olmak üzere 1975-1980 yılları arasında hâkim olduğu belirtilmektedir. Siyasal şiddet ve terörizmin giderek artması, özellikle 1978'den sonra silahlı saldırı, sabotaj, adam kaçıрма, banka soygunları, işyerlerinin işgali ve tahrip edilmesi gibi şiddet olaylarının 1980 askeri müdahalesinin doğrudan nedeni olduğu kabul edilmektedir (Özbudun, 2003: 40).

Ataay'ın da belirttiği gibi, “*Bayrak Harekatı*” olarak adlandırılan 12 Eylül darbesi, Genelkurmay Başkanı Org. Kenan Evren ve kuvvet komutanlarından oluşan cunta tarafından gerçekleştirilmişti. Darbenin gerekçeleri arasında, anarşi, terör, bölücülük, şeriat tehlikesinin büyümesi, siyasi kutuplaşma-çatışma, parlamenter

demokrasinin yozlaşması, ekonomik krize karşı alınan istikrar önlemlerinin ve yapısal reformların yürürlüğe konması gerekliliği yer almaktaydı (Ataay, 2020: 225).

Bu süreç kısaca şu şekilde de özetlenebilir: 12 Eylül sabahının erken saatlerinde okunan bildiri ile Türk Silahlı Kuvvetlerinin ülke yönetimine el koyduğu ilanıya birlikte, Türkiye’de parlamentonun dağıtıldığı, bakanlar kurulunun görevine son verildiği ve meclis üyelerinin dokunulmazlıklarına son verildiği duyurulmaktaydı. Bunu siyasi partilerin tümünün ve iki aşırı sendika konfederasyonunun kapatılması izledi. Yurt dışına çıkış yasağı ve olağanüstü halin ilan edilmesinden sonra Genelkurmay başkanı Orgeneral Kenan Evren başkanlığındaki Milli Güvenlik Konseyi (MGK) iktidarı devraldı. Kısa bir süre sonra MGK, görevi sadece kendisine tavsiyelerde bulunmak üzere emekli amiral Bülent Ulusu başkanlığında 27 üyeli bakanlar kurulunun atamasını gerçekleştirdi (Zürcher, 2016:401-402).

Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)’nin en üst kademesinden başlayarak, emir komuta zinciri şeklinde gerçekleştirilen 12 Eylül askeri darbesinin, yukarıda da açıklandığı üzere görünen bazı sebeplerinin dışında, darbeye neden olabilecek diğer etkenlerden de bahsedilmektedir. Ahmad (2015: 249-250), Türk ordusunun kendisini Cumhuriyet’in ve Kemalizm’in bekçisi olarak gördüğü sürece yeni bir darbe olasılığının her zaman var olacağını iddia etmektedir. Ahmad, bu düşüncenin oluşumunda orduyla birlikte nüfusun önemli bir bölümünün ve yönetimdeki seçkinlerin askeri yönetimin krizi çözmede yegâne yol olduğuna inanmasının önemli bir etken olduğunu belirtmektedir. Yani Ahmad’a göre, aslında Türkiye’de kriz dönemlerinde ordu bir nevi iktidarı ele geçirmek için davet edilir, ordu da görevi devralır. Bu konuda Evren’in farklı zamanlarda dile getirdiği ve darbeye gerekçe olarak sunduğu “*ülkenin huzur ve güvenini sağlamak, demokrasiyi kurmak ve Cumhuriyeti korumak üzere milletin ve Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK)’nin kararının sonucudur*” söylemleri (Türe, 2019) örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Kongar (1993: 204), Türkiye’de tanık olunan diğer askeri eylemler gibi 12 Eylül Harekâtı’nın da hem toplum tarafından “kırmızı balmumlu davetiye” ile çağrıldığını, hem de adeta “geliyorum diye bağırdığını iddia etmektedir. Kongar, 27 Aralık 1979 tarihinde dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren’in, Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’e verdiği “Uyarı Mektubu”nun darbenin ayak seslerine dair önemli bir işaret olduğunu belirtmektedir.

Ancak, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin birçok yönden diğer darbelerle (1960 ve 1971) ayrıştığı belirtilmektedir. Karpat, bu müdahalelerdeki değişimin Türkiye’yi yöneten koalisyon yapısındaki değişimin sonucu olduğunu vurgulamaktadır. Yani amaçlandığı üzere 1960 darbesi yapılan anayasa ve reformlar aracılığıyla ordunun CHP ile tekrar yakınlaşmasını sağlamış, ancak bu durum 1971 muhtırası sonrasında gerçekleşememiştir. Cumhuriyetin ve Kemalizmin yegâne bekçisi olan ordu, 1980 müdahalesini bizzat Genelkurmay Başkanlığı aracılığıyla saha komutanlarına danışarak ve önceden tüm ayrıntıları ile planlayarak gerçekleştirmiştir. Darbe sonrasında ise ordu, “devlet” ve hükümet arasındaki iş birliğinden, kurum ve kuruluşların yeniden tanzim edilmesine kadar önemli değişimlerin gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Diğer darbelerin aksine 12 Eylül, kamuoyunun da hesaba katıldığı, Kenan Evren liderliğinde toplumun hassasiyetlerinin, milli çıkarların önemsendiği görüntüsü verilerek halkın sempatisi kazanılmaya çalışılmış ve önemli ölçüde başarılı olunmuştur. Ayrıca diğer darbelerde var olan ordu ve siyasi parti, sosyal/bürokratik grup özdeşleşmesi 12 Eylül sonrasında göze çarpmamaktadır. Bu durum ordunun halkın geneli tarafından desteklenmesi bakımından avantaj olarak görülmüştür. İktidarın ağırlıklı olarak Milli Güvenlik Kurulunda (MGK) yoğunlaşması ile birlikte Atatürkçülük ve laiklik vurgusunun tekrar canlandırılarak ön plana çıkarılması, anayasanın bu çerçevede düzenlenmesi sağlanmıştır. Askeri yönetimin prestiji, ekonomik programların sıkı şekilde uygulanmaya başlanması ve 1981 yılından itibaren olumlu sonuçlar vermesiyle artmıştır (Karpat, 2010a: 297-303).

Bu konuda benzer düşünceleri paylaşan Ataay (2020: 227), 12 Eylül’ün görünen gerekçesinin, siyasi kutuplaşma ve şiddet olayları olsa da, asıl altta yatan sebebinin ekonomik kriz olduğunun altını çizmektedir. Ataay, Türkiye’nin, 1973 Petrol Krizinden itibaren ekonomide yine krize girdiğini, ancak I. MC hükümetinin, IMF ile anlaşma yapıp ekonomik istikrar önlemlerini uygulamak yerine kısa vadeli ve yüksek faizli borçlanma yoluyla, krizi erteleme yoluna gittiğini belirtmektedir. Ancak Türkiye’nin 1977 yılına gelindiğinde artık krizi erteleme imkanının olmadığını, II. MC ve CHP hükümetlerinin, IMF’nin koşullarını yumuşatmaya çalıştıkları için yeterli yabancı kredi bulamadıkları görülmektedir. En son AP azınlık hükümeti tarafından 24 Ocak Kararları ilan edilmiştir. Fakat AP hükümetinin bu kararları uygulayabilecek siyasi gücü olmadığını bu kararların ancak askeri dikta yönetimi tarafından uygulanabileceği ifade

edilmiştir. Ataay, yönetimi devralan askeri cuntanın en önemli gündeminin ekonomi olduğunu ve 24 Ocak Kararları'nın mimarı sayılan Turgut Özal'ın Başbakan Yardımcısı yapıldığını hatırlatmaktadır. Böylece kısa bir süre önce alınan bu kararların etkin bir şekilde yürütülmesi istenmiştir.

Dikkaya ve Üzümcü (2017: 292) de aynı konuya değinmişlerdir. Buna göre, askeri müdahalenin belki de en dikkat çekici yanı, müdahale sonrasında Türkiye'nin ekonomi ve dış ticaret politikalarının 24 Ocak Kararları çerçevesinde şekillendiği, ithal ikameci sanayileşme politikalarının terk edilerek dışa açık neo-liberal politikalara geçirilmesidir.

Türkiye'de 12 Eylül Askeri Darbesi'ni takip eden ve sancılı geçen yaklaşık iki yılın sonunda hazırlanan yeni anayasa ve Evren'in cumhurbaşkanlığı, yapılan referandum ile kabul edilmiş oldu (%91,4). Yapılan referandum ve kabul edilen bu anayasa Kenan Evren'in yürüttüğü tek taraflı bir kampanyanın neticesi idi. İdareyi elinde tutanlar başarılı olmak için Evren'in konuşmalarının eleştirilmesinin yasaklanması da dahil, gereken tüm tedbirleri almıştı. Bunun en önemli sebepleri olarak, öncelikle devlet elitlerinin (askerler ve bürokratlar) değerlerinin ve çıkarlarının korunması, bu nedenle güçlü bir başkanlık sistemi oluşturarak iktidarın uzun süre askerler tarafından kontrol edileceği öngörüsüdür. İkinci olarak, 1982 Anayasası ile siyasal partiler, sendikalar, meslek örgütleri, dernekler, vakıflar ve kooperatifler zayıflatılmış, aralarında iş birliğine müsaade edilmeyerek, anayasanın denetleme yetkisi azaltılmış, üniversitelerin özerklikleri kısıtlanmış böylece güçlü bir başkanlık sistemi oluşturulmuştu. Üçüncü olarak 1982 Anayasası, güçlendirilmiş bir cumhurbaşkanlığı ve Milli Güvenlik Kuruluyla, askerin siyasal sistemin koruyucusu ve hakemi olmasının devamı olarak tasarlanmıştır (Özbudun, 2000: 57-58).

Ancak cumhurbaşkanı olarak son derece geniş yetkilere sahip olan Kenan Evren, 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlerde Turgut Özal liderliğindeki ANAP'ın iktidar olması için yetecek kadar (% 45) oy almasına engel olamamıştır. Duman (2011: 108)'a göre, Turgut Özal liderliğinde ANAP'ın seçimi kazanmasını etki eden unsurların başında darbe sonrası yaşanan bir dizi gelişme ve uluslararası baskılarla birlikte sivil bir hükümetin acilen kurulması gerektiği fikrinin ağır basması gösterilebilir. Ayrıca yerli burjuvazinin de Özal'dan yana tavır almasının da önemli olduğu belirtilmektedir. Bunun

dışında diğer bazı etkenlerden de kısaca söz etmek gerekmektedir. Bu dönemde kurulmuş olan 14 siyasi partiden sadece üçünün 6 Kasım 1983'te yapılacak olan genel seçimlere katılmasına izin verilmiştir. Bunlar; ANAP, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve Halkçı Parti (HP)'dir. Bu seçimlerde asker, kurucusu da emekli bir asker olan Turgut Sunalp (MDP)'tan yana açıkça tavrını belli etmiştir. MDP'nin karşısında sol kesimden HP'ye şans verilirken, üçüncü bir parti olarak ANAP'a pek fazla şans tanınmamaktaydı. Özal'ın seçimlere katılmasının önünde veto engeli olabilirdi ancak daha önceki bilgilere ek olarak askeri yönetimde yaklaşık iki yıl başbakan yardımcısı olarak çalışmasının bu durumu boşa çıkardığı söylenebilir. Ayrıca diğer sağ partilerin seçimlere katılmasının engellenmesi Özal'ın seçimleri kazanmasında etken olarak görülebilir ancak hem veto edilmemesi hem de diğer partilerin seçime sokulmamasının ANAP'a iktidar yolunu açtığı tezi tartışmalıdır.

Yukarıda da belirtildiği üzere 1983 yılı sonbaharında, Türkiye'de yapılan genel seçim sonucunda, ekonomide liberalleşmeyi ve dışa açılmayı savunan ANAP iktidara gelmiştir (Şahin, 2007: 200). Böylece 21. yüzyılın eşiğinde Türkiye'nin 1983-1993 arası yaklaşık 10 yılına (Başbakan ve Cumhurbaşkanı olarak) damgasını vuran Turgut Özal, yaptığı reformlarla değişimin mimarı olarak görülmüştür (Lowry, 2001: 36-37).

Özbudun ve Hale (2010: 83)'e göre Özal-ANAP, merkez sağ, ılımlı İslamcılar, ılımlı milliyetçiler ve merkez solun bir kesimini bir araya getirmiştir. Bu koalisyon ile iki yasama dönemi (1983-91) boyunca milletlerarası rekabete açık serbest piyasa ekonomisi geliştirilmiş, askeri yönetim dönemini (1980-83) takiben Türkiye'de siyasetin normalleştirilmesi konusunda hayati bir rol oynanmıştır. Aynı konuda Akdemir (2008)'in aktardıkları da bu söylenenleri doğrular niteliktedir. Akdemir, ANAP'ın parti programının hemen başında: milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisi vurguları yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca Özal'ın kurmuş olduğu siyasal partinin (ANAP), çekirdek kadrosunun milliyetçi, muhafazakâr, sosyal demokrat ve liberal kadrolardan oluşması da bu söylemleri kanıtlamaktadır. Akdemir'e göre Özal, liberal bir ekonomik politika, serbest piyasa ekonomisi, teşebbüs hürriyeti, bürokrasinin azaltılması, devletçiliğin bırakılması ve yerel yönetimlerin daha fazla yetkiye sahip olması gibi liberal bir söylemi muhafazakar /İslamcı bir görüntü içinde savunarak iktidara gelmiştir.

Bu konuda Ataay(2020: 233) da, ANAP'ın dört eğilimi (merkez sağ, milliyetçi sağ, İslamcı-muhafazakar ve merkez sol) birleştiren bir merkez partisi olma iddiasına karşın, gerçekte dünyadaki “Yeni Sağ” (neoliberal-neoconservative) çizgiden etkilendiğini ifade etmiştir. Ataay, ANAP'ın ekonomik konularda liberal, serbest piyasacı, serbest ticaret ve küreselleşme yanlısı, siyasi ve sosyal konularda ise muhafazakar olduğunu kaydetmiştir.

Ahmad (2015: 227)'da bu konuya değinerek Özal Dönemi'nde önemli değişiklikler yaşandığını belirtmektedir. O'na göre bu değişimin en etkili unsurlarından biri de arkasında önemli bir desteğin olmasıdır. Özal liderliğinde ANAP, sağın üç eğilimini birleştirerek partiye önemli bir misyon kazandırmıştır. ANAP, daha önceki partilerin devamı olmamakla birlikte kendinden önceki Adalet Partisi gibi muhafazakâr, Milli Selamet Partisi gibi geleneklere bağlı, Milliyetçi Hareket Partisi gibi milliyetçi ve hatta sosyal demokratlar gibi sosyal adalete inanan bir parti olarak kabul edilmektedir. Ancak zamanla değişime uğradığı tutucu bir parti olduğu, liberal ve demokratik değerlere önem vermeyerek liberal yönüyle ön plana çıkan (devlet bakanı Kaya Erdem, Maliye Bakanı Vural Arıkan gibi) üyelerin tasfiye edildiği de belirtilmektedir (Ahmad, 2015: 227).

Ancak bu durum ANAP'ın sağcı ya da muhafazakar bir parti olarak tanınmasına engel teşkil etmemiştir. Dolayısıyla genel olarak Türkiye'de sağ siyasetin çok partili hayata geçiş süreciyle 1946 yılında kurulan Demokrat Parti (DP) yani Menderes döneminde temellerinin atıldığı, 1960 darbesi ile DP'nin kapatılması sonucu 1961'de kurulan ve DP'nin mirasına sahip çıkan Adalet Partisi (AP) ile devam ettiği bilinmektedir. Ayrıca ANAP'ın merkez sağ siyasetin önemli temsilcisi olarak algılanmasında, partinin kurucusu ve genel başkanı olan Özal'ın, 1970'lerin sonuna doğru AP hükümetlerinde önemli görevler (Başbakan Müsteşarlığı, DPT müsteşar Vekilliği) üstlenmesinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Fakat Türkiye'deki sol kavramı ve solculukta olduğu gibi sağ kavramı ve sağcılığın da Batı'daki anlamda (Fransız Devrimi sonrasında, Fransa Meclisi'nin oturuş düzenine göre oluşan ve yaygınlaşan) bir siyasi ideoloji olup olmadığı tartışılmaktadır.

Buna ilişkin olarak Bora (2020) , merkez sağın doktriner yönünün 1970'lerde ilk kez belirgin olarak dile getirildiğini bildirmiştir. Bora, 1970'lerde Demokratik Parti

Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli tarafından merkez sağıın, “siyasi yönü cumhuriyetçi, sosyal yönü milliyetçi, iktisadi yönü hür teşebbüs,” olarak tarif edildiğini, buradaki hür teşebbüsten kastın liberalizm olduğunu açıklamıştır.

Özal Dönemi’nin en çok konuşulan yönlerinden biri de bu dönemde uygulanan ekonomik politikalar olmuştur. Bu döneme kadar uygulanan ve neredeyse gelenek haline gelmiş politikaların bu dönemde önemli değişikliklere uğradığı kabul edilmektedir. Bununla beraber Türkiye’de 1980 yılı öncesinde genel olarak “ithal ikameci” dış ticaret politikası izlendiği, 1923-1929 ile 1950-1954 dönemlerinin ise istisna olduğu söylenebilir (Dikkaya ve Üzümcü, 2017: 285). Şahin (2007: 516) ise, Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşundan beri karma ekonomik bir sistem uygulandığını ifade etmektedir. Şahin, bu durumun 1980’li yıllarda başlatılan ve 2000’li yıllarda düşük dozda olsa da sürdürülen özelleştirme faaliyetlerine rağmen devam ettiğini kaydetmiştir.

Buna karşın Türkkan (2016: 235-237), Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyet’in ilk yılları hariç tutulursa Türkiye, dışa açık ekonomiye 1980 sonrasında yani ANAP Dönemi’yle birlikte geçiş yaptığını ifade etmiştir. Türkkan, dışa açık ekonominin bazı özelliklerini ise şu şekilde açıklamaktadır:

- Mal, sermaye ve girişimci akımlarında serbestlik,
- Rekabetçi üretim yapısı, kısmi uzmanlaşma (iki yönlü bağımlılık),
- Evrensel, şeffaf, öngörülebilir düzenlemeler,
- Dış dünya ile fiyat, ücret, faiz ve kar farklılıklarının azaltılması ve yakınlaşmanın sağlanmasıdır.

Bu açıklamalar ışığında değerlendirilirse, 1981-1987 arası dönem, Türk ekonomisindeki ithalat korumalarının kaldırılarak dışa açılma ve dünya ekonomileriyle mal ve finans piyasalarında eklemlenmeye girildiği yıllar olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde 24 Ocak Kararları’nın etkisiyle ulusal ekonomik kaynakların dağılım mekanizmalarında, pazar fiyatlarının belirleyici unsur olması ve mal ve hizmet ihracatını artırmaya dönük devlet desteği ile dışa açılımın sürdürüldüğü görülmektedir. Bu strateji altında imalat sanayinin ihracat pazarlarına yönelmesi öncelik kazanmış ve

bu amaca uygun bir teşvik sistemi uygulamaya konulmuştur. Buna ilaveten 1981 yılından itibaren faiz ve kredi tahsisi üzerindeki kontroller kaldırılarak ulusal mali piyasaların “derinlik” kazanmasının hedeflendiği görülmektedir. Ancak, bu reform sürecinin 1988 yılına gelindiğinde ivme kaybettiği ve ekonominin tıkanma sürecine girdiği söylenebilir (Yeldan, 2001: 39).

Özal Dönemi’nde başlayan reformlar, ekonomide yapısal değişiklikleri gerçekleştirmek, dünya çapında süren neo-liberal politikalara ayak uydurmak ve ekonominin yönünü pazara yönlendirmek olduğu için IMF ve Dünya Bankasından büyük destek görmüştür. Böylece uluslararası ekonomi ile bütünleşmesini sağlamıştır (Öniş, 2001: 137-138).

Turgut Özal’ın Türkiye’de on yıllardır devam eden bir sistemi değiştirmek için önemli çalışmalar yaptığı görülmektedir. Her ne kadar bu sistemin ideoloji ve çıkar odaklı olduğu (Lowry, 2001: 83) için 2000’lerin arifesinde artık Türkiye’yi taşıyamayacağı iddia edilse de Özal’ın, Türkiye’ye tekrar bir dinamizm kazandırdığı gibi siyasal ve sosyal açıdan birçok yenilik kazandırdığı da söylenebilir.

Türkkan (2016: 79)’a göre 1980’lerde ekonomik açıdan Türkiye’nin önünde üç seçenek bulunmaktadır. Bunlar; dışa açık ekonomi, korumacılık ve ithal ikamesinin revizyonu ve devam ettirilmesi ile AB ile entegrasyon ve bunun gerekleri doğrultusunda hareket edilmesidir. Bu seçenekler içinde küreselleşmeye paralel olarak başarı kazanmaya başlayan ve yaygınlaşan dışa açık ekonomi tercih edilmiştir.

Ancak Özal Dönemi’nde yürütülen politikalara dönük eleştirilerin de olduğu görülmektedir. Boratav (1987: 225) bu dönemde yani 1980 sonrası yürütülen istikrar politikalarına yönelik eleştirilerin iki ana eksen üzerinde toplanabileceğini belirtmiştir. Bunlar;

- i) Bu politikaların, uzun dönemli büyüme ve sanayileşme-öncelikli yapısal değişme üzerindeki olumsuz etkileri,
- ii) Gelir dağılımını emek gelirleri aleyhine ve eşitsizlikleri artırıcı yönde değiştiren etkileridir.

Erdoğan (2017: 403), bu dönemde en çok eleştirilen konuların başında sosyal harcamalarda kısıntıya gidilerek sosyal devlet olma vasfının aşındırılması, gelir dağılımındaki adaletsizlik ve vergi sisteminde yapılan değişiklikler ile alt gelir gruplarının vergi yükünün artırılması olduğunu bildirmiştir. Özal Dönemi'nde, vergi sistemindeki önemli değişikliklerden birincisi Katma Değer Vergisi (KDV)'nin çıkarılmasıdır. Özellikle dolaylı bir vergi türü olan ve alt sınıfların vergi yükünü artıran KDV eleştirilerden en büyük payı almıştır.

Güler ise eleştirilerini daha çok neo-liberal ekseninde, devlet yönetimi anlayışındaki değişikliklerde yoğunlaştırmıştır. Güler'e göre genel olarak 1980'li yılların yine Güler'in deyiimiyle “Yeni Sağcı Yeniden Yapılanma Harekâtı” kapsamında başta Kamu İktisadi Teşekkülleri (KİT)'nin tasfiyesi olmak üzere, devlet yönetiminde şu hususlarda değişiklikler yapılmak istenmiştir (2005: 18-20):

-Kamu hukuku ve idare hukukunun geriye itilmesi ve özel hukuk egemenliğinin sağlanması,

-Kamu kesimindeki örgütlerin her birinin özerkleştirilmesi,

-Planlama ve sosyo-ekonomik yapıyı bir bütün olarak kavrama yerine, kamu yönetiminin projecilik ilkesi ile parçacı kavramaya yöneltilmesi. Beş Yıllık Kalkınma Planı anlayışının terk edilmesi,

-Kamu kesiminde memurluk- daimi işçilik yerine bireysel sözleşme hukukunun yerleştirilmesi,

-Bakanlık tipi örgütlenme yerine kurul tipi örgütlenmenin yerleştirilmesi ve bu şekilde bakanlık tipi ile TBMM'ye bağlanan siyasi sorumluluk akışının ortadan kaldırılması,

-Hem merkezi, hem yerel düzeyde “yönetişim” formülünün egemen kılınması,

-Devlet örgütlenmesinin merkeziyetçilik ilkesi terk edilerek ademi merkeziyetçilik ilkesine göre yeniden örgütlenmesi.

4.2.2. Anavatan Partisi (Özal) Dönemi Neo-Liberal Ekonomi Politikaları

Türkiye ekonomisinin dünya pazarlarına açılma sürecinin 1980-83 dönüştürümü ile başlayıp, 1989-90'da tamamlandığı kabul edilmektedir (Yeldan, 2001: 25). ANAP'ın (1983'ten itibaren) iktidar olduğu, mal piyasalarının dış pazara açıldığı ve ithalat rejiminin serbestleştirildiği bu dönem aynı zamanda "Özal Dönemi" olarak da bilinmektedir.

Hatırlanacağı gibi Turgut Özal, hem 12 Eylül Darbesi'nden sonra kurulan hükümette ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığı yapmış hem de daha sonra yapılan seçimlerde (1983) tek başına iktidar olan ANAP Genel Başkanı olarak başbakanlık görevini yürütmüştür. Türkiye, Özal'ın 1983 yılında hükümetle birlikte genişletici para ve maliye politikalarını uygulamıştır. Bunun sonucunda gayri safi milli hâsıla (GSMH)'da artış görülmüş, enflasyon ise %30 - %50 aralığında seyretmiştir. Bu genişletici politikaların etkilerinin 1987 yılında olumsuz olarak görülmeye başlandığı da gözlenmiştir (Koçyiğit, 2003: 505).

Şen tarafından, Turgut Özal'ın başbakanlığında 1983 sonbaharında iş başına geçen ANAP'ın, iktisadi anlamdaki temel hedeflerinin şunlar olduğu belirtilmektedir: İleri bir liberalizasyon programı uygulamak, piyasa ekonomisine geçişi hızlandırmak ve tamamlamak, enflasyonu aşağıya çekmek, kapsamlı bir özelleştirme yapmak ve ödemeler bilançosu sorununu çözmektir. Aynı şekilde ekonomideki bu yapısal değişimin dış ekonomik ilişkilerde de yaşandığı söylenebilir. İthalat üzerinde gerçekleştirilen liberalizasyon ve ihracat içerisinde sanayi mallarının en büyük payı oluşturması en önemli gelişmeler olarak kabul edilmektedir. Bu gelişmelere bağlı olarak Türkiye'de bu dönem, turizm sektörünün geliştiği gözlenmiş, doğrudan sermaye yatırımları önemli oranda artış göstermiştir. Ekonomik büyüme önemli oranda artmış ancak enflasyondaki artışa engel olunamamıştır. İlâveten ekonomik göstergelerin 1989 yılından itibaren önemli oranda kötüleştiği, enflasyon oranının %60'ın üstünde seyrettiği, ihracat artış hızının yavaşladığı buna karşın ithalatın önemli oranda artarak devam etmesinin dış ticaret açığını artırdığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren ekonomik sorunların aşılması amacıyla iç ve dış borçlanmaların sürekli artması sonucunda, 1994 yılında para, sermaye ve döviz piyasalarında ciddi krize yol açmıştır (Şen, 2003: 484-485).

Özal Dönemi'nde dış ticaret ve buna bağlı olarak döviz politikalarında yapılan düzenlemeler liberal sistemin yerleştirilmesine dönük adımlar olarak görülebilir. Bu nedenle Özal Dönemi'nde dış ekonomik ilişkilerin, ithalatta liberalizasyon, ihracatta önemli teşvikler ve döviz kurunda esnek kur sistemi üzerine kurulduğu açıklanmaktadır. Buna bağlı olarak ithalatta miktar kontrollerinin büyük ölçüde kaldırıldığı, gümrük tarifelerinin indirildiği ancak keyfi olarak artırılıp azaltılan fon uygulamalarının yaygınlaştığı, döviz kontrollerinin hafiflediği belirtilmektedir. Bu dönemde bankaların ve firmaların yurtdışında döviz tutmalarına ve dış borçlanmalarına izin verildiği, bireylerin yurt içinde de döviz tutmaları ve döviz tevdiat hesapları açmalarına müsaade edildiği görülmektedir (Boratav, 2007: 155).

Bununla birlikte yabancı bankaların da bu dönemde Türkiye'de şube ya da temsilcilik açtıkları görülmektedir. Artun (1987: 47), Türkiye'nin 1980 yılıyla başlayan beş yıllık dönemde, on dokuzuncu yüzyılın başlarında başlayıp Cumhuriyetin kuruluş yılı olan ve 1923'e kadar süren "yabancı bankalar" saldırısının neredeyse benzerine uğradığını dile getirmiştir. Artun, bu dönemde 8 yabancı bankanın şube, 1 yabancı bankanın ise temsilcilik açtığını belirtmektedir.

1990'lara girerken Türkiye'nin, Özal'ın liderliğinde ANAP iktidarında özellikle ilk dönem (1983-87) dış ticaret, büyüme ve rekabet edebilme gücü gibi temel ekonomik alanlarda sorunlara hızlı bir şekilde çözüm bulma çabalarının başka sorunların (gelir dağılımı gibi) ortaya çıkmasına yol açtığı belirtilmiştir. Bu nedenle sosyal boyutun ihmal edildiği, ilerleyen süreçte orta direk olarak adlandırılan kesimin partiden uzaklaştığı görülür. Buna bağlı olarak 1983 yılı genel seçimlerinde %45 oy alan ANAP'ın önce 1987'de %36, 1991 yılındaki genel seçimlerde ise (Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasından sonra) %24 oy alarak muhalefet konumuna düşmüştür (Erdoğan, 2017: 404).

Türkkan (2016: 82-84) da, Türkiye'nin 1980-1990 arasında yürütmüş olduğu neo-liberal politikaların ekonomik hayata yansımalarını bir nevi özet olarak açıklamaktadır. Buna göre; İthalat ve ihracatta başlayan politika değişikliği para ve döviz gibi alanlarda da devam etmiştir. Türkkan'ın aktardığı bu politikalar şu şekilde devam etmektedir:

-Başlangıçta sadece ihracata dönük ithalat serbestleştirilmiş, 1984'te ithalat yasaklarının kaldırılması sağlanmıştır. Daha sonraki süreçte önemli gümrük indirimleri ile birlikte ithalatın serbestleştirilmesi gerçekleştirilmiş, en sonunda ihracat rejimi değiştirilerek kapsamlı teşviklerle birlikte yabancı sermayenin önü açılmış ve deregülasyon yoluyla idari güçlükler ve engeller azaltılmıştır.

-Ayrıca para politikası ve kur sisteminde değişiklikler dikkati çekmektedir. 1980'de devaülasyon yapılarak esnek kur sistemine geçilmiştir. 1983'te Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu değiştirilerek döviz kullanımında serbestlik sağlanmıştır. 1989'da ise TL'nin yabancı paralara konvertibilirlik kararı alınmıştır.

-1980'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) tarafından üretilen malların fiyatlarının gerçekçi düzeye çıkarılması ve "katı bütçe disiplini" prensibi çerçevesinde kademeli olarak fiyatların serbestçe belirlenmesi ilkesine geçilmiştir.

-Faiz oranlarında değişiklik yapılarak gerçekçi piyasa faiz oranlarına geçiş yapılmıştır.

Bunlara ek olarak diğer politikalar da şu şekilde sıralanmaktadır:

-Altyapı sistemlerinin modernizasyonuna bağlı olarak telekomünikasyon sistemlerinin hızlı geliştirilmesi ve modernizasyonu yapılmıştır.

-1984'te enerji sektöründe yap-işlet-devret modeli uygulamaya konmuştur.

-1981'de Sermaye Piyasası Kanunu çıkarılarak Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) oluşturulmuş ve etkin işleyişi sağlanmıştır.

-Vergide önemli değişiklik yapılarak KDV'ye geçiş yapılmıştır.

-1985 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) kurulmuştur.

-1986'da Serbest Bölgeler Kanunu çıkarılmıştır.

-Yasal tekeller kaldırılmış, özelleştirme kanunu çıkarılmıştır.

-İç borçlanma sistemi geliştirilmiştir.

-1987'de AET'ye tam üyelik başvurusu yapılmıştır (Türkkan, 2016: 82-84).

Tablo 4.17’de görüldüğü gibi Özal’ın başbakanlık döneminde yürütülen dışa açık ekonomi politikaları ve piyasaya dönük uygulamalar büyüme oranlarında sürekli bir artış sağlamıştır. Bu artış 1988 yılına kadar ortalamanın üzerinde seyretmiştir.

Tablo 4.17. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1983-1989)

	Cari fiyatlarla GSYH /In current prices			Sabit fiyatlarla GSYH /in constant prices	
Yıllar/Year	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
1983	13 905 813	32,5	60 373	57 332 998	5,0
1984	21 997 146	58,2	58 643	61 181 164	6,7
1985	35 095 481	59,5	66 408	63 776 134	4,2
1986	51 079 324	45,5	75 018	68 248 101	7,0
1987	74 721 925	46,3	85 638	74 721 925	9,5
1988	129 224 505	72,9	90 495	76 306 292	2,1
1989	227 324 008	75,9	106 123	76 498 311	0,3

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

Tablo 4.18’de ANAP Dönemi’nde sabit fiyatlarla kişi başına GSYİH’nın 1988 yılına kadar artış gösterdiği ve bunun büyüme oranlarına yansıdığı görülmektedir. Kişi başına GSYH değerinin 1983 yılında 1.261USD olduğu, 1989 yılında ise bu değer 1,933USD’ye ulaştığı görülmektedir.

Tablo 4.18. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1983-1989)

Yıllar/Year	Yıl ortası nüfus /Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %	Değer/Value USD	Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %
1983	47 864	290 528	29,3	1 261	1 197 831	2,4
1984	49 070	448 281	54,3	1 195	1 246 814	4,1
1985	50 306	697 640	55,6	1 320	1 267 764	1,7
1986	51 433	993 124	42,4	1 459	1 326 932	4,7
1987	52 561	1 421 623	43,1	1 629	1 421 623	7,1
1988	53 715	2 405 743	69,2	1 685	1 420 577	-0,1
1989	54 893	4 141 220	72,1	1 933	1 393 590	-1,9

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

Tablo 4.19’da yer alan istatistiklere göre Özal Dönemi’nde dış ticaret hacminin önemli oranda ve sürekli artış gösterdiği ancak ihracatın ithalatı karşılama oranlarının bir önceki döneme göre oldukça artış gösterdiği söylenebilir. Ancak ithalat değerlerinin yüksek olması sonucu meydana gelen açıkların dış borçlanmayı artırdığı da

görülmektedir. Burada tablonun sonuna özellikle Özal'ın Cumhurbaşkanlığı dönemine denk gelen yani ANAP'ın Özal sonrası yılları da eklenmiştir. Buna göre Özal'dan sonra ANAP iktidarında dış ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranındaki düşüş dikkat çekmektedir.

Tablo 4.19. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1983-1991)

Yıllar	İhracat (Değer) Export (Value)	Değişim Change (%)	İthalat (Değer) Import (Value)	Değişim Change (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer (Balance of Foreign Trade Value)	Dış Ticaret Hacmi Değer (Volume of Foreign Trade Value)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Proportion of Imports Covered By Exports) %
1983	5 727 834	-0,3	9 235 002	4,4	-3 507 168	14 962 836	62,0
1984	7 133 604	24,5	10 757 032	16,5	-3 623 429	17 890 636	66,3
1985	7 958 010	11,6	11 343 376	5,5	-3 385 367	19 301 386	70,2
1986	7 456 726	-6,3	11 104 771	-2,1	-3 648 046	18 561 497	67,1
1987	10 190 049	36,7	14 157 807	27,5	-3 967 757	24 347 856	72,0
1988	11 662 024	14,4	14 335 398	1,3	-2 673 374	25 997 422	81,4
1989	11 624 692	-0,3	15 792 143	10,2	-4 167 451	27 416 835	73,6
1990	12 959 288	11,5	22 302 126	41,2	-9 342 838	35 261 413	58,1
1991	13 593 462	4,9	21 047 014	-5,6	-7 453 552	34 640 476	64,6

Kaynak: TÜİK, www.tuik.gov.tr

4.2.3. Anavatan Partisi Dönemi Özelleştirme Politikaları

ANAP Dönemi ile birlikte Türkiye gündemine özelleştirmenin girdiği ve bu konu ile ilgili tartışmaların günümüze kadar sürdüğü bilinmektedir. Aktan (1992) tarafından, en geniş anlamda ve ekonomi bilimi açısından özelleştirme, devletin iktisadi faaliyetlerinin azaltılması ya da tamamen kaldırılması, dar anlamda ise devletin iktisadi faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere kurulmuş Kamu İktisadi Teşebbüslerinin mülkiyetinin özel kesime devredilmesi olarak tanımlanmaktadır.

Dünyada ilk olarak 1980 sonrası dönemde liberal ekonomi düşüncesinin yeniden doğuşu ile birlikte İngiltere'de Thatcher Dönemi'nde ortaya çıktığı ve özellikle ABD'de uygulanmaya başlamasıyla hız kazandığı bilinen özelleştirme, farklı kesimler tarafından değişik düşünceler ile kabul edilmiş ya da reddedilmiştir. Örneğin; Sosyalist görüşe sahip olanlar özelleştirmeye karşı çıkarken liberal iktisat yanlıları özelleştirmeyi gerekli görmüşlerdir. Özelleştirmeyi savunanlar için KİT'lerin verimsiz çalışması ve dünyada oluşan serbest piyasa sistemine geçilmesi gerekliliği ülke ekonomisi bakımından en önemli konular olarak görülmüştür (Güngör, 2012: 101).

Farklı yöntemler kullanılsa da gelişmiş ülkelerde olduğu gibi gelişmekte olan ülkelerde de devletin ekonomiye doğrudan müdahalesi her zaman söz konusu olmuştur. Gelişmiş ülkelerde müdahalenin gerekliliği büyük sermaye gerektiren tesis, özel sektörün üretmediği ancak zorunlu mallar ile ekonomik durgunlukların aşılmasına dayandırılırken, gelişmekte olan ülkelere ise kalkınma hedefi ya da özel sektörün yetersiz oluşuna dayandırılmaktadır. Bu nedenle devletin ekonomiye müdahale aracı olarak KİT'lerin oluşturulduğu düşünülmektedir. Bu anlamda 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nden sonra başlayan ve 1970'lere kadar devam eden Keynezyen model terk edilmeye, devletin sadece düzenleyici rol oynaması gerektiği kabul edilmeye başlanmıştır. Küreselleşme ile birlikte dünya ekonomisinde kaynakların etkin kullanımının piyasa mekanizmasının devreye sokularak mümkün olacağı, bunun da rekabetçi ortamın oluşturulmak suretiyle gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Rekabetçi ortam, etkin kaynak dağılımı için gerekli bir koşul olarak kabul edilirken, devlet destekli kurum ve kuruluşların kar maksimizasyonu hedefi ve iflas riski olmadığı için kaynak israfına yol açtıkları böylece bu ortamı olumsuz etkiledikleri dile getirilmektedir. Özelleştirme ile piyasaya işlerlik kazandırmak, yabancı sermaye girişini sağlamak, KİT'lerde var olduğu düşünülen gizli işsizliği ortadan kaldırmak ve ekonomiye genel bir hareketlilik kazandırmanın yanında toplumsal, sosyal ve siyasal hedefleri gerçekleştirmenin mümkün olabileceği kabul edilmektedir (Sarıs, 2003: 55).

21. yüzyıla girerken özellikle 1980 sonrasında dünyada özelleştirme politikalarında önemli artış görülmektedir. Özelleştirme politikalarının gelişmiş ülkelerde (ABD, İngiltere) olduğu kadar gelişmekte olan ülkelere de (Brezilya, Arjantin) uygulanmaya çalışıldığı bilinmektedir. Hatta Sovyetlerin yıkılmasıyla Rusya'dan Hindistan'a ve Güney Afrika'ya kadar özelleştirme çalışmaları yürütüldüğü ifade edilmektedir. Her ülkede farklı ekonomik şartlardan dolayı özelleştirme uygulamalarının farklı zamanlarda uygulanması olağan karşılanmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi 1980 yılı ve sonrası Türkiye açısından birçok yeniliğin görüldüğü zaman dilimi olmuştur. Bu yeniliklerin neo-liberal politikaların uygulanması bağlamında ele alındığı belirtilmişti. Bu anlamda Türkiye'de özelleştirme uygulamalarının da 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararları kapsamında "piyasa

ekonomisine geçiş”¹¹ ile gündeme geldiği söylenebilir. Gerek o dönemde gerekse günümüzde özelleştirmeyi savunanlara göre; özelleştirme uygulamalarının, esas olarak ekonomide devlet müdahalesinin asgariye indirilmesini amaçlayan bir politika aracı olarak “serbest piyasa” ekonomisine geçişte önemli rol oynaması muhtemeldir (Karagöz, 2009: 38-39).

1923-1929 yılları hariç tutulursa Türkiye’deki siyasi ve ekonomik şartların 1980 yılına kadar özelleştirmeye elverişli olmadığı söylenebilir. Yine 1950’li yıllarda da atılan kimi liberal adımların bu sebeple başarılı olmadığı görölmektedir. Ancak 12 Eylül 1980 İhtilalından sonra ekonomide daha önce kabul edilmiş olan 24 Ocak Kararları’nın uygulanacağına dair yol haritası ve bu çerçevede *piyasa ekonomisine* geçiş için yeşil ışık yakılması zaten bu yönde politikalara önem verdiği bilinen yenilikçi Başbakan Turgut Özal’ın, özelleştirme çalışmalarını başlatması için yeterli bir neden olmuştur.

Bu kapsamda 1983 seçimlerinde iktidara gelen ANAP’ın programında ve seçim beyannamelerinde özelleştirmeye dair hükümlerin bulunduğu, bu programlarda devletin asıl görevinin ekonomik faaliyetler olmadığı ya da ekonomik alanda özel teşebbüsün yapabileceği faaliyetlerden devletin çekilmesinin daha doğru olacağı belirtilmiştir. Bu düşüncelerle özelleştirmenin kanuni alt yapısının tamamlanması için gayret gösterilmiş, kamuoyu ile birlikte toplum özelleştirmenin gerekliliği konusunda ikna edilmeye çalışılmıştır (Aktan, 1992: 46-47).

Bu kapsamda Özal Dönemi neo-liberal ekonomi uygulamaları kapsamında özelleştirme uygulamaları Türkiye’de ilk olarak 1983 yılında gündeme gelmiştir. Özelleştirme programı ile ilgili ilk hukuki düzenlemenin ise 1984 yılında çıkarılan 2983 Sayılı kamu iktisadi teşebbüsleri ile bunlara ait tesislere, hisse senedi ihraç yoluyla

¹¹: Polanyi (2000: 114-115) tarafından piyasa ekonomisi, yalnızca piyasalar tarafından kontrol edilen, düzenlenen ve yönlendirilen bir ekonomik sistem olarak açıklanmaktadır. Bu sistemde malların üretim ve dağıtımının düzeni, bu kendi kurallarına göre işleyen kurumsal kalıba bırakılmıştır. Polanyi, bu tür bir ekonominin, insanların kendilerine en fazla parasal çıkar sağlayacak biçimde davranacakları beklentisinden kaynaklandığını belirtmektedir. Belirli bir fiyat düzeyindeki mal (ve hizmet) arzının o düzeydeki talebe eşit olduğu piyasaları varsayar. Sahibinin elinde satınalım gücü işlevini gören paranın varlığı da, savları arasındadır. Polanyi, bu durumda, üretimi yönlendirenlerin kârları fiyatlara bağlı olduğundan, üretimi fiyatlar kontrol edecektir; fiyatlar gelirleri oluşturduğundan ve üretilen mallar bu gelirlere göre toplumun bireyleri arasında dağıtıldığundan, malların dağıtımı da fiyatlara bağlı olacağını ve bu varsayımlara göre, malların üretim ve dağıtım düzeninin yalnızca fiyatlar tarafından sağlanması gerektiğini belirtmektedir. Ancak Polanyi’nin, “*laissez-faire’in hiçbir doğal yanı yoktur; işler oluruna bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkmazdı*” diyerek serbest piyasa ekonomisinin imkânsız olduğunu dile getirdiği (Buğra, 2000: 21) bilinmektedir.

gerçek ve tüzel kişilerin ortak edilebilmesine veya bu tesislerin işletme hakkının belirli sürelerle devrine olanak tanıyan kanun olduğu belirtilmektedir. Mart 1984 ve Mayıs 1986 tarihlerinde gerçekleştirilen ilk yapısal ve yasal düzenleme ile Özal Dönemi'nde yapılan çalışmaların sonraki dönemlerde de devam ettiği kaydedilmiştir. Nitekim 1985 ile 2004 yılları arasında gerçekleştirilen özelleştirme uygulamaları sonucunda 244 kuruluşun özelleştirme kapsamına alındığı, hisse senedi ya da varlık satış/devir işlemi yapılan 183 kuruluşun 171'in kamu payının hiç kalmadığı bildirilmektedir (Sarısü, 2003: 49-50, Tecer, 2005: 74-75).

Türkiye'de özelleştirme çalışmaları ANAP (Özal) Dönemi'nde beklenen hızla gelişmemiş ve özelleştirme çalışmalarının fiilen başlaması 1986 yılını bulmuştur. Değişik sebeplerle ve kimi eleştirilere/engellemelere rağmen ağır aksak yürütülen özelleştirme çalışmaları ANAP Dönemi'nden sonra koalisyonlar döneminde de yavaş bir şekilde devam etmiştir. Özelleştirme politikalarının hız kazanması 2002'den sonra AK Parti hükümetlerinin göreve gelmesiyle söz konusu olmuştur. Özelleştirme çalışmalarına ilişkin olarak Şahin (2007: 201), özetle şunları belirtmektedir: Türkiye'de özelleştirme çalışmalarının 1984 yılında başladığı kabul edilir. Ancak 1985-1989 yılları arasında kayda değer bir gelişme olmadığı görülmektedir. Bu dönemde yapılan özelleştirmelerin tutarının 131,2 milyon doları 1989 yılında olmak üzere toplamda 159,8 milyon dolar olduğu gözlenmiştir.

Özelleştirme ile ilgili yapılan çalışmaların beklenen düzeyde verimli olmadığını yani diğer (Doğu Asya, Latin Amerika, Orta ve Doğu Avrupa'daki) ülkelerde gerçekleştirilen başarının Türkiye'de elde edilemediğini vurgulayan Ağartan (2018: 149-174), bu durumun nedenleri üzerinde durmuştur. Ağartan tarafından açıklanan bu nedenler maddeler halinde şöyle de ifade edilebilir:

i-Türkiye'de özelleştirmenin yapılabilmesi için gerekli altyapının oluşturulma aşamasında yasama ve düzenlemeler yoluyla yürütülen çalışmalar çoğu zaman yetersiz anayasa ile çelişkiler barındırmaktadır. Ayrıca plansız ve alelacele çıkarılan yönetmelik ve kanun hükümünde kararnameler geleneksel devlet bürokrasisinin direncini aşabilecek kurumsal esnekliğe sahip olmadığından süreç toplumun farklı kesimlerinden olduğu gibi devletin farklı katmanlarından da tepki görmüş ve beklenen meşruiyet ve desteği sağlayacak toplumsal koalisyon oluşmamıştır.

ii-Büyük aile şirketleri olarak varlığını devam ettiren Türk sanayicilerinin devletin ekonominin dümenini piyasaya bırakma söylem ve girişimlerini desteklememişlerdir. Çünkü, bahsi geçen kesim KİT'lerden ucuza temin ettikleri girdileri ve korunaklı iç pazar koşullarını terk ederek piyasa şartlarında rekabeti istememektedirler. Örneğin TÜSİAD'ın 1982 yılı raporunda yer alan KİT'lerin kimde olduğu ile ilgili probleminin olmadığı söylemi, bu kesimin özelleştirmeye sıcak bakmadığının göstergesi olarak kabul edilmiştir.

iii- Bir taraftan Türkiye'de sermaye piyasalarının zayıflığı, diğer taraftan ise özelleştirmelerin motoru olarak görülen yabancı yatırımların bu dönemde Türkiye'yi tercih etmemesi sürecin başarısızlığında önemli etken olmuştur. Ayrıca Dünya Bankası ile imzalanan Yapısal Uyum Antlaşması'nda belli başlı kamu sektörü reformu dışında özelleştirmenin ısrarlı biçimde yer almaması ihtiyaç duyulan dış desteğin bulunamamasına sebep olmuştur.

iv-Piyasa ekonomisinin yarattığı tahribat düşüncesi toplumda özelleştirmenin kabul görmesini olumsuz etkilemiştir. Basında yer alan yolsuzluk hikayelerine ek olarak piyasa reformlarının olumsuz etkilerini iyice hisseden farklı toplum kesimlerinin, KİT'lerin mülkiyetinin kamudan çıkıp özel kesime geçmesi fikrine ikna olmasına engel teşkil etmiştir.

Tablo 4.20'de görüldüğü gibi; 1986 yılında çok düşük rakamlarla başlayan özelleştirme uygulamaları 1988 yılından itibaren özellikle hisse satışlarındaki artışla hız kazanmıştır. Özelleştirme miktarının 2001 yılına kadar kimi yıllarda yüksek kimi yıllarda ise düşük seviyede gerçekleştiği izlenmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere 1990 yılında (Özal sonrası ANAP iktidarı) özelleştirme o döneme göre en yüksek rakamlara ulaşmıştır. Ancak daha sonraki DYP-SHP koalisyonunun ilk yılında oldukça düşük kalmıştır. Daha sonra muhtemelen ekonomideki kötü gidişe bağlı olarak özelleştirmede bazı dönemler önemli artışların kaydedildiği görülmüştür.

Tablo 4.20. 1986-2001 Arası Yıllar İtibariyle Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları

Yıllar	Hisse Satışı	Tesis-İşletme Satış/Devri	Otel/Sos. Tesis Satışı	Taşınmaz Satış/Devri	Diğer Varlık Satış/Devri	Kamu Kurumların a Devir	TOPLAM (ABD Doları)
1986	710.394	-	-	244.501	-	-	954.895
1987	527.286	-	-	305.556	-	-	832.842
1988	26.501.676	-	-	355.311	-	-	26.856.987
1989	130.418.523	708.755	-	72.682	-	-	131.199.960
1990	485.946.739	-	-	42.428	-	-	485.989.167
1991	223.534.099	-	-	20.307.521	-	-	243.841.620
1992	422.881.905	15.382.956	-	-	-	-	422.881.905
1993	539.124.954	4.613.346	-	13.030.810	-	-	567.538.720
1994	407.141.008	70.097.879	-	385	-	-	411.754.739
1995	391.084.738	50.949.596	22.875.474	46.914.568	21.028.449	20.455.382	572.456.490
1996	219.978.800	204.334.179	3.807.656	4.052.095	10.856.000	2.354.760	291.998.907
1997	251.150.000	48.564.275	6.150.000	1.810.488	-	2.073.297	465.517.964
1998	939.828.905	975.000	-	17.899.991	4.385.985	9.035.988	1.019.715.144
1999	7.137.821	11.451.000	3.100.000	7.636.137	-	19.479.693	38.328.651
2000	2.594.192.776	54.900.000	760.000	49.276.179	-	60.855.896	2.716.535.851
2001	500.000	-	-	1.241.547	-	63.159.549	119.801.096

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, ÖİB. <https://www.oib.gov.tr>

4.2.4. Sosyal Politikalara Genel Bir Bakış ve Anavatan Partisi Dönemi Türkiye’de Sosyal Politikalar

Yanık ve Kara (2014:3)’nın, Gülerden aktardığı gibi, “sosyal devlet, ekonomik ve toplumsal yaşama doğrudan veya dolaylı müdahale yetkisiyle donatılmış devlet” olarak tanımlanabilir. Yine Alp (2009: 266) tarafından aktarıldığına göre, refah devleti (welfare state) kavramının, sosyal refahın maksimizasyonu amacıyla devletin ekonomiye aktif ve kapsamlı müdahalesi anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayışa göre devlet, piyasa ekonomisinin başarısızlıkları ve yetersizliklerini ortadan kaldırmak ya da piyasa güçlerinin rolünü azaltmak amacıyla bilinçli bir şekilde kamu gücünü kullanarak müdahaleci, düzenleyici, yeniden dağıtıcı ve girişimci işlevlerini yerine getirebilir.

İhtiyaç sahibi yoksul vatandaşlara asgari koruma sağlamak amacıyla yapılan sosyal yardımların rolünün, gelişmiş ve gelişmekte olan sosyal güvenlik sistemlerinde, işsizlik ve güvencesiz istihdam gibi nedenlerden ötürü önemli ölçüde arttığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte refah devletlerinin yeniden yapılanması ve ortaya çıkan reformlar, çalışma ve sosyal güvenlik arasındaki ilişkiyi daha da güçlendirmektedir (Gökbayrak, 2017: 72).

Çelik ve Tatar (2003: 267-269), “Sosyal Güvenlik Politikaları” başlıklı çalışmalarında, bu günkü anlamda Sanayi Devrimi ile başlayan sosyal güvenlik

anlayışının, toplumların üyeleri için belli bir asgari yaşam düzeyini teminat altına almakla ilgili olduğunu, dolayısıyla bireysel bağımsızlığın ve sağlıklı demokratik toplumsal yapının temel ögesi olarak görülebileceğini belirtmektedir. Yine aynı çalışmada, 1935'te ABD'de sosyal Güvenlik Kanunu kapsamında kullanılan kavramın, 10 Aralık 1948 tarihli İnsan Hakları Bildirgesi'nin 25. maddesinde yer verildiğine dikkat çekilmektedir. Söz konusu bildirgede; *“herkesin gerek kendisi, gerekse ailesi için yiyecek, konut, giyecek, tıbbi bakım gibi gerekli sosyal hizmetler dâhil sağlığını, mutluluğunu sağlayacak uygun bir yaşantı düzeyine, işsizlik, sakatlık, dulluk ve yaşlılık durumlarında ya da geçim olanaklarından kendisini mahrum bırakacak diğer durumlarda güvenliğe sahip olmaya hakkı vardır”* açıklamasına yer verilmiştir. Ayrıca 1952 tarihli 35. Uluslararası Çalışma Konferansında kabul edilen Sosyal Güvenliğin Asgari Normlarına İlişkin 102 sayılı Sözleşme ile sosyal güvenliğe konu olacak riskler; hastalık (tıbbi ve parasal yardım), işsizlik, yaşlılık, iş kazası ve meslek hastalıkları, analık, sakatlık, ölüm, aile ödenekleri olarak sıralanmıştır. Türkiye dâhil dünyadaki sosyal güvenlik sistemlerinin 102 sayılı sözleşmeyi model olarak kabul ettiği bilinmektedir.

Buna ilaveten sosyal politikalar içinde yer alan sosyal harcamaların, gelir dağılımında adalet, doğuştan gelen eşitsizlikler ve yoksullukların ortadan kaldırılması, sosyal ihtiyaçların düzenli ve sürekli bir şekilde karşılanması ve sosyal içerme kapsamında asgari bir refah düzeyine ulaşılmasında önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Eğitim ve sağlık harcamalarının kalkınma üzerindeki olumlu etkileri dikkate alındığında, sosyal harcamaların kısılmasının iktisadi ve sosyal sorunlara yol açtığı, sosyal harcamaların azaltılmasının sosyal dışlanmışlıkla mücadeleyi zayıflattığı belirtilmektedir(Güler, 2018: 236).

Günümüzde olduğu gibi 1980'lerde de sosyal politikaların ve bu çerçevede refah devleti uygulamalarının tüm ideolojiler tarafından değinilen konular arasında olması dikkat çekicidir. Bu konuda yapılan yorumlar ve sergilenen yaklaşımlar farklı olsa da az ya da çok sosyal politikaların gerekliliği üzerinde durulduğu gözlenmektedir. Buradaki temel farklılıkların, sosyal politikaların hangi ilkeler ve kimler tarafından yapılacağı ile kimlere ne kadar yapılacağı noktasında odaklandığı söylenebilir. Bu çerçevede gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler sosyal politikalar bakımından karşılaştırılmaktadır.

Buna göre; gelişmekte olan ÷lkelerde sosyal politika, geçici uygulamalar olarak g÷r÷lm÷ř, devletin yurttaşlarına yaptığı maddi-manevi bir yatırımdan ziyade, m÷nferit olarak uygulanan devlet gideri olarak d÷ř÷n÷ld÷ė÷ kabul edilmektedir. Gelişmiş ÷lkelerde ise sosyal politikanın, toplumun belirli kesimleri arasındaki yapısal uyumun olumsuz etkisini bertaraf etmek için tasarlanan bir dizi sınırlı tedbirlerle ihmal edildiği iddia edilmektedir. Sosyal politika önemli ölç÷de ihmal edildiğinde ise, devletin desteğine gereksinim duyan incinebilir n÷fusu oluşturan milyonlarca birey, sosyal sorunların g÷lgesinde, zor koşullarda çaresiz yaşam m÷cadelesi vermek durumunda kalacaktır. Bu durumda T÷rkiye gibi gelişmekte olan ÷lkelerde tam olarak uygulanamayan sosyal politikaların, Batı Avrupa’da refah devleti ve onun araçları olan sosyal politika ve sosyal hizmet, ihtiyaa g÷re şekillenerek, toplumun zenginliğinin ÷öte birden fazlasını sosyal harcamalara ayırarak toplumsal değişmenin ve insan kaynağının gelişmesinin en önemli aracı olduğu g÷zlenmiştir. Bunun nedeninin, Batı Avrupa’ devletlerinin modernleşme s÷recini tamamlamış olmasında ve sistemin rasyonel kararlar ÷retebilme becerisinde aramak gerektiği belirtilmektedir (Yolcuoğlu, 2012: 156).

T÷rkiye’nin Batılı devletler ile karşılaştırıldığında, nicelik ve nitelik itibarıyla sistemli bir sosyal devlet anlayışına gecikmeli olarak geçtiği kabul edilmektedir. Batılı ÷lkelerde işçi sınıfı ve demokratikleşme hareketleriyle ortaya çıkan sosyal devlet anlayışının T÷rkiye’de ancak merkezi h÷k÷metin planlamaları çerçevesinde uygulama imkânı bulduğu g÷r÷lmektedir. Bu gecikmenin yaşanmasına etki eden sebepler arasında ekonomik b÷y÷menin öncelikli hedef olarak g÷r÷lmesi, örg÷tlenme k÷ltürünün zayıflığı, kadere rıza anlayışı, aile içi ve toplumsal dayanışma ile muhtaçlara sahip çıkılması gibi nedenler sayılmaktadır (Karaca ve am, 2019: 76).

Öte yandan T÷rkiye’nin, toplum olarak köklü bir sosyal dayanışma ve yardımlaşma geleneğine sahip olduğu bilinmektedir. Selçuklular D÷nemi’nde Anadolu’da esnaf, sanatkâr ve t÷ccarlar arasında gelişen, daha sonra toplumun diğer kesimleri üzerinde de etkin olan **ahilik** teşkilatının Osmanlı Devleti’nde de devam ettiği ayrıca Osmanlı’da g÷ölü bir vakıf geleneğinin olduğu kabul edilmektedir. Bu gelenek toplumsal dayanışma ve yardımlaşma bakımından son derece önemli görevler üstlenmiş ve bu görevleri uzun s÷re devam ettirmiştir. Modern anlamda ise T÷rkiye’de sosyal güvenliğin, 1921 yılında Ereğli Havza’sında kurulan Amele Birliği ile başlayarak 1936

yılında çıkarılan 3008 Sayılı İş Kanunu ve 1940'lı yıllarda kurulan işçi sigortalarıyla devam ettiği belirtilmektedir. Türkiye'de, 1963'ten başlamak üzere planlı ekonomi dönemlerinde ele alınan sosyal güvenlik konusunda bazı gelişmelere karşın belirlenen hedefler ulaşılamadığı ve sosyal güvenlik konusunda oldukça geri kaldığı ifade edilmektedir. Bir örnek olarak 1950 yılında ülke nüfusunun sadece %4'ü sosyal güvenlik kapsamında iken, 1980'de bu oranın %50'ye yaklaştığı 1980-1996 arası %83,6'ya ulaştığı görülmektedir. Aynı şekilde 1980 yılında %38,4 olan sağlık güvencesine sahip nüfus oranının 1996 yılında %67,1'e ulaştığı kaydedilmiştir (Çelik ve Tatar, 2003: 270-273).

Her ne kadar istenen düzeyde olmasa da Talas (1992: 43)'ın da belirttiği gibi 1920-1980 arası dönemde Türkiye'nin sosyal politikalar açısından özellikle bireysel haklar bakımından sürekli bir olgunlaşma ve gelişme göstermiştir. Talas, bu gelişmelerin tek parti dönemi ile birlikte 1950-1960 dönemi, 1971 ve 1980 askeri müdahalelerinde yani siyasal rejimin demokrasinin bütün kurum ve kuruluşları ile işlerliğine uzak kaldığı dönemlerde durdurulduğu ve gerilediğini vurgulamaktadır.

ANAP Dönemi incelendiğinde, sosyal politikalar açısından devletin değişen/değişmesi gereken rolüne ilişkin önemli ipuçları görülebilir. Bu dönemde baskın ve otoriter devlet yerini vatandaşla bütünleşmeye çalışan, her alanda gelişim ve kalkınmaya önem veren, istihdamdan eğitime, sağlıktan aileye dönük çalışmalara, konut edindirmeden şehirleşmeye kadar birçok önemli çalışmanın yapılacağı belirtilmiştir. Sosyal politikalarda yapılmak isteneler partinin kuruluş aşamasında parti programlarında da yer almıştır¹². Örneğin parti programında belirtildiğine göre hedef olarak, sosyal adaletin sağlanması, fırsat eşitliğinin sağlanması ve refah seviyesinin yükseltilmesine dönük çalışmaların yapılması belirlenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda parti programında, eğitim-öğretim, aile, çalışma hayatı, istihdam, sağlık, gençlik, kültür ve sanat, şehirleşme, konut başlıklarına ayrı ayrı yer verildiği görülmektedir. Ancak ANAP Dönemi sosyal politikalar ve sosyal refah devleti anlayışının tartışmalı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bir kısım çalışmada ANAP Dönemi'nde vatandaşın devlete yakınlaştığı ve özellikle ortadirek olarak tarif edilen kesime dönük önemli çalışmalar yapıldığı belirtilirken, diğer bazı çalışmalarda ise aksine bu dönemde gelir paylaşımında

¹² Anavatan Partisi (ANAP) Parti Programı, 1983.

eşitsizliklerin arttığı, enflasyon gibi ekonomik sorunlar nedeniyle vatandaşın zor durumda kaldığı ifade edilmiştir.

Bu kapsamda ANAP Dönemi'nde sosyal politikalar ya da sosyal devlet uygulamalarından bahsedildiğinde genellikle Turgut Özal'a atfen “devlet baba değildir”, “sosyal devlet ölmüştür” sözleri ön plana çıkmaktadır. Buna rağmen Özal Dönemi'nde sosyal devlet uygulamaları bağlamında toplu konut projeleri, gelir ortaklığı senetler, küçük yatırımcılar için yüksek faizler verilmesi, ücretlilere vergi iadesi ve Fak-Fuk-Fon gibi düşük gelir sahipleri veya yoksul kesimler için yapılan çalışmalar kaydedilmiştir (Erdoğan, 2017: 403).

Şişman ise 1980'li yıllardaki çalışmaları farklı şekilde değerlendirmiştir. Şişman (2017: 20)'a göre; 1980'li yıllarda bir yandan sendikal faaliyetlerin durdurulduğu, çalışma yaşamı ve iş ilişkilerine uluslararası standartlardan hızla uzaklaşılmasına yol açacak yeni bir biçim verilmesi söz konusudur. Aynı zamanda yoksulluk, işsizlik gibi sorunların arttığı bu dönemde, bahsedilen sorunların çözümünde toplumun değil bireyin sorumlu olduğu anlayışı yaygınlaşarak, devletin sorumluluğunu sivil topluma terk etmesini gerekli gören neo-liberal ideoloji güçlenmiştir. Şişman, bu dönemde kurulan ve geliştirilmeye çalışılan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı (SYDV) gibi kurumların, temelinde “sosyal devlet” düşüncesinden ziyade Osmanlı'dan miras alınan hayırsever düşüncelerin olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla bu yapıların bir kesime göre “muhafazakâr hayırseverlik” modeli olarak yerleştirilmeye çalışıldığı iddia edilmektedir.

Benzer şekilde Bakan ve Arpacı (2012: 136)'da, 1983 sonrası Özalcı serbest piyasa yaklaşımının o güne değin eksik de olsa sürdürülmüş olan sosyal güvenlik ve sosyal refah ağırlıklı devlet modelinden vazgeçildiğini, bunun sonucunda eğitim, sağlık ve sosyal sigorta alanında devlet korumasını kaybetmiş çok geniş bir toplum kesiminin ortaya çıktığını belirtmişlerdir.

Bununla birlikte Özal Dönemi'nde en fazla mağdur olan kesimin tarım kesimi ve ücretliler yani o dönemin tabiri ile “ortadirek” olduğu Özen tarafından da aktarılmıştır. Özen, bu mağduriyetlerin farkında olarak hükümetin, belirtilen kesimlerin desteğini kaybetmemek için gecekondulara tapu tahsis belgelerini dağıtması, yukarıda da

belirtilen Fak-Fuk-Fon uygulaması gibi farklı yollara başvurduğunu aktarmıştır. Bununla birlikte ANAP Dönemi'nde ülkenin bolluğa ulaşması ve alt yapı hizmetlerinin köylere kadar götürülmesi ile bu kesimin desteğinin korunduğu (Özen, 2011) söylenebilir.

4.2.5. Anavatan Partisi Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası

Bir devletin diğer devletler ile ya da devletlerin dışında uluslararası aktörler ile yürütmüş olduğu aktiviteler genel olarak dış politika olarak adlandırılabilir (Çaylak ve Avcu, 2018: XIII). Dolayısıyla dış politika bir ülkede, toplumun menfaatlerini ve güvenliğini belirleyen öncelikli konular arasında sayılmaktadır. Dış politika ülkelerin bulundukları jeopolitik konum, sahip oldukları kaynaklar, etnik, kültürel ve demografik yapıları ile diğer ülkelerle ilişkilerinin bir bütün olarak ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Yurdusev (2010:49), Türk dış politikasında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir miras ve devamlılığın olduğunu üç alanda izlemenin mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi, teşkilat hususundaki devamlılık ki Cumhuriyet diplomasisi Osmanlı diplomasisinin devamı niteliği taşır. İkinci olarak üslup bakımından bir mirastan söz edilebilir. Son olarak uygulanan politikalarda bir devamlılığın olduğu söylenebilir. Ayrıca Yurdusev, kurumsal, siyasi, demografik ve uluslararası alanda Osmanlı sonrası kurulan başka hiçbir devletin, Osmanlı ve Cumhuriyet devamlılığına sahip olmadığını vurgulamaktadır.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendi iç sorunlarını halledebilmesi ve ilerici burjuvaziye sahip modern bir toplum inşa edebilmesi için kendisini bir müddet dış dünyadan tecrit ettiği (Ahmad, 2015: 249) önemli bir tespit olarak görülmektedir.

Bununla beraber bir ülkenin dış politikasını sadece kendi iç siyaseti, modernleşme çabaları veya reformlarının gerçekleştirilme düzeyinin belirlemeyeceği açıktır. Bunlarla birlikte ülkenin konumu, tarihi geçmişi, komşuları ile ilişkileri, uluslararası sistemde kendisine biçilen rol ve buna karşı oluşturulan tepkiler dış politikayı oluşturan unsurlardan bazıları olarak kabul edilebilir. Bu sebeple modern Türkiye'nin oluşumunda, Osmanlı'nın son dönem politikalarının bazı yönleriyle etkili olduğu dile

getirilmektedir. Erol ve Ozan (2011: 20-21) bu durumu iki sebebe dayandırmaktadır. Birincisi, Cumhuriyet'in kurucuları aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin son dönem askeri bürokratları olarak İmparatorluğun çöküşüne ve dağılmasına karşı uğraş verdikleri için yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını, iç ve dış düşmanlara karşı koruma refleksiyle oluşturmuşlardır. İkinci olarak Osmanlı Devleti'nin son dönem modernleşme ve Batılılaşma politikalarının yeni dönemde de devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla dış politika belirlenirken yüzünü Batı'ya dönen bir ülkenin çabaları dikkat çekmekte ve dış politikada Batıcı karakterin oluşumu gözlenmektedir.

Ancak genel kabul gören kanaate göre Türk dış politikası söz konusu olduğunda, Türkiye'nin sahip olduğu çok kültürlü ve çok farklı unsurlardan oluşan yapısı göz ardı edilemez. Türkiye'nin dayandığı bu çok kültürlü ve çok sayıdaki bağlar Oran (2010: 3), tarafından başlıca Orta Asya, Orta Doğu-İslam ve Batı şeklinde sınıflandırılmaktadır.

Öte yandan son dönemlerde, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve küreselleşme gibi etkenlere bağlı olarak dış politika yapımının, ülkeler açısından daha kompleks hale geldiği birçok araştırmacı tarafından dile getirilmektedir. Türkiye'nin de bu gelişmeden etkilendiği görülmektedir. Kısaca Soğuk Savaş Dönemi'nde durağan bir pozisyonda ve kendisi için belirlenen/beklenen rolü Batı ile müttefiklik çerçevesinde oynayan Türkiye'nin bu durumdan çok da hoşnut olmadığı bilinmektedir. Ayrıca yeni dönemde Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu, Orta Asya ve Akdeniz gibi bölgelerin, yeni gelişmelerin en yoğun yaşanacağı öngörüsüyle merkezi bir konumda olan Türkiye'nin öneminin arttığı hem Türk yetkililer hem de Batılı güçler tarafından dile getirilmiştir. Bu yeni dönemde Türkiye açısından dış politikaya bakış açısının değiştiği ve geliştiği de gözlenmiştir. Türk yetkililerin gelişen ve güçlenen Türkiye'nin, bölgede ve dünyada söz sahibi olabileceğine olan inançları, ülkenin geçmişten gelen ya da belirlenmiş rolü yerine getirmekten ziyade dış politikada yeni atılımlar yapması gerektiği yönündeydi (Uslu, 2006, 9-11).

Tekrar belirtmek gerekirse yirminci yüzyılın son çeyreğinde önce neo-liberalizm daha sonra da küreselleşmenin sosyal, siyasi ve ekonomik alanda olduğu gibi ülkelerin dış siyasetinde de belirleyici olduğu kabul edilmektedir. Bu dönemde uluslararası sistemin yeniden dizaynı ve ulus-devletler için biçilen misyonlarda önemli değişikliğin

yanı sıra iki kutuplu dünya sisteminin (Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla) çöküşü neticesinde uluslararası siyasetin seyrinde önemli değişiklikler olduğu dile getirilmektedir. Bu çerçevede ülkenin dış politikasını dünyada meydana gelen değişikliklere göre yeniden düzenlemek için küresel reel-politiği iyi okumak gerekmektedir. Ekonominin başat unsur olduğu ve uluslararası ilişkilerdeki öneminin arttığı bu dönemde Türkiye gibi jeopolitik konum itibarıyla son derece önemli coğrafyada bulunan bir ülkenin dış siyasetinin, ülke çıkarları doğrultusunda en uygun şekilde yürütülmesinin çok zor, özellikle bağımsız bir dış politika yürütmenin neredeyse imkânsız olduğu sıkça dile getirilmektedir. Buna rağmen Türkiye dış politikasının ANAP Dönemi'nde önemli değişimlere imza attığı gözlenmiştir. Turgut Özal'ın liderliğinde dış politikada yeni bir dönemin başlangıcı olarak ekonomi belirleyici olmuştur. Türkiye ekonomisinin güçlendirilmesi, refah düzeyinin yükseltilmesi ve barışçıl söylemlerin geliştirilmesi gibi hedefler dış politikaya dönük alınan kararlarda en etkili unsur olmuştur. Günümüz siyasetine de birçok yönüyle ışık tuttuğu kabul edilen Özal'ın, liberal fikirlere sahip olması, geniş bir yelpazede siyaseti benimsemesinin yanı sıra daha sonra Yeni Osmanlılık olarak da adlandırılmış olan görüşleri o güne kadar alışlagelmiş Türk dış politikasının sınırlarını zorlamıştır (Daban, 2017: 84; Cavlan, 2010: 130).

Ayrıca Özal Dönemi'nde dünyada ve bölgede meydana gelen sıcak olayların Türk dış politikasının işleyişini önemli oranda etkilemesi muhtemeldir. Bu dönemde İran-Irak Savaşı (1980-1988) ve Sovyetler Birliği'nin hızla çöküşe sürüklenmesi ve nihayetinde çöküşü ile Orta Asya ve Kafkaslarda meydana gelen karışıklıklar Türkiye'yi birinci derecede etkilemiştir. Ayrıca Saddam liderliğinde Irak'ın Kuveyt'e saldırması ve akabinde Körfez Savaşı, Orta Doğu'da devam eden İsrail-Filistin gerginliği, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilanı (1983), Suriye ile yaşanan PKK gerginliği dış politikayı etkileyen diğer önemli olaylardır (Çemrek ve Uluer, 2018: 214).

Dünyada ve çevresindeki bu gelişmelere karşın Türkiye'nin, stratejik olarak artan önemiyle doğru orantılı olarak dış politikasını alışılmışın dışında geliştirdiği kabul edilmektedir. Örneğin Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez ülkelerinin yanı sıra Libya, Irak ve İran ile ilişkiler geliştirilmiş, 24 Ocak Kararları'na uygun olarak ekonomik açıdan Orta Doğu üzerinden dışa açılmıştır. Bunun dışında ABD ve AET ile

de ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. 12 Eylül Askeri Cunta Dönemi'ndeki yoğun insan hakları ihlalleri nedeniyle, AET ile ilişkiler pek fazla geliştirilemese de ABD ile ilişkiler oldukça geliştirilmiştir. Bunun sonucu olarak askeri yardımlar artmış ve IMF gibi uluslararası kuruluşlar aracılığıyla borçlanma daha kolay yapılabilmektedir. ANAP Dönemi'nde Türk dış politikasının genel olarak bir değişim/dönüşüm içinde olduğu görülmektedir. Dış politikanın ekonomi merkezli ele alınması, serbest piyasa fikrine bağlı olarak bölgedeki sorunların ekonomik ilişkilerin geliştirilerek daha rahat aşılabileceği kanaati yaygınlaşmıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle dünyada yenilenen uluslararası sistem içinde Türkiye'nin önemini artırma ve kabuğunu kırmaya dönük politikaların izlendiği görülmektedir. Bu anlamda Osmanlı bakiyesi olarak Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya ile ilgili yeni politikalar geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu çabaların neticesinde Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİB), Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ve Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) gibi kuruluşların oluşturulduğu gözlenmiştir (Çemrek ve Uluer, 2018: 218-226).

Anlaşıldığı üzere 12 Eylül Askeri Cunta Yönetimi süresince (1980-1983) dış politikada genel olarak statükocu bir tutum izleyen (Akgün, 2018: 206) Türkiye, Özal Dönemi'nde bu tutumunu değiştirmiştir. İç siyasette olduğu gibi dış politikada da önemli iz bırakan Özal Dönemi, Türkiye'nin dışa açıldığı, özgüven sahibi olarak bölgesinde önemli rol üstlenmeye hazır olduğu izlenimini uyandırmıştır. Belirtildiği üzere bu dönemde Türkiye, Balkanlar, Orta Asya, Orta Doğu ve diğer ülkelerle aktif bir dış politika ekseninde çok boyutlu dış politika yürütmesinin yanı sıra belki de ilk defa kendi kültürü ve geçmişiyle de barışma konusunda önemli adımlar atmıştır. Özal Dönemi ekonomi merkezli dış politika uygulamalarının etkisinin günümüzde de devam ettiği söylenebilir.

4.2.5.1. Anavatan Partisi Dönemi Türkiye-AB İlişkileri

II. Dünya Savaşı sonrasında küresel ekonomik sistemin yeniden yapılanmasıyla ilişkili olarak iki önemli gelişmeye dikkat çekilmektedir. Bunlardan birincisi; küresel düzeyde uluslararası ticaretin serbestleştirilmesini, uluslararası parasal ve mali sistemin düzenli işleyişini sağlamak ve kalkınma çabası içinde olan ülkelere fon temin edilmesini sağlayacak kurumların oluşturulmasıdır. Bunlar; GATT (1995'ten sonra Dünya Ticaret

Örgütü-WTO), Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomik kuruluşlardır. İkincisi ise, bölgesel düzeyde gerçekleşen yani aynı coğrafi bölgeyi paylaşan ülkelerin ticaret ve ekonomik olarak serbestleşmeye, mal ve hizmet akımları üzerindeki tarife ve kotaların kaldırılmasıyla ekonomik birleşmeye yönelmeleri olmuştur. Bölgesel entegrasyon olarak da görülen bu gelişmelerin en önemlisinin Avrupa Birliği (AB) olduğu kabul edilmektedir (Şen, 2003: 643).

Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB)'ne, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomi Topluluğu (AET)'na ilk başvurusunun 1959 yılında yapıldığı bilinmektedir. 1963 yılında yapılan Ortaklık Antlaşması'na göre AB ile ilişkiler resmen başlamıştır. Bu antlaşmaya göre Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na tam üyeliği için, hazırlık süreci, geçiş süreci ve gümrük birliği aşamalarından oluşan bir sürecin işletilmesi kararlaştırılmıştır.

Özal'lı ANAP Dönemi'nde Türkiye-AB ilişkilerine değinmeden önce konuyla ilgili iki hususun ele alınması önemli görülmektedir. Birincisi, AB'nin kuruluş amaçları ve geçirmiş olduğu evreler ile birlikte tarihsel gelişiminin kısaca ele alınmasıdır. İkinci olarak; Türkiye'nin başından beri hedeflediği tam üyelik ile birlikte AB'den beklentilerinin neler olduğudur.

Avrupa'nın 16. yüzyıldan sonra dünyada hakim güç olmaya başladığını belirten Faulkner (2014, 116-117), Avrupa'nın, tarih öncesi ve Antik Çağ'da merkezi olmaktan uzak bir görüntü verdiğini belirtmiştir. Faulkner, buna karşın Avrupa'nın benzersiz bir coğrafyası olduğunu, üç taraftan denizlerle çevrili olmasının yanı sıra özellikle ulaşımda faydalanılan büyük nehirlerle sahip olmasının onun bu coğrafyasını eşsiz kıldığını vurgulamaktadır. Ancak, bu durum Avrupa'nın, iletişim, etkileşim ve çatışma kıtası olmasını da beraberinde getirmiştir. Çünkü Avrupa'da insanlar, mallar ve fikirlerin hareketleri çok hızlı gerçekleşmiştir. Bu nedenle açıklığa, dinamizme ve yeniliğe fazlasıyla önem atfedilen bu kıtada zayıf, uyusuk ve tutucu olanların aynı zamanda savunmasız oldukları kabul edilmektedir. Faulkner, bu nedenlerden dolayı Avrupa'da Roma dışında uzun süren istikrarlı imparatorlukların kurulamadığını vurgulamıştır. Ona göre kıtanın, gerek kolay doğu-batı iletişimi, deniz yolları ve iç su yolları, gerekse ekolojik bölge ve etnik yapı çeşitliliği burada mega idari yapılar kurulmasını engellemiştir.

Aslında Orta Çağ'dan beri Avrupa'nın birleştirilmesine dönük düşüncelerin var olduğu, Avrupa'nın federal ya da konfederal yapıya dönüştürülmesi fikrinin o zamanlarda ortaya atıldığı kaydedilmiştir. Bununla birlikte “Avrupa Birliği” düşüncesinin, “Birleşik Avrupa Devletleri”, “sonsuz barışın sağlanması”, “Avrupa Devletler Birliği” gibi fikirler bağlamında, Saint-Pierre, Victor Hugo, I. Kant, Montesquieu Voltaire, Proudhon, Saint Simon, Emeric Cruce ve J.J. Rousseau başta olmak üzere birçok düşünür tarafından dile getirildiği aktarılmaktadır. Bu düşünürler arasında özellikle Rousseau'nun, Avrupa devletlerinin genel bir sözleşme temelinde kalıcı ittifak oluşturmalarını önerdiği belirtilmiştir. Rousseau'nun, Avrupa ulus devletlerinin birbirleriyle eş güdüm içinde ortak önlemler alacakları yeni bir devletler sistemi modelini ortaya koyarak, adeta bugünkü Avrupa Birliği'nin düşünsel ve teorik alt yapısını hazırladığı kabul edilmektedir (Canbolat, 2014: 92-94).

İnalcık (2017: 230) ise, modern çağlara doğru, Avrupa'nın, zaman zaman doğudan gelen iki hayati tehlikeye karşı birleşmek, birleşik cephe oluşturmak ihtiyacı duyduğunu belirtmektedir. İnalcık, bu tehlikelerden birinin, 1350-1690 Dönemi'nde güneydoğudan yani Osmanlılardan, diğerinin ise 1699'dan sonra Rus İmparatorluğu'ndan, Rus Çarlığı'ndan ve Komünist Rusya'dan geldiğini ifade etmiştir. İnalcık'a göre; bu dönemde Osmanlı'ya karşı birleşme, Ortaçağların haçlı ideolojisinin devamı olarak da algılanabilir.

Avrupa Birliği'nin tarihsel gelişiminin ve birliğin işleyişinin ayrıntılı olarak ele alınmayacağı bu çalışmada, kısaca Avrupa Birliği'nin 1957'de kuruluşunun, II. Dünya Savaşı sonrasında atılan adımlar sonucunda gerçekleştiğini belirtmekte fayda vardır. Bu çerçevede 1947 yılında düzenlenen, Paris Konferansı'nda tartışılan ve 1948 yılında kurulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) ilk adımlar olarak değerlendirilmektedir. Sonraki süreçte, 1949 yılında kurulan Avrupa Konseyi, 1951 yılında oluşturulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, 1955'te kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu ve 1958'de kurulan Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) Avrupa Birliği'ne giden süreçte diğer önemli adımlardır¹³.

T.C. Dışişleri Bakanlığının Avrupa Birliği resmi sayfasına göre; AB'nin bugünkü durumuna ulaşmasında atılan diğer önemli çalışmalar şunlardır:

¹³ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı resmi sayfası, www.ab.gov.tr

1965 yılında imzalanan Füzyon Antlaşması (Birleşme Anlaşması) ile yukarıda adı geçen üç topluluk (Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu) için tek bir konsey ve tek bir komisyon oluşturulmuştur. Bu topluluklar, Avrupa Toplulukları adı altında anılmaya başlanmıştır.

1968’de Gümrük Birliği’ne dönük adımlar atıldı ve böylece mamul mallarda vergiler kaldırılarak topluluğun tarım ve ticaret politikaları önemli oranda düzenlenmiş oldu.

1973’de topluluğun Birleşik Krallık, Danimarka ve İrlanda ile başlayan genişleme dalgası, 1981’de Yunanistan, 1986’da İspanya ve Portekiz ile devam etmiştir.

1987 yılında tek pazar oluşturmayı hedefleyen Avrupa Tek Senedi yürürlüğe girerek topluluğun canlanmasına yardımcı olmuştur.

Türkiye’nin Avrupa Birliği (AB)’den beklentileri ile ilgili olarak öne çıkan hususlardan bazıları şöyle açıklanabilir: Öncelikle hem Asya, hem Avrupa’da yer alan ve coğrafi konumu itibariyle jeostratejik önemi büyük olan Türkiye’nin, Avrupa Birliği’nden beklentileri farklı şekillerde dillendirilse de genel olarak, özgürlük, güvenlik, adalet ve ekonomi gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Buna ilaveten kendi tecrübesini çok önceden yaşamış olan AB’nin, sürekli darbeler ve muhtıralar ile kesintiye uğrayan demokrasi ve insan hakları konusunda karnesi pek de iyi olmayan Türkiye’de uygulanan devlet politikalarına, olumlu katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Özer (2009: 104-105)’e göre, Türkiye’de toplumun birçok kesiminde AB’ye tam üyeliğin istikrarı sağlamlaştıracağı, gelir dağılımının adil bir nitelik kazanacağı, bölgesel gelişmişlik farkının azalacağı, çevre, eğitim, sağlık, çalışma ve sosyal güvenlik gibi alanlarda iyileştirmeler yaşanabileceği, bürokrasideki sıkıntılar ve yolsuzlukla mücadelede önemli ölçüde yol alınabileceği beklentisi oluşmuştur. Yine siyasal, sosyal ve ekonomik açıdan güçlü olan AB’ye Türkiye’nin üyeliği dünya ölçeğinde konumunun ve rolünün güçlenmesine yardımcı olacağı kanaati oluşmuştur. Özer, bununla birlikte AB’ye karşı olumsuz kimi kanaatlerin olduğunu da belirtmektedir. Bu kanaatlere göre de AB’nin, ülkeyi sömürülecek bir bölge olarak gördüğü belirtilmekte bunun da ötesinde ulus-devletin parçalanmasına neden olabileceği dillendirilmektedir.

Öte yandan Türkiye-AB ile ilişkilerinde güvenlik boyutunun AB tarafından daha çok önemsendiği ve ilişkilerde göz önünde bulundurulduğu kaydedilmiştir. Kramer (2001: 338-339)'e göre; 1960'lardan beri AB-Türkiye ilişkileri, Avrupa'nın daha çok üzerinde durduğu güvenlik boyutuyla belirlenmiştir. Buna göre Türkiye, o dönem Doğu-Batı düşmanlığının yarattığı şartlarda, Sovyet tehdidine karşı koymak için Batı kampına bağlı olmak zorundaydı. Bu yüzden 1963 Ortaklık Anlaşması (Ankara Anlaşması), Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun, iki NATO üyesine, Yunanistan ve Türkiye'ye, siyasal açıdan tarafsız yaklaşımını korumasıyla sonuçlanmıştır. Kramer, AB'nin daha sonraki dönemde Türkiye için adil ve tutarlı bir strateji geliştirdiğini söylemenin mümkün olmadığını belirtmektedir.

Ekonomik bakımdan ise Tecer, Türkiye'nin AB'ye tam üye olarak katılması sonucu, pazar genişlemesinden dolayı yeni rakiplerle karşılaşacak olan Türk sanayinde optimum ölçeklerde ve dünya standartlarına uygun çalışma şartlarına özen gösterilmesinin yeni bir dinamizm kazandıracağını belirtmektedir. Ancak Tecer, Türkiye gibi ekonomisini ve sanayileşmesini uzun yıllar koruma önlemlerine dayandırmış olan bir ülkenin, ortak hedeflerin amaçlanacağı bir bütünleşme içinde ve dışa açık rekabetçi bir ortamda rekabet gücünün nasıl korunacağını ve artırılacağını iyi araştırılması gerektiğini belirtmektedir (Tecer,2005: 134-135).

AB'ye dönük ülkedeki bu bakış açılarını iyi bilen ve Türkiye'de iç siyasette yapmış olduğu atılımları dış politikada da gerçekleştirmek isteyen Turgut Özal'ın, Türkiye - AB ilişkilerine özel önem verdiği AB'ye dönük izlediği politikalardan da anlaşılmaktadır. Karluk (2015: 135), Özal'ın, Avrupa Birliği üyeliğini Türkiye'nin demokratikleşmesi açısından itici bir araç, ekonomik açıdan büyük bir pazar, güvenlik açısından stratejik bir ortak, çağdaş bir ülke olma bakımından ise bir model olarak gördüğünü aktarmaktadır. Karluk'a göre Özal'ın en önemli hedefi Türkiye'nin ileri Batılı ülkeler arasına girmiş olmasıdır. Bu açıdan AB'ye tam üyelik bu hedefin en önemli aşaması olarak görülmektedir.

Akçay (2016: 47)'a göre Özal, Türkiye'nin bölgesel ilişkilerini Batı'ya alternatif oluşturmaktan Türkiye'yi Batı siyasi sisteminin bir parçası yapmak istemiştir. Bölgesel ilişkileri geliştirmenin Batıya karşı Türkiye'nin elini güçlendireceği kanaatiyle

Türkiye'nin Doğu ile Batı arasında bir köprü olabileceğini düşünen Özal'ın, Topluluk ile ilişkilere özel önem verdiği ve tam üyeliği hedef olarak ortaya koyduğu söylenebilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye, Özal Hükümeti Dönemi'nde, o zamanki adıyla Avrupa Topluluğu (AT)'na tam üyeliği hedeflemiş ve 1987 yılında tam üyelik başvurusunu resmen yapmıştır. Ancak AT bu başvuruyu, Türkiye'de demokrasi yetersizliği, insan hakları ihlalleri, ekonomik yapının yetersizliği ve ülkedeki geri kalmış bölgeler gibi sorunların varlığı sebebiyle kabul etmemiştir (Canbolat, 2014: 305).

Oysa Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinin çok yüzeysel ve sadece Türkiye'nin çıkarına olmadığı aksine bu bağın tarihi köklerinin olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile yakın ilişkilerin kurulduğu Avrupa'ya Türkiye'nin de AB üyeliği ile önemli katkı sunabileceği düşünülmektedir. Derviş ve diğerleri (2004: 18)'nin de vurguladığı gibi, Türkiye'nin Avrupa'ya ilgisinin ve modernlikle kurduğu bağın Cumhuriyet Dönemi'nden daha önceye dayandığı, 19. yüzyılın ortalarındaki Tanzimat Dönemi'nde Türk-Osmanlı elitlerinin Avrupa'yı modernliğin “yegane” örneği olarak gördükleri bir gerçektir. Osmanlı Devleti nüfusunun önemli bir kısmı zaten Balkanlarda yani Avrupa'da bulunmaktaydı. Sürekli zayıflayan ve önemli problemleri olmasına karşın Osmanlı Avrupa'nın bir parçasıydı. Ayrıca birçok baskıya rağmen 1944 yılına kadar İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmış, savaş sonrası batılı güçlerin önemli müttefiki olmuş, Birleşmiş Milletler'de kurucu üye, NATO ve Avrupa Konseyi üyesi olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği ile tam üyeliği son derece normal karşılanmalıdır. Bu konuda Türkiye'nin, Avrupa'dan adil bir yaklaşım beklemesi, AB üyesi olarak bir yandan refah düzeyini artırırken diğer yandan Avrupa'nın çeşitliliğine ve zenginliğine kendi kültür, dil, din ve tarih boyutlarıyla katkı sunması son derece doğaldır (Derviş vd, 2004: 18-19).

Bu tartışmalar bir yandan devam ederken zaten Türkiye-AB ilişkilerinin önemli ölçüde gelişmeye başladığı gözlenmiştir. Türkiye-AB ilişkilerinde asıl gelişimin ise ekonomik anlamda yani dış ticaret bağlamında gerçekleştiği görülmektedir. Karluk (1997: 576) tarafından belirtildiğine göre; Türkiye'nin dış ticaretinde AB ilk sırada yer almaktadır. Türkiye'nin topluluğa dönük ihracat ve ithalatı sürekli artmaktadır. AB'ye 1980'de 1.3 milyar dolar olan ihracat, 1995'te 11 milyar dolara yükselmiştir. İthalat ise

1980’de 2.4 milyar dolar iken 1995’te 16.8 milyar dolara yükselmiştir. Türkiye’nin toplam dış ticareti içinde topluluğun payı bu dönemde %40 civarında seyretmiş, bu oran 1995’te %49’a kadar çıkmıştır.İhracat ve ithalatta topluluk üyeleri arasında Almanya, İngiltere, İtalya ve Fransa ilk sıralarda yer almaktadır.

4.2.6. Özal Sonrası Anavatan Partisi

1983 yılı genel seçimleri sonucunda ANAP Genel Başkanı olarak hükümeti kurmakla görevlendirilen ve başbakanlık makamını üstlenen Turgut Özal, 1987 yılındaki seçimlerden sonra ANAP’ın birinci parti olmasından dolayı tekrar hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve başbakanlık görevini 6 Kasım 1989 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti 8. Cumhurbaşkanı seçilinceye kadar devam ettirmiştir.

Aşık, tarafından da ifade edildiği gibi 1982 Anayasası’nın kabulü ile Orgeneral Kenan Evren doğrudan cumhurbaşkanı seçilmiş oluyordu. 1989 yılına gelindiğinde cumhurbaşkanlığı adaylıkları gündeme gelmeye başlamış ve neticede parti içi muhalif bazı seslere rağmen Özal’ın adaylığı kesinleşmiştir. Bu durum üçüncü turda Özal’ın TBMM tarafından 8. Cumhurbaşkanı seçilmesiyle sonuçlanmıştır. Turgut Özal’ın cumhurbaşkanlığı farklı şekillerde değerlendirilmekle beraber en önemlisi 12 Eylül 1980’de başlayan “darbe” sürecinin kapandığı anlamına gelmektedir. Bu süreçte Özal’ın muhalefet partileri tarafından şiddetle eleştirildiği dikkatleri çekmiştir. Muhalefet eleştirilerini son yerel seçimlerde ANAP’ın (26 Mart 1989) %21,75 oranında oy alması noktasında yoğunlaştırmıştır. Özal’ın halkın %80’ini temsil etmediğini belirten muhalefet mecliste yapılan seçimleri boykot etmiştir. Ayrıca Özal’ın tarafsızlığı, demokratlığı ve laiklik anlayışı en çok eleştirilen konular olmuştur. Ancak henüz görevi devralmadan sıra dışı olacağını belirten Özal görevi devraldıktan sonra hem açıklamaları hem de kimi icraatları ile farklı bir profil çizmiştir. Ne kadar eleştirilse de cumhurbaşkanlığı adaylığı başta olmak üzere Özal’ın, bir çok düşüncesi ve uygulamalarıyla sivil siyasete alan açtığı, başkanlık sistemi ve Türkiye’de tartışılan diğer siyasi meselelerde fikrini açıkça beyan ettiği vurgulanmıştır. Böylece Özal’ın günümüzdeki birçok soruna net bir bakış sergileyerek, kendinden sonraki siyasetçilere de örnek olduğu kabul edilmiştir (Aşık, 2017: 459-460).

Ancak Özal sonrası ANAP'ın, hem parti içi çekişmeler hem de Özal gibi karizmatik bir liderin yerinin doldurulamayışı gibi sebeplerle seçmen nezdinde iyi bir intiba bırakmadığı ve giderek gücünü kaybettiği görülmüştür.

Bu durumun biraz da Özal'ın tutumuyla alakalı olduğu iddia edilmiştir. Buna göre, Turgut Özal'ın, TBMM tarafından Cumhuriyet tarihinin ilk sivil cumhurbaşkanı olarak seçilmesinden sonra da partisinden kopmamıştır. Dışarıdan ANAP'a müdahalede bulunduğu ithamlarına muhatap olduğu belirtilen Özal'ın, söz konusu müdahalelerinin parti içinde hoş karşılanmadığı özellikle liberal çevrelerde tepkiyle karşılandığı belirtilmiştir. Bu çevreler Özal'dan sonra Yıldırım Akbulut'un başbakanlığında kabinenin muhafazakâr ağırlıklı olmasını hazmedememişler ve böylece parti içindeki ayrılık belirgin hale gelmiştir. Bu durum ANAP'ın 1991 yılındaki kongresinde Mesut Yılmaz'ın genel başkanlığa seçilmesi ile neticelenmiştir. Aynı yıl yapılan genel seçimlerde ANAP %24 oy alarak Doğru Yol Partisi (DYP)'nin ardından ikinci parti olarak muhalefette kalmıştır. Bu durum Özal'dan ve ANAP'ın kuruluş felsefesinden uzaklaşmasının sonucu olarak yorumlanmıştır. Buna ilaveten Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP'ın giderek erimesi 28 Şubat sürecindeki koalisyon ortaklığı ile de ilişkilendirilmektedir. Bu süreçte sivil iradeye karşı gerçekleştirilen post-modern darbenin yanında yer aldığı izlenimi ile ANAP, seçmen desteğini kaybetmeye devam etmiştir. Son olarak 2002 genel seçimlerinde %5,1 oy alarak siyaseten etkisiz konuma gelmesinde, muhafazakârlıktan uzaklaşmasının önemli payı olduğu düşünülmektedir. Bu duruma kanıt olarak da ANAP'ın giderek oy kaybettiği dönemde Refah Partisi'nin yükselişi örnek gösterilmiştir (Akın, 2018: 131-133).

12 Eylül Darbesiyle başlayan dönemde, ülkedeki siyasi çatışma ve kaos ortamına son verilerek istikrar ve güven ortamı oluşturulmuştur. Ancak bu durum vaat edilen toplumsal refahın artması ve ülkenin az gelişmişlikten kurtulmasını sağlayamamıştır. Darbe sonrası süreçte siyasi istikrarın tamamen bozulması ve demokrasi hedefinden uzaklaşılması üzerine 1983'te yapılan seçimler sonucunda iktidar, Özal liderliğindeki ANAP'a devredilmiştir. Yarı otoriter bir siyasal rejimde uyguladığı politikaların yukarıda ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı üzere ANAP 1991'e kadar devam etti. ANAP iktidarının 1991'de yıkılması, dünyada 1990'lardan itibaren dünyada esen demokrasi rüzgarları ve demokratikleşme çabalarıyla aynı zamana rastamaktadır. Ancak ANAP

iktidarı sonrası, 1990'lı yıllar, Türkiye'de ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel boyutları ile derin bunalımın yaşandığı dönem olmuştur (Ataay, 2020: 241). Bundan sonraki alt bölümde, ANAP iktidarı sonrasında Türkiye'de koalisyon hükümetlerinin kurulduğu ve derin krizlerin yaşandığı yaklaşık on yıllık döneme değinilmiştir.

4.3. Türkiye'de Koalisyonlar ve Krizler Dönemi

Türkiye, ANAP'ın 1991'de iktidardan düşmesiyle başlayan ve 2002 yılının Kasım ayında yapılan seçimler sonucunda AK Parti'nin tek başına iktidar olmasıyla sona eren zaman diliminde koalisyonlar dönemini yaşamıştır. Bu dönem aynı zamanda siyasi iktidarın kaybolduğu, ekonomik krizlerin baş gösterdiği bir zaman dilimi olarak hatırlanacaktır. Bu dönemin anlaşılması bakımından birkaç husus belirtilmesi gerekli görülmektedir.

Öncelikle 1989 yılından itibaren Türkiye ekonomisinde dışa açılım önceliklerinin reel üretim sektörlerinden ziyade finans ve kambiyo hizmetlerini içerecek şekilde değişikliklerle biçimlendirildiği kabul edilmektedir. Bu politika değişikliklerinin en önemlisi ödemeler dengesi sermaye üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ve kambiyo rejiminin tamamen serbestleştirilmesidir. Böylece Türkiye ekonomisinin dünya pazarlarıyla eklemlenme ve küreselleşme sürecinde “dışa açık bir makroekonomi” görünümünde yeni bir dönemece girdiği iddia edilmektedir (Yeldan, 2001: 39-40).

Böylece Özal yönetimindeki liberal ekonomi politikaları ile Türkiye'nin uluslararası rekabet edebilirliğinin, tekstil, giyim, ev eşyaları üretimi ve inşaat sektörlerinde önemli oranda arttığı söylenebilir. Bu gelişmeye koşut olarak 1990'larda ülkenin ihracatı artmaya devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla Türk sanayici ve işadamları Orta Asya Cumhuriyetleri başta olmak üzere Rusya, Romanya ve diğer bölge ülkelerinde yeni iş imkânları bulmuşlardır. Bu dönemde sanayileşmenin İç Anadolu'ya yayılarak yeni bir iş adamı sınıfının oluştuğu kabul edilmektedir. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye'nin yarı sanayileşmiş, ve çevre dışında kalmış ekonomilerin karşılaştığı temel yapı sorunlarıyla bir geçiş ekonomisi sürecinde olduğu (Kramer, 2001: 35) kabul edilmektedir. Bu nedenle Türkiye'de 1980'lerin, piyasa gereklerinin milliyetçi-muhafazakârlık ile telif edildiği “yeni sağ”ın hegemonik atağıyla açıldığı, 90'ların ise yeni sağ merkezin dağılması bağlamında 80'lerin barındırdığı kriz

dinamiklerinin tümünün olgunlaşmasına ve nihayet Türkiye'nin derin bir organik krize sürüklenmesine sahne olduğu belirtilmektedir (Özkazanç, 2011: 27).

Bununla birlikte Türkiye'de, 1991-2002 yılları arasında baş gösteren sıkıntıların temel nedeni olarak, politik istikrarsızlık ile birlikte 1994 Krizi, 1999 Marmara Depremi, 1991 Körfez Krizi ile Asya ve Rusya Krizleri gibi iç ve dış olayların önemli etkenler olduğu belirtilmektedir. Bu yılların iktisatçılar tarafından Türkiye için "ekonomik açıdan kayıp yıllar" olarak nitelendirildiği görülmektedir (Dikkaya ve Üzümcü, 2017: 293).

Çoğu zaman kriz dönemlerinden sonra önemli gelişmelerin yaşandığı ve bu gelişmelerin de kriz dönemlerinde gerçekleştirilen reformlar sayesinde sağlandığı dile getirilmiştir. Türkkan'a göre, 1993-2002 yılları arasında meydana gelen bu krizler de, istikrarsızlık ile birlikte köklü reformları beraberinde getirmiştir. Türkkan, 1990'lı yıllarda meydana gelen krizlerden sonra alınan 5 Nisan Kararları (1994), 1995 Gümrük Birliği Kararları, 1999 Anti Enflasyonist-IMF Programı ve 2001 Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın Türkiye'de önemli kurumsal reformların yapılmasına olanak sağladığını ifade etmiştir (2016: 87-90).

Buna ek olarak Türkiye'de koalisyon dönemleri ile birlikte önemli krizlerin yaşandığı bu dönemde uygulanmaya çalışılan ekonomik programların, sonraki dönemlerde uygulanan politikaların anlaşılması bakımından da önemli olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle önemine binaen 5 Nisan 1994 Kararları ve bu dönemde uygulanmaya çalışılan ekonomik programlara kısaca değinilecektir.

Aslında 5 Nisan Kararları ile açığa çıkan bu sürecin Türkiye'nin 1929 Bunalımı olarak görülmesi mümkündür. Bu dönemde Türkiye'de kapitalizm kendini yineleyememiş ve devletçilik ise kendini yenileyememiştir. Buna bir de özelleştirilmeleri gecik(tiril)en KİT'lerin hantallığı da eklenince kriz kaçınılmaz olmuştur.

Bilindiği üzere 1994 yılında Türkiye ekonomisi bütçe açığı, cari açık, borçlanma ve dövizle bağlı olarak derin bir kriz yaşamıştır. Türkiye ekonomisindeki bu derin krizin aşılması için 5 Nisan 1994'te istikrar programı açıklanarak mali piyasaların düzenlenmesi amaçlanmıştır. Mali piyasaların yanı sıra, devletin borçlanma ihtiyacını

azaltmak, kamu kesimi gelir-gider dengesini kurmak ve ödemeler bilançosu açıklarının daraltılmasını sağlamak gerçekleştirilmek istenen diğer hedefler arasında sayılabilir. 5 Nisan İstikrar Programı'nın ekonomide yapısal düzenlemeleri amaçlayan bir dizi tedbirleri de içerdiği görülmektedir. Bu tedbirlerin bazıları; KİT'lerin özelleştirilmesi, tarımda destekleme alımlarının daha rasyonel hale getirilmesi ve kapsamının daraltılması, kamu kesiminde istihdamın sağlıklı bir hale kavuşturulması ve yerel yönetimlere daha fazla yetki bırakılmasıdır (Şen, 2003: 485).

5 Nisan İstikrar Programı'nın ekonomide yapısal iyileştirmeyi ve uzun vadeli kalıcı istikrarı hedefleyen önlemleri şu şekilde açıklanmaktadır (Şahin, 2007: 227-231):

- Piyasalarda dengeleri ve istikrarı sağlamaya yönelik önlemler
- Kamu kesimi mali dengesini sağlamaya yönelik önlemler
- Ödemeler bilançosunun açıklarını kapatmaya yönelik önlemler
- Ekonomide yapısal düzenlemeleri amaçlayan önlemler.

5 Nisan İstikrar Programı tedbirlerinin kısa vadede başarılı olduğu, döviz piyasasında istikrarın sağladığı, ödemeler bilançosu açıklarını giderdiği ve kamu kesimi gelir-gider dengesini 1994 yılı için kısmen tutturduğu ancak enflasyon oranı, ekonomide fiyat istikrarı gibi önemli konularda başarıyı yakalayamadığı kabul edilmektedir (Şen, 2003: 485).

Şahin (2007: 239)'e göre 5 Nisan İstikrar Programı'nda öngörülen orta ve uzun vadeli yapısal, kurumsal düzenlemeler gerçekleşmemiştir. Buna bağlı olarak Türkiye ekonomisinin iç talep canlılığına dayalı, tasarruf açığı süren, reel üretim kapasitesindeki genişlemenin, özellikle dış ticarete yönelik sektörlerdeki büyümenin sınırlı olduğu, dış açığın ve dış kaynak ihtiyacının azalmadığı, istikrarsızlığın devam ettiği görülür. Şahin; bu dönem ve devam eden süreçte krizin Türkiye gündeminden düşmediğini ve ekonomiyi yönetenlerin IMF'nin kapısından bir türlü ayrılamadıklarını vurgulamıştır.

Önceki dönemde ekonomik açıdan sıkıntıların gideremeyen Türkiye'de, 1996-2000 yıllarında herhangi bir iyileşmenin olması bir yana iç siyasi gelişme ve gerginlikler ile bunalım giderek artmıştır. Başta 28 Şubat Kararları olmak üzere,

Asya'daki büyük finansal kriz ve Marmara Depremi ile ekonomik ve sosyal açıdan sıkıntılı günler yaşayan Türkiye'de 1999 yılında ekonomide büyük bir daralma gözlenmiş, öteden beri var olan ekonomik sorunlar iyice kronikleşmiştir.

Burada Türkiye siyasi tarihinde önemli bir yeri olan 28 Şubat Süreci ile ilgili kısa bir bilgi vermek, dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu anlamak bakımından faydalı olabilir. 28 Şubat 1997 tarihinde, dönemin Refah-Yol Hükümeti'ne karşı MGK bildirisi ile başlayan süreç, aynı zamanda "28 Şubat post-modern darbe süreci" olarak da adlandırılmaktadır. Bu süreçte seçimle işbaşına gelmiş bir koalisyon (Refah Partisi-Doğru Yol Partisi) hükümeti istifa etmek zorunda bırakılmış, bunun yerine MGK tarafından alınan 28 Şubat Kararları'nı uygulamak konusunda istekli yeni bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. 28 Şubat sürecinde irtica "birinci öncelikli tehdit" kabul edilerek toplum "çağdaş yaşamın gerekleri" doğrultusunda yeniden tanzim edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte belirleyici olan ise demokratik işleyişten ziyade "MGK Genel Sekreterliği", "Başbakanlık Kriz Yönetim Merkezi" ve silahlı kuvvetler tarafından yürütülen "Batı Çalışma Grubu" gibi bürokratik organlardır. Ayrıca sürecin başarıya ulaşmasında ve meşrulaştırılmasında "laik-İslamcı" karşıtlığı temelinde "Beşli Sivil İnisiyatif" olarak adlandırılan medya, yüksek yargı organları, bir kısım sivil toplum örgütü ile işçi ve işveren sendikalarının önemli rol oynadığı görülmüştür (Özipek, 2005: 640).

Aktaş (2006: 597) ise Refah Partisi (RP)'nin iktidardan uzaklaştırıldığı ve sonrada tasfiye edildiği bu örtülü darbenin, gerçekte 1908'de başlayan geleneğin bir uzantısı olduğunu belirtmiştir. Aktaş'a göre diğer darbeler (1960, 1971 ve 1980) gibi bu darbedeki temel sav da, devletin kurtarılması ve birliğin sağlanması olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde partiler toplumsal arayışların ve eğilimlerin kurumsallaşması olarak sivil toplumun farklı birer ifadeleri olarak görülmez. Sadece devlete hizmet veren aynı temel misyonlara ve anlayışlara dayanması gereken kadrolar olarak telakki edilir. Büyük ölçüde bu anlayışın bir sonucu olarak Türkiye'de çok sayıda partinin kapatıldığı ve bu konuda Avrupa ile kıyaslandığında demokratik açıdan son derece sıkıntılı bir durumun ortaya çıktığı söylenebilir. Bu kapsamda TBMM Araştırma Merkezi'nin 2008 yılında partilerin kapatılmasına dönük yapmış olduğu çalışmaya göre 1961 yılından beri

Türkiye’de 24 partinin kapatıldığı, buna karşın Avrupa’da, 1943 yılından bu yana sadece 4 (Almanya’da 3, İspanya’da ise 1) partinin kapatıldığı belirtilmiştir¹⁴.

Öte yandan darbeciler tarafından, bin yıl süreceği iddia edilen¹⁵ 28 Şubat Post-Modern Darbesi’nin asıl etkisi, ekonomik alanda hissedilmiştir. Siyasi istikrarsızlık neticesinde ekonomik açıdan giderek zayıflayan Türkiye’de, “post-modern darbe” sonrası kurulan hükümet, çareyi IMF’nin kapısına dayanmakta bulmuştur.

Refah-Yol Hükümeti’nden sonra Türkiye’de, siyasi ve sosyal alanda olduğu gibi ekonomik alanda da son derece sıkıntılı günlerin yaşandığı görülmüştür. Ancak 1999 yılının sonlarında 57. Türkiye Hükümeti, uygulamaya koyduğu Yeni Ekonomi Programı ile giderek ağırlaşan ve bunalıma giren ekonomiyi düzeltmeye, istikrarı yakalamaya çalışmıştır. Mevcut hükümet, IMF’nin kredi taahhüdünde bulunarak desteklediği bu program ile kamu kesimi açıklarının kontrol altına alınması ve faiz hadleri ile enflasyonun düşürülmesini hedeflemekteydi. Ancak 2000 yılında patlak veren bankacılık ve mali piyasalardaki kriz ile 19 Şubat 2001’deki Milli Güvenlik Kurulu Krizi, zaten sıkıntılı durumda olan ekonominin daha da kötüye gitmesine neden olmuştur. Bu kötü gidişe çare olarak Ecevit Hükümeti tarafından Türkiye’ye davet edilen ve devlet bakanı olarak görevlendirilen Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Dr. Kemal Derviş tarafından “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” (GEGP) hazırlanmıştır (Şen, 2003: 485). GEGP, başlıca finansal kesimin yeniden yapılandırılması, kamu sektöründe şeffaflığın artırılması, kamu finansmanının güçlendirilmesi, ekonomide rekabetin ve etkinliğin artırılması ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesi konularına ağırlık verildiği görülmektedir (Yıldırım, 2017). Özkazanç ise bu programın amacının, Türkiye’deki sistemin iktisadi ve siyasi olarak küresel entegrasyon hedefiyle yeniden yapılandırılması olduğunu belirtmektedir. Özkazanç, bu durumun bir yandan yirmi yıldır Türkiye’nin düşe kalka izlediği serbest piyasacı rotanın derinleştirilmesini, diğer yandan ise gerek sosyal patlama gerekse de Dünya Bankası ve AB kriterleri tarafından gündeme sokulan sosyal boyutun işin içine daha fazla katılmasını gerektirdiğine vurgu yapmaktadır (2011: 19). Kazgan (2002: 466), 2001 yılının ortasında artık herkesin kabul ettiği gerçeğin, reel ekonomide yaşanan daralmanın, İkinci Dünya Savaşı’nın bittiği 1945 yılından sonra, Cumhuriyet tarihinin en şiddetlisi olduğuydu. Kazgan’ın belirttiği

¹⁴ <https://www.tbmm.gov.tr>, Meclis Bülteni.

¹⁵ Hürriyet Gazetesi, Askerden 12 Mesaj

gibi, 1997 yılında ekonomi tarihinde bir doruk yaşanması, ancak 2001’de ekonominin hızla dibe doğru yol alması manidardır.

Tablo 4.21’de görüldüğü gibi koalisyonlar döneminde genel olarak Türkiye’de istikrarlı bir büyüme kaydedilememiştir. Bu dönemde 1994, 1999 ve 2001 krizlerinin ekonomiyi oldukça sıkıntıya soktuğu ve bununda verilere yansıdığı görülmektedir.

Tablo 4.21. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1990-2001)

	Cari fiyatlarla GSYH /In current prices			Sabit fiyatlarla GSYH /in constant prices	
Yıllar/Year	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
1990	393 060 171	72,9	149 195	83 578 464	9,3
1991	630 116 960	60,3	149 156	84 352 830	0,9
1992	1 093 368 045	73,5	156 656	89 400 745	6,0
1993	1 981 867 096	81,3	177 332	96 590 370	8,0
1994	3 868 429 189	95,2	131 639	91 320 722	-5,5
1995	7 762 456 071	100,7	168 080	97 887 800	7,2
1996	14 772 110 189	90,3	181 077	104 745 151	7,0
1997	28 835 883 135	95,2	188 735	112 631 203	7,5
1998	70 203	-	270 947	70 203	-
1999	104 596	49,0	247 544	67 841	-3,4
2000	166 658	59,3	265 384	72 436	6,8
2001	240 224	44,1	196 736	68 309	-5,7

Kaynak:TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr

Tablo 4.22’de 1990-2001 yılları arasında gerçekleşen kişi başına GSYH değerlerinden anlaşıldığına göre koalisyonlar ve krizler döneminde Türkiye’nin beklenen büyüme oranlarına ulaşamadığı gibi sık sık önemli oranda küçülme gözlenmiştir. Yukarıda da anlatıldığı gibi 1994, 1999 ve 2001 yıllarında meydana gelen krizlerin verilere yansıdığı tabloda görülmektedir.

Tablo 4.22. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (1990-2001)

Yıllar/ Year	Yıl ortası nüfus /Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %	Değer/Value USD	Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %
1990	56 203	6 993 580	68,9	2 655	1 487 082	6,7
1991	57 305	10 995 846	57,2	2 603	1 471 998	-1,0
1992	58 401	18 721 735	70,3	2 682	1 530 808	4,0
1993	59 491	33 313 730	77,9	2 981	1 623 613	6,1
1994	60 576	63 860 757	91,7	2 173	1 507 540	-7,1
1995	61 644	125 923 952	97,2	2 727	1 587 953	5,3
1996	62 697	235 611 117	87,1	2 888	1 670 657	5,2
1997	62 480	461 522 054	95,9	3 021	1 802 677	7,9
1998	62 464	1 124	-	4 338	1 124	-
1999	63 364	1 651	46,9	3 907	1 071	-4,7
2000	64 269	2 593	57,1	4 129	1 127	5,3
2001	65 166	3 686	42,2	3 019	1 048	-7,0

Kaynak:TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr

Tablo 4.23'te, 1990 ile 2001 yılları arasında gerçekleşen dış ticaret rakamlarına göre dış ticaret dengesi ithalat lehine gerçekleşmiştir. Ayrıca dış ticaret hacminde genellikle diğer dönemlerde görülen sürekli bir artış olmamıştır. Bu dönem meydana gelen büyük ekonomik krizler dış ticareti oldukça olumsuz etkilemiştir.

Tablo 4.23. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (1990-2001)

Yıllar	İhracat (Değer) Export (Value)	Değişim Change (%)	İthalat (Değer) Import (Value)	Değişim Change (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer (Balance of Foreign Trade Value)	Dış Ticaret Hacmi Değer (Volume of Foreign Trade Value)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Proportion of Imports Covered By Exports) %
1990	12 959 288	11,5	22 302 126	41,2	-9 342 838	35 261 413	58,1
1991	13 593 462	4,9	21 047 014	-5,6	-7 453 552	34 640 476	64,6
1992	14 714 629	8,2	22 871 055	8,7	-8 156 426	37 585 684	64,3
1993	15 345 067	4,3	29 428 370	28,7	-14 083 303	44 773 436	52,1
1994	18 105 872	18,0	23 270 019	-20,9	-5 164 147	41 375 891	77,8
1995	21 637 041	19,5	35 709 011	53,5	-14 071 970	57 346 052	60,6
1996	23 224 465	7,3	43 626 642	22,2	-20 402 178	66 851 107	53,2
1997	26 261 072	13,1	48 558 721	11,3	-22 297 649	74 819 792	54,1
1998	26 973 952	2,7	45 921 392	-5,4	-18 947 440	72 895 344	58,7
1999	26 587 225	-1,4	40 671 272	-11,4	-14 084 047	67 258 497	65,4
2000	27 774 906	4,5	54 502 821	34,0	-26 727 914	82 277 727	51,0
2001	31 334 216	12,8	41 399 083	-24,0	-10 064 867	72 733 299	75,7

Kaynak:TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr

Türkiye ekonomisinin II. Dünya Savaşı sonrasında en büyük ekonomik daralmasını yaşadığı belirtilen bu dönemde, Derviş tarafından hazırlanan bu programın olumlu sonuçları görülemeden 3 Kasım 2002 seçimlerine gidilmiştir.

4.4. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) Dönemi ve Türkiye'nin Krizden Çıkışı

Özal Dönemi'ne kıyasla 1990'ların en dikkat çekici yanı, “liberal fikirlerin daha belirgin ve bilinçli bir “siyasal” boyut kazanmaya başlaması ve demokratik öğelerle eklemlenme arayışına girilmiş olması” şeklinde açıklanmaktadır (Özkazanç, 2011: 31). Ancak bu dönemde beklenen uzlaşmacı siyasi kültür bir türlü gelişmemiştir. Aksine siyasette çatışma ve yozlaşmanın tırmandığı, istikrarın sağlanamadığı görülmüştür. Bir kısmı dünyadaki gelişmelere bağlı olmak üzere ekonomideki kötü vaziyet siyasi dalgalanmaları şiddetlendirmiş, 1990'lar boyunca provokasyonlar ve terör olayları tırmanmıştır. Böylesine istikrarsız ve kriz ortamının oluşması siyasete duyulan güveni iyice azalttığı gibi ordu ve yüksek yargının da siyasal mücadelelerin içine çekilmesine sebep olmuştur. Bunlara sermaye çevrelerinin ve medyanın manipülatif girişimleri de eklenince kriz iyice derinleşmiştir. Ekonomik kriz için sık sık başvurulanan IMF ve Dünya Bankasının ağırlık kazanması ise ülkenin dışa bağımlı olduğu imajını oluşturmuştur. Bu durum aynı zamanda neo-liberalizmin hegemonya krizinin derinleştiği yorumlarına yol açmıştır (Ataay, 2020: 259).

Bununla birlikte Türkiye ekonomisinin 1980'lerden itibaren yeterli alt yapı oluşturulmadan gerçekleştirilen hızlı ve kontrolsüz liberalleşme girişimlerine bağlı olarak sert inişli ve çıkışlı seyir izleyen, finansal krizler yaşayan kırılgan bir yapısının olduğu dile getirilmektedir. Buna ilaveten, adaletsiz gelir dağılımı, yüksek borçlanma ihtiyacı, yetersiz ihracat potansiyeli en önemli sorunlar olarak görülmektedir. 2000 ve 2001 krizleri ise ekonominin tam anlamıyla çöküşünü ve toplumsal psikolojinin bozulmasını tetiklemiştir. Ekonomideki bu dip seviyeden çıkış için “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” ile sancılı bir sürecin başladığı dönemde, 2002 yılında AK Parti iktidara gelmiştir (Ünay, 2017: 9).

4.4.1. “Muhafazakâr Demokrat” Parti Olarak AK Parti’nin İktidar Oluşu ve Yeniden Neo-liberal Politikalara Geçiş

Türkiye’de 3 Kasım 2002 seçim sonuçlarının birçok kesimde şaşkınlık oluşturduğu söylenebilir. Bu başarının nedenleri farklı şekillerde açıklansa da bu nedenlerden bazılarının daha belirgin olduğu söylenebilir. Öncelikle AK Parti’den çok daha önce Türk siyasal hayatında var olan ve seçmen nezdinde önemli tabanı olduğu düşünülen merkez sağ partiler DYP, ANAP, MHP ile merkez sol parti olarak kabul edilen DSP gibi partilere seçmenin teveccüh göstermeyip meclis dışında bırakmasıdır. Böylece seçmen, ANAP sonrasında uzun bir süre koalisyonlar kurarak iktidarı yürütmeye çalışan bu partilerden genel anlamda bir hoşnutsuzluk ve güvensizlik duyduğunu sandığa yansıtmıştır. İkinci olarak kısa bir süre önce (2001) Türk siyasal hayatına giren AK Parti’nin diğer partiler gibi henüz yıpranmamış olması ve özellikle ekonomik krizle ilgili sunmuş olduğu vaatlerdir. Ayrıca AK Parti üyelerinin, Genel Başkan R. Tayyip Erdoğan başta olmak üzere bir kısmının gerek belediyelerdeki gerekse bir yıldan daha az süren Erbakan-Çiller Hükümeti Dönemi’ndeki başarılı faaliyetleri, halkta bu vaatlerin gerçekleştirilebileceği ümidini doğurmuştur. Buna ilaveten AK Parti’nin kurucularının çoğunluğunu Milli Görüş geleneğinde siyaset yapmış kişiler oluşturmaktaydı. Ancak onlar, bu gömleği çıkardıklarını belirterek, Türkiye’de çok geniş bir seçmen kitlesine sahip muhafazakar-sağcı geleneğin devamı olduklarını belirtmişlerdir. AK Parti’nin, yaklaşık on yıl süren koalisyon döneminde seçmenin gözünde pek de iyi bir yerde olmayan yukarıda bahsi geçen sağcı-milliyetçi-muhafazakar partilerin tabanını etkilemesi de pek zor olmamıştır. Böylece yoksulluk ve yolsuzluğun bitirileceği ümidiyle geniş muhafazakar seçmen kitlesinin desteği elde edilmiştir(Zürcher, 2016: 439; Doğanay, 2014). AK Parti’nin bu başarısı ile birlikte Türkiye’de kökleri çok fazla bilinmeyen, Avrupa’dan daha farklı anlaşıldığı kabul edilen muhafazakar düşünce, ANAP Dönemi’nden sonra yeniden ve daha çok tartışılmaya başlanmıştır.

Avrupa’da ortaya çıkan diğer ideolojiler gibi muhafazakarlığın temellerinin de Fransız İhtilali başta olmak üzere Avrupa’daki hareketlere dayandırıldığı görülmektedir. Liberalizm ile ilgili bir çalışmada Erdoğan (1998: 56-57)’ın, muhafazakar düşünceyi de etraflıca ele aldığı görülmektedir. Buna göre Batı tarihinde bir düşünce geleneğini, felsefi bir bakış açısını yansıtan, geleneksel yaşam tarzının sürekliliği üzerine hayat

tasavvuru oluşturan muhafazakarlık, aslında düzen ve istikrarı esas almaktadır. Fransız İhtilali başta olmak üzere Aydınlanma Düşüncesi ve “sanayi toplumu” oluşturma çabalarına karşın muhafazakarlığın, düzeni korumak ve birliği/bütünlüğü muhafaza etmek anlamına geldiği kabul edilmektedir. Muhafazakar düşünceye göre eğer bir değişim olacaksa bunun düzen içinde gerçekleşmesi istenir. Erdoğan’ın, Hayek’e dayanarak belirttiği gibi muhafazakar düşünce öncelikle bir tutum olarak toplumda arzu edilmeyen gelişmelerin yavaşlatılması, katı değişimin engellenmesidir. Kendisi değişime tamamen karşı olmamasına rağmen, yavaşlatmaya çalıştığı değişimin yönü ile ilgili çekimserdir. Dolayısıyla muhafazakarlar değişimin ölçülü ve yavaş olmasını istemekle kalmayabilir, onlardaki yeni olan şeye güvensizlik ve değişim korkusu, onları değişimi durdurmak veya azaltmak için devlet güçlerini kullanmaya sevk eder. Erdoğan, günümüzde muhafazakarlığın, dinci ve monarşist akımlardan büyük ölçüde ayrıştığını belirterek liberalizm ve sosyalizm karşısında kendi bağımsız önerileri bulunan bir öğreti haline geldiğini de eklemektedir. Erdoğan’a göre bu öğretinin toplumsal-siyasal bir teori olarak saf reaksiyoner bir akım olmaktan çıkarak, gerek sosyal bilim gerekse çağdaş siyasal doktrinler öğretiminin başlı başına bir konusu haline geldiği görülmektedir. Bu nedenle günümüz muhafazakarlarının, esas itibarıyla modern sanayi toplumunun, çoğulcu siyasal düzenin bir parçası olarak modernliğe karşı bazı itirazları olsa bile onu tümüyle reddetmedikleri ve geçmişi ihya etmekle uğraşmadıkları görülür. Bu bakımdan muhafazakarların anti-rasyonel dinci hareketlerden ayrılması gerekir.

Benzer şekilde Bakan (2019: 57) da felsefi ya da siyasi bir tavır olarak muhafazakârlığın, Aristo’ya kadar götürülebileceğini ancak 18. yüzyılın sonunda daha çok Aydınlanma Hareketi, Fransız Devrimi, Sanayi Devrimi ve ütöpik sosyalist hareketlere karşı ortaya çıkmış modern bir ideoloji olarak kabul edildiğini belirtmiştir.

Buna karşılık “muhafazakarlık”, Türkiye’de farklı şekillerde algılanan, kimi zaman olumlu ve övünç kaynağı, kimi zaman ise olumsuz ve gericilik/yobazlığın kavramsallaştırılması olarak görülmüştür. Özipek’e göre muhafazakârlık konusunda Türkiye’de söz söyleyenlerin fazlalığı aslında onun iyi anlaşılamadığının ya da yeterince tanınmayan bir düşünce geleneği/siyasi ideoloji olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. İlk bakışta değişim karşıtı, statüko savunuculuğu, tutuculuk, geleneksel

dinin belirlediği siyasi tutum alma şeklinde anlaşıldığı gözlenen muhafazakarlık, çok daha köklü bir ideoloji ve düşünce geleneği olarak görülebilir (Özipek, 2011: 13).

Özipek, yeterince tanınmayışından hareketle Türkiye’de muhafazakârlığın, özellikle modern(leşmeci) aydınlar tarafından küçümseyici bir kullanıma konu olduğunu dile getirmektedir. Özipek, bunun başlıca nedeninin, modernleşme ideolojisinin ve ilerleme düşüncesinin egemen olduğu radikal dönüşüm projelerinin, geçmişin veya şimdinin muhafaza edilmesine veya var olanın korunmasına tercih edildiğini, neredeyse dünyada genel bir mutabakatla muhafazakârlıktan çok devrimci siyasi ideolojilerin politikacılar ve entelektüeller arasında çekici bir alternatif olarak görülmesi olduğunu kaydetmiştir. Böylece muhafazakârlığın, Türkiye’de de değişimin önündeki engel olarak görüldüğünü, tutuculukla özdeşleştirildiğini ve bu siyasi düşüncenin anlaşılmasına dönük başta Edmund Burke olmak üzere en temel figürlerine ait metinlerin dahi Türkçeye çevrilmediğini vurgulamaktadır. Özipek, oysa muhafazakârlığın, Batı tarihinde zengin bir felsefi mirasın taşıyıcısı olan ciddi bir düşünce geleneğinin, modern zamanların hem bir parçası hem de muhalifi olan kapsamlı bir doktrini ve içinde yaşadığımız döneme damgasını vuran siyasi bir ideolojiyi ifade ettiğini belirtmektedir (2011: 14-15).

Daha önce de belirtildiği üzere muhafazakarlık, bir ideoloji ve düşünce sistemi olarak ANAP’dan sonra AK Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte yeniden Türkiye’de tartışılmaya başlanmıştır. Bunun en önemli sebebinin de, Türk siyasetinde daha önce yer almayan, kuruluşundan (14 Ağustos 2001) kısa bir süre sonra iktidara gelen ve Özal’dan sonra ağırlıklı olarak liberal/neo-liberal politikaları devam ettirdiği belirtilen AK Parti’nin hem kuruluşu hem de kuruluş aşamasında kendisini daha çok muhafazakar olarak tanımlaması gösterilebilir. Dolayısıyla bir süreden beri Türkiye’de adından sıkça söz edilen, “özülen ya da yerilen ancak yeterince tanınmayan bir siyasi ideoloji ve düşünce geleneği olarak” (Özipek, 2011: 13) “muhafazakârlık” AK Parti’nin kendisini tanımlamasının dışında, onun dışındakiler tarafından tanımlanırken de yine en çok kullanılan bir kavram olmuştur.

Öncelikle AK Parti’nin 2002 yılı genel seçim beyannamesindeki ifadeler bu konu ile ilgili ipuçları vermektedir. *“Milletimizin tarihsel tecrübe ve birikimini geleceğimiz için sağlam bir zemin olarak gören AK Parti, muhafazakardır. Türk toplumu, bu*

coğrafyada ortak bir kaderi paylaşan, acı-tatlı hatıraların birleştirdiği büyük bir ailedir. Bu ailenin kimliğini oluşturan değerlerin, çağdaş gelişmeler ışığında yeniden üretilerek devam etmesine imkan hazırlanacaktır.

Toplumun uzun geçmişinde ürettiği sivil kültür ve kurumlar, devletin müdahale alanı dışında kalmalıdır. Çağdaş gelişmelerin de gereği olarak devlet ekonomiden çekildikçe, toplumun ürettiği sivil kültür üzerindeki denetim de zorunlu olarak azalacaktır.

Toplum; aile, okul, mülkiyet, din, ahlak gibi köklü kurumların oluşturduğu kültür ortamında kendini yenileyerek varlığını sürdüren canlı bir organizmadır. Dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendi doğal sürecinde üretilen ve toplumu bütünleştiren yerli kültür ve kurumlar evrensel değerlerle çelişmez”(2002, 8-9).

Bu çerçevede AK Parti üzerine yapılan bir çalışmalarında Özbudun ve Hale (2010: 243-245) tarafından, AK Parti'nin Müslüman toplumlardaki İslamcı partiler ile arasındaki büyük farklar dikkate alınarak onun, özellikle İngiltere ve ABD'deki köklü muhafazakar partilerle karşılaştırmanın daha aydınlatıcı olabileceği belirtilmiştir. Özbudun ve Hale'in çalışmasında konu ile ilgili dikkat çeken hususlar özetle şöyle de ifade edilebilir: Muhafazakarlığın Anglosakson (devrimden sonraki Fransız modelinin aksine) modelinin, Edmund Burke'ün ortaya attığı “muhafaza etmek için değişmek” ilkesine -Robert Peel'in 1830'larda İngiliz muhafazakarlığını neredeyse yeniden kurarken benimsediği ilke- dayandığı söylenebilir. Bu durum, Tayyip Erdoğan'ın “eskinin statükoya dayalı muhafazakarlığı yerine yeniliğe açık çağdaş muhafazakarlığı” savunmasına yansımaktadır. İlaveten XIX. yüzyıl İngilteresi'nde Benjamin Disraeli'nin “tek millet” milliyetçiliğinin bir unsuru olarak, iktidar sahiplerinin yoksulların refahı konusunda ahlaki bir yükümlülük taşıdığı düşüncesi AKP programında yer almaktadır. Ancak AKP'ni işçi sınıfına sahip seçmenlerinin sayısı İngiliz muhafazakar partisinin sayısından fazladır. Ayrıca “geleneksel” ahlaki değerleri ve aile yaşamını koruma ihtiyacı algısı, gerek Anglosakson gerekse AKP muhafazakarlığının öne çıkan unsurudur. Ancak AKP'nin, milliyetçilik görüntüsü vermesine karşın, Kürt sorununda olduğu gibi genel yaklaşımı Anglosakson muhafazakarlığına benzer şekilde etnisiteye bağlı değil, “vatandaşlık” ve “toprak esasına” dayalıdır.

Öte yandan AK Parti'yi ortaya çıkaran gelenekten bahsederken, muhafazakârlık kadar İslamcılık'tan da bahsedildiği görülmektedir. Bunun en büyük nedeni AK Parti'yi kuranların önemli bir kısmının, Türkiye'de siyasal İslam'ın temsilcisi olarak görülen “Milli Görüş” kökenli olmasıdır. Milli Görüş, 1970'lerden itibaren Necmettin Erbakan önderliğinde kurulan Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, 1980 sonrası ise Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi ile Türkiye siyasal İslamcılığının önemli bir temsilcisi olarak kabul edilebilir. Ancak Akşin(2018: 83)'in de belirttiği gibi Türkiye'de İslamcılığın kökleri II. Abdulhamit Dönemi'ne kadar götürülebilmektedir. Bu dönemde Osmanlı içinde başta İslam Birliği ve hilafet düşüncesini daha önceki hiçbir padişahın yapmadığı kadar etkin bir şekilde savunan II. Abdulhamit olmak üzere, Namık Kemal gibi devlet adamlarının yanı sıra dünyanın farklı İslam beldelerinden Cemalettin Efgani, Muhammet Abduh, Musa Carullah, Seyyit Ahmet Han ve Muhammet İkbâl gibi önde gelen düşünce adamlarının da İslamcılık fikrinin yayılmasında önemli etkileri olmuştur. Bu fikrin asıl amacının ise Batı emperyalizminin yayılması ve özellikle İslam ülkelerinin sömürgeleştirilmesi karşısında Müslümanların tepkilerini dile getirmek, bu duruma İslamiyette çare aramak olduğu yine Akşin tarafından ifade edilmiştir.

Bu çerçevede daha önce değinildiği gibi, Osmanlı son dönem siyasi düşüncelerinden biri olan İslamcılık, kısaca İslam'ı yeniden topluma ve hayata hâkim kılmak olarak da tanımlanmaktadır. Bu düşünce ile 20. yüzyılda dünyanın birçok yerinde, ekonomiden kültürel hayata ve siyasete kadar hayatın farklı alanlarında faaliyet gösteren oluşumlar “İslami Hareketler” olarak kabul edilmiştir. Dünyada farklı örnekleri olmasına rağmen Türkiye'de İslami Hareketler ya da İslamcılık, genellikle, Batı tarafından Siyasal İslam olarak algılanan ve baskıcı, yukarıdan aşağıya dönüşümü esas alan, meşruluk problemi taşıyan bir çerçevede değerlendirilmemektedir. Ayrıca Türkiye'de İslamcılığın, özellikle çok partili hayata geçişten sonra yükselişe geçtiği bilinmektedir. Temel yaklaşım tarzlarına göre kültürel, sosyal ve siyasal olarak tasnif edilen İslamcılık düşüncesinde Milli Görüş hareketi, doğrudan siyasal alana yönelik hedef belirleyerek siyasal yöntemi benimsemiştir. Bu hareketin Milli Nizam Partisi (MNP) ile başlayıp günümüzde Saadet Partisi (SP) ile devam eden çizgisinin Refah Partisi (RP) Dönemi'nde %21 oy ile iktidarı elde ettiği görülmektedir. Akdoğan'ın da belirttiği gibi fundamentalist, radikal ya da köktenci olarak tanımlanamayacak olan RP, daha çok siyasal İslamcılığın demokratik yönünü temsil etmiştir. Geleneksel kültüre

bağlı, milli ve tarihsel anlayışla hareket etmesine rağmen Refah Partisi, yukarıda anlatıldığı üzere 28 Şubat 1997 tarihli Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısını takip eden süreçte önce iktidardan indirilmiş daha sonra da kapatılmıştır. Refah Partisi'nin ardından kurulan Fazilet Partisi'nde neredeyse aynı gerekçelerle (laikliğe karşı eylem ve söylemler) kapatıldığını hatırlamak gerekir (Akdoğan, 2004: 99-103).

Bu süreç aynı zamanda yeni bir partinin kurulmasına da zemin hazırlamıştır. AK Partinin kuruluşuna doğru giden süreç, Özbudun ve Hale tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: *“Refah Partisi (RP) içinde 1990’ların başından itibaren var olduğu belirtilen görüş ayrılıklarının, Erbakan’ın güçlü kişiliğinin yanı sıra ülkenin o günkü şartları (28 Şubat ve kapatma davaları) dolayısıyla su üstüne çıkmadığı görülmektedir. Ancak RP’nin kapatılarak Fazilet Partisi’nin (FP) kurulmasından sonra Erbakan’a sadık olanlar diye bilinen “gelenekçiler” ile Erdoğan’a yakın “yenilikçiler” arasındaki çekişme arttı. 17 Mayıs 2000 tarihli FP kongresinde, Erbakan’ın desteklediği Recai Kutan’a karşı o günlerde okuduğu bir şiir dolayısıyla (eski TCK, 312m. “Halkı din farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açık tahrik”) mahkumiyetinden dolayı siyasi yasaklı olan Erdoğan’ın desteklediği Abdullah Gül aday olarak gösterildi. Kongrede Erbakan taraftarlarının demokratik olmayan tüm engellemelerine rağmen Abdullah Gül az bir farkla kaybetti. Daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından FP’nin kapatılması gelenekçi kesimin Saadet Partisi (SP) ’yi, yenilikçi kesiminde Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ’yi kurmasıyla neticelenmiştir. AK Parti’nin kuruluşundan iktidara gelinceye kadar geçen bu sürede partinin, milli görüş geleneğinden farklarını vurguladığı, daha kapsayıcı olduğunu ısrarla belirttiği ve kendisini daha çok “muhafazakâr demokrat” bir parti olarak tanımladığı görülmektedir” (Özbudun ve Hale, 2010: 54-56). Buna ilaveten AK Parti’nin kuruluş toplantısında, Erdoğan tarafından “Muhafazakâr Demokrat” siyasi kimliği ile birlikte demokratik ve laik hukuk devletini savunan, laikliği demokrasinin teminatı ve toplumsal barışın temel ilkesi sayan, Cumhuriyet’in temel nitelikleri etrafında kalıcı bir mutabakat arayışı içinde olan bir parti olarak nitelendirildiği (Akdoğan, 2004: 12) görülmektedir.*

AK Parti’nin gerek söylemleri gerekse uygulamaları bakımından kendisinden önceki dönemlerle, özellikle Menderes ve Özal Dönemleri ile kıyaslanması dikkat çekicidir. Özipek ise bu kıyaslamayı muhafazakârlık üzerinden yapmıştır. Özipek

(2006: 81-82), Kemalist radikalizmi törpülemesine rağmen Tek Parti Dönemi'nden sonra iktidara gelen Demokrat Parti ve Özal Dönemleri'nin demokrasiyi mümkün kılacak restorasyon dönemleri olarak adlandırılmalarının güç olacağını iddia etmektedir. Özipek'e göre; bu dönemlerde muhafazakârlığın duyarlı olduğu kurum ve değerlerin tasfiyesine dönük siyasi, hukuki yapı ve işleyişte belirgin bir restorasyonun yapılamadığı görülmektedir. Özipek, bu konuda iddiasını din alanının devletleştirilmesi, eğitim, laiklik uygulamaları ve aile yapısıyla ilgili Medeni Kanunun 1930'larda yapılandırıldığı şekliyle devam ettirildiği örnekleri üzerinden açıklamaktadır. Bununla birlikte Özipek, 2003 yılı itibariyle Türkiye'nin en büyük partisi olan AK Parti'nin, kendisini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlamasını ve diğer "sağ" partilerden farklı şekilde bu kimliğin içini doldurma çabasına dikkat çekmektedir. Bu durum hem muhafazakârlık hem de siyasi kimliklerin Batılı anlamlarıyla rafine hale gelmeye başlaması açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirmektedir.

Konu ile ilgili olarak Akdoğan (2004: 12-13), AK Parti tarafından, dünya genelinde test edilen bir siyasal çizgi olan muhafazakârlığın, Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısında yeniden üretilmeye çalışıldığını belirtmiştir. Akdoğan'a göre Erdoğan, "yerli ve köklü değerler sistemimizi evrensel standarttaki muhafazakâr siyaset çizgisiyle yeniden üretmek amacıyla olduklarını" vurgulayarak bu durumu teyit etmiştir.

Aktay'a göre AK Parti'nin kendisini "muhafazakâr" olarak tanımlamasının belli başlı iki sebebi bulunmaktadır: Öncelikle seksenlerden 1995'e kadar "adil düzen" söylemiyle Türkiye siyasetinde yer alan Milli Görüş hareketi başta olmak üzere Türkiye'de İslamcı olarak bilinen partiler, kapatılma endişesiyle kendilerini "İslamcı" olarak tanımlayamamışlardır. Çünkü böyle bir tanımlama ya da buna dair bir ima doğrudan kapatılma gerekçesi olarak kabul edilmiştir. İkinci olarak AK Parti'nin yapacağı tercih ve icraatlar ile İslam'ı töhmet altında bırakmama, yapılacak siyasi faaliyetlerden İslam'ı tenzih etme arzusunun yattığı söylenebilir. Bu nedenlerden ötürü AK Parti'nin söylem olarak dile getirdiği "muhafazakâr" çizgiyi giderek daha çok benimsediği ve reel-politik siyaseti tercih ettiği kabul edilmektedir (Aktay, 2006: 350).

Akdoğan ise AK Parti'nin kuruluşundan itibaren "muhafazakâr demokrasi" kavramını gündeme getirdiğini belirterek bu kavramın ciddi tartışmalara neden olduğunu belirtmiştir. Akdoğan, siyaset bilimi literatüründe böyle bir kavram

olmadığından hareketle aslında AKP'nin sahip olduğu enerjinin de “muhafazakârlık” kavramı içine sıkıştırılamayacağını belirten bazı çevrelerin olmasına rağmen, partinin I. Olağan Genel Kongresi'nde ve “Muhafazakârlık ve Demokrasi Sempozyumu” nda bu kavramı vurgulaması ve içini doldurmaya çalışmasının başlıca nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır: i) Siyaseti normalleştirmek, ii) Siyaseti gerçekçi bir zemine oturtmak, iii) Müstakil bir muhafazakâr parti üretmek ve iv) Kuşatıcı bir siyaset tarzı üretmektir (Akdoğan, 2005: 626-627).

Çaha (2006: 20-21)'ya göre kendisini “muhafazakar demokrat” olarak gören AK Parti'nin, geleneksel değerlerle modern değerlerden oluşan bir kimlik benimsediğini ve parti programından hareketle “sosyal liberal” bir siyaseti benimsediğini söylemek mümkündür. Çaha, parti programında bireysel özgürlüğün kolektif özgürlükten geçtiğini vurgulayan “herkes özgür olmadıkça hiç kimse özgür değildir” söylemine atıfta bulunarak bununla birlikte AK Parti'nin, bireyi merkeze alan ve kendisine evrensel ölçülerde siyasal hak ve özgürlükler verecek bir siyaset anlayışına sahip olduğunu beyan ettiğini hatırlatmaktadır. Çaha, AK Parti'nin, temel hak ve hürriyetleri, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Paris Şartı ve Helsinki Nihai Senedi çerçevesinde ortaya koymasını partinin Batı referanslı değerlere yakınlık ve parti programındaki laiklik vurgusunu ise “Cumhuriyetle birlikte hayata geçirilen seküler değerler”e bağlılık olarak ifade etmektedir. Aynı çalışmada Çaha AK Parti'nin diğer merkez sağ partilerle (ANAP, DYP) karşılaştırıldığında bazı farkların olduğunu belirtmektedir. Bunlar; öncelikle AK Parti'nin diğer merkez sağ partilere nazaran daha sınırlı bir tabana sahip olduğudur. İkinci olarak seçmen desteğindeki genişlemenin AK Parti'de aynı oranda örgütsel tabana yansıtılamadığıdır. Üçüncü olarak AK Parti'nin her ne kadar AB uyum yasaları çerçevesinde önemli adımlar atsa da siyasal liberalizmi örneğin bir ANAP kadar içselleştiremediği belirtilmiştir. Son olarak diğer merkez sağ partilerle karşılaştırıldığında özellikle DYP'de olduğu gibi AK Parti'nin, milliyetçi karakterden uzak bir görüntü sergilemesi dikkati çekmektedir.

Çaylak ve Ertugay ise, AK Parti'nin “Milli Görüş” anlayışından gelmesine rağmen, siyaseten ve sosyolojik olarak kendisinden önceki muhafazakâr-sağ geleneğin bir devamı olarak görülebileceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca bir anlamda da çevrenin

aynı gelenekten ama farklı bir biçimde kendisini yeniden üretmesi olarak da kabul edilebileceğini belirtmişlerdir. Çaylak ve Ertugay, AK Parti'nin tevarüs ettiği geleneğin neredeyse tüm alışkanlıklarını üzerinde barındırdığını belirttikten sonra şu ifadelerle yer vermişlerdir: “...özellikle AB'ye katılım sürecinin etkisi ve entelektüel birikimin bu görece uygun tartışma ortamından cesaret alarak kurucu ideoloji ve onun modernleşme anlayışı ile devletin tüm kurum ve işleyişi ile toplumun her düzeyindeki yansımalarını bu dönemde tartışılır kılması, en azından siyasi varlığının başlangıç düzeyiyle sınırlı da olsa, AK Parti'nin resmi ideoloji ile eklemlenen daha önceki sağ partilerin dile getiremediği bazı demokratik ve yapısal reformları gerçekleştirdiğini ve ikinci dönemin başlarıyla birlikte de, özgürlükler konusunda pragmatik, test edici ve kapsayıcı olmayan bir biçimiyle olsa da, siyasi rejimin korkulu rüyası haline getirilen başörtüsü, Kürt sorunu ve sivil anayasa gibi bazı yeni açılımlara en azından teşebbüs ettiğini söylemek gerekmektedir. Ancak ne var ki, siyasi rejimin kurucu ilkelerini sarsmaya yönelik bu tür teşebbüsler, partinin rejimin dinamik güç odaklarınınca kapatılma tehlikesi yaşamasıyla birlikte rafa kaldırılmış ve AK Parti'nin başından beri uyguladığı ihtiyatlı çekingenlikten rejimin kurucu unsur ve kurumlarıyla uzlaşım salınması sonucunu doğurmuştur.” (2014: 371).

AK Parti'nin iktidara gelmesi ve buna bağlı olarak Türkiye'deki muafazakar dönüşüm süreci Koçal (2013: 325-326) tarafından da bir çalışmada sosyo-ekonomik bakımdan ele alınmıştır. Koçal, Türkiye muhafazakarlığının, siyasal İslamcı Milli Görüş düşüncesinden muhafazakar demokrasi kurgusuna varan liberal dönüşümünün temel altyapısını, dinsel cemaat odaklı yerel-sosyal sermayenin ticarileşerek küresel ağlara katılmasını tanımlayan “Anadolu Kaplanları” ya da “İslami-yeşil sermaye” olarak adlandırılan yerel ekonomik gelişmeler kapsamında zenginleşme-orta sınıflaşma sürecinin oluşturduğunu iddia etmiştir. Koçal'a göre yerel yönetimlerdeki başarılı sonuçlara bağlı olarak elde edilen imar rantı, küreselleşme sürecinin bir getirisi olan ve Körfez Bölgesi'nin Petro-dolar aktarımı ile finanse edilen “faizsiz bankacılık-kar payı ortaklığı” ile üretilen alternatif finansman kaynağı ve bu finansman kaynağı ile büyüyen Anadolu sermayesi bu süreci desteklemiştir.

Buna ilaveten AK Parti'nin kuruluşu ve iktidara geldiği döneme bakıldığında hem iç hem de dış siyasetin olağan dışı bir görünüm arz ettiği söylenebilir.

İç siyasette 28 Şubat sonrası oluşan atmosferde, hâlihazırdaki partilerin, halkın çözüm bekleyen sorunlarına uzak kaldığı, uzun süredir bekleneni veremediklerinden hareketle artık umut olamadıkları ve mevcutlardan farklı vizyona sahip yeni bir partiye ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Aynı durum Tek Parti Dönemi'nden sonra DP, 1960 İhtilali'nden sonra kurulan AP ve 1980 İhtilali'nden sonra kurulan ANAP Dönemleri'nde de gerçekleşmiştir. Bu dönemlerde de mevcut partilerin temsilden uzak bir görüntü sergilemesi yeni kurulan partilere rağbeti artırmış ve bu partiler seçimlerde başarılı olmuşlardır. Ataay (2020: 258)'ın da değindiği gibi, 19991, 1995 ve 1999 seçimlerinde Türkiye'de hiçbir partinin çoğunluğu sağlayamaması sonucu oluşan koalisyon ortamı siyasi uzlaşma yerine siyasi istikrasızlık doğurmuştur. Bunun sonucunda siyasi çatışma ve yozlaşmalara bağlı olarak ekonomik krizler yaşanmış gelir dağılımı iyice bozulmuştur. Koalisyonlar döneminde artan terör olayları, provokasyonlar, sermaye çevrelerinin ve medyanın yönetimdeki etkinliği, ordu ve yüksek yargının siyasetin içine çekilmesi halkın siyasete güvenini iyice azaltmıştır. Ekonomide yaşanan sıkıntıların çözümü olarak IMF'nin ve Dünya Bankasının ön plana çıkması dışa bağımlı bir görünüme yol açmış, böylece Türkiye'de "neo-liberalizmin hegemonya krizinin derinleştiği" yorumları dile getirilmiştir.

Dış siyasette ise 11 Eylül 2001 hadisesine bağlı olarak Ortadoğu'da yeniden dizayn çabaları (Yeni Dünya düzeni ve Büyük Ortadoğu Projesi gibi) dikkati çekmektedir. ABD öncülüğünde Batı tarafından bölgeye dönük yürütülen hegemonik politikalarda, Türkiye özelinde temsil gücü yüksek bir partinin iktidarda olması en azından bu dönem için arzulanan bir durum olabilir. Genellikle belirtildiği gibi bu dönemin bir diğer özelliği, "Medeniyetler Çatışması" tezlerinin yeniden rağbet görmesi, 11 Eylül ile birlikte Batı'nın İslam'a dönük endişelerinin artmasıdır. Buna karşın İslami hareketlerde de bu dönem Batı karşıtlığının arttığı belirtilmektedir. Yaşanan İslam/Batı gerginliğinde Ak Parti Genel Başkanı R.Tayyip Erdoğan'ın 2002'de ABD'yi ziyareti ve bu ziyaret kapsamında ABD'nin küresel sorumluluklarına dair verdiği olumlu mesajlar farklı şekillerde algılanmıştır. Bir taraftan Erdoğan'ın iktidar için "Amerikan vizesi" almaya çalıştığı iddia edilmiş, öte yandan İslamcı siyasetin Batı'ya bakışının özellikle son yıllarda geçirmekte olduğu köklü değişim vurgulanmıştır. Bu değişim, modern dönemde İslami kimliğin, Batı karşıtlığı üzerine inşa edildiği ve Batı'ya karşı direnişle kendini özdeşleştirdiği düşünüldüğünde daha anlamlı olmaktadır (Dağı, 2003: 163-164).

Bu şartlarda Türkiye’de Kasım 2002’de yapılan erken seçim sonucunda tek başına iktidar olan AK Parti tarafından, 2008 yılına kadar Kemal Derviş tarafından hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)’ nın uygulanması, ekonomik verilerin olumlu gitmesinin en önemli sebebi olarak kabul edilmektedir (Yalçın ve Yalçın, 2017). Bu programda genel amaca yönelik hedefler beş ayrı madde halinde şöyle açıklanabilir (Tokgöz, 2001: 287):

i) Döviz kuru rejiminin terk edilmesiyle ortaya çıkna güven bunalımı ve istikrarsızlığı süratle gidermek,

ii) İktisadi etkinliği sağlayacak yapısal reformları gerçekleştirmek,

iii) Makroekonomik politikaları enflasyonla mücadelede etkin bir şekilde kullanmak,

iv) Sürdürülebilir büyüme ortamını yaratmak,

v) Kişiler ve bölgeler arasındaki gelir dağılımı bozukluklarını düzeltmek.

Bu program çerçevesinde IMF’nin ve Dünya Bankası’nın ısrarları “Derviş Yasaları” olarak bilinen birçok kanuni düzenleme yapılmıştır. Ancak bu yasalar kapsamında yeni uygulamaları başarılı bir şekilde yürürlüğe koymak ve ekonomiyi düze çıkarmak AK Parti Dönemi’nde gerçekleşmiştir.

Bu konuda Dikkaya ve Üzümcü (2017: 294)’de aynı görüşleri paylaşmıştır. Buna göre 3 Kasım 2002 seçimlerinden AK Parti tek başına iktidar olarak çıkmasının avantajını da kullanarak kriz sonrasında kabul edilen Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)’nı da sıkı bir şekilde uygulamış, böylece ülkede ekonomik istikrar sağlanmıştır.

Zaten AK Parti iktidarından kuşkusuz en büyük beklenti, ekonomik verilerin düzeltilmesi ve koalisyon dönemlerindeki krizlerin artık yaşanmamasıdır. Bu beklentiler doğrultusunda bu dönemde GSMH, milli gelir, enflasyon ve ekonomik büyüme rakamlarında iyileşme görülmüştür. Bütçe disiplinin sağlandığı, yoksulluğun azaldığı ve sosyal devletin sağlık reformu başta olmak üzere birçok alanda hissedilmesine karşın, işsizlik, dış ticaret açığı sorun olmaya devam etmiştir. Ayrıca bu dönemde ücretliler üzerindeki sermaye baskısının arttığı ve egemen sınıf iktidarının restore edildiği dile

getirilerek uygulanan politikalar neo-liberal popülizm olarak da adlandırılmıştır (Yıldırım, 2017:41).

Aynı şekilde Türkkan (2016: 92-97) da, Türkiye’de ekonomik istikrara dönüş döneminin 2001’de Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) ile başladığını belirterek bu programın kararlı bir biçimde uygulanmasının 2003’ten sonra gerçekleştiğini ve olumlu sonuçlar verdiğini bildirmektedir. Türkkan’a göre 2003 yılında iktidara gelen AK Parti’nin önünde bulunan üç seçenekten ilk ikisi olan AB’ye tam üyelik için hızla hazırlık ve IMF’nin desteğini alan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’ nı uyguladığını belirtmektedir. Üçüncü seçenek olan yeni bir alternatifin bulunması ve denenmesi AK Parti tarafından kabul görmemiştir. Türkkan, AK Parti iktidarlarının özellikle ilk dönemlerde ekonomiye dair şu alanlarda önemli çalışmalar yaptığı görülmektedir:

i) Enflasyonun düşürülmesi, tek haneye indirilmesine dönük çalışmalar, bu kapsamda sıkı maliye politikalarının uygulanması, Merkez Bankasının bağımsızlığı ve sıkı para politikasının uygulanması,

ii) Sosyal politikalara ağırlık verildiği, bu çerçevede eğitim ve sağlık hizmetlerinde altyapının geliştirilmesine önem verilmesi, sosyal konut yapımı ve riskli alanlarda konut yenilenmelerine öncelik verilmesi,

iii) Sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında toplanması,

iv) Sosyal yardımlara önem verilmesi,

v) Fiziki altyapı yatırımlarında ise duble yolların yapımına, doğalgaz dağıtım altyapısının geliştirilmesine, hidro-elektrik santralleri ve havaalanlarının yapımına ağırlık verilmesi sağlanmıştır.

Bunlara ilaveten dış dinamiklerden de azami yararlanma gayesiyle, AB’ye uyum için hazırlıkların yapılması, yabancı sermaye çekimine önem verilmesi, özelleştirmelere önem ve öncelik verilmesi, yabancı sermaye katkısı ile yap-işlet-devret modeline yaygınlık kazandırılması ve devam ettirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır.

Bu politikalar gerçekleştirilirken AB’ye tam üyelik perspektifinin doğmasına yönelik 19 Mayıs 2003 tarihli katılım ortaklığıyla ilgili AB konsey kararı, ülkedeki

politik istikrar ve AK Parti'nin seçimlerde yeniden başarı elde etmesi olumlu etkiler olarak kabul edilmektedir. Ancak daha sonra AB'nin Türkiye'ye dönük özel statü teklifi ve Kıbrıs konusundaki tavrı, AB-Türkiye ilişkilerinin olumsuz seyretmesine yol açmıştır.

Ünay (2017: 13)'a göre AK Parti Dönemi'nde, ekonomi yönetiminde önemli başarı kriterleri olan fiyat istikrarı, finansal istikrar ve mali disiplin konularında önemli dönüşümler sağlanmıştır. Makroekonomik planlamada 1960'lardan bu yana izlenen "Beş yıllık Kalkınma Planı" anlayışından üç yıllık "Orta Vadeli Program" konseptine dönülmüştür. Bununla birlikte Ünay, kamu maliyesi yeniden yapılandırılırken konsolide bütçe anlayışından merkezi yönetim bütçe anlayışına geçilmesinin "genel devlet dengesi" ile kamu kesimine ciddi oranda mali disiplin kazandırdığını dile getirmektedir. Ünay, AK Parti iktidarlarının, kamunun yaptığı gereksiz harcamaları ve yolsuzluklardan kaynaklanan kaçakları azaltarak lüks tüketim gibi belli kalemlerde vergi düzeyini artırdığını ayrıca kamu kuruluşlarının bir kısmını restorasyona tabi tutarak bir kısmını özelleştirmesinin merkezi bütçeyi rahatlattığını belirtmektedir.

Uygulanan politikalar çerçevesinde, AK Parti'nin ilk iki döneminin sonuna doğru ekonomik göstergeler bakımından olumlu bir seyir izlediği görülür. Bu göstergeler içinde 2002-2011 arası ortalama % 6,5 civarında (Tablo-24) gerçekleşen büyüme performansı, enflasyonun tek haneye düşürülmesi, kamu iç ve dış borçlarının GSYİH'ya oranında önemli miktarda azalma görülmesi, doğrudan yabancı sermaye girişinde artış, ihracatta önemli artış, fiziki ve sosyal altyapıda önemli ve yaygın gelişmeler dikkat çeken hususlardır.

Tablo 4.24'te AK Parti'nin ilk iki dönemine ait büyüme oranlarına bakıldığında bu dönemde sürekli bir büyümeden söz edilebilir. Ancak dünya genelindeki 2008 krizinin Türkiye'yi de etkilediği ve bunun 2008-2009 rakamlarına olumsuz yansıdığı görülmektedir. Yinede Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın sıkı bir şekilde uygulandığı bu dönemde büyüme rakamları ortalamanın üzerinde gerçekleşmiştir.

Tablo 4.24. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (2002-2011)

Yıllar/Year	Cari fiyatlarla GSYH			Sabit fiyatlarla GSYH	
	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%	Değer/ Value 000 000 \$	Değer/ Value 000 000 TL	Büyüme hızı/ Growth rate%
2002	350 476	45,9	230 494	72 520	6,2
2003	454 781	29,8	304 901	76 338	5,3
2004	559 033	22,9	390 387	83 486	9,4
2005	648 932	16,1	481 497	90 500	8,4
2006	758 391	16,9	526 429	96 738	6,9
2007	843 178	11,2	648 754	101 255	4,7
2008	950 534	12,7	742 094	101 922	0,7
2009	952 559	0,2	616 703	97 003	-4,8
2010	1 098 799	15,4	731 608	105 886	9,2
2011	1 297 713	18,1	773 980	115 175	8,8

Kaynak:TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr

Tablo 4.25'te yer alan verilere göre, Türkiye'de 2002-2011 arası kişi başına GSYİH değerleri dikkate alındığında önemli artış kaydedildiği görülmektedir. 2008 krizinin etkisiyle 2008 ve 2009 yılında büyüme rakamlarının eksi (-) olduğu yani ekonominin küçüldüğü görülmektedir. Ancak 2010 ve 2011 yıllarında tekrar toparlanan ekonomide büyüme oranı, tabloda görüldüğü gibi %7'nin üzerinde gerçekleşmiştir.

Tablo 4.25. Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Değerleri (2002-2011)

Yıllar/Year	Yıl ortası nüfus /Mid - year population '000	Cari fiyatlarla/ In current prices			Sabit (1998) fiyatlarla kişi başına GSYH/ GDP per capita At constant (1998) prices	
		Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %	Değer/Value USD	Değer/Value TL	Büyüme hızı/Growth rate %
2002	66 003	5 310	44,0	3 492	1 099	4,8
2003	66 795	6 809	28,2	4 565	1 143	4,0
2004	67 599	8 270	21,5	5 775	1 235	8,1
2005	68 435	9 482	14,7	7 036	1 322	7,1
2006	69 295	10 944	15,4	7 597	1 396	5,6
2007	70 158	12 018	9,8	9 247	1 443	3,4
2008	71 052	13 378	11,3	10 444	1 434	-0,6
2009	72 039	13 223	-1,2	8 561	1 347	-6,1
2010	73 142	15 023	13,6	10 003	1 448	7,5
2011	74 224	17 484	16,4	10 428	1 552	7,2

Kaynak:TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr

Tablo 4.26'ya göre AK Parti'nin ilk iki döneminde gerçekleşen dış ticaret hacminin 2008 yılı haricinde sürekli arttığı ancak dış ticaret dengesinin ithalat lehine olduğu gözlenmektedir. Yani ihracatın ithalatı karşılama oranı bu dönemde de düşük kalmıştır. Bu durumun temel enerji kaynaklarında dışa bağımlılığın sonucu olduğu kabul edilmektedir.

Tablo 4.26. Türkiye'nin Dış Ticaret İstatistikleri (2002-2011)

Yıllar	İhracat (Değer) Export (Value)	Değişim Change (%)	İthalat (Değer) Import (Value)	Değişim Change (%)	Dış Ticaret Dengesi Değer (Balance of Foreign Trade Value)	Dış Ticaret Hacmi Değer (Volume of Foreign Trade Value)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Proportion of Imports Covered By Exports) %
2002	36 059 089	15,1	51 553 797	24,5	-15 494 708	87 612 886	69,9
2003	47 252 836	31,0	69 339 692	34,5	-22 086 856	116 592 528	68,1
2004	63 167 153	33,7	97 539 766	40,7	-34 372 613	160 706 919	64,8
2005	73 476 408	16,3	116 774 151	19,7	-43 297 743	190 250 559	62,9
2006	85 534 676	16,4	139 576 174	19,5	-54 041 499	225 110 850	61,3
2007	107 271 750	25,4	170 062 715	21,8	-62 790 965	277 334 464	63,1
2008	132 027 196	23,1	201 963 574	18,8	-69 936 378	333 990 770	65,4
2009	102 142 613	-22,6	140 928 421	-30,2	-38 785 809	243 071 034	72,5
2010	113 883 219	11,5	185 544 332	31,7	-71 661 113	299 427 551	61,4
2011	134 906 869	18,5	240 841 676	29,8	-105 934 807	375 748 545	56,0

Kaynak:TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr

Özdemir (2013: 37), genel bir değerlendirme yapıldığında AK Parti'nin, ekonomik bakımdan Parti Programı'na sıkı bir şekilde bağlı kalmasının olumlu sonuçlar verdiğini belirtmiştir. Özdemir, bu kapsamda özelleştirme faaliyetlerine ağırlık verildiğini, alt yapının teşkil edildiğini ve özel sektörün önündeki bürokratik ve siyasi engellerin kaldırıldığını ifade etmiştir. Böylece iktidarı kriz ortamından alan AK Parti'nin enflasyon ve GSMH değerlerinde önemli iyileştirmeler gerçekleştirdiği görülmüştür.

Bu dönemdeki olumsuz gelişmeler ise tasarruf oranlarının düşmesi, özel sektörün dış borçlarının artmasının yaratabileceği kırılganlık, ihracatın ithalatı karşılama oranındaki düşüklük, cari açığa meydana gelen artış, çift rakamlı işsizlik oranları enerjide yüksek oranlı dışa bağımlılık ve büyümede dış konjonktüre bağımlılık olarak sıralanabilir. İlaveten 2008 yılına gelindiğinde, küresel mali krizin, dünyada önemli etkileri görülmüştür. Aynı zamanda 2008 yılı, IMF ile Türkiye'nin yeni bir anlaşma yapması gerekmektedir. Süresi biten 19. stand-by anlaşmasının 20. stand-by anlaşmasıyla yenilenmesi bekleniyordu. Ancak beklenen gerçekleşmemiş ve Erdoğan Hükümeti, IMF ile yeni bir anlaşma yapmayarak Mayıs 2008'de GAP eylem planını açıklamıştır. Bu durumun Türkiye iç siyasetine önemli etkileri olduğu kabul edilmiş, hükümete karşı yapılan kapatma davaları, darbe senaryoları, Gezi eylemleri v.b. gelişmelerin bu tarihten sonra gerçekleşmesi anlamlı bulunmuştur (Ertem, 2014: 160-161).

Tablo-27'ye bakıldığında, 28 Şubat sonrası yıllarda Türkiye'nin koalisyon ve yoğun krizlerin yaşandığı dönemde kişi başına düşen GSYH değerlerinin AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte (2002) olumlu anlamda değiştiği görülmektedir. 2008 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye 2009 yılındaki etkisi göz ardı edilecek olursa, ekonomik bakımdan son derece olumlu gelişmelerin yaşandığı söylenebilir. Kimilerine göre 2002'den sonra yaşanan olumlu gelişmeler, AK Parti'nin kendinden önce başlatılan Güçlü Ekonomiye Geçiş Planı (GEGP) çerçevesinde yürütmüş olduğu politikaların bir sonucu olarak görünürken, bazıları ise bu olumlu gelişmeleri, AK Parti'nin, iktidarın tek sahibi olarak istikrarı sağlaması ve yönetimdeki başarısı olarak görmüşlerdir.

Bununla birlikte AK Parti Hükümetleri'nin de büyümeyi istikrarlı hale getiremediği, enflasyonun hedeflenen % 5'lik düzeye indirilememesi, işsizlik oranlarında beklenen düşüşün gerçekleştirilememesi (%10 civarında seyretmektedir) ve cari açığın artışına engel olunamaması gibi konularda başarılı olamadığı için eleştirildiğini belirtmek gerekir (Eğilmez: 2018: 198-200).

Tablo 4.27'ye bakıldığında Türkiye'nin, 1998-2011 yılları arasında gerçekleşen kişi başına GSYİH değerleri görülmektedir. Yukarıda verilen tablolara ek olarak bu tabloya yer vermemizin nedeni Koalisyonlar ve Krizler Dönemi olarak adlandırdığımız zaman dilimi ile AK Parti'nin tek başına iktidar olduğu döneme ait verilerin birlikte ele alınabilmesine olanak tanımaktır. Tabloda görüldüğü gibi 1998 yılında kişi başına GSYİH değeri dört bin doların üzerinde iken, bu değer 2001 Krizi'nin de etkisiyle üç bin dolar seviyesine kadar gerilemiştir. Ancak 2002'de üç bin beşyüz dolar olan kişi başına düşen GSYİH değerinin giderek arttığı ve 2008 yılında on bin doları aştığı görülmektedir. 2008 Küresel Kriz ile bir miktar gerileyen değerlerin, 2010 yılında tekrar arttığı gözlenmiştir.

Tablo 4.27. Kişi Başına GSYH Değerleri (1998-2011)

Yıllar	Yıl ortası nüfus /Mid-year population (Bin-Tousand)	Değer (TL) Value (TRY)	Değişim oranı Change rate (%)	Değer Value (\$)	Değişim oranı Change rate (%)
1998	62 464	1 151	-	4 442	-
1999	63 364	1 691	46,9	4 003	-9,9
2000	64 269	2 656	57,0	4 229	5,6
2001	65 166	3 766	41,8	3 084	-27,1
2002	66 003	5 445	44,6	3 581	16,1
2003	66 795	7 007	28,7	4 698	31,2
2004	67 599	8 536	21,8	5 961	26,9
2005	68 435	9 844	15,3	7 304	22,5
2006	69 295	11 389	15,7	7 906	8,2
2007	70 158	12 550	10,2	9 656	22,1
2008	71 052	14 001	11,6	10 931	13,2
2009	72 039	13 870	-0,9	8 980	-17,8
2010	73 142	15 860	14,3	10 560	17,6
2011	74 224	18 788	18,5	11 205	6,1

Kaynak:TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr

4.4.2. AK Parti Dönemi Özelleştirme Uygulamaları

Özelleştirme genel anlamda özel kesim tarafından yürütülebilecek tüm faaliyet alanlarından kamu sektörünün çekilmesi, devletin klasik fonksiyonları ile ilgisi bulunmayan işletmeleri satması veya devlet tarafından faaliyetleri başarılı bir şekilde yürütülemeyen işletmeleri özel sektöre devretmesi (Yanardağ ve Süslü, 2002) şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak Aktan (1992: 136), özelleştirmeyi, gerçekçi bir piyasa ekonomisi oluşturabilmek için temel araç olarak görmektedir.

Türkiye’de ilk defa Özal Dönemi’nde gündeme gelen ve oldukça fazla tartışmaya neden olan özelleştirme uygulamalarının AK Parti Dönemi’ne kadar aslında gündemden düşmediği görülmektedir.

Daha önceki açıklamalarda, Türkiye’de özelleştirme uygulamalarına 1980 sonrasında 45. Özal (ANAP) Hükümeti zamanında başlandığı ancak beklendiği şekilde hızlı bir özelleştirme faaliyetlerinin gerçekleştirilemediği belirtilmişti. Bu çalışmaları hızlandırmak amacıyla 27.11.1994 tarih ve 22124 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 24/11/1994 tarih ve 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile Özelleştirme İdaresi Başkanlığı kurulmuştur. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı’nın resmi web sitesinde kuruluşun misyon ve vizyonu açıkça

belirtilmektedir. Buna göre kuruluşun misyonu; “Devlet tarafından yürütülen iktisadi faaliyet ve hizmetler ile işletme ve varlıkların özel sektöre devrini, kamu yatırım ve hizmetlerinin özel sektör işbirliği ile gerçekleştirilmesini, kamu-özel sektör ve kar amacı gütmeyen organizasyonların katılımıyla sosyal hizmetlerin sunulmasını sağlayacak özelleştirme uygulamalarını yapmak, bu alanlarda politika üretmek ve danışmanlık hizmetlerini sunmaktır.” Vizyonu ise; “Küresel ölçekte rekabet gücüne sahip bir Türkiye hedefine özelleştirme uygulamalarıyla öncülük etmektir” şeklinde açıklanmaktadır¹⁶.

Bununla birlikte Türkiye’nin IMF ile 1998 yılında imzaladığı “Yakın İzleme Anlaşması” ve 1999 yılında imzaladığı “stand-by anlaşması” sonrasında yapısal reform çalışmalarının ivme kazandığı, 2000 ve 2001 Krizleri’nden sonra da iyice hızlandığı bilinmektedir. Neo-liberalizm bağlamında gerçekleştirilmek istenen yapısal reformların kapsamını enerji, ulaştırma, telekomünikasyon gibi altyapı hizmetleri ile bankalar ve sosyal güvenlik kurumları gibi sektörlerin yeniden yapılandırılması oluşturmaktadır. Bu sektörlerin yeniden yapılandırılması ve köklü değişiklikler ile birlikte uzun süredir gündemi işgal eden özelleştirmelerin tamamlanması en önemli hedef olarak görülmüştür. Aslında yapılan bu çalışmaları 24 Ocak Kararları ile başlayan ve 1990’larda düşük hızla seyreden liberalizasyon uygulamalarının devamı olarak görmek mümkündür (Ataay, 2009).

2002 yılında iktidara gelen AK Parti Hükümeti, kendisinden önce IMF ile imzalanan anlaşmalara bağlı olarak sıkı maliye politikaları uygulamıştır. Özelleştirme politikaları da bu çerçevede uygulanmaya çalışılmıştır. Bu dönem yapılan özelleştirme çalışmalarının temeli, bu alandaki en önemli düzenleme olarak bilinen 24.11.1994 tarih ve 4046 sayılı “Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”dur. Kanun 27 Kasım 1994 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanun ile getirilen yeni düzenlemeler çerçevesinde Özelleştirme Yüksek Kurulu, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı ve Özelleştirme Fonu kurulmuş ve özelleştirmenin ilkeleri benimsenmiştir¹⁷.

¹⁶ : Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, ÖİB. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/6/2019/03/2011-yili-faaliyet-raporu.pdf>, Erişim: 19.04.2020.

¹⁷ : Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB), <https://www.oib.gov.tr/>, Erişim: 19.04.2020

AK Parti'nin 2002 yılı parti programında özelleştirmeye dair geniş yer ayrıldığı bu çerçevede özelleştirme uygulamalarının hızlandırılacağı ve bunun için gerekli hukuki düzenlemelerin ivedilikle yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca KİT'lerin acilen özelleştirileceği özellikle vurgulanmıştır. Bu konuda AK Parti 2002 yılı seçim bildirgesinde yer alan bilgiler şu şekildedir: *“Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT), faaliyette bulundukları sektörlerde tekel veya belirleyici konumdadır. Kamu mülkiyetinin avantajlarını kullanarak riski olmayan bir ortamda çalışmaları piyasa mekanizmasının işleyişini bozmaktadır. Siyasi müdahaleler sonucu ekonomik rasyonelliğini yitirerek kamuya yük haline gelen KİT'lerin özelleştirilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Özelleştirmenin temel amacı, ekonomide serbest piyasanın daha iyi işlemesi için gerekli koşulların oluşumunu sağlamak, etkinlik ve verimliliği artırmaktır. Piyasa ekonomisinde kamunun iktisadi rolü, piyasa mekanizmasının iyi çalışması için gerekli düzenleyici ve denetleyici mekanizmaları oluşturmaktır.”*(2002, 48).

Gerçekten de önceki dönemlerde ekonomik istikrarsızlık ve siyasi istikrarsızlıktan kaynaklı ağır aksak yapılan özelleştirme uygulamalarının AK Parti Dönemi'nde önemli oranda artarak devam ettiği görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan beri en fazla özelleştirme çalışmalarının AK Parti Dönemi'nde gerçekleştirildiği söylenebilir. Özelleştirmeden elde edilen gelirler bakımından 2005 ve 2006 yılları en fazla gelirin elde edildiği yıllar olarak göze çarpmaktadır (Bkz.Tablo 4.28). Bu durumun ise özelleştirme uygulamalarına ilişkin süreçlerin iyi yönetilmesi, hızlı karar alınabilmesi ve uygulama yeteneğine bağlı olarak ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Bu dönemde ERDEMİR, TÜPRAŞ, TELEKOM, PETKİM, ve TEKEL gibi büyük çaplı özelleştirme projelerinin gerçekleştirilebilmesi, oluşturulan hukuki altyapıları ile Özelleştirme İdaresi Başkanlığı başta olmak üzere kurumsal yapıların işlevlerini tam olarak yerine getirmeleri ile birlikte siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanmasının bir sonucu olarak kabul edilmektedir. (Göksu, 2012; Sarısu, 2008).

Tablo 4.28. Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları (2002-2011)

Yıllar	Hisse Satışı	Tesis-İşletme Satış/Devri	Otel/Sos. Tesis Satışı	Taşınmaz Satış/Devr	Diğer Varlık Satış/Devri	Kamu Kurumlarına Devir	TOPLAM (ABD Doları)
2002	406.082.441		-	7.961.615	126.000	122.305.486	536.475.542
2003	57.106.015	102.335.079	-	18.612.060	289.616	8.744.721	187.087.491
2004	1.069.574.083	109.193.000	-	29.126.799	5.850.000	69.098.247	1.282.842.129
2005	7.844.098.036	31.491.500	291.007.000	14.324.630	11.305.593	30.013.471	8.222.240.230
2006	7.391.001.890	157.800.000	305.410.001	157.677.272	126.559	84.149.738	8.096.165.461
2007	1.841.866.802	755.000.000	38.900.000	863.859.019	635.000.000	124.003.838	4.258.629.659
2008	3.932.631.209	2.230.000.000	-	6.345.290	305.000	89.923.688	6.259.205.187
2009	2.265.000.000	-	-	5.242.153	486.743	4.256.263	2.274.985.158
2010	2.582.532.746	384.767.797	-	90.000.991	20.501.739	3.887.907	3.081.691.179
2011	575.000.000	639.784.000	-	137.176.629	-	6.457.498	1.358.418.127

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, ÖİB. <https://www.oib.gov.tr>

4.4.3. Refah Devletin Kökenleri ve AK Parti Dönemi Refah Devleti Uygulamaları

Refah devleti, sosyal devlet ya da sosyal refah devleti genellikle aynı anlamda kullanılmakta olup siyasal iktidarın iş, sosyal güvenlik, 'yeterli' gelir, eğitim, sağlık, barınma gibi konularda geniş toplum kesimleri için 'asgari' standartları güvence altına alma sorumluluğunu üstlendiği devlet olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımla birlikte aslında sosyal devletin, kapitalist -liberal- devletin aldığı tarihsel bir biçim olduğu (Kara, 2005: 561) tespiti yapılmaktadır.

Modern *refah devletinin* temellerinin, 19. yüzyılın ortalarında İngiltere’de temel eğitimi sağlamak amacıyla düzenlenen yasal düzenlemeyle atıldığı belirtilmektedir. Bununla birlikte modern refah devleti için kabul edilen bir diğer başlangıç noktasının ise, ilk defa 1883’te Bismark tarafından getirilen sosyal sigorta uygulaması olduğu vurgulanmaktadır. Aslında refah devleti için bir başlangıç kabul edilmese de daha öncesinde Avrupa’da yoksullara yönelik birtakım yasaların çıkarıldığı görülür. Avrupa’da yoksullara yapılan bu sosyal yardımların, genellikle kiliseler ve belediyeler aracılığıyla yapıldığı, İngiltere gibi ülkelerde ise merkezi yönetim tarafından yürütüldüğü kaydedilmiştir. Ancak daha önce belirtildiği gibi bunlar genelde refah devleti için bir başlangıç kabul edilmemektedir. Asıl refah devleti uygulamalarının daha sonra Almanya’da başladığı, oradan Kuzey Amerika ve Avustralya’ya yayıldığı gözlenmiştir (Özdemir, 2007: 17, Gökbayrak, 2017: 74),

Kara (2005: 562)’ya göre sosyal haklar, yirminci yüzyılın ikinci on yılında anayasal tanımaya konu olmuştur. Kara, çalışma hakkı, konut hakkı, sosyal güvenlik

teşkilatının kurulması gibi konularda açık sosyal normlar içeren 1919 Weimar-Almanya Anayasası'nın, taşıdığı yetkinlikle bu yönelimin çarpıcı örneğini oluşturduğunu ve olumsuz bir içerikle de olsa, refah devleti (wohlfahrstaat) kavramının doğuşuna da kaynaklık ettiğini ileri sürmüştür.

Dünyada refah devleti uygulamalarının 19. yüzyılın sonlarına doğru başladığı kabul edilse de II. Dünya Savaşı sonrasında en iyi dönemini yaşadığı söylenebilir. “Altın Çağ” olarak da adlandırılan 1945- 1975 arası dönem, refah devleti olma yolunda önemli adımların atıldığı, bu anlamda ülkelere zemin hazırladığı kabul edilen uluslararası belgeler ve kuruluşların teşekkül ettiği zaman dilimidir. Bu belgeler ve kuruluşlar arasında 1941 tarihli “Atlantik Paktı”, 1944 tarihli “Philadelphia Bildirgesi”, 1948 tarihli “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi”, Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ)’nün başta 102 sayılı “Sosyal Güvenliğin Asgari Normları Sözleşmesi” olmak üzere çeşitli sözleşme ve tavsiyeleri, “Avrupa Sosyal Şartı”, “Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi” vb. sayılmaktadır (Kurşun ve Rakıcı, 2016: 138).

Bu sözleşmelerle refah devleti uygulamalarının yaygınlaştığı düşünülmektedir. Buna karşın özellikle sanayileşmiş toplumlarda ortaya çıkan refah devleti politikalarının, en genel ifade ile, liberal felsefenin tam serbestlik ilkesinin tersine, devletin, ekonomi ve toplumsal alanlara müdahalesi olduğu (Çubukçu, 2012: 278) kaydedilmiştir.

Ayrıca refah sistemlerinin ortaya çıkması ve zaman içerisinde genişlemesinin büyük oranda politik alanın etkisiyle gerçekleştiği kabul edilmektedir. Bilhassa partiler arası rekabetin, refah devletinin gelişiminde önemli payı olduğu söylenebilir. Öncelikle sosyalist-sosyal demokrat sayılan partilerin iktidarları ile birlikte uygulamaya sokulan ve geliştirilen birçok sosyal hak, daha sonra rakip olarak bilinen sağ partiler tarafından da devam ettirilmiştir. Sosyal güvenlik, eğitim, sağlık, gelirin yeniden dağıtımı, konut ve sosyal refah hizmetleri olarak altı alanda yoğunlaştığı görülen bu sosyal hakların dışında, istihdam, kent ve çevre politikaları gibi devletin izlediği diğer sosyal politikalar da mevcuttur (Özdemir, 2007: 405).

Gökbayrak (2017: 75-76)'ın belirttiğine göre; gelişmiş refah devletlerinde sosyal politikaların bir unsuru olarak sosyal yardımlar geniş ve dar anlamda kategorize

edilmektedir. Buna göre ihtiyaç ya da gelir testi yapılarak nakit para yardımı veya hizmet olarak sunulan yardımlar geniş anlamda sosyal yardımlardır (Avustralya, Yeni Zelanda). Dar anlamda sosyal yardımlar ise ihtiyaç sahibi olan herkese ya da ihtiyaç sahipleri içerisinde seçili bazı gruplara (kategorik) asgari bir gelir desteği sunan programlardır. Ayrıca Gökbayrak, gelişmiş refah devletlerinde sosyal yardımların tarihsel gelişim dinamiklerine uygun olarak üç ortak amaç kapsamında kurumsallaşma süreçlerini tamamladıklarını belirtmektedir. Bunlar; yoksulluğun azaltılması, toplumdaki dezavantajlı kişilerin sosyal içerilmelerinin sağlanması ve refah devleti yeniden yapılanma sürecinde reformların doğasına uygun olarak aktif vatandaşlık temelinde, yardım yapılanların kendi kendilerine yeter hale getirilmelerinin sağlanmasıdır.

Refah devleti uygulamalarının yaygın olduğu ülkelerin aynı zamanda demokratik açıdan da gelişmiş oldukları kabul edilmektedir. Amerika ve Avrupa'daki farklı refah devleti uygulamalarının sadece kapitalistleşme, demokratikleşme ve modernleşme boyutlarıyla açıklanamayacağını belirten Koray (2005), bu konuda sınıf hareketlerinin ve toplumsal mücadelenin de etkili olduğunu dile getirmiştir. Koray, bir yanda kapitalistleşme, öte yanda mutlakiyetçi devletlerin kitle demokrasisine geçmelerinin devlet anlayışlarını değişime zorladığını, artan demokratik taleplerin devletin hak ve özgürlükler ile siyasal hakların yanı sıra sosyal-ekonomik hakları da kurumsallaştırmak zorunda bıraktığını vurgulamaktadır. Refah devleti uygulamalarında İngiltere, ABD, İsveç, Danimarka, Norveç başı çekerken, Türkiye'nin 1924 Anayasası'nda sosyal devlete ilişkin doğrudan hükümler yer almaz. Ancak 1961 ve 1982 anayasalarında sosyal devlet prensiplerinin yer aldığı görülmektedir. Buna rağmen geçmiş dönemlerde uygulanan sosyal devlet anlayışının ve sosyal politikaların, AK Parti Dönemi kadar etkili ve yaygın olmadığı söylenebilir.. Bu nedenle Türkiye'de AK Parti Dönemi'nde yaygınlık kazanan refah devleti uygulamalarında, bir kısmı AB'ye üyelik müzakerelerine bağlı olarak gerçekleştirilen demokratikleşme çabaları ile temel hak ve hürriyetlerin iyileştirilmesine yönelik yapılan çalışmaların etkisi olduğu ifade edilebilir.

Bu çerçevede AK Parti Dönemi'nde, refah devleti uygulamalarının yoğunluk kazandığı görülmektedir. Yıldırım (2009: 66-107)'ın da neo-liberal popülizm olarak adlandırdığı ve ayrıntılı olarak açıkladığı gibi AK Parti'nin, özellikle Sosyal

Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı, Sosyal Güvenlik Kurumu ve yerel yönetimler üzerinden sosyal transferlere yer verdiği görülmektedir. Yıldırım, bu dönemde hükümetin, bir yandan sosyal harcamaların artırılmasına dönük çalışmalar yaptığı, bununla birlikte sosyal yardımlaşmayı teşvik edici uygulamalarla mali külfetin önemli ölçüde topluma aktarma çabası içinde olduğunu bu durumun 1980 sonrası refah devleti uygulamalarına ilişkin önemli bir değişim anlamına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca sosyal refah devleti uygulamaları kapsamında başbakanlığa bağlı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu bünyesinde yapılan harcamalar ile yerel yönetimlerin kent yoksullarına yönelik yardım faaliyetleri de benzer nitelikler taşımaktadır. Ancak Yıldırım, yerel yönetimlerin siyasileşmesi ölçüsünde bu tür kampanyaların siyasi meşruiyet işlevlerinin artmakta olduğunu da eklemektedir (Yıldırım, 2009).

AK Parti Dönemi'nde yani Türkiye'de neo-liberal politikaların etkin olduğu dönemde, eş anlı olarak refah devleti uygulamalarındaki artış dikkati çekmektedir. Ancak Türkiye'nin sosyal güvenlik ve sosyal yardım alanlarında gelişmiş refah devletlerinin düzeyine henüz ulaşamadığı görülmektedir. Ayrıca yapılan araştırmalarda genel nitelikli bir sosyal yardım sisteminin henüz tam olarak oturmadığından hareketle Güney Avrupa ülkelerindeki yapıya benzer melez bir sosyal yardım yapısı olduğu gözlenmiştir. Burada özellikle sınırlı bir şekilde düzenlenen 2022 sayılı Yasa kapsamında herhangi bir sosyal güvencesi olmayan yaşlılar ve engelli vatandaşlar ile 2022 sayılı Yasa kapsamında sunulan nakit transferler dışında, yoksul ve ihtiyaç sahiplerine yukarıda belirtilen kurumlar aracılığıyla sağlanan ayni ve nakdi yardımların ön plana çıktığı belirtilmektedir (Gökbayrak, 2017: 81-82).

Yolcuoğlu (2012)'nin, Keyman ve Öniş'ten aktardığına göre göre; AK Parti'nin, demokratikleşme ve çok güçlü Avrupalılaşma hamlelerinin, ülkede daha önce var olan yolsuzlukların azalması sonucunu doğurduğunu ve buradan elde edilen kaynağın eğitim başta olmak üzere, yoksulluğun kısmen azaltılması için harcandığı görülür. Yolcuoğlu, gerçekten de tek başına iktidar olan parti, koalisyon dönemlerindeki ekonomik kırılganlıkları bertaraf ederek, kendiliğinden büyük bir istikrarın ortaya çıkmasına olanak sağladığını kaydederek şu bilgilere yer vermektedir: “2002-2011 döneminde

sağlık harcamalarının 11 milyar dolardan 27 milyar dolara çıkartılması ve ulusal gelir içindeki payının %8'lere ulaşması; SYDV gelirlerinin 700 trilyondan dört kata yakın bir artışla 2.5 katrilyona çıkartılması ve SHÇEK bütçesinin 8 katı geçen bir artışla, 1.24 katrilyona yükseltilmesi, 298.000 ağır özürlü için yakınlarına 570 TL aylık “evde bakım” ücreti ödenmesi ve 10 yıl önce korunmaya muhtaç çocukların evde desteklenmeleri için 3.000 kişiye ayda 30 TL nakdi yardım verilirken 2011 itibariyle, 50.000'den fazla çocuğa aylık 300 TL'yi geçen bir nakit desteği yapılması ve ayrıca 50.000 üniversite öğrencisine aylık 40 TL öğrenim kredisi verilirken bu sayının üç yüz bini geçmesi ve burs miktarının ise 250 TL'ye yükseltilmesinin; ideolojik görüş bir tarafa, dezavantajlı kitlelerin lehine “gelirin yeniden dağıtılması” anlamına geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan bu tür güçlendirmeler; bireylerin maddi koşullarının iyileştirilmesi, sosyal sorunların azaltılmasına yaradığı gibi, daha da önemlisi insan kaynağının geliştirilmesi ve toplum kalkınmasına da ivme kazandırabilecek modern uygulamalardır. Gelirin yeniden dağıtılmasında yoksul kesimlerin aldığı payın önemli ölçüde yükseltilmesi büyük bir başarı iken, “sosyal haklar” açısından yardımlar halen, ihtiyaç sahipleri için talep edilebilir bir “hak” niteliğinde değildir. Modern bir devlet organizasyonunda sosyal yardımlar, sadaka veya bağış olarak değil, sosyal hizmet görevlilerinin profesyonel yardım müdahaleleriyle yürüttüğü, ev ziyaretleri yoluyla bilgiler toplayarak rapor düzenlemek suretiyle, hak sahiplerine sosyal yardım biçiminde sundukları, izledikleri mesleki çalışmalarla bireyleri daha işlevsel hale getirdikleri, gelişmiş sosyal hizmet uygulama yöntemleridir. Sosyal politika ve sosyal hizmetin ortak paydası olan “sosyal adalet”, yoksul kesimlerin gelirin dağılımından aldıkları payın arttırılarak, insan onuruna yaraşır bir hayatı yakalama amacına hizmet ederek, sosyal dışlanmışlığın azaltılması ve sosyal içermenin sağlanması yoluyla, yaşam niteliğinin gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır.”

AK Parti Dönemi'nde sosyal devlet ve bu çerçevede refah devleti uygulamaları, Karagöl (2013) tarafından SETA raporu olarak hazırlanan, *AK Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi* isimli çalışma içinde dört başlıkta ele alınmıştır. Bu çalışmada; istihdam ve işsizlik, sosyal yardımlar ve sosyal güvenlik, gelir dağılımı ve eğitim ve sağlık başlıkları altında AK Parti Dönemi'nde 2011 yılına kadar (2011 dâhil) yapılan çalışmalara yer

verilmiştir. Bu çalışmada bahsedilen başlıklar altında önemli noktalar kısaca şu şekilde özetlenebilir:

Öncelikle Türkiye’de öteden beri var olan işsizlik sorunu 2001 krizi ile kronik hale gelmiştir. 2002 yılından itibaren gerçekleşen ithalata dayalı büyüme, sermaye yoğun üretim, tarımın istihdam alanındaki payının düşüklüğü ve her yıl yaklaşık 800 bin civarı kişinin iş gücüne katılımı işsizlik rakamlarını aşağıya düşürememiş dolayısıyla işsizlik rakamları ortalama %10 civarında seyretmiştir. Bu nedenle işsizliği azaltmak ya da belirli bir seviyeye düşürmek için uzun vadeli hedefler belirlenmiş ve yeni üretim kapasitelerinin geliştirilmesi için politikalar geliştirilmiştir. Uygulanan teşvik sistemlerinde yeni iş alanlarının oluşturulması ve istihdamın artırılması yönünde de adımlar atılmıştır. İşsizliğin azaltılması yönündeki çalışmalar kurumların yeniden yapılandırılması (İş ve İşçi Bulma Kurumunun Türkiye İş Kurumuna dönüştürülmesi) ve ilgili kurumların (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ilgili birimlerinde Ulusal İstihdam Projeleri hazırlanması) aktif hale getirilmesinden, vergi indirimleri, işveren primlerinin düşürülmesi ve mahalli idarelere aktarılan kaynağın artırılmasına kadar bir dizi tedbirler alınmıştır. Söz konusu tedbirlerle istihdamın artırılması, işsizliğin azaltılması beklenirken 2008 krizi bu alanda etkisini hissettirmiş ve 2009 işsizlik rakamları %14,8’e kadar çıkmıştır. Dolayısıyla bu çalışmaların 2010 yılından itibaren meyvesini vermeye başladığı, 2011 ve 2012 yılında işsizlik rakamlarının %10’un altına düşürüldüğü görülmektedir.

İkinci olarak AK Parti Dönemi’nde, sosyal yardımlar ve sosyal güvenlik bağlamında sosyal korumalara önem verildiği belirtilmektedir. Bu konuda yukarıda Yolcuoğlu’ndan aktarılan açıklamalara ilaveten, SETA Raporu’nda şu bilgilere yer verilmiştir. 2001 yılında Dünya Bankasından, “Sosyal Riski Azaltma Projesi (SRAP)” adı altında 2001-2006 yıllarını kapsayacak şekilde 500 milyon dolar kredi alındığı bilinmektedir. SRAP’ın hedefi özellikle ekonomik krizlerin yoksul haneler üzerindeki etkisinin azaltılması ve hanelerin gelecekte meydana gelebilecek benzer risklerle başa çıkma kapasitelerinin iyileştirilmesidir. AK Parti Dönemi’nde 2002 yılından itibaren sosyal yardım sisteminin değişen koşullara cevap verebilmesi ve kaynakların etkin kullanılmasına yönelik çalışmalar hız kazanmıştır. Bu çerçevede 2004 yılında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanunla

Fon Genel Sekreterliği, başbakanlığa bağlı bir Genel Müdürlük olarak teşkilatlandırılmış, böylece Fon İdaresi bu tarihte kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Yeni yapılandırma ile mevcut sosyal yardım programlarının ekonomik ve sosyal yoksunluk içerisinde bulunan vatandaşlara daha etkin ve daha hızlı bir şekilde ulaştırılması amaçlanmıştır. 2011 yılında ise Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığına bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Bir diğer önemli çalışma yerel yönetimler aracılığıyla başlatılmıştır. Bu kapsamda 2005 yılında belediyelere de, belediye sınırları içerisinde sosyal hizmet ve yardım faaliyetlerini yapma veya yaptırma görevi verilmiştir. Bu düzenlemelerle hizmet ve yardımlardan yararlanacak kişilerin belirlenmesi, yardımların zamanında ve verimli bir şekilde yapılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde serbest piyasa merkezli bir yaklaşım politikası benimseyen, kamunun ekonomik alandaki etkisini asgari düzeye indirgeyen, iç piyasa ile uluslararası piyasayı bütünleştirmeyi amaçlayan AK Parti'nin sosyal politika uygulamalarında benimsediği ekonomi politikalarının derin izleri bulunduğu söylenebilir. Ayrıca Türkiye'de ekonomideki iyileşmelere bağlı olarak, sosyal harcamalar (sosyal yardım ve hizmet) için ayrılan kaynakta da önemli artışlar meydana geldiği gözlenmiştir. 2002 yılında sosyal harcamalar, GSYİH'nin yüzde 0,5'ini oluştururken 2011 yılında bu oran (SGK tarafından yapılan ve tazminat niteliği taşıyan ödemeler de dâhil olmak üzere) yüzde 1,42'ye yükseltilmiştir. Aynı zamanda, 2002 yılında 1.376 milyon TL olan sosyal harcamaların miktarının 2011 yılında önemli oranda artış göstererek 18.216 milyon TL civarında gerçekleştiği belirtilmektedir.

SETA tarafından yapılan bu çalışmada, sosyal devlet bağlamında ele alınan diğer bir başlık gelir dağılımıdır. Türkiye'de gelir dağılımındaki adaletsizlik 2001 krizinin etkisiyle iyice derinleşmiş bu nedenle AK Parti Dönemi'nde ele alınması gereken öncelikli konular arasında yer almıştır. Dolayısıyla 2002 sonrasında uygulanan kalkınma programları ve teşvik sistemlerinde bölgeler arası gelişmişlik farkının azaltılması için politikalar belirlenirken, daha adil bir gelir dağılımının sağlanması da hedeflenmiştir. Aynı zamanda, rekabeti engelleyici uygulamaları yasaklayan yasal düzenlemeler, sermaye piyasasını geliştirici düzenlemeler ve enflasyonu azaltıcı uygulamalar da gelir dağılımının daha adil düzeyde gerçekleştirilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Bu dönemde, yoksulluk ölçümünde dünya genelinde kullanılan tüm kıstaslarda ciddi iyileşmeler yaşandığı belirtilerek bu iyileşmelerin temelinde,

ekonomide sağlanan gelişmeler, GSYH’de artış ve ekonomik büyümenin sürekliliği, risk priminin düşmesi ve dolayısıyla bütçe içindeki faiz giderlerinin azalması nedeniyle sosyal transferlerde meydana gelen artışların olduğu belirtilmiştir. SETA Raporu’na göre faiz giderlerinin bütçe içindeki payı 2002 yılında yüzde 43,2 iken; 2012 yılında bu oran yüzde 13,4’e düşmüştür. Aynı şekilde faiz giderlerinin GSYH’ye oranı 2002 yılında yüzde 14,8 iken; 2012 yılında 3,4 olmuştur. 2002 öncesi dönemlerde vergi gelirlerinin tamamına yakını faiz giderlerini karşılamaktadır. 2002 yılında ise vergi gelirlerinin yüzde 85’i faiz giderlerine tekabül ederken, 2012 yılında vergi gelirlerinin yüzde 17’si faiz giderlerine aktarılmıştır. Bununla birlikte sosyal yardım niteliğindeki transferlerin GSYH’ye oranı 2002 yılında yüzde 0,3 iken bu oran 2010 yılında yüzde 1,2’ye çıkmıştır.

Bunlara ek olarak Karagöl, SETA raporunda devamla şunları aktarmaktadır: *“Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere, son yıllarda Türkiye’de sosyal yardım sisteminin kapsamı ve içeriği giderek genişlemiştir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından gerçekleştirilen 2010 yılı yoksulluk araştırması sonuçlarına göre; kişi başı günlük harcaması 1 Dolar’ın altında kalan fert oranı 2002 yılında yüzde 0,20 iken; 2006 yılında bu oran sıfır olmuştur (Şekil 16). Yani 1 Dolar’ın altında fert kalmamıştır. Yine, kişi başı günlük harcaması 2.15 Dolar’ın altında kalan fert oranı 2002 yılında yüzde 3,04 iken; 2011 yılında ise yüzde 0,14’e düşmüştür. Kişi başına günlük harcaması 4.3 Dolar’ın altında olan fert oranı 2002 yılında yüzde 30,3 iken, 2011 yılında yüzde 2,79’a düşmüştür. Bu yoksulluk eşiği değerlerine göre Türkiye’de yoksul fert oranlarında azalma olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca, 2002 yılında gıda yoksulluğu yüzde 1,35 iken bu oranın 2009 yılında yüzde 0,48’e, 2002 yılında gıda ve gıda dışı yoksulluk oranının yüzde 26,9’dan 2009 yılında yüzde 18’e düştüğü görülmektedir.”*

Son olarak AK Parti Dönemi’nin eğitim ve sağlık alanındaki çalışmalarına değinilen SETA Raporu’nda, okullaşma oranlarının artırıldığına dikkat çekilmektedir. Bu çerçevede okul öncesi eğitimde 2000-2001 yıllarında yüzde 5,38 olan okullaşma oranının, 2010-2011 yılında yüzde 29,85’e çıktığı, öğrenci sayısında ise 11 yılda 4,9 kat artış gerçekleştiği belirtilmektedir. İlköğretimde ise 2000-2001 yılında okullaşma oranı yüzde 95,8 iken, krizin etkisiyle 2004-2005 yılında yüzde 89,66 düzeyine inmiş, 2010-2011 döneminde okullaşma oranı artarak yüzde 98,41 olmuştur. Ortaöğretim okullaşma

oranı 2000-2001 yılında yüzde 43,95 düzeyinde iken 2010-2011 yılında yüzde 69,33'e yükselmiştir. 2005-2006 itibariyle okul kitaplarının ücretsiz verilmesi, zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılması ve üniversite harçlarının kaldırılması diğer önemli uygulamalar olarak açıklanmaktadır. Eğitime ayrılan bütçenin ise yüzde 10,1'den 2011'de %14,6 ya kadar çıkarıldığı belirtilmektedir. Ayrıca rapora göre AK Parti Hükümetleri, Türkiye'de kronik sorunlardan biri olan sağlık alanında çok ciddi düzenlemeler yapmıştır. Bu kapsamda ekonomik göstergelerdeki iyileşmeye paralel olarak artan satın alma gücü ile daha nitelikli sağlık kuruluşlarının yaygınlaştırılması ve daha geniş nüfusa ulaştırılması için çalışmalar başlatılmıştır. Avrupa Birliği üyeliği kapsamında sağlık hizmeti standartlarının artması sağlık harcamalarını da artırıldığı, 2003 yılında başlatılan Sağlıkta Dönüşüm Programı ile birlikte sağlık sistemi bir değişim sürecine girdiği görülmektedir. Hastanelerin idari ve mali açıdan özerk bir yapıya kavuşturulması hedeflenmiş ve özel sektörün de sağlık alanında yatırım yapması özendirilmiştir. Yine sağlık alanı iyileştirmeleri bağlamında ilk defa aile hekimliği uygulaması başlatılmış ve kalkınmada öncelikli bölgelerde yaşanan sağlık personeli eksikliğinin giderilmesine çalışılmıştır. Türkiye'de sağlık hizmetleri ağırlıklı olarak kamu tarafından karşılanmaktadır. Bu nedenle 2002 yılından bu yana kamu sağlık harcamalarının bütçe içindeki payı artırılmıştır. Diğer yandan, AK Parti Dönemi'nde sosyal güvenlik sisteminde işsizlik sigortası kapsamında iyileştirmeler yapıldığı gibi sosyal güvence kapsamında olanlar ve olmayanlar arasındaki ayrım kaldırılmış, hiçbir sosyal güvenceye sahip olmayan vatandaşlar da Genel Sağlık Sigortası (GSS) kapsamına alınmıştır (Karagöl: 2013, SETA Raporu).

Görüldüğü gibi AK Parti Dönemi'nde yapılan sosyal çalışmalar ve refah devleti uygulamalarının oldukça kapsayıcı ve bu döneme kadar yapılanlardan çok daha fazla olduğu söylenebilir.

AK Parti Dönemi'nde uygulanan sosyal politikaların toplumun neredeyse her kesimini kapsamıyla ilgili olarak Metin (2011: 194), üç unsurun etkili olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi; 2001 Krizi'nin etkisi ve bu krizin sonuçlarının yıkıcılığı karşısında duyarsızlığın mümkün olmamasıdır. İkinci olarak IMF ile yapılan anlaşmalara bağlı olarak önerilen sosyal güvenlik politikalarının uygulanması zorunluluğudur. Üçüncü olarak da Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik süreciyle ilgili

sorumluluklarla yüzleştirdiği ve yerine getirmesi gereken sosyal politikaların uygulanmasına dönük gerekliliktir.

Ancak geçen süreç bunların dışında AK Parti'nin sosyal politikalar ile ilgili farklı hedeflerinin olabileceğini düşündürmüştür. Çünkü 2001 Krizi'nin etkisinin azalması, IMF ile yapılan anlaşmaların sona ermesi ve AB ile üyelik sürecinin sıkıntılı olduğu dönemlerde bile bu politikaların devam ettirilmesi manidardır. Bu hedeflerin başında, seçim vaatlerinin yerine getirilmesi yer almaktadır. Çünkü parti programlarında da yer verildiği gibi sosyal politikalar ve sosyal devlet anlayışına sürekli vurgu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca 2002'den beri yapılan tüm seçimlerde kendisini iktidar yapan seçmen kitlesi üzerinde bu politikaların etkin olduğu düşünülmektedir. Bir diğer hususun vatandaşların zihnindeki devlet anlayışının değiştirilmeye çalışılması olarak kabul edilebilir. Sürekli olarak emreden, zorlayan ve "halka rağmen halk için" anlayışına karşı, parti programında da belirtildiği üzere "insanı yaşat ki devlet yaşasın" düşüncesinin ön plana alındığı, devletin vatandaşın adeta hizmetinde olduğu bir anlayışın yerleştirilmeye çalışıldığı belirtilmektedir.¹⁸

Ancak, AK Parti Dönemi refah devleti uygulamalarının bir yönüyle tüketim devletçiliği olduğu söylenebilir. Sosyal devlet anlamında bu dönemde yapılanlar Cumhuriyet Dönemi'nin zirvesi olarak kabul edilse de ayırım yapılmadan bazı alanlarda (tüm öğrencilere kitap yardımı, kömür dağıtımı, 65 yaş üstü herkese tanınan bir takım haklar v.b.) uygulanan sosyal politikaların tüketim devletçiliğini oluşturduğu kabul edilmektedir. Bunun yerine tüketim devletçiliğinden vazgeçilerek, kaynaktan tevkif suretiyle yapılan yardımlar yerine sadece maddi durumu iyi olmayan bireylere nakdi yardım yapılması, bu şekilde bireysel harcama yetisinin artırılması daha doğru görünmektedir. Böylece hem sosyal liberalizmin gelişimine ve demokrasinin palazlanmasına katkı sunulmuş hem de aynı yardımların toptancı (kolektivist) etkisi dolayısıyla nasyonal sosyalist eğilim riskleri de ortadan kaldırılmış olur.

4.4.5. AK Parti Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası

Uluslararası politikayı, iç ve dış politikaların kombinasyonundan oluşan bir süreç (Gözen, 2018: 315) olarak değerlendirmek mümkündür. Bu nedenle değişen dünyada

¹⁸ AK Parti, 2002 Parti Programı, <https://www.akparti.org.tr>

Ülkelerin dış politikalarının da değişime uğrayabileceği ve bu değişime ayak uydurmaya çalışacağı muhakkaktır. Türk dış politikasının da bu değişen koşullara göre yeniden şekillenmesi söz konusu olmaktadır. Ülkelerin dış politikalarında sabit unsurlar olduğu gibi liderlere ve hükümetlere göre az ya da çok değişen tarafları mutlaka vardır. AK Parti Dönemi’nde daha önce de bahsedildiği üzere küresel ve bölgesel olarak birçok önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmelerin Türkiye dış politikasına da önemli ölçüde etki ettiği gözlenmiştir. Ancak çalışmada tüm ayrıntıları ile bu dönemdeki Türk dış politikasını ele almak yerine, Türkiye’de neo-liberal politikalar kapsamında belli başlı hususlara değinilmekle yetinilmiştir.

AK Parti Dönemi’nde dış politika ele alınırken genellikle 2011 yılı öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayrıldığı dikkat çekmektedir. Bu çalışmada da tez başlığına uygun olarak özellikle AK Parti Dönemi 2002-2011 yılları arası dış politikasına değinilmiştir. Yine de bazı hususların açıklanabilmesi için AK Parti’nin iktidarı (2002) ncesine ya da 2011 sonrasına da değinmek gerekebilir.

AK Parti’nin dış politikasını 2011 öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayıran zkan (2018: 294-295)’a göre, 2002-2011 yılları arasındaki dönem iktidara muhalif askeri ve yargı bürokrasisi başta olmak üzere laik karakteri ön planda olan elitlere karşı verilen mücadele ve nihayetinde AK Partinin kazandığı bir dönem olmuştur. zkan, 2011 sonrasının ise iktidarın perinlendiği, başta medya ve akademi olmak üzere tüm muhalif ve eleştirel seslerin susturulduğu, otoriter rejime geçişin sağlanmaya çalışıldığı bir dönem olarak açıklamaktadır. Bu dönüşümün dış politika söylemlerine de yansıdığını belirten zkan, 2011 öncesinde, “komşularla sıfır sorun”, “yumuşak güç”, “ok kulvarlı dış politika”, “barış havzası”, “akıl ülke” gibi kavramların Arap Baharı ile birlikte tedavülden kalktığını, yerini daha çatışmacı bir dış politika ve söylemin aldığını vurgulamaktadır.

AK Parti’nin iktidar olduğu dönem (Kasım 2002), dünyada ve Türkiye’nin bulunduğu bölgede uluslararası ilişkiler bakımından önemli değişimlerin yaşandığı ya da bu değişimler için elverişli duruma getirilmeye çalışıldığı bir dönem olarak görülebilir. Davutoğlu tarafından da belirtildiği gibi, seksenli yıllarda iki kutuplu dünya sisteminin sarsılmaya başlaması, Amerika’nın uluslararası örgütler aracılığıyla kurduğu düzen ile Avrupa’nın çıkarlarının çatıştığı bir ortama girilmiştir. Bu duruma Pasifikte

yeni ekonomi-politik alanın ortaya çıkması da eklendiğinde, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan ekonomik ve politik düzenin büyük bir değişimle karşı karşıya kaldığı ve bu değişimin nasıl olacağına dair belirsizliğin 2000'lerde de devam ettiği vurgulanmıştır (Davutoğlu, 2001: 184).

Bir diğer husus ise küreselleşme süreci ile birlikte dış politikada zorunlu olarak değişimin gerekliliğidir. Çünkü küreselleşmenin dış politikada bir baskı unsuru olduğu, hükümetleri dış politika yapımında daha şeffaf olmaya zorladığı ve bu süreçte kamuoyu tarafından hükümetlerin daha rahat yönlendirilebildiği kabul edilmektedir. Bu durumun demokratikleşme düzeyini yükseltse de hükümetlerin işini oldukça zorlaştırdığı söylenebilir (Dağı ve Toprak, 2004: 6).

Sanberk, yaptığı bir çalışmada AK Parti Dönemi dış politikasını ele alırken, Türk dış politikasının bu dönemde bölgeselleştirildiğini iddia etmektedir. Sanberk, dış politikanın aynı zamanda iç dinamiklerin bir sonucu olduğunu belirterek, son yıllarda özellikle 2009 yılında Türkiye'nin iç politikasında meydana gelen gelişmelerin dış ilişkilerini etkileyen faktörleri şu dört maddede özetlemektedir (2010: 1-2):

Bu faktörlerin birincisi; Türk dış politikasının yeniden tartışılması ve kavramsallaştırılması gerektiğine inanan ve o dönem Dışişleri Bakanlığı görevini yapan Ahmet Davutoğlu'dur. Davutoğlu, Türkiye'nin bölgede yeni bir rol alması gerektiğini düşünmektedir.

İkinci olarak; 2002 yılından beri iktidarda olan AK Parti'nin kimliğidir. AK Parti'yi oluşturanlar Türkiye'nin, Avrupa ve Atlantik toplumundaki yerini reddetmektedirler. AK Parti'nin bölgesinde yürütmüş olduğu çalışmalarla Müslüman dünyasının dayanışmasına verdiği önem, İsrail'le mesafeli ilişkileri bu iddiayı kanıtlaya bile Erdoğan yönetiminin, Türkiye'nin aynı zamanda Rusya, Kafkaslar ve Orta Asya dâhil olmak üzere bölgedeki potansiyelin, ticaret, enerji ve ekonomik iş birliği fırsatlarının farkında olduğunu, bu fırsatları en iyi şekilde kullanmayı amaçladıkları bilinmektedir.

Üçüncü faktör ise; Türkiye'nin iradesi dışında bölgedeki gelişmelerin (Irak ve Afganistan'ın işgali, İsrail-Filistin çatışmasının boyutları ve İran'ın nükleer hedefleri) Türk diplomasisinin bölgeye yönelmesini gerekli kıldığıdır.

Dördüncü olarak Kıbrıs meselesi ve AB üyeliği üzerinden Avrupa'nın tavrıdır. Bu konuda Sarkozy ve Merkel gibi Avrupalı liderlerin Türkiye'nin AB hedeflerine dönük yanlış tutumları belirleyici olmuş, BM'nin AB destekli barış ve birleşme planlarını reddetmelerine rağmen Kıbrıs Rum tarafı Avrupa Birliği'ne kabul edilmiş ancak bu planı destekleyen Kıbrıs Türkleri tecrit edilmiştir.

Bunlara ilaveten Türk dış politikasını etkileyen diğer önemli bir unsurun da sınırların güvenliği ve buna bağlı olarak göç kontrolü olduğu görülmektedir. Derviş ve diğerleri (2004: 42-61) yaptıkları çalışmada bu konuda geniş bir izahatta bulunmaktadır. Buna göre; Türkiye'nin 2.949 km kara sınırları, 8.330 km ise deniz sınırları bulunmaktadır. Soğuk Savaş ve komşularla ilişkilere bağlı olarak bu sınırların geçirgenliği söz konusu olmuştur. Bu bakımdan Türkiye'nin, gerek doğu ve güneydoğudaki komşuları İran, Irak, Suriye, gerek kuzey ve kuzeydoğudaki Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan'a bağlı olan Nahcivan ve batıdaki komşuları olan Bulgaristan, Yunanistan ile sınır ilişkileri dalgalı olmuştur. Ancak eskiye nazaran AK Parti Dönemi'nde sınır güvenliği anlamında (Suriye sınırındaki durum dışında) önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Sınır güvenliğinde önemli bir husus olan göçmenler konusunda ise Türkiye önemli çalışmalar yapmış ve Avrupa'yı adeta yıllardır göçmen akınından korumuştur. Ancak göç politikası konusunda Türkiye'nin yalnız bırakıldığı, AB tarafından verilen sözlerin yerine getirilmediği belirtilmektedir.

Bu bakımdan Türkiye dış politikasının seyrine dair geleneksel ve yeni çizgi arasındaki farklara değinirken, Batılı ülkelerin Türkiye'den ne istediği kadar Türkiye'nin beklentilerinin/taleplerinin ne olduğu sorusu da önem taşımaktadır. Hiç kuşkusuz genel kanaat, Batı tarafından Türkiye'nin dış politikasını aynı şekilde sürdürmesi beklenmektedir. Ancak Türk tarafının artık sadece Batılı ülkelerin talepleri doğrultusunda dış politika oluşturmasının birkaç açıdan mümkün olmadığı görülmektedir. Bu nedenlerden birisi, daha önce değinildiği üzere bunun en büyük nedeni değişen bölge ve dünya koşullarıdır. Türkiye'nin Soğuk Savaş Dönemi'ndeki iki kutuplu dünyada yürütülen dış politikasını bu durumun sona ermesine ve bölgede birçok dengenin değişmesine rağmen değiştirmemesi kendi açısından mümkün değildir. İkinci olarak Türkiye'de dış politika aktörlerinin değişmesi ve bununla birlikte uluslararası ilişkilere dair bakış açısının ihtiyatlı da olsa değişmesi söz konusudur. Türkiye'de 1980

sonrası dış politika alanında söz sahibi olanlar bir taraftan değişime yeşil ışık yakarken diğer taraftan Batı'dan kopmamaya özen göstermişlerdir. Bir diğer husus ise savunma alanıyla ilgilidir. Türkiye, savunma bakımından hem gelişmekte hemde bağımsız dış politika yürütebilmek için savunma alanında tek kaynağa bağlı kalmak istememektedir. Dolayısıyla 1974 Kıbrıs Harekâtı'nda olduğu gibi yine acı tecrübeler yaşamamak için 1970'lerin sonlarında temeli atılan savunma sanayinin güçlendirilmesine dair çalışmalara bu dönemde ağırlık verildiği görülmektedir (Uslu, 2006: 348-349).

Bu genel değerlendirmelerden sonra AK Parti Dönemi'nin dış politika uygulamalarına biraz daha ayrıntılı olarak bakmak gerekmektedir. Çünkü AK Parti Dönemi'nde uygulanmaya çalışılan neo-liberal politikalar ile yürütülen dış politikaların yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir. Aslında AK Parti Dönemi'ndeki dış politikanın, dönemler itibariyle farklılık arz ettiği ve bu durumun konu ile ilgili araştırmacıların dikkatini çektiği söylenebilir.

Ak Parti Dönemi'nde, dış politikayı etkilediği düşünülen konuların başında, AK Parti'nin iktidar olmasından kısa bir süre önce 11 Eylül 2001'de ABD'ye yönelik gerçekleştirilen terör eylemleri ve bu eylemler ile birlikte bölgede ve dünyada meydana gelen değişimlerdir¹⁹. En başta terörle ilgili anlayışta önemli değişimlere neden olduğu bilinen 11 Eylül saldırıları, ABD'nin Afganistan ve Irak'ı işgaline neden olmuştur. Türkiye bu dönemde farklı ülkeler tarafından desteklenen terörle (öncesinde ASALA, daha sonra PKK, DHKP-C, TKP-ML, TİKKO v.d.) mücadele konusundaki haklı davasını dünyaya daha rahat anlatabilmiştir. Ayrıca terörle mücadele konusunda uluslararası iş birliğinin gerekli olduğu sıkça vurgulanmıştır. Türkiye, ABD'nin Afganistan'a yaptığı operasyona destek vermesi karşılığında 2001 krizi'ni aşmak için ABD'nin desteğiyle IMF ve Dünya Bankasından önemli miktarda kredi sağlamıştır. Ayrıca Türkiye 2002 yılının başından itibaren Kabil'de bulunan Birleşmiş Milletler Gücü'nün komutasını üstlenmiştir (Baharççek, 2003:220-221, 230-232).

¹⁹ 11 Eylül 2001 tarihindeki terör eyleminde United Airlines şirketine ait iki yolcu uçağı kısa aralıklarla içindeki yolcularla birlikte New York'un içinde Dünya Ticaret Merkezi bulunan en yüksek binalarından olan ikiz kulelere çarptı. Bu çarpma sonucunda meydana gelen patlama ve yangınla birlikte iki devasa yapı kısa bir sürede çökmüştür. Aynı saatlerde üçüncü bir uçak ABD için askeri-stratejik önemi çok yüksek olan Pentagon (Savunma Bakanlığı)'a çarptı. Dördüncü bir uçağında hedef olarak Beyaz Saray'a yönlendirildiği duyulunca ABD tarihinin en büyük kaosunu (adeta kıyameti) yaşadı. Ancak dördüncü uçak boş bir araziye düştü. Olaylarda binlerce can kaybı meydana geldi. Kısa bir süre sonra olayların Üsâme Bin Ladin liderliğindeki eL-Kaide örgütü tarafından gerçekleştirildiği açıklandı (Milliyet, 12.09.2001: Amerika'da Kıyamet; Baharççek, 2003:219-221).

Öte yandan AK Parti'nin göreve geldikten hemen sonra Batılılaşmaya özellikle de AB ve ABD'ye dönük dış politika izlediği, bunun en önemli sebebinin içeride karşılaştığı Kemalist devlet ideolojisi ve bürokrasisi karşısında gücünü ve otoritesini yani meşruiyetini kabul ettirebilme düşüncesi olduğu (Gözen, 2018: 316) belirtilmektedir. Gerçekten de AK Parti'nin AB'ye tam üyelik için yoğun çaba sarf ettiği gözlenmiştir. Bu çabaların sonucu olarak 3 Ekim 2005'te Türkiye-AB arasında tam üyelik müzakere süreci başlatılmıştır. Bunun içeride sağladığı fayda ise anayasada, yasalarda değişiklikleri rahat bir şekilde yapmak, ekonomik ve idari reformları hızlandırarak dış politikada küreselleşmeye uyumlu adımlar atmak şeklinde gerçekleşmiştir.

Türkiye'nin dış politikasında önemli olan diğer unsurun da Orta Doğu ve İslam dünyası ile ilişkiler olduğu daha önce belirtilmişti. Türkiye 1980'li yıllara kadar komşularıyla birlikte Arap ve İslam ülkeleri ile dostane ilişkiler içinde olması temenniden öteye gidememiştir. Ancak bu yıllardan itibaren başta İran ve Libya olmak üzere bölge ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir (Uslu, 2006: 270-271).

Aslında her iki taraf açısından zengin petrol yataklarına sahip bölge ülkeleri ile Türkiye'de bulunan tarım ve mamul mallara dayalı dış ticaretin son derece kazançlı olacağı sürekli vurgulanmıştır. Ancak günümüze kadar ekonomik açıdan beklenen gelişmenin henüz tam anlamıyla gerçekleşmediği söylenebilir. Buna rağmen Türkiye'nin Özal ile başlayan Orta Doğu ile sıcak ilişkilerinin AK Parti Dönemi'nde daha da geliştirildiği, düşük seviyede de olsa sürdürülen ticari ilişkilerin yanı sıra bölgedeki neredeyse tüm sorunlarda Türkiye'nin en azından ara buluculuğuna ihtiyaç duyulacak kadar etkin olduğu görülmektedir (Özbudun ve Hale, 2010: 229). Öteden beri Arap-İsrail gerginliğinde Türkiye'nin itidalli davranması, İsrail ile ilişkilerin sürekli geliştirilmesi Arap dünyası tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ancak bu dönemde İsrail'in bölgede BM başta olmak üzere uluslararası örgütlerin kararlarını hiçe sayarak bölgede hegemonik politikalarına devam etmesi Türkiye-İsrail ilişkilerine olumsuz yansımıştır. Bu süreçte İsrail'e Filistin meselesi nedeniyle Türkiye tarafından verilen sert tepki ve sivil toplum kuruluşlarının insani yardım amaçlı olarak abluka altındaki Gazze'ye yardım götüren Mavi Marmara gemisine uluslararası sularda yapılan baskın

neticesinde 10 Türk vatandaşının İsrail askerleri tarafından öldürülmesi ve diğerlerinin alıkonulması, Türkiye-İsrail ilişkilerini zedelemiştir. Ancak Arap dünyasında Türkiye'nin İsrail'e karşı tavrı takdir edilirken Batı tarafından Türkiye'nin Orta Doğu ve İslam ülkelerine dönük yürüttüğü bu politikalar yeni-Osmanlıcılık olarak yorumlanmıştır. Bu tür yorumların Özal Dönemi'nde de yapıldığı hatırlanacaktır (Cavlan, 2010: 126-130).

4.4.4.1. AK Parti Dönemi Türkiye-AB İlişkileri

Hatırlanacağı üzere bu çalışmada daha önce ("ANAP Dönemi Türkiye-AB İlişkileri" başlığında) 1987 yılına kadar AB'nin gelişimi aktarılmıştı. AB'de 1990 yılından sonraki süreçte önemli yapısal değişimlerin olduğu söylenebilir. Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla iki Almanya'nın birleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin yıkılması Avrupa'nın siyasi yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu çerçevede üye devletler, bağlarını güçlendirme kararlılığıyla, temel özellikleri 9-10 Aralık 1991'de Maastricht'te toplanan Avrupa Birliği Zirvesi'nde kararlaştırılan yeni bir antlaşmanın müzakerelerine başladılar. Maastricht Antlaşması, diğer adıyla Avrupa Birliği Antlaşması, 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe girdi. Bu antlaşma ile 1999'a kadar parasal birliğin tamamlanmasına, Avrupa vatandaşlığının oluşturulmasına ve ortak dış ve güvenlik ile adalet ve iç işlerinde iş birliği politikalarının meydana getirilmesine karar verildi. Maastricht Antlaşması ile üç sütunlu Avrupa Birliği yapısı oluşturuldu. Bu yapının ilk sütununu Avrupa Toplulukları (AKÇT, AET ve EURATOM), ikinci sütununu "Ortak Dışişleri Güvenlik Politikası", üçüncü sütununu ise "Adalet ve İçişleri" oluşturuyordu. 1995 yılında, Avusturya, Finlandiya İsveç'in katılımıyla, Avrupa Birliği'nin üye sayısı 15'e yükseldi. Avrupa ortak para birimi olan avro, 1 Ocak 2002 tarihinde resmen tedavüle girerek, 12 ülkede kullanılmaya başlandı. Avrupa Birliği'nin tarihindeki en büyük genişleme dalgası 2004 yılında, gerçekleşti. Birliğe 10 yeni ülke (Çek Cumhuriyeti, Estonya, GKRY, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya) Avrupa Birliği'ne katıldı. 2007 yılında, Bulgaristan ve Romanya'nın katılımıyla AB'nin üye sayısı 27'ye yükseldi. 2013 yılında Hırvatistan'ın katılımıyla Avrupa Birliği'ne üye devlet sayısı 28'e çıkmıştır²⁰.

²⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı resmi web sayfası, www.ab.gov.tr

Türkiye-AB ilişkilerinin seyri ise kısaca şu şekilde gerçekleşmiştir: Türkiye, 1957 yılında kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'na 1959 yılında ilk üyelik başvurusunu yapmıştır. 1963 Ankara Antlaşmasıyla “ortak üyelik” kabul edilmiş ve bu antlaşma 1 Aralık 1964 yılında yürürlüğe girmiştir. Hazırlık, geçiş ve gümrük birliği olmak üzere üç aşamadan oluşan Ankara Antlaşması'nın nihai hedefi “tam üyelik” olarak belirlenmişti. 13 Kasım 1970 yılında Katma Protokoller imzalanarak 1973 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu yeni süreç Türkiye’de 12 Eylül 1980 darbesine kadar devam etmiş ancak askeri darbe ile yavaşlama sürecine girmiştir. 1987’de Turgut Özal Dönemi’nde yapılan tam üyelik başvurusunun reddedilmesinden sonra 5 Mart 1995’te yapılan Gümrük Birliği Antlaşması’yla 1 Ocak 1996’dan itibaren Türkiye-AB arasında Gümrük Birliği süreci başlamıştır. Türkiye 1997 yılındaki Lüksemburg Zirvesi sonucuna göre aday ülke olarak adının açıklanmamasına sert tepki göstermiş, nihayet 1999 Helsinki Zirvesi’nde adaylığı açıklanarak 8 Mart 2001 tarihinde “Katılım Ortaklığı Belgesi” AB Konseyi tarafından onaylanmıştır²¹.

Helsinki Zirvesi’nden sonra 2001 yılında Türkiye, “AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Ulusal Program” (UP)’ı kabul ederek 2001-2004 arasında yapılacakları, hedef olarak belirlemiştir. 2001 ve 2004 yılında iki büyük anayasa reformuna ilaveten uyum paketi olarak da sekiz tane reform paketi parlamento tarafından onaylanmıştır. İlk anayasa değişikliği ile ilk üç reform paketi 2001 ve 2002 yılında koalisyon hükümetleri tarafından, diğer tüm değişiklikler ise AK Parti Hükümetleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte AK Parti Hükümetleri’nin, Kopenhag Kriterleri’nin sadece siyasi değil aynı zamanda ekonomik şartlarını da yerine getirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu dönemde ekonomik açıdan çok önemli yapısal reformlara imza attığı ve kısa sürede ekonomiyi birtakım eksikliklere rağmen istikrara kavuşturma başarısı göstermiştir. Bu başarının sonucu olarak makroekonomik rakamlarda önemli iyileşmeler rakamlara da yansımıştır. Örneğin GSYİH üzerinden büyüme ve mili gelirden önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Çalış ve Metkin, 2017: 17-18, 23).

Bu dönemde AB konusundaki çabalarla ilgili olarak kısa sürede yapılanlar olumlu karşılanmıştır. Öncelikle AK Parti Hükümeti’nin, tek parti çoğunluğunun getirdiği

21 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı resmi web sayfası, <https://www.ab.gov.tr>

rahatlık ve CHP'nin de ciddi desteğiyle AB ile entegrasyon sürecini derinleştirici reform paketlerini art arda yasalaştırdığı görülmektedir. 2003 yılında dört uyum paketinin yedi ay gibi kısa bir sürede geçirilmesiyle son derece radikal değişikliklere imza atıldı. 2 Ocak'ta kabul edilen IV. Uyum Paketi, Türkiye'nin insan hakları ihlallerine dair raporlarda sürekli tekrarlanan sorunlarla ilgili düzenlemeleri içeriyordu. Buna göre, gözaltı koşullarının iyileştirilmesi ve işkenceyle mücadeleyle etkinlik kazandırılması amacıyla çeşitli kanunlarda değişiklikler yapılmıştı. Bunlara ek olarak cemaat vakıflarının mülk edinmelerinin kolaylaştırılması ve örgütlenme özgürlüğünü geliştirmeyi hedefleyen değişiklikler düzenlenmiştir. Devam eden süreçte kabul edilen (V., VI., VII.) Uyum Paketleri'yle, yargı reformu, Terörle Mücadele Kanunu, MGK gibi konularda demokratikleşmeye dönük atılan adımlar AB Komisyonu'nun 5 Kasım 2003 tarihli İlerleme Raporu'nda olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ancak bununla yetinilmeyerek İlerleme Raporu tavsiyesi doğrultusunda VIII. ve IX. Uyum Paketleriyle Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM), Yükseköğretim Kurumu (YÖK) ve Türk Ceza Kanunu (TCK) değişiklikleri sonucunda 6 Ekim 2004 İlerleme Raporu doğrultusunda, 17 Aralık 2004'teki AB Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi, Türkiye ile müzakerelere başlanması kararını vermiştir. 3 Ekim 2005 tarihinde ise müzakerelerin fiilen başlatılması onaylanmıştır (Aydın ve Taşkın, 2018: 472-474).

AK Parti Dönemi'nde, AB ile ilişkilerin geliştirilmesi ve AB'ye girme konusunda toplumun önemli kesiminin, çekinceleriyle birlikte olumlu bakış açısının teşvik edici olduğu iddia edilebilir. Bülbül ve diğerleri (SETA, 2008)'nin yapmış olduğu "Türkiye'de Toplumun Batı Algısı" adlı araştırmada belirtildiğine göre; Türkiye Toplumu'nun büyük bir bölümü AB'yi "zenginlik ve refah" olarak görmekte, AB'yi demokrasi ve insan hakları ile birlikte anmaktadır. Farklı bölgelerden katılımcıların büyük çoğunluğunun AB'ye girmeyi desteklediğine dikkat çekilen araştırmada, İslam AB'ye girmeye engel mi? Sorusuna verilen cevapta ise katılımcıların çoğunluğunun *"Hristiyanlığın bizim AB'ye girişimiz için bir engel olmadığını, ama Batılıların, Müslümanlığımızı AB'ye girişimizin önünde bir engel olarak görmekte olduğunu"* beyan ettikleri ifade edilmiştir.

Buna ilaveten konuyla ilgili olarak birçok araştırmacı ve politikacı tarafından Türkiye'nin AB'ye tam üye olarak katılımının AB için önemli katkılar sunacağı kabul

edilmektedir. Derviş ve diğerlerine göre; her genişleme sonrasında AB, kendi dış politikasının çıkarları ve hedeflerini yerine getirme bakımından daha geniş bir boyut ve yetenek kazandığı görülmüştür. Örneğin, İngilizler AB kalkınma yardımları için geniş bir alan sağlamış, İspanya ve Portekiz Latin Amerika açısından önemli bağlantılar kurmuşlardır. Kuzey ülkeleri bir “kuzey boyutu” kavramı getirmiş ve en son olarak Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri yeni İyi Komşuluk İnisiyatifi’nin devreye girmesine neden olmuştur. Türkiye’nin üyeliği ile birlikte AB’nin yeni sınırları Suriye, İran, Irak ve üç Güney Kafkasya ülkesine ulaşmış olacaktır. Türkiye’nin üyeliği, Ortadoğu, Orta Asya, Kafkaslar, Balkanlar ve Akdeniz bölgeleri ile ilgili olarak AB politikalarının inanırılığını artırma potansiyeline sahip olduğu gibi AB’nin güney ve güneydoğudaki komşularına odaklanmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir (Derviş vd., 2004: 64).

Aynı konuda Dağı ise Türkiye’nin AB üyeliğinin hem Avrupa’daki Müslümanların entegrasyonu açısından hem de AB’ye üye olan bir Türkiye’nin, Ege, Akdeniz, Balkanlar ve Trakya’da barış ve istikrarın sağlanması için son derece önemli olduğunun altını çizmektedir (Dağı, 2006). Yine 2005 yılında başbakan olarak Erdoğan, güçlü bir Türkiye’nin bölgesi, Avrupa ve dünya için çok önemli bir şans olacağını vurgulayarak Türkiye’nin medeniyetler uzlaşmasında önemli bir çimento olacağına inancını dile getirmiştir. Aynı konuşmada Erdoğan’ın, farklı medeniyet ve kültürlerin, evrensel insani değerlerle buluşması adına Türkiye’nin AB üyeliğinin, büyük bir kazanım olacağına işaret etmesi, Türkiye’deki politikacılar arasında Türkiye’nin AB’ye olduğu kadar AB’nin de Türkiye’ye olan ihtiyacının vurgulanması bakımından önemlidir²².

Aydın ve Taşkın’a göre Türkiye’yi AB ile ilişkilerinin başlangıcından beri AB üyeliğine en çok yaklaştırma başarısı Erdoğan’a aittir. Bu nedenle AK Parti’nin AB ile uyum politikalarına önem vererek yasal alt yapıyı oluşturmak için olağanüstü gayret göstermesi kamuoyu tarafından son derece olumlu karşılanmıştır. AB üyeliği konusunda yürütülen ısrarlı demokratik çabalar, AK Parti’nin iç siyasette İslamcı çizgiyi sürdüren bir parti değil, daha önce bu konuda uğraş veren partilerin mirasına sahip çıkan, muhafazakar demokrat bir parti olarak kabul edimesine de yardımcı olmuştur (Aydın ve Taşkın, 2014: 468, 471-472).

²² :28.06.2005 tarihli Hürriyet Gazetesi haberi, <https://www.hurriyet.com.tr>

Buna rağmen AB'nin Türkiye hakkında karar verirken, din, coğrafya ve kültüre ağırlık veren söylemlerin haricinde iki tarafı da memnun edecek karşılıklı çıkar, adalet ve genel ilkeler (evrensel demokrasi normları, pazar ekonomisini önceleyen, toplumsal modernleşme çabaları) çerçevesinde konuyu ele almadığı gözlenmiştir. Avrupa'da Türkiye'nin üyeliğinin sözüm ona olumsuzluklarını ön plana çıkaran, din ve kültür başta olmak üzere Türkiye'nin kendine özgü niteliklerini Avrupa için tehdit gibi sunmaya çalışan söylem sahiplerinin tatmin edildiği görülmektedir. Bu nedenle 11 Eylül sonrası siyasal ve sosyal açıdan daha karmaşık bir durum arz eden dünyada Avrupa'ya en çok katkı sunabilecek olan Türkiye'nin üyeliği ve buna bağlı olarak sunabileceği önemli katkılar dikkate alınmamıştır.

Yukarda belirtilen ve çok önemli demokratikleşme adımlarının açıklandığı bilgiler ışığında Türkiye'nin çabalarına rağmen AB'nin genişleme stratejisine, Fransa ve Hollanda başta olmak üzere halklar nezdinde olumlu yaklaşmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Almanya'da Türkiye'nin üyeliğine karşı olduğu bilinen Angela Merkel'in Başbakan olması ve Fransa'da aynı görüşlere sahip Nicolas Sarkozy'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi Türkiye'nin üyelik sürecini yavaşlatmıştır (Aydın ve Taşkın, 2014: 474).

Bu konuda İnaç (2016: 230, 234) da AB'nin, 2005 yılından sonra müzakere süreçlerini ve Türkiye-AB ilişkilerini yavaşlatma yoluna gittiğini belirtmektedir. İnaç'a göre AB'nin bu şekilde hareket etmesinin başlıca nedenleri, Türkiye'nin büyüklüğü (özellikle nüfus bakımından) argümanının AB kamuoyunda olumsuz işlenmesi, çifte standart ve müzakerelerde keyfilliğin ön plana çıkması (açık uçlu müzakere süreci) ve Kıbrıs konusunda yanlı tavır takınarak Türkiye aleyhine kararların alınmasıdır.

Buna karşın Türkiye-AB ilişkilerinde, AB tarafının, geciktirme ve zorlaştırma tutumuna karşı Türkiye'nin gereken tavrını göstermemesi ve gerektiği takdirde müzakereleri kesmemesi halinde, AB'nin yapay icat edilen nedenlerle Türkiye'nin tam üyeliğini frenleyeceği belirtilmiştir. Bu kapsamda 2006 Genişleme Stratejisi Belgesi'nin, genişleme sürecini kontrol ve geciktirme amaçlı olarak ve Türkiye'ye ayrımcılık yapıldığı iddiasının önüne geçmek için çıkarıldığı, böylece Türkiye'nin hazmedilemeyecek aday olduğunun ortaya konduğu vurgulanmıştır. AB'nin daha önce Kıbrıs ve Kopenhag Kriterleri'ni mazeret olarak öne sürmesine karşın, Merkel-Sarkozy

döneminde Türkiye'nin aday olamayacağı gerekçesiyle diğer başlıkların açılmaması, bu konuda AB'nin iyi niyetli olmadığına göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple Türkiye'nin, AB tarafından kendisine kesin bir tam üyelik tarihi verilmeden, Kıbrıs konusu başta olmak üzere yeni taahhütlerde bulunmaması, üyelik sürecinin Türkiye'nin aleyhine döndüğü noktada ise yolların ayrılması tercihini yapabilme kararlılığını göstermesi gerektiği ifade edilmiştir (Arsava, 2008: 36-37).

Konuyla ilgili olarak, zaten AK Parti Hükümeti'nin, bilhassa Erdoğan'ın beklenen tavrı gösterdiği de bilinmektedir. AK Parti iktidarının, AB'nin bu yanlış tutumuna karşılık bir yandan müzakerelerin devam etmesi için uğraş verirken, diğer yandan da AB'yi yanlış ve yanlış tutumu nedeniyle uyardığı, yeri geldiğinde de AB'ye rest çekmekten geri durmadığı görülmektedir (Bayır ve Aksu, 2020; Milliyet, 2016; Amerikanınsesi, 2006; Hürriyet, 2005) .

Bu bölümün sonunda Türkiye'nin, siyasi, ve iktisadi bakımdan, çalışmanın da sınırlandırıldığı dönemin sonu olan 2011 yılındaki görüntüsüne kısaca yer verilmiştir. Bu kapsamda ilk dikkat çeken nokta, 2011 yılı Haziran ayındaki genel seçimlerden elde edilen sonuçlardır. Bu sonuçlara göre, Türkiye seçmeninin yaklaşık yarısının (%49.83) oyunu alarak yeniden iktidar olan AK Parti'nin, üçüncü iktidar dönemi başlamıştır.

Bu seçim sonuçlarının aynı zamanda sivil siyaseti güçlendirdiği kabul edilmiş, demokratik hamleler yapabilmesi için elinin güçlendiği yorumlarına yol açmıştır. Haziran 2011 genel seçimlerinden sonra hem askeri personele açılan davalar²³ (Ergenekon, Balyoz v.b.) hem de YAŞ toplantısı sonucuna göre hükümet-asker gerginliğinin, en üst düzeyde kuvvet komutanların istifa etmesiyle sivil otorite lehine sonuçlanması, sivil otoritenin ağırlığını gösterdiğinin önemli işaretleri sayılmıştır. Ayrıca 2011 yılında Kürt Sorunu konusunda Çözüm Süreci'nin başlatılması, bugüne kadar terörle mücadelede ezberlerin bozulması anlamına gelmiş ve umutları yeşertmiştir. Fakat sürecin PKK tarafından sonlandırılmasıyla, yeniden çatışmalı ortama girilmesi, uzun süredir Türkiye gündemini meşgul eden terör meselesinde sonuca

²³ Bu davalar (Ergenekon, Balyoz v.d.) kapsamında, başlangıçta birçoğu muvazzaf olmak üzere asker ve bunların dışında sivil bürokrat tutuklanmış oldukça yüksek cezalara çarptırılmıştır. Ancak 15 Temmuz 2016 hain FETÖ darbesinden sonra (bu davaların aslında kumpas oldukları gerekçesiyle) mahkemece verilen kararlar yüksek yargı tarafından bozulmuştur. Ayrıca davalarda ceza alanların tamamı beraat etmiştir (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48830230>).

ulaşılmasını engellemiştir. Yine bu dönemde geniş mutabakatlı yeni anayasa çalışmaları ile bu konuda bir ilke imza atılmış, ancak birçok kesimin katkısıyla yapılmak istenen anayasa çalışmaları (2013 sonunda TBMM'nin ilgili komisyonun dağılması ile) sonuca ulaşamamıştır. Dış politikada ise Arap Baharı'nın başlamasıyla Türkiye'nin, bölge siyasetinde ön plana çıkmasına, buna karşılık Suriye ve İran ile gerginliğin giderek artmasına yol açmıştır. Bunlara karşın ekonomide ilerleme ve rafah düzeyindeki artış devam etmiştir. Bu çerçevede 2011 yilinde gerçekleşen yüksek büyüme oranı ve kişi başına düşen milli gelirin on bin doların üzerine çıkması rapora yansıyan diğerk hususlardır (SETA, 2011 Türkiye Raporu).

Ayrıca Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğı (TOBB) tarafından yayımlanan 2011 yılı ekonomik raporunda ise, veriler üzerinden Türkiye ekonomisinin geldiğı son durum açıklanmaktadır. Bu raporda belirtildiğı üzere 2008 krizinin etkisiyle, 2009 yılında küçülen ekonominin 2010 yılında toparlanmaya başladığı, 2011 yılında ekonomideki hızlı büyüme ile merkezi yönetim bütçesinin beklentilerin üzerinde olumlu bir performans sergilediğı belirtilmiştir. Raporda belirtildiğine göre, 2011 yılı büyüme oranı %8,5, enflasyon%6,4, dış ticaret açığının 54,4 milyar dolar (ihracatın ithalatı karşılama oranı %56), işsizlik oranı beklenenin daha altında %9,8 olarak gerçekleşmiştir (TOBB, 2011 Yılı Ekonomik Raporu). Buna ilaveten zdemir (2013: 36) tarafından da dikkat ekildiğı üzere 2011 yılında Amerika ve Avrupa ekonomilerinde yaşanan krizlere rağmen Türkiye başarılı bir yıl geçirmiştir. zdemir, bu başarıların arasında işsizlik oranındaki düşme (%9,8), yüksek oranda büyümenin (Çin'den sonra büyüyen en hızlı 2. ekonomi) gerçekleşmesi, son 28 yılın en iyisi olması nedeniyle bütçe rakamlarını (2011 yılı ilk on bir ayında 439 milyon TL bütçe fazlası) ve Cumhuriyet tarihinin en yüksek ihracat rakamlarına (134 milyar dolar) ulaşılmasını göstermiştir. Bununla birlikte zdemir, enflasyonun, %10,5'e çıktığını, ihracatın ithalatı karşılama oranının ise %56'ya düştüğünün de altını çizmiştir.

Ayrıca Karpat (2015: 293) tarafından da dile getirildiğı gibi, çok parti döneminde ilk kez bir parti büyük engellere rağmen arka arkaya üç kez oylarını artırarak seçilmiş ve iktidar olmuřtur²⁴. Karpat, bu başarının sadece siyasetle kalmadığı, aynı zamanda

²⁴ Bu çalışmanın tamamlandığı tarihte Türkiye'de, AK Parti s üste beşinci defa genel seçimleri kazanmış bir parti olarak iktidarının 19. yılına girmiş bulunmaktaydı.

ekonomide, sosyalleşmede ve şehirleşmede de (%69) önemli adımlar atıldığını ifade etmiştir.

Buna ilaveten 2011 yılı itibariyle bakıldığında, Türkiye’de Cumhuriyet tarihi boyunca yürütülmüş olan dış politikanın aksine, ANAP (Özal) Dönemi’nde başlayan aktif dış politikanın bu dönemde devam ettirildiği gibi bu politikaların meyvelerini vermeye başladığı da söylenebilir. Böylece Türkiye’nin, bölgesinde ve dünyada etkili olmanın yanı sıra demokratikleşme çabaları ve sürekli gelişen ekonomisiyle rol model olma yolunda önemli ilerleme kaydettiği belirtilmiştir. Sonuçta AK Parti iktidarı ile Türk dış politikasının yeni boyut ve derinlik kazandığı kabul edilmiştir. Buna rağmen Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğinin (büyük ölçüde AB’nin tutumundan kaynaklansa da) hala gerçekleşmemesi bu dönemin eksikliği olarak görülmüştür.

SONUÇ VE KARŞILAŞTIRMA

Türkiye’de 1980’li yıllardan itibaren dışa açık ekonomik sistemin tesisine dönük politikalarla, dış rekabete açılma, yabancı sermayenin özendirilmesi, ihracatın arttırılması, ekonomide devlet sektörünün daraltılması, devlet müdahalelerinin azaltılması, özel kesimin sermaye birikiminin özendirilmesi ve desteklenmesi, sonuçta piyasaların özgürce işleminin sağlanması amaçlanmıştır. Fakat bir ülkede böyle önemli kararların ancak demokratik ortamlarda hayat bulabileceği kabulünden hareketle, darbenin gölgesinde uygulanmaya çalışılan politikaların tam anlamıyla neden başarılı olamadığı anlaşılmaktadır. Aslında Özal Dönemi’nde uygulanan politikaların, neo-liberal değil liberal olarak kabul edilmesinin daha doğru olabileceği de ifade edilmiştir. Buna göre liberal uygulamalara başlamadan neo-liberal politikalara geçişin mümkün olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla bu dönemde atılan adımların daha çok liberal sistemin ikame edilmesine dönük olduğu görülmektedir.

Buna ilaveten Özal Dönemi’nde, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nin etkisini her alanda hissetmek mümkündür. Özellikle siyasi yasaklar ile birlikte siyasal kurumların kaldırıldığı, muhalefetin olmadığı, bireysel, siyasal ve basın özgürlüğünün kısıtlandığı sıkıyönetim düzeninde bu kararların uygulanmaya çalışıldığı görülür. Askeri yönetimde liberal politikaların uygulanması için ekonomik açıdan bazı engellerin kaldırılması, ekonominin dışa açılması ve özel sektörün desteklenmesi olumlu kabul edilse de siyasi liberalizm açısından darbe gölgesinin olumsuzluğunu belirtmek gerekir. 12 Eylül Askeri Yönetiminin, basın ve sivil toplum kuruluşlarının muhalefeti olmaksızın yaklaşık üç yıl boyunca 24 Ocak Kararları doğrultusunda ekonomi politikalarını uygulaması da dikkat çekicidir. Daha sonra Özal’ın liderliğindeki ANAP da bu politikalara uygun hareket ederek aslında bu durumu bir nevi avantaj olarak kullanıp kurumsal alt yapıyı oluşturmaya, Türkiye’de dışa açık, tam rekabete dayalı piyasa ekonomisinin yani liberal ekonomik sistemin yerleşmesi için çaba harcaması bu konuda farklı görüşlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. Uygulanmaya çalışılan politikalar, bir kesim tarafından, uzun süren devletçi, planlı ve karma ekonomi politikalarından sonra ülkeyi kriz ortamından çıkaracak ve gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek seviyeye ulaştırabileceğini iddia edilmiştir. Buna karşılık diğer kesim, kapitalizmin son durağı olan neo-liberalizmin,

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere katkıda bulunamayacağını sadece küresel sisteme eklemlmek için yeni bir araç olduğunu vurgulamıştır.

Özal (ANAP) Dönemi'nin, liberal politik uygulamalarına bakıldığında, bireyin devlet karşısında güçlendirilmesi ve özgürleştirilmesinden ziyade, devletin küçültülmesi ve ekonomik programların uygulanmasına dönük olduğu görüşü ağır basmaktadır. Bu dönemde ekonominin büyüdüğü ve ihracatın arttığı görülse de enflasyon ile birlikte iç ve dış borçların artışına engel olunamadığı gözlenmiştir. Ayrıca bu dönemde liberalizmin, bir ideoloji olarak ön plana çıkmasına rağmen ekonomideki liberal değişim hamlelerinin siyasi hayata yansıtılamadığı görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu dönemde düşünce suçlarını kapsayan anayasanın 141. , 142. ve 163. maddelerinin kaldırılması, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine ferdi başvuru hakkının kabul edilmesi gibi adımlar atılsa da, demokratik açıdan özellikle fikri alanda beklentilerin karşılanamadığı, bununda önemli oranda 12 Eylül askeri rejimin etkisinin devam etmesinden kaynaklandığı dile getirilmiştir.

Bu nedenle 1980'li yıllarda, Özal'ın “sınırlı devlet” gibi farklı söylemlerine rağmen merkezi yönetimin her alanda müdahalesi ve otoritesi devam etmiştir. İlaveten bu dönemde siyasal kurumların demokratik süreç sonucu oluşmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Yani askeri rejim mantığı ve tepeden inmeci bir yaklaşımla ortaya çıkan sisteme uygun bir sermaye sınıfı oluşturulmaya çalışıldığı bir ortamda, liberal/neo-liberal politikalarının yürütülebilmesi için devletin muhalefeti, sendikaları ve basını sindirerek güç ve otorite yardımıyla antidemokratik baskı oluşturmalarının kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır. Böylece Özal Dönemi'nde Türkiye'nin, Batı ülkelerinde olduğu gibi liberal ve demokratik bir devlet yapısına dönüşmesine yönelik çabaların yetersiz kaldığı söylenebilir.

Öte yandan yapılan siyasi ve hukuki altyapı çalışmalarına rağmen Türkiye'de genel olarak 1980–89 arası serbest piyasa ekonomisinin tam anlamıyla uygulanamadığı da görülmektedir. Piyasa ekonomisinin tam olarak işletilmesi belli bir süreci gerektirdiği gibi sistemin tam olarak kurulmasını, fiyat ve rekabet mekanizmasının aksamadan çalışmasına imkân tanınmasını da gerektirmektedir. Siyasi ortamın ve politikacıların rekabet gücü yüksek bir serbest piyasa ekonomisinin oluşturulması için gerekli politikaları istikrarlı bir şekilde uygulamasının kaçınılmaz olduğu görülse de,

Özal Dönemi'nde yukarıda belirtilen iç ve dış siyasi gelişmelerden dolayı ortamın buna müsait olmadığı kanaati oluşmuştur. Bu nedenle Özal Dönemi liberal politikaların etkileri ancak 1990'lı yılların sonunda ortaya çıkmıştır.

Tüm bunlara rağmen Özal Dönemi'nde dünyada hızla büyüyen bir Türkiye ekonomisi dikkatleri çekmiştir. Bunda en temel etkenin yine devletin ekonomik rolüne ilişkin değişim olduğu söylenebilir. Kısaca dövizdeki düzenlemeler, KİT'lerin özelleştirilmesine dönük çalışmalar, özel sektörün gelişmesine yönelik çalışmalar, bürokratik işlemlerin azaltılmasına dönük kararlar, dış ticarete dönük serbestleştirme çalışmaları ile yerli ürünleri uluslararası pazarlara açılmasının sağlanması, sınır ticaretinin artırılmasına dönük çalışmalar, haberleşme, enerji ve ulaştırma alanlarında büyük projelerin hazırlanması bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca Özal Dönemi'nde, devletçi politikaların terk edilmeye çalışılması, kalkınma ve sanayileşme programlarına hız verilmesi sonucunda, kentleşme sürecinin hızlandırıldığı gözlenmektedir. Bu dönemde kentleşme sürecine bağlı olarak Türkiye'de toplumsal yapıdaki değişiklikler dikkati çekmektedir. Böylece kentleşme, göç ve gelişen teknolojiye bağlı olarak çevre sorunları ve kadın hakları gibi konular, bu dönemde sivil toplum örgütleri aracılığıyla Türkiye gündemini daha fazla meşgul etmeye başlamıştır.

Bu dönemde toplumsal yapıda dikkat çeken başka bir değişim ise muhafazakar kesimde meydana gelmiştir. Muhafazakar kesim ilk defa bu dönemde sermaye ve bankacılık alanında kendini göstermeye başlamıştır. Dini gerekçelerle faize ve dolayısıyla bankacılığa mesafeli duran muhafazakarların bu dönemde özellikle finans kuruluşları aracılığıyla sermaye ve bankacılığa yaklaşımı farklılaşmıştır. Dolayısıyla muhafazakarlıktaki temel değişim ve dönüşümün bu dönemden itibaren başladığı görülmüştür.

Ancak ANAP Dönemi'nde devletin, sosyal politikalar bakımından beklentileri karşılayamadığı görülmektedir. Bu dönemde alt yapı, ulaşım v.b. alanlarda ilk defa köylere varıncaya kadar hizmetler götürülmüşse de bir anlamda devletçilik ile sosyal devlet anlayışının birbirine karıştırılması, bu konuda eksik kalınmasına neden olmuş denilebilir.

ANAP Dönemi'nde meydana gelen önemli değişimlerden birinin de dış politika alanında olduğu görülmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nde, Osmanlı bakiyesi olarak kabul edilen Türkiye'de, lozan Antlaşması ile halledilemeyen sorunlar uzun süre etkisini göstermiş ancak yine Osmanlı Devleti'nde de uzun süre uygulanan “denge politikası” bu dönemde de sürdürülmeye çalışılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonunda oluşan Soğuk Savaş ile birlikte Batı tarafında konumlanan Türkiye NATO ve BM gibi uluslararası kuruluşlara üyelikle beraber Avrupa Topluluğuna üyelik için çaba göstermiştir. Özal'ın Başbakanlığında ANAP Dönemi ile birlikte Türk dış politikasında farklılık göze çarpmıştır. Öteden beri sorun olarak Türkiye'nin önüne sürülen ve dayatma yoluyla halledilmeye çalışılan Kıbrıs meselesi hariç tutulursa Türkiye, Batılı ülkelerle birçok konuda ABD liderliğindeki uluslararası politikanın bölgedeki önemli bileşeni olmaya başlamıştır. Ayrıca Özal liderliğinde, ekonomi eksenli dış politika anlayışının yerleştirilmeye çalışılmasına ek olarak Balkanlardan Orta Asya ve Orta Doğu'ya kadar bölgede aktif dış politikanın temelleri bu dönemde atılmıştır.

Tıpkı 1983 yılında Özal liderliğinde ANAP'ın gerçekleştirdiği başarıyı, 2002 yılının Kasım ayında Erdoğan liderliğindeki AK Parti tekrarlamıştır. AK Parti'nin tek başına iktidar olması, Turgut Özal liderliğindeki ANAP'ın 1980'lerdeki “Türkiye'yi ayağa kaldırma” söylemlerini hatırlatmıştır. Buna ilaveten AK Parti'nin, sürekli iç kavgalarla yürütülmeye çalışılan, on yıllık koalisyon hükümetlerinden sonra devlet mekanizması üzerinde siyasi kontrolü sağlaması, sivil otoriteyi hâkim kılması seçmen kitlesi üzerinde güven ve memnuniyet oluşturmuştur. AK Parti'de bunun semeresini üst üste kazandığı seçimlerle almıştır.

AK Partinin, göreve geldikten sonra, önceki dönemde başlatılan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP)'nin tavizsiz bir uygulayıcısı olması, AB üyelik süreci doğrultusunda yapmış olduğu hayati önemdeki demokratikleşme hamleleri, siyasi ve ekonomik açıdan neo-liberal politikaları uygulama çabaları, Türk siyasetinde devletin üstlendiği rol bakımından dikkate değer gelişmeler olarak kabul edilmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi Özal Dönemi aynı zamanda sermaye ve bankalarla tanışan muhafazakarlığın değişmeye başladığı dönemdir. İşte bu değişimin AK Parti Dönemi'ne kadar devam ettiği ve muhafazakarlığın artık bu dönemden itibaren değiştirmeye başladığı görülmektedir.

Yine 28 Şubat sürecine benzer şekilde 2007 yılında yaşanan cumhurbaşkanlığı seçimi, 27 Nisan E- Muhtırası ve AK Parti'ye karşı açılan kapatma davası süreçleri siyaset üzerinde askeri/yargısal vesayetin devam ettirilmeye çalışıldığı yorumlarına yol açmıştır. Ancak AK Parti Genel Başkanı olarak Erdoğan'ın, hem önceki dönemlerden hem de bir dönem birlikte siyaset yaptığı Erbakan'dan farklı olarak, bu gelişmelerin tamamından mağduriyet ve karizmatik liderlik gibi unsurları halk nezdinde çok iyi işleyip bu süreçlerden seçmen desteğiyle kazançlı çıktığı söylenebilir.

Hem ANAP Dönemi'nde hem de AK Parti Dönemi'nde, Heywood (2018: 172) tarafından aktarılan, “dünyada küreselleşme ile beraber piyasalar ve devlet arasında değişen ilişki yapısının yalnızca devletin *azalan* rolü anlamına gelmediği, devletin farklı bir rol üstlenmek durumunda kaldığı” tezi önem kazanmış görünmektedir. Bu bakımdan devletin geride bırakılmadığı aksine belki dönüşmüş olduğu söylenebilir. Bu dönemde Türkiye'nin ulusal kurum, politika ve uygulamalarının, küresel ekonomik dinamikler doğrultusunda yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı ve bu sürecin işletilmesinde devletin önemli rol oynadığı görülmektedir. Zaten neo-liberal küresel sisteme entegrasyonun, devletin rolü olmaksızın gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir.

Buna ilaveten gerek ANAP gerekse AK Parti dönemlerinde sosyal politikalar bakımından devletin yükünün arttığı söylenebilir. ANAP'ın parti programında hedef olarak, sosyal adaletin sağlanması, fırsat eşitliğinin sağlanması ve refah seviyesinin yükseltilmesi gibi hususların vurgulanması, devletten sosyal politika ve sosyal refah devletine dönük çalışmalar konusunda beklentilerin artmasına neden olmuştur. Buna karşın, AK Parti'nin özellikle ilk iki döneminde yani çalışma konusunun sınırlandırıldığı 2003-2011 yılları arasında, gelişmiş Batı ülkelerinde uygulanan sosyal refah devleti anlayışına yakın bir politika izlediği görülmektedir. Eğitimden sağlığa, sosyal yardımlaşmadan dul, yetim ve evde bakım hizmetlerine kadar birçok alanda gözle görülür bir iyileşme yapılmış bunun semeresi de üst üste birçok seçim kazanılarak alınmıştır. Bununla birlikte ortalama gelirde yaşanan artışın eşitsiz bir şekilde dağıtılması, sağlık ve eğitim alanlarında fırsat eşitliğinin tam olarak sağlanamaması, işsizlik oranında beklenen azalmanın gerçekleşmemesi gibi temel sorunların devam ettiği belirtilmiştir.

Son olarak her iki dönemde dış politikada yaşanan gelişmeler ele alındığında, Türkiye'nin önceki dönemlere kıyasla farklı bir dış politika yürütmeye çalıştığı görülmektedir. Önce neo-liberalizmin dünyada yayılması, ardından Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve küreselleşme ile birlikte değişen şartlara göre 1980 sonrasında Türk dış politikası arayış içine girmiştir. Türkiye'nin bu dönemden itibaren, aktif dış politika çabaları dikkat çekmiştir. Türkiye, özellikle bölgedeki gelişmelere sessiz kalmamış gücü ölçüsünde etkin dış politika yürütmüştür. Ayrıca bu dönemde Özal'ın dış politikayı ekonomi temelinde ele alması dış politika yapımında değişikliğe gidilmesini gerekli kılmıştır.

ANAP Dönemi'nde olduğu gibi AK Parti Dönemi'nde de bölgesel ve küresel sorunlar Türkiye'de iç ve dış siyaseti önemli oranda etkilemiştir. Bu dönemde meydana gelen 11 Eylül olaylarından sonra İkinci Körfez Savaşı, kabul edilmeyen 1 Mart Tezkeresi, İran ile AB ve ABD arasında yapılan nükleer görüşmelerden dolayı Türkiye'nin arabulucu olması önemli dış politika gelişmeleri olarak görülmüştür. Ayrıca Arap ülkeleri ve İsrail arasında Filistin meselesinden dolayı Türkiye'nin arabuluculuk çalışmaları ile 2008 Dünya Ekonomik Krizi ve Arap Baharı gibi sıcak olaylar bu dönemde gündemi meşgul etmiştir.

Bu dönemde “komşularla sıfır sorun”, “yumuşak güç”, “çok kulvarlı dış politika”, “barış havzası”, “akıl ülke”, “aktif dış politika”, “neo-liberal politikalarla uyumlu dış politika”, “bölgede ve dünyada söz sahibi olma” gibi söylemler, Türkiye'nin dış siyasetinde etkili olan belli başlı düşünceler olmuştur. Bu çerçevede ABD'nin bölgedeki operasyonlarına verilen destek, AB ile yürütülen müzakereler, daha önceden temeli atılan ve bu dönemde geliştirilmeye çalışılan, bölge ülkelerinin katıldığı Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) son derece önemli görülmüştür. İlaveten İslam ülkeleri ile geliştirilen ilişkiler, İslam İşbirliği Teşkilatının daha aktif olması için gösterilen çabalar ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile yapılan Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyi gibi çalışmalar bölgede daha aktif bir Türk dış politikasının varlığını göstermektedir. Bu dönemde ulusal çıkarların sadece ABD gibi devlerle yürütülen ikili ilişkiler çerçevesinde korumak yerine, BM, NATO, AB, AGİT gibi örgütler yoluyla koruma eğiliminin olduğu görülmektedir. Yani bu dönemde Türkiye'nin çok boyutlu bir dış politikayı hâkim kılmaya çalıştığı söylenebilir.

Bu açıklamalar ışığında değerlendirilecek olursa, yapılan çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir:

1- Türkiye’de 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi’nin hemen öncesinde alınan 24 Ocak Kararları (dönemin başbakanı Süleyman Demirel tarafından Başbakanlık Müsteşarı olarak atanan Turgut Özal tarafından hazırlanmıştır), önce askeri yönetim tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. Ardından 1983 seçimleri ile iktidara gelen Turgut Özal Başbakanlığındaki hükümet de 24 Ocak Kararları’na uygun politikalar uygulamaya devam etmiştir. Cumhuriyet tarihinde uzun süre devam eden devletçi ve karma ekonomilerin yerine bu dönemde belirtilen liberal politikaların önce 12 Eylül Askeri Yönetimi ve daha sonra da Özal yönetimindeki ANAP tarafından, muhalefetin neredeyse olmadığı bir ortamda uygulanması dikkat çekicidir.

Benzer şekilde Türkiye’de “28 Şubat Post-Modern Darbe” olarak bilinen ve 28 Şubat 1997 yılında TSK tarafından, Necmettin Erbakan’ın Başbakanlığındaki hükümete yapılan müdahaleden sonra, koalisyonlar tarafından ülkenin kriz ortamına sürüklendiği görülmektedir. Tam da bu ortamda IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalara uygun olarak oluşturulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP), her ne kadar önceki hükümet döneminde başlatılsa da AK Parti Dönemi’nde, 2007 yılına kadar tavizsiz bir şekilde uygulanmıştır.

Bu durum Osmanlı’dan beri Türkiye’de;

a) Önemli değişim ve dönüşüm politikalarının ancak kriz, darbe v.s. gibi olağanüstü durumlardan sonra gerçekleşebildiği kanaatini pekiştirmiştir. Çünkü bu dönemlerde yönetimin karşısında ciddi bir muhalefet ya yoktur ya da oluşmasına izin verilmemektedir.

b) Türkiye’de yaşanan değişimlerin dünyada meydana gelen değişimlerle aynı döneme denk gelmesi değişimin, iç etkenlerden daha çok dış etkenli olduğunun göstergesi olarak yorumlanmasına yol açmıştır. Bu kapsamda 12 Eylül askeri darbesinden sonra neo-liberal politikaların uygulanmasındaki devlet desteği, II. Dünya Savaşı sonrası dünyada meydana gelen gelişmelere bağlı olarak Türkiye’de de çok partili sisteme geçiş dönemine benzetilebilir.

2- Her iki dönemde de siyasi açıdan uygulanamayan liberal/neo-liberal politikaların, özellikle ekonomik bakımdan uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Fakat siyasi olarak gerekli ortam sağlanamazsa uygulanacak liberal/neo-liberal ekonomi

politikalarının istikrarı sağlayamayacağı görülmüştür. Bununla beraber iktisadi liberalizm olmadan siyasi liberalizmin, iktisadi çoğulculuk olmadan da siyasi çoğulculuğun olmayacağı söylenebilir. Buna mukabil ANAP ve AK Parti Dönemleri'nde, demokratikleşme kapsamında sivil siyasete dönüş, sivil otoritenin egemenliğinin sağlanması ve AB uyum yasaları çerçevesinde çıkarılan kanunlar ve uygulanmaya çalışılan politikalar demokratikleşme ve bireysel özgürlükler bakımından son derece olumlu karşılanmıştır. Dolayısıyla siyasi ve sosyal açıdan bu olumlu durumun ekonomiye yansıdığı ve böylece ANAP'ın iki dönem, AK Parti'nin ise daha uzun süre iktidarda kalmasını sağladığı şeklinde yorumlanabilir.

3- Turgut Özal'ın başbakanlığında ANAP Dönemi, 1970'li yılların kriz ortamından sonra Türkiye'de refah seviyesinin artmasını, orta sınıfın canlanmasını, önceki dönemlerde yaşanan kıtlık ve kuyruk dönemlerinin geride kalmasını sağlamıştır. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiştir.

Bu durumun aynı şekilde Özal sonrası uzun bir süre (1991-2002) koalisyonlarla yönetilen ve krizlerle uğraşmak zorunda kalan Türkiye'nin, Erdoğan liderliğindeki AK Parti hükümetiyle gerçekleşmesi de önemli görülmektedir. Koalisyonlar sonrasında tek başına iktidara gelen AK Parti'nin kısa sürede ekonomide kat ettiği mesafenin sosyal hayata yansması, döviz artışı, devalüasyon ve enflasyon kabusunun geride kalması, buna ilaveten refah devleti uygulamaları çerçevesinde dar gelirli vatandaşlara dönük uygulanan politikalar memnuniyetle karşılanmıştır. Ancak uygulanan politikalarla tüketim devletçiliğinden vazgeçilerek, kaynaktan tevkif suretiyle yapılan yardımlar yerine sadece maddi durumu iyi olmayan bireylere nakdi yardımların yapılması suretiyle bireysel harcama yetisinin artırılması daha faydalı olabilir. Böylece sosyal liberalizmin gelişmesi ve demokrasinin palazlanması sağlanmış olur. Aksi takdirde yapılan ayni yardımların toptancı (kolektivist) etkisine bağlı olarak, nasyonal sosyalist eğilim riskinin oluşabileceği görülmelidir.

4- Her iki dönemde de Türkiye ekonomisinin milli gelir ve ekonomik büyüme anlamında gelişme gösterdiği görülmüştür. Bu nedenle ANAP Dönemi'nde nispeten daha az, AK Parti Dönemi'nde ise önemli oranda gerçekleşen siyasi, sosyal ve ekonomik düzenlemelerin demokratik açıdan olumlu olmasının yanında özelleştirmeye bağlı olarak serbest girişimin önünün açılmasının etkileri olmuştur denebilir. ANAP Dönemi'nde alt yapı çalışmalarının yetersiz olması ve farklı kesimlerin muhalefeti,

özelleştirme ile ilgili amaçlara ulaşılmasına mani olmuştur. AK Parti Dönemi'nde ise Özal Dönemi'ndeki gibi özelleştirmeye yönelik muhalefetin fazla olmaması ve önceki dönemlerde önemli ölçüde yasal altyapının tamamlanmış olması bu dönemde yapılan özelleştirmelerin, Cumhuriyet tarihinin en yüksek oranına ulaşmasını sağlamıştır.

5- Gerek Turgut Özal liderliğinde ANAP, gerekse R. Tayyip Erdoğan liderliğindeki AK Parti farklı kesimlerin (muhafazakar, milliyetçi, solcu ve İslamcı gibi) bulunduğu zemini oluşturmalarına rağmen hem kendileri hem de dışarıdan muhafazakar olarak tanımlanmışlardır. Ancak dünyada ve Türkiye'de yaygın olarak bilinen “muhafazakar” tutumun aksine toplumsal değişimi öncelemişlerdir. Bu nedenle kimi zaman statükocu çevrelerin tepkisini çekmişlerdir. Statükocu kesim içinde solun devletçi anlayışa sahip kesiminin de yer aldığı buna mukabil solun bireyci olanlarının, milliyetçi, muhafazakar ve İslamcılarla birlikte değişimi desteklediği görülmektedir. Ayrıca uygulanmaya çalışılan liberal/neo-liberal politikalara rağmen, sosyal politikaların ve refah devleti uygulamalarının ANAP Dönemi'nde çok sınırlı ancak AK Parti Dönemi'nde ise önemli oranda artış gösterdiği görülmüştür. Bu durumun seçim vaatlerinin yerine getirilmesinin yanı sıra sosyal refah devleti anlayışının bir sonucu olduğu söylenebilir. Ayrıca ülkelerin uygulamakta oldukları politikalarda Keynes ya da Hayek modelinden birini tercih etmelerinin zorunluluğunun olmayabileceği zira bir yandan liberal/neo-liberal politikalar uygulanmaya çalışılırken, diğer yandan sosyal refah devleti anlayışına uygun politikaların yürütülebileceği görülmüştür.

6- Karşılaştırılması yapılan her iki dönemde, koalisyon sonrası oluşan tek parti iktidarındaki uyum ve istikrarın yönetime, iç ve dış politikaya olumlu yansımaları görülmüştür. Ancak diğer dönemlerde olduğu gibi bu iki dönemde de devletin siyasi, sosyal ve ekonomik olarak küçülmediği, etkisinin azalmadığı söylenebilir. Bu bakımdan yukarıda da belirtildiği gibi klasik liberaller tarafından ortaya atılan “asgari devlet” anlayışının mümkün olmadığı, Türkiye'de de liberal anlayış ile beraber muhafazakâr değerlerin, sosyal politikalarla/sosyal refah devleti uygulamalarıyla harmanlandığı bir devlet anlayışına doğru gidişin söz konusu olduğu söylenebilir. Zaten bu süreçte neo-liberal politikaların uygulandığı, kapitalizmin beşiği olan İngiltere başta olmak üzere diğer AB ülkelerinde ve ABD'de kamu harcamalarının azalmadığı aksine birkaç kat arttığı görülmüştür.

7- Aslında 1980’lerde dünya neo-liberalizme döndüğünde Türkiye henüz liberal politikalarla yönelmiştir. Bu kapsamda Türkiye’nin liberalleşme eğilimine bağlı olarak uygulanan politikaların sonuçları daha sonra ortaya çıkmıştır. Bu durum yukarıda (1-b) özellikle siyasi anlamda belirtilen “dünyadaki gelişmelerin Türkiye’ye etkilerinin aynı döneme denk geldiği” şeklindeki beyanla çelişir gibi gözükse de ekonomik bakımdan ülkelerin şartlarının ve gelişmişlik durumlarının göz önünde bulundurulması gerekir. Bu nedenle dünyada liberal politikalarla bağlı olarak meydana gelen 1929 Ekonomik Buhranı’na benzer durumun, Türkiye’de 5 Nisan 1994 Kararları ile ortaya çıkan süreçte meydana geldiği söylenebilir. Bu gelişmeler Türkiye’de Keynes’in devletçi ayağının terk edilerek sosyal devlet anlayışının muhafaza edilmesi, haliyle üretim ve tüketim devletçiliğinden vazgeçilmesi gerektiği kanaatini pekiştirmiştir. Sonuç olarak üretim ve tüketim devletçiliğinden hızla vazgeçen Türkiye’nin, neo-liberal politikaları, kendi toplumuna has özellikleri (din, gelenek...v.s.) dikkate alarak hayata geçirmesi ekonomik bakımdan olduğu kadar siyasi istikrar bakımından da olumlu sonuçlar doğurabilecektir.

Yukarıda da belirtildiği üzere çalışmamızı sınırladığımız 2011 yılı sonrasında da AK Parti iktidarı devam etmiştir. Ancak 2011 sonrasında, AK Parti’nin ilk iki dönemine oranla ekonomik ve siyasi açıdan daha kırılgan bir dönem olduğu söylenebilir. Dolayısıyla hem 2011 sonrası neo-liberal politikalar bağlamında siyasi ve ekonomik gelişmelerin hem de Türkiye’de yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülen, 16 Nisan 2017 tarihli referandum ile kabul edilen ve 9 Temmuz 2018’de fiili olarak uygulanmaya başlanan Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin ayrı bir çalışmanın konusu olarak ele alınmasının bu alandaki bilimsel çalışmalara önemli katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- ACAR, E., (2017), “Neo-liberalizm ve Sosyal Refah Devleti Ekseninde Üçüncü Yol Yaklaşımı”, Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi- Cilt: 18, Sayı:1. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/361178>, Erişim: 18.12.2018.
- Adalet ve Kalkınma Partisi, (2002), 2002 Yılı Genel Seçim Beyannamesi, <https://www.akparti.org.tr/media/318780/3-kasim-2002-genel-secimleri-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf>, Erişim: 04.12.2020.
- ADIGÜZEL, M., (2011). Türkiye Ekonomisi ve Stratejik Dönüşümü, Nobel Yayıncılık, (1.Baskı), Ankara.
- AĞAOĞULLARI, M.A. (2004), Kent Devletinden İmparatorluğa, İmge Kitabevi Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- AĞARTAN, K. (2018), “Türkiye’de Özelleştirme Karşıtı Hareketlerin Seyri”, Türkiye’nin Büyük Dönüşümü Ayşe Buğra’ya Armağan, Der. O Savaşkan, M. Ertan içinde, Sh.149-174, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AHMAD, F. (1985), İttihatçılıktan Kemalizme, Çev.: F. Berktay, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- AHMAD, F. (2015), Modern Türkiye’nin Oluşumu, Çev.: Y. Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- AKAŞ, C. , OKYAY, S. (1994), Gorbaçov’un Rusyası, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- AKBAY, O.S. (2009), “Hume’un Uluslararası Ticarete Otomatik Akım Mekanizması Yaklaşımının Toplumsal ve Felsefi Temelleri”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:23. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423876724.pdf>, Erişim:18.05.2020.
- AKÇAY, E.Y. (2016), “Turgut Özal Dönemi Türkiye- Topluluk İlişkileri”, The Turkish Yearbook of International Relations, Volume 47, p. 45-58. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/844871>, Erişim: 19.03.2020.

- AKGÜÇ, Ö. (2002), Cumhuriyet ve Küreselleşme, “Küreselleşme Olgusunun Türk Ekonomisine Etkileri” Haz: S. Kili, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları:2940, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet Kitaplığı Dizisi:29, Ankara.
- AKDEMİR, B. (2016), “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Turgut Özal Dönemi”, Uluslararası Turgut Özal Sempozyumu Kitabı, Sh.: 16-27, Ed.: Ş.A. Duman, Turgut Özal Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara.
- AKDEMİR, S., (2008), “Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları ve Ekonomik Sonuçları”, *Çeşitli Yönleriyle 85. Yılında Türkiye Ekonomisi*, Ed. G.Elmas Arslan, Gazi Üniv. Hasan Ali Yücel Arş. ve Uyg. Merkezi Yayını, Ankara.
- AKDOĞAN, Y. (2004), AK Parti ve Muhafazakar Demokrasi, Alfa Yayınları, İstanbul.
- AKDOĞAN, Y. (2005), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 6. cilt, içinde “Adalet ve Kalkınma Partisi”, Sh. 620-631, Ed.: T.Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- AKGÜN, B. (2018), 12 Eylül Döneminde dış Politika (1980-1983), Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Politikası içinde, Sh. 183-209, Ed. A. Çaylak, S.A. Avcu, Savaş Yayınevi, Ankara.
- AKIN, M. H. (2018), “Turgut Özal ve Anavatan Partisi Muhafazakarlığı”, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Yıl:15, Sayı: 55, Eylül-Aralık 2018, Sh.: 121-139, Ankara. https://www.researchgate.net/publication/331928641_Turgut_Ozal_ve_Anavatan_Partisi_Muhafazakarligi_Muhafazakar_Dusunce_Sayi_55_Ankara_2018_ss_121-139. Erişim: 05.05.2020.
- AKKAYA, A.Y. (2010), Günümüzde Siyasal Yaklaşımlar Eleştiriler-Farklılıklar-Çözüm Arayışları, içinde “Liberalizmin Sınırlı Devlet Teorisine Çağdaş Bir Bakış: Robert Nozick ve Minimal Devlet”, Ed. H. Onur İnce, Doğu Batı Yayınları, Siyaset Bilimi-4, Ankara.
- AKMAN, K. (2019), Sosyal Demokrasinin İdeolojik Açılımları Üzerine Değerlendirmeler, International Social Sciences Studies Journal, Volum.:5, Issue: 45, 5315-5321. https://www.researchgate.net/publication/336378986_Sosyal_Demokrasinin_Ideolojik_Acilimleri_Uzerine_Degerlendirmeler, Erişim: 13.12.2020.
- AKŞİN, S. (2018), Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- AKTAN, C.C. (1992), Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları, TÜSİAD Raporu, İyi Şeyler Yayıncılık, Boyut Matbaacılık, İstanbul.
- AKTAN, C.C., (2003), Değişim Çağında Devlet, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- AKTAN, C.C., (1999). Müdahaleci Devletten Sınırlı Devlete, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- AKTAN, C.C., ŞEN, H. (2001), Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri, Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz Özel Sayısı, Kasım-Aralık 2001, Sayı: 42, C.: 2, ss.1225-1230. https://www.researchgate.net/publication/283120020_Ekonomik_Kriz_Nedenler_ve_Cozum_Onerileri, Erişim: 30.02.2020.
- AKTAN, H.O. (2002). Kurtuluş Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Ekonomisinde Gelişmeler, Atatürk’ten Günümüze Türkiye Ekonomisi, içinde Ed. B. Yediyıldız, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü 2001 Semineri, Ankara.
- AKTAŞ, Ü. (2006), Osmanlı Çağı ve Sonrası, Anka Yayınları, İstanbul.
- AKTAY, Y. (2006), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık, içinde “İslamcılıktaki Muhafazakâr Bakiye”, Ed.: T. Bora, M. Gültekingil, C.5, 3. Baskı, Sh.346-360. İletişim Yayınları, İstanbul.
- AKTEL, M. (2003), Küreselleşme ve Türk Kamu Yönetimi, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- ALKAN, M. Ö. (2009), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi- içinde “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, Ed.: T. Bora, M. Gültekingil, C.1, 8. Baskı, Sh.377-407. İletişim Yayınları, İstanbul.
- ALP, S. (2009), “Refah Devleti Düşüncesinin Gelişimi ve Bir Liberal Alternatif Olarak Üçüncü Sektör”, Maliye Dergisi Sayı: 156, Ocak-Haziran 2009, Sh.:265-279.
- ALPAY, O. (2017), Sovyet Tarihinin Son Perdesi: Mihail Gorbaçov Dönemi Sovyet Dış Politikası, Liderlerin Sovyeti *Devrimden Perestroykaya* Ed. Ayla Kaşoğlu içinde, Sh.: 264-290, Çeviribilim Yayınları, İstanbul.

- AMERİKANİNSESİ adlı internet sitesi (2006), “Erdoğan’dan AB’ye Tepki” başlıklı haber,<https://www.amerikaninsesi.com/a/a-17-2006-06-17-voa8-88007992/846594.html>, Erişim: 07.01.2021.
- ANAVATAN Partisi, Parti Programı, TBMM Kütüphanesi, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/693/199607439.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, Erişim:19.05.2020.
- ARIKAN, U., İktisat Tarihi ve Türkiye’de Uygulanan Ekonomik Sistemler, <<http://akademikperspektif.com>>, (10.06.2017).
- ARSLAN, A. (2016), Dünyaya Müslümanca Bakmak, Der. A.Öz, Beyan Yayınları, İstanbul.
- ARSLAN, C. ve Arslan, Gülen E., (2008), “Küreselleşme- Yerelleşme Tartışmaları ve Yerel Yönetimler”, *Çeşitli Yönleriyle 85. Yılında Türkiye Ekonomisi*, ed. Gülen Elmas Arslan, Gazi Üniv. Hasan Ali Yücel Arş. veUyg. Merkezi Yayını, Ankara.
- ARSLAN, N. T. (2010), “Klasik-Neo Klasik Dönüşüm Süreci: “Yeni Kamu Yönetimi”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, Sh:21-38.
- ARTUN, T. (1987), Türkiye Ekonomisi 1980-1985, içinde Türk Mali Sistemi 1980-1984 “Değişim ve Maliyeti”, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- AŞIK, S. (2017), “Turgut Özal’ın Cumhurbaşkanı Seçilmesi Sürecinde Ve Sonrasında Yaşanan Bazı Gelişmeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/34 (2017-Bahar), Sh.: 431-465.
- ATAAY, F. (2009), “Enerji Sektöründe Özelleştirme: Rekabetçi Bir Piyasada Yönetişim mi?”, *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış-Bahar 2009, Sh.: 221-246. <http://www.praksis.org/sayilar/sayi-9-duzenlemeden-yeniden-duzenlemeye-turkiyede-kapitalizmin-yeniden-yapilanmasi-ve-devletin-degis-en-rolu/>, Erişim: 20.04.2019.
- ATAAY, F. (2020), Türkiye Demokrasi Tarihi, 1789’dan Günümüze, Nika Yayınevi, (Genişletilmiş 2. Baskı), Ankara.

- ATAAY, C.K. (2016), “Hayek ve Friedman’ın Devlet Anlayışı”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, C.: 4, Sayı: 1, Mart 2016, Sh.: 129-151, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/159426>, Erişim: 07.12.2020.
- ATAMAN, M. (2000), “Özalizm: Türkiye’de Yeniden Yapılanma Teşebbüsü”, Liberal Düşünce Dergisi, Sayı:19, Sh.: 53-63. <http://www.liberal.org.tr/eng/incele.php?kategori=MTc=&id=Mzk2>, Erişim: 20.10.2019.
- ATAMAN, M. (2003), “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış”, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:2, Sh.:49-64.
- ATILGAN, G. (2012), “Türkiye’de Toplumsal Sınıflar:1923-2010”, 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim, (Der. F. Alpkaya, B. Duru), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- AY, H., UÇAR, Ö. (2015), “Devletin Gelişim Süreci”, İşletme Fakültesi Dergisi, C.: 16, Sayı:2, Sh.:195-206. https://www.researchgate.net/publication/315947904_DEVLETIN_GELISIM_SURECI, Erişim: 05.04.2020
- AYAZ, M.F. (2015), “Turgut Özal Dönemi Eğitim Politikaları ve Günümüze Yansımaları”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:50, Temmuz-Ağustos 2015. <http://www.akademikbakis.org>, Erişim: 18.05.2020.
- AYDEMİR, C., GÜNEŞ, H. (2006), “Merkantilizmin Ortaya Çıkışı”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN:1304-0278 Kış-2006 C.5 S.15(136-158), Erişim:27.12.2020.
- AYDIN, S., TAŞKIN, Y. (2014), 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, M. (2015), Siyasetin Sosyolojisi Bir Sosyal Kurum Olarak Siyaset, Açılım Kitap Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, R. (2018), “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram olarak Ulus Devlet”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, C:6, Sayı:1, Sh.: 229-256. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/453061>. Erişim: 15.05.2019.

- AYHAN, V. (2006), İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Ortadoğu, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- AYDOĞAN, M. (2005), Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler, Umay Yayınları, İzmir.
- BAHARÇİÇEK, A. (2003), 11 Eylül Terör Saldırısının Yarattığı Sonuçlar ve Türkiye Açısından Anlamı, 1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları içinde, Sh.: 219-233, Editörler: T. Göksu, H.H. Çevik, A. Baharçipek, A.Şen, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- BAHARÇİÇEK, A., AĞIR, O. (2014), Rusya'nın Başarısız Demokratikleşme Tarihi, Birey ve Toplum Dergisi, Güz 2014, C.4, Sayı: 8, Sh.: 1-27. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/40824>, Erişim: 23.11.2020.
- BAKAN, S., (2009), 1980'den Günümüze Türkiye'de Uygulanan Neo Liberal İktisat Politikaları, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:1, sayı:2, Sh.: 116-125.
- BAKAN, S. (2019), İktisadi Düşünceler ve Devlet: Devletin İktisadi ve Siyasal Eylemlerinin Etkileşimi, Bilsam Yayınları, Malatya.
- BAKAN, S. , TUNCEL, G. (2012), “Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkisi”, Birey ve Toplum Dergisi, C: 2, Sayı: 3, Sh.: 51-65. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/40744>, Erişim:18.09.2020.
- BAKAN, S., ARPACI, I. (2012), “Liberal Değişim Sürecinde Dönüşen ve Dönüştüren Muhafazakârlık”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Yıl:2, Sayı: 2, Sh.: 131-140, <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/en/pub/issue/10265/125907>, Erişim:10.12.2020.
- BALTACI, “Yeni Sağ Üzerine Bir Eleştiri”, S.D.Ü. İktisadi ve İdari bilimler Fakültesi Dergisi, Yıl:2004, C.: 9, Sayı:2, Sh.: 359-373. <http://static.dergipark.org.tr/article-download/imported/5000122786/5000113091.pdf?>, Erişim: 26.05.2020.
- BAŞARAN, D. (2016), “12 Mart Askeri Muhtırası ve Türk Demokrasisi”, 15-16 Aralık 2016 Uluslararası Demokrasi Sempozyumu “Darbeler ve Tepkiler E-Kitabı, Sh.: 112-131, Ed.: B.K. Yerdelen, Divan Kitap, Ankara. https://www.academia.edu/35659453/12_Mart_Asker_Muht%C4%B1ras%C4%B1_ve_T%C3%BCrk_Demokrasisi, Erişim:10.05.2020.

- BAŞKAYA, F. (2004), Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü, Özgür Üniversite Kitaplığı Maki Basın Yayın, 4. Baskı, Ankara.
- BATMAZ, N. (2010), “Büyüyen Çelişkilerle Küreselleşme Süreci ve Dünya Ekonomisindeki Yeri” Ekonomi Yazıları Ed.:N. Yayla içinde Pamukkale Üniversitesi Yayınları No: 22.
- BAYIR, K.D., AKSU, F. (2020), “Açık Kapı Politikasından Güvenlik Tehdidine: Türkiye’de Suriyeli Sığınmacılar Olgusu”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, C.: 8, Sayı:2, Sh.: 324-356. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1271567>, Erişim: 07.01.2021.
- BAYRAMOĞLU, S. (2008), Yeni İmparatorluk Çağı, içinde “Yönetimin Arkeolojisi ve İmparatorluklar”, Ed.: M. Kayıkçı, R. Ö. Dönmez, Say Yayınları, İstanbul.
- BBC, bbc.com türkçe haberler, (2019), Ergenekon davasında karar Açıklandı: Hüküm sonrası kim ne dedi?, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-48830230>. Erişim: 12.12.2020.
- BELGE, M. (2006), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık, Cild:5, içinde “Muhafazakârlık Üzerine”, Sh. 92-100, Ed.: T.Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- BERKES, N. (2020), Türkiye’de Çağdaşlaşma, Haz.: A. Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- BERKTAY, F. (2012), Liberalizm: Tek Bir Pozisyona İndirgenmesi Olanaksız Bir İdeoloji, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler içinde, Der: H. B. Örs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- BORA, T. (2009), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler, Cild:9, içinde “Türkiye’de Faşist İdeoloji”, Sh. 349-369, Ed.: T.Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BORA, T. (2020), “Merkez Sağ”, Birikim Dergisi, Haftalık Yazı, <https://birikimdergisi.com/haftalik/10331/merkez-sag>, Erişim:18.12.2020.
- BORATAV, K., (2006), Türkiye’de Devletçilik, (2.Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

- BORATAV, K. (2000), Yeni Dünya Düzeni Nereye, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- BORATAV, K. (2007), Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2005, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- BORATAV, K. (1987), “Görelî Fiyatlar Koruma-Müdahale Rantları ve Dağılımı” Türkiye Ekonomisi 1980-1985, İçinde, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- BOZKURT, Ö. (2018), “Anılarda 12 Mart Muhtırası: “Bizden Başka Herkesin İktidarda Olduğu O Dönem”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 20, Sayı: 1, Sh.: 209-243. <http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/465173>, Erişim: 21.04.2020.
- BOZKURT, V. (2001), Kim Bu Özal, içinde Geleceğin Toplumu, Dönüşümcü Liderlik ve Turgut Özal, Editörler: İ. Sezal ve İ. Dağı, Boyut Yayınları, İstanbul.
- BOZKURT, V. (2000), Küreselleşme Kavramı, Gelişim ve Yaklaşımlar, Küreselleşmenin İnsani Yüzü içinde, Ed.V. Bozkurt, Alfa Yayınları, İstanbul.
- BRUNEAU, M. (2014), “Nation-States Of Eurasia Born From Empires, City States, And Mandala States: How Have They Been Influenced By The Western-European Models?” , L’Espace Géographique, 2014/3 (Volume 43), Page: 251-264.
- BRZEZINSKI, Z. (2004), Tercih Küresel Hâkimiyet mi? Küresel Liderlik mi? Çev: C. Küçük, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- BUĞRA, A.(2000), Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri-, İletişim Yayınları, Çev.: A. Buğra, İstanbul.
- BULUT, F. (2011), “68 Kuşağı Gençlik Olaylarının Uluslararası Boyutu ve Türkiye’de 68 Kuşağına Göre Atatürk ve Atatürkçülük Anlayışı”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XI/23, 2011-Güz, Sh.:123-149.
- BULUTOĞLU, K. (1997), Kamu Ekonomisine Giriş Devletin Ekonomik Bir Kuramı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- BÜLBÜL, K., ÖZİPEK, B.B., KALIN, İ. (2008), *Aşk İle Nefret Arasında Türkiye’de Toplumun Batı Algısı*, SETA-Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara.

- BÜYÜKUSLU, A.R. (2000), “Küreselleşmenin Sosyal ve Kültürel Hayata Etkisi”, Küreselleşmenin İnsani Yüzü Der.: V. Bozkurt içinde, Sh.: 115-128, Alfa Yayınları İstanbul.
- CAN, İ. (2015), Türkiye’de Siyasal Güven Liderler Kurumlar Süreçler, Açılım Kitap, İstanbul.
- CANBOLAT, İ.S. (2014), Avrupa Birliği ve Türkiye, Ulusla Üstü Sistemle Ortaklık, Alfa Aktüel Yayınları, İstanbul.
- CANDEĞER, Ü. (2018), Sibirya Soğuşuna Karşı Meksika Rüzgarı *Demokrat Parti Dönemi Türk -Amerikan İlişkileri*, Mavi Mersin Ofset, Mersin.
- CANKARA, P.Ö. , AYSEL, Y.E. (2015), “Türkiye’de Siyasal Liberalizmin Nirengi Noktası:Turgut Özal ve Recep Tayyip Erdoğan’ın Hükümet Etme Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı Analizi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 8, Sayı: 41, Sayı: 526-536. https://www.sosyalarastirmalar.com/cilt8/sayi41_pdf/2tarikh_siyaset_uluslararasıiliskiler/ozdencankara_pinar_yunusemreaysel.pdf, Erişim: 10.01.2020.
- CARTLEDGE, P. (2013), Pratikte Antik Yunan Siyasi Düşüncesi, Çev.: K. Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- CASSİRER, E. (1984), Devlet Efsanesi, Çev. N. Arat, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- CAVLAN, T. (2010), “Yeni Osmanlıcilik: Batıdan Kopuş mu?”, YDÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, C.: 3, Sayı: 2, Ekim 2010. https://www.researchgate.net/publication/313117912_Yeni_Osmanlicilik_Batidan_Kopus_mu, Erişim: 15.01.2021.
- CEZAR, Y. (1985), Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi 4. Cilt Maliye içinde, “Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi”, Sh:923-933, İletişim Yayınları, İstanbul.
- CHOSSUDOVSKY, M, (1998), Yoksulluğun Küreselleşmesi IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İçyüzü, Çev.: N.Domaniç, Çiviyazıları, İstanbul.
- CLAESSEN, H.J.M. ve SKALNİK, P. (1993), Erken Devlet, Çev. A.Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

- COLAS, A. (2007), “Neoliberalizm, Küreselleşme ve Uluslararası İlişkiler”, Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki ,Haz: A.S. Filho, D. Johnston, Çev:Ş. Başlı, T. Öncel, Yordam Kitap, İstanbul.
- COŞKUN, M.B., (2010), ”Özelleştirme Düşüncesinin Türk Kamu Yönetiminde Devletin Etki Alanının Şekillenmesindeki Yeri ve Önemi”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, C.:9, Sayı:2 (online).
- COŞKUN, V. (2009), Ulus Devletin Dönüşümü ve Meşruluk Sorunu, Liberte Yayınları, Ankara.
- ÇAĞLAYAN, E. (2018), Kemalist Ulus-Devletin İnşası *Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları*, Açılımkitap Yayınları, İstanbul.
- ÇAHA, Ö. (2006), “Merkez Sağın Diğer Aktörleri ve AKP”, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Yıl:3, Sayı: 9-10, Yaz-Güz 2006, Sh.: 9-21. https://www.muhafazakar.com/sayi/9-10-sayi-avrupa-da-ve-turkiye-de-muhafazakarlik_72822a, Erişim: 04.01.2021.
- ÇALIŞ, Ş.H., METKİN, K. (2017), “Algı ve Yanılgı: AB Normları, Türkiye’nin Üyeliği ve AK Parti’nin Rolü”, Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi, 2017, No:2, Volume: 25.
- ÇALIŞKAN, S. (2017), Yeni Sağ’ın Gölgesinde Sosyal Politika: Türkiye Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ÇAM, E. (1999), Siyaset Bilimine Giriş, Der Yayınları, Genişletilmiş 6. Basım, İstanbul.
- ÇANDAR, C. (2001), Türkiye’nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası, “Türklerin Amerika’ya Bakışından Örnekler ve Amerika’nın Türkiye Politikası”, , Ed. M. Abramowitz, (Çev. F. Çayır, N. Uslu), Liberte Yayınları, Ankara.
- ÇAYLAK, A. (2014a), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de İktidar-Muhalefet İlişkileri, Türkiye’de Yöneten ve Yönetilen içinde, Sh.:197-221, Savaş Yayınevi, Ankara.

- ÇAYLAK, A. (2014b), Türkiye’de Çok Partili Siyasal Sürece Giriş: Demokrasiye Geçiş mi Siyasal Rejimin Restorasyonu mu, Türkiye’de Yöneten ve Yönetilen içinde, Sh.: 271-317, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇAYLAK, A., ÇELİK, A. (2014), “Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleş(tir)mesinde Tarih, Din ve Etnisite Algısı” Türkiye’de Yöneten ve Yönetilen içinde, Sh.: 223-270, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇAYLAK, A., ERTUGAY, F.(2014), Türkiye’de Modernleşen “Siyasi Sağ”ın Temel Dinamikleri Çerçevesinde AKP, Türkiye’de Yöneten ve Yönetilen içinde, Sh. 365-393, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇAYLAK, A., AVCU, S.A. (2018), Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Politikası, Ed. A. Çaylak, S.A. Avcu, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇAYLAK, A. (2016), Muhafazakarlık: Türkiye’de Muhafazakar Müslümanlığın Dönüşümü ve Çukurambarlaşma, Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi, Aralık 2016 Sayısı, Sh.:81-91.
- ÇELİK, Y., TATAR, F. (2003), “Sosyal Güvenlik Politikası”, 1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları içinde, Sh.: 267-295, Editörler: T. Göksu, H.H. Çevik, A. Baharçipek, A.Şen, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ÇETİN, H. (2007), Modernleşme Krizi İdeoloji ve Ütopya Arasında Türkiye, Orion Yayınevi, Ankara.
- ÇETİN, H. (2004), Özgürlüğe Karşı Güvenlik: Hayek’in “Kölelik Yolu” Eserini Yeniden Okumak, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 121.
- ÇETİN, H. (2007), Çağdaş Siyasal Akımlar, Orion Kitabevi, Ankara.
- ÇETİNSAYA, G. (2009), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi-, içinde “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, Ed.: T. Bora, M. Gültekingil, C.1, 8. Baskı, Sh.54-71, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÇEVİK, C. C. (2017), Çiçero’nun Devleti De Re Publica Yazıları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- ÇIMRIN, F.K. “Küreselleşme, Neo-Liberalizm ve Refah Devleti İlişkisi Üzerine”
Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz, Sayı:23, Sh.: 195-204, <http://www.sobbiad.mu.edu.tr/index.php/asd/article/view/319/283>, Erişim: 20.03.2020.
- ÇİFTYÜREK, S. (2005), Devlet, Özgür Üniversite Kavram Sözlüğü *Söylem ve Gerçek* içinde Ed.: F. Başkaya, Özgür Üniversite Kitaplığı, Maki Basın Yayın, Ankara.
- ÇOLAK, Ç.D. (2016), “Yeni Sağ’ı Oluşturan Bileşenlerin Birbiri İle Çelişen Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme”, The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), International Journal of Social Science, Number: 44 , p. 351-361, Spring II 2016.
- ÇUBUKÇU, S.U. (2012), “Sosyal Demokrasi: Melez Bir Politik Gelenek”, 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler içinde, Der.: B. Örs, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÇUFALI, M. (2018), “Lozan Sonrası Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1923-1938”, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Politikası içinde, Ed. A. Çaylak, S.A. Avcu, Sh.: 57-76, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ÇULHAOĞLU, M. (2016), “Modernleşme, Batılılaşma ve Türk Solu” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt: 3 içinde, Ed.: T. Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DABAN, C. (2017), “Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası”, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Nisan 2017, C.: 17, Sayı: 33, Sh.:77-96.
- DAĞI, İ.D. (2000), İnsan Hakları Küresel Siyaset ve Türkiye, Boyut Kitapları, İstanbul.
- DAĞI, İ.D.(2003),Batılılaşma Korkusu (Avrupa Birliği, Demokrasi, İnsan Hakları), Liberte Yayınları, Ankara.
- DAĞI, İ, TOPRAK, M. (2004), NATO ve Türk Dış Politikası Araştırması, Temmuz-2004, Pollmark Araştırma, Ankara.

- DAĞI, İ. (2006), “Avrupa Birliği ve Türkiye: Nedenler ve Sonuçlar Üzerine”, Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye, Ed. E. Yazıcı, içinde Celik-is Yayınları, Sh.: 45-72, Ankara. <http://www.policy.hu/dagi/leftmenu/files/AvrupaB%20ve%20Tr.pdf>, Erişim: 20.06.2020.
- DAVİSON, R. H. (2004), Kısa Türkiye Tarihi, Çev.: D.M. Burak, Babil Yayıncılık Ankara.
- DAVİSON, R.H. (2003), Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923), Çev.: M. Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- DAVUTOĞLU, A. (2001), Stratejik Derinlik *Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul.
- DAVUTOĞLU, A. (1994), “Devlet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde C.:9, Sh.: 234-240. <https://islamansiklopedisi.org.tr/devlet>, Erişim: 12.12.2020.
- DEMİR, O. (1997), Ekonomide Devlet, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No:71, Ankara.
- DEMİREL, A. (2012), Tek Partinin Yükselişi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- DEMİRTEPE, M.T., HEVLACI, A.N. (2015), “Hayek ve Friedman Özelinde Neo-Liberal Düşüncenin Muhafazakar Siyasete Etkisi: Thatcher Dönemi”, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Yıl:11, Sayı:44, Nisan-Mayıs-Haziran 2015. <http://www.muhafazakar.com/uploads/articles/44/10.pdf>, Erişim: 13.04.2020.
- DERVİŞ, K., GROS, D., EMERSON, M., ÜLGİN, S. (2004), Çağdaş Türkiye’nin Avrupa Dönüşümü, Ekonomi ve Dış Politika Forumu, Doğan Kitap, İstanbul.
- DİE, (2003), Devlet İstatistik Enstitüsü, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt:7, Haz.: T. Güran, Ankara.
- DİKKAYA, M., ÜZÜMCÜ, A. (2017), Uluslararası Ticaret ve Finans, Genişletilmiş ve Güncellenmiş II. Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara.
- DİKKAYA, M., ÖZYAKIŞIR, D. (2008), Küreselleşmenin Ekonomi-Politiki, Gazi Kitabevi, Ankara.
- DİLAN, B. H. (1998), Siyasi Tarih 1914-1939, Alfa Basım Yayım Dağıtım, Ankara.

- DİŞBUDAK, C. (2008), Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri, “Türkiye’de Makroekonomik Politikaların Dönüşümü, Der. R. Günlü, Dipnot Yayınları, Ankara.
- DOEHRİNG, K. (2001), Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku), Çev. A. Mumcu, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- DOĞRUER, E. (2009),”Merkantilizm, Farklı Merkantilist Anlayış ve Uygulamaları Etkileyen Unsurların Ülkeler Bazında Analizi” (Fransa Jean Baptiste Colbert ve İngiltere: Sir Josiah Child’in Görüşleri Temelinde Bir Karşılaştırma), Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enst. İktisat A.B.D. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- DUMAN,M. Z. (2011), “Turgut Özal’ın Politikalarında Ekonomik Rasyonalizm”, Sosyoloji Dergisi , Yıl : 2011 Sayı: 23-24, Sh.: 105-123.
- DUMLUDAĞ, D. (2004), “Küreselleşmeyi ‘Büyük Dönüşüm’ Üzerinden Okumak”, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı:1, No:19, Sh.: 121-136.
- DURA, C. (2008), Derin Komplo türkiye’nin Yeniden İşgali, İleri Yayınları, İstanbul.
- DURDU, Z. (2009), “Modern Devletin Dönüşümünde Bir Ara Dönem: Sosyal Refah Devleti”, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE), Bahar 2009, Sayı 22, Sh.:37-50.
- DURSUN, D. (2016), Siyaset Bilimine Giriş, Beta Basım Yayım Dağıtım, Politika Dizisi 07, İstanbul.
- DUVERGER, M. (1962), Diktatörlük Üstüne, Çev.: B. Tanör, Dönem Yayınları, İstanbul.
- DUVERGER, M. (1977), Batı’nın İki Yüzü, Çev. C. Eroğul, F. Sağlam, Doğan Yayınevi, Ankara.
- EĞİLMEZ, M. (2018), Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme, Remzi Kitabevi, 15. Basım, İstanbul.
- EKİNCİ, N. (2017), Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 6, Mayıs - Haziran 2017, Sh.: 178-191. <https://www.akademikbakis.org/file/61.pdf>, Erişim:15.05.2019.

- ENGİN, V. (2011), II. Abdülhamit ve Dış Politika, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- ERDAL, A ve DİLEK, Ö., (2013), “Kamu Müdahaleciliğinin Yeni Evresi”, *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Ekonomik Tarihi*, Ed. Mehmet Dikkaya, Adem Üzümcü, Deniz Özyakışır, Savaş Kitabevi, Ankara.
- ERDER, N. (2002), Çağdaş ve Demokratik Türkiye Arayışları Pera Palas Toplantılarından Seçmeler-2 (1995-2002), içinde Türkiye’de Sosyal Demokrasi’nin İdeoloji Sorunu, Haz.: M Kabasakal, Buke Yayınları, İstanbul.
- ERDOĞAN, M. (1998), Liberal Toplum Liberal Siyaset, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ERDOĞAN, M. (2006), Aydınlanma Modernlik ve Liberalizm, Orion Yayınevi, Ankara.
- ERDOĞAN, S. (2017), “Türkiye’de Yeni Sağcı Ekonomiye Geçiş Uygulamaları ve Turgut Özal” Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi- Cilt 18, Sayı 1, ICEBSS 2017, Özel Sayı. Sh.: 398-407. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/361417>, Erişim: 05.03.2020.
- ERDUT, Z., “Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika”, Çalışma ve Toplum, <http://www.calismatoplum.org/sayi2/makale1.pdf>, Erişim: 14.06.2018.
- EROĞUL, C. (1991), Devlet Yönetimine Katılma Hakkı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- EROĞUL, C. (1990), Devlet Nedir, İmge Yayınları, İstanbul.
- EROL, M.S., OZAN, E. (2011), “Türk Dış Politikasında Süreklilik Unsuru Olarak Siyasal Rejim”, Akademik Bakış Dergisi, Cilt:4, Sayı:8, 2011 Yaz.
- ERSOY, H. (2018), “Osmanlı’dan Cumhuriyete Türkiye’nin Dış Politikası, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Politikası içinde, Ed. A. Çaylak, S.A. Avcu, Sh.: 3-24, Savaş Yayınevi, Ankara.
- ERTEM, B. (2018), “12 Mart 1971 Askerî Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Yıl:8, Cilt:8, Sayı:14, <http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/456356>, Erişim:21.04.2020.

- ERTEM, C. (2014), Yatağını Bulan Nehir Erdoğan Dönemi Ekonomi Politikası, Selis Kitapları, İstanbul.
- ERTUNA, Ö. (2004), “1923'ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023'e Doğru Hedefler”, Muhasebe ve Finansman Öğretim Üyeleri Bilim ve Araştırma Derneği MUFAD-Muhasebe ve Finansman Dergisi, Sayı:21, Sh.: 6-21, Ocak 2004. http://journal.mufad.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=74%3A1923-ten-bugune-turkiye-ekonomisi-ve-2023-e-dogru-hedefler&catid=34%3AAsayi-21-ocak-2004&Itemid=55&lang=tr, Erişim:05.05.2020.
- ERYILMAZ, B. (2010), Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yayınları, İstanbul.
- FAULKNER, N. (2014), Marksist Dünya Tarihi Neandartallerden Neoliberallere, Yordam Kitap, Çev.: T. Öncel, İstanbul.
- FUKUYAMA, F. (2005), 21.Yüzyılda Devlet İnşası, Çev.: D. Çetinkasap, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul.
- GİDDENS, A. (2000), Üçüncü Yol –Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi-, Birey Yayıncılık, Çev.: M. Özay, İstanbul.
- GİDDENS, A. (2008), Ulus-Devlet ve Şiddet, Kalkedon Yayınları, Çev.: C. Atay, 2. Basım, İstanbul.
- GÖKBAYRAK, Ş. (2017),”Değişen Refah Devletleri ve Sosyal Yardımlar”, Sosyal Güvenlik Dergisi, Cilt:7, Sayı:1, Sh.: 71-90.
- GÖKÇE, G. (2006), “Devlet Sınıflandırmaları ve Zayıf Devletlerin Karakteristik Özellikleri”, S.Ü. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 11 , Oca 2006 , Sh.: 343 – 359.
- GÖKMEN, Ö. (2007), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, Cild:3, içinde “28 Şubat Bir Batılılaşma Restorasyonu mu?”, Sh. 347-350, Ed.: T.Bora, M. Gültekinil, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

- GÖKSU, G. G. (2012), “Açıdan Türkiye’de Özeleştirme Uygulamalarının Değerlendirilmesi” Sakarya İktisat Dergisi, Ocak 2012, https://www.researchgate.net/publication/301623704_Tarihi_Acidan_Turkiye'de_Ozellestirme_Uygulamalarinin_Degerlendirilmesi, Erişim: 18.04.2020.
- GÖLE, N. (2000), “80 Sonrası Politik Kültür”, Türkiye’de Politik Değişim ve Dünya düzeni ve Yönetişim, Çev. Modernleşme”, Alfa Basım yayım Dağıtım, (Dr. E Kalaycıoğlu, A.Y.Sarıbay), İstanbul.
- GÖZEN, R. (2018), AK Parti Döneminde Dış Politika II: Meşruiyet-İktidar/Güç-Hegemonya-Emperyalizm Korelasyonu, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Politikası içinde, Sh. 315331, Ed. A. Çaylak, S.A. Avcu, Savaş Yayınevi, Ankara.
- GÖZLER, K. (2017), Kısa Anayasa Hukuku, Ekin Basın Yayın Dağıtım, 15. Baskı, Bursa.
- GÜLER, B. A.(2005), Devlette Reform Yazıları Dünya’da ve Türkiye’de Ekonomik Liberalizasyondan Siyasi-İdari Liberalizasyona, Paragraf Yayınevi, Ankara.
- GÜLER, H. (2018), “Türkiye ve OECD Ülkelerinde Mali Küreselleşmenin Kamu Sosyal Harcamaları Üzerindeki Etkisi”, Maliye Dergisi, Ocak-Haziran 2018; 174: 219-239. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/174-11.pdf>, Erişim: 23.05.2020.
- GÜNGEN, A.R. (2006), Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi, içinde “1980’ler Türkiye’sinde Devletin Yeniden Yapılandırılmasına Dair Yaklaşımlar Üzerine Eleştirel Notlar”, Haz. D. Yılmaz, F. Akyüz, F. Ercan, K. R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören, Dipnot Yayınları, Ankara.
- GÜNGÖR, G. (2012), “Tarihi Açıda Türkiye’de Özelleştirme Uygulamalarının Değerlendirilmesi”, Sakarya İktisat Dergisi, C.: 1, Sayı: 2, Sh.: 100-119. https://www.researchgate.net/publication/301623704_Tarihi_Acidan_Turkiye'de_Ozellestirme_Uygulamalarinin_Degerlendirilmesi, Erişim:05.06.2020.
- GÜNLÜ, R. (2008), “Devlet, Sermaye ve Emek”, Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri, Der. R. Günlü, Dipnot Yayınları, Ankara.

- GÜVEN, S. (2016), “Türkiye’de Siyasal Hayatta Dönüşüm ve Lider Odaklı Siyaset”, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 2016, 9 (3): 90-118, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/226302>. Erişim: 16.09.2020.
- HABERMAS, J. (2005), “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak, Siyaset Kuramı Yazıları, Çev: İ. Aka, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul.
- HARVEY, D. (2015), Neoliberalizmin Kısa Tarihi (Brief History of Neoliberalism), Çev.: A. Onacak, Sel Yayıncılık:739, İstanbul.
- HATT, P. K., REİSS, A.J. (2002), “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, 20. Yüzyıl Kenti içinde, Der. ve Çev.: B. Duru, A. Alkan, İmge Kitabevi, Ankara.
- HAYDAROĞLU, C., TATLISU, S. (2016), “Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi”, Uluslararası Turgut Özal Sempozyumu Kitabı, Sh.: 63-75, Ed.: Ş.A. Duman, Turgut Özal Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara.
- HAYEK, F.A. (2004), Kölelik Yolu, Çev.: A.Yayla, Liberte Yayınları, Ankara.
- HAYEK, F.A. (1997), Hukuk, Yasama ve Özgürlük, Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni, Çev. M. Öz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- HEPER, M. (2006), Türkiye’de Devlet Geleneği, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- HEYWOOD, A. (2015), Siyaset, Çev. B.B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, A. Yayla, U. C. Karaca, H. Y. Başdemir, Adres Yayınları, 16. Baskı, Ankara.
- HEYWOOD, A. (2018), Küresel Siyaset (Global Politics), Çev. N. Uslu ve H. Özdemir, BB101 Yayınları, Ankara.
- Hill, C. (2014), Bir Eylem Felsefesi Komünist Manifesto ve İktidar Mücadelesi içinde Marksizm ve Tarih, Hill ve diğerleri, Çev.:T. Ok, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- HOBBS, T. (1993), Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti, Çev. S. Lim, Yapı Kredi Yayınları, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi-9, İstanbul.
- HOLTON, R.J. (1999), Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık, Çev.: R. Keleş, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

- HÜRRİYET Gazetesi, (1999), Askerden 12 Mesaj, 04.09.1999, tarihli Gazete Haberi.
<https://www.hurriyet.com.tr/gundem/askerden-12-mesaj-39099974> Erişim: 07.05.2020.
- HÜRRİYET Gazetesi, (2005), “Erdoğan: Türkiye AB rotasında devam edecek” başlıklı gazete haberi, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-turkiye-ab-rotasinda-devam-edecek-38743770>, Erişim: 20.06.2020.
- HÜRRİYET Gazetesi, (2005), Avrupa Basını: Türkiye AB’ye Rest Çekti” başlıklı haber, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/avrupa-basini-turkiye-abye-rest-cekti-347144>, Erişim: 08.01.2021.
- İNAC, H. (2016), “Türkiye-AB İlişkileri: Entegrasyonu Zora Sokan Saiklar”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2016/3, Sayı:25, Sh.: 229-246. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/276280>, Erişim: 15.09.2020.
- İNALCIK, H. (2017), Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler, Timaş Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, H. (2018), Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV, Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, H. (2018), Doğu Batı Makaleler-I-, Doğu Batı Yayınları, İstanbul.
- İNSEL, A. (2005), Neo-Liberalizm Hegemonyanın Yeni Dili, İletişim Yayınları, Birikim Kitapları, İstanbul.
- İPLİKÇİOĞLU, B. (2007), Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- İZMİRLİ, R., GÖKBUNAR, R., ÖZER, B. (2014), “Dönüşümcü Bir Lider Olarak Turgut Özal”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.3, Sayı:42, Sh.:245-256.
- KAÇER, M. (2017), Çin Bürokrasi Sınavları: Patrimonyal Bürokraside Rasyonel Bir Gelenek”, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.3, Sayı:2, Sh.: 145-166.

- KAHRAMAN, H.B. (2012), Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II, 1920-1960, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- KALABALIK, A.Y. (2014), “Osmanlı’nın Son Döneminin Sosyo-Ekonomik Buhranları ve Mali Emperyalizm”, Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Yıl:14, Sayı: 27, Sh.:304-326.
- KALIN, İ. (2018), Barbar, Modern, Medeni -*Medeniyet Üzerine Notlar*- İnsan Yayınları, İstanbul.
- KALIN, İ. (2018), İslam ve Batı, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, Ankara.
- KAPANİ, M. (2010), Politika Bilimine Giriş, Bilgi Yayınevi, 25. Basım, Ankara.
- KAPANİ, M. (2017), Politika Bilimine Giriş, BB101 Yayınları, 56. Basım, Ankara.
- KARA, U. (2005), Özgür Üniversite Kavram Sözlüğü Söylem ve Gerçek içinde “Sosyal Devlet”, Sh.: 561-568, Ed. F. Başkaya, Özgür Üniversite Kitaplığı:54, Maki Basın Yayın, Ankara.
- KARACA, C., ÇAM, Y. (2019), Türkiye’de Sosyal Devlet Anlayışının Değerlendirilmesi, Maliye Dergisi Ocak-Haziran 2019, Sayı: 176, Sh.: 72-97.
- KARAÇOR, Z., (2003), “Küreselleşme Süreci ve İstikrar Arayışındaki Türkiye Ekonomisi”, *Küresel Sistemde Siyaset Yönetim Ekonomi*, Der. M. Akif Çukurçayır, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- KARADENİZ, D. (2020), “Sovyetler Birliği Ekseninden Avrupa Birliği Üyeliğine: Doğu Avrupa Ülkelerinde Ekonomik ve Siyasal Dönüşümün Analizi”, Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 1, Sh.: 1-21. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/965760>, Erişim: 07.01.2021.
- KARAGÖL, E.T. (2013), *Rapor AK Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi*, SETA Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara.
- KARAGÖZ, H. (2009), “Dünya ve Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları”, Konya Ticaret Odası Raporu, http://www.kto.org.tr/d/file/ozellestirmeuygulamalari_rapor.pdf, Erişim:17.04.2020.
- KARAKAŞ, E. (1996), Sosyal Demokrasinin Şansı, Sosyal Demokrasi Vakfı (SODEV) Yayınları, Yayın: 5, İstanbul.

- KARLUK, R. (2015), Turgut Özal Değişim Dönüşüm içinde “Turgut Özal ve Avrupa Birliği: Uzu ve Meşakkatli bir Yol”, Ed.: E. Ertosun, E. Demirbaş, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Baskı: Sincan Matbaası, Ankara.
- KARLUK, R. (1997), Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- KARPAT, K.H. (2010a), Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset, (Çev.: G.Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul.
- KARPAT, K.H. (2010b), Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KARPAT, K.H. (2017), Türk Siyasi Tarihi *Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yayınları, 7. Basım, İstanbul.
- KARPAT, K. H. (2015), Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, G. (1998), Ekonomide Dışa Açık Büyüme, 2. Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, Bilimsel Sorunlar Dizisi, İstanbul.
- KAZGAN, G., (2014), İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KAZGAN, G. (2002), Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KEPENEK, Y. (1990), Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi, Verso Yayıncılık, Ankara.
- KESER, İ. (1993), Türkiye’de Siyaset ve Devletçilik, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- KEYDER, Ç. (1989), Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KEYMAN, F. (2000), Türkiye ve Radikal Demokrasi Geç Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Yönetim, Alfa Yayınları, İstanbul.
- KEYMAN, E.F. (2002), “Globalleşme Söylemleri, Özgürleşme Sorunsalı ve Türkiye”, Liberalizm, Devlet, Hegemonya içinde, Sh.: 199-213, Everest Yayınları, İstanbul.

- KILIÇBAY, A. (1984), Türk Ekonomisi, Modeller Politikalar Stratejiler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- KILIÇBAY, A. (1994), Politika ve Ekonomi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ekonomi dizisi:27, Ankara.
- KIZILÇELİK, S. (2004), Zalimler ve Mazlumlar: Küreselleşmenin İnsani Olmayan Doğası, Anı Yayıncılık, Ankara.
- KOÇAL, A. V. (2013), “Türkiye’de Siyasal Değişme Bağlamında Küreselleşme Sürecinde Muhafazakârlığın Dönüşümü” II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi 6-8 Mayıs Bursa, Bildiriler Kitabı-II, Sh.: 325-342, İstanbul.
- KOÇTÜRK, O. Murat, GÖLALAN, M., “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi, Sayı:45, ss. 45-68.
- KOÇYİĞİT, A. (2003), “Makroekonomik İstikrar Politikası”, 1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları, Ed. T.Göksu, H.H. Çevik, A. Baharçipek, A. Şen, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- KONGAR, E. (1993), İmparatorluktan Günümüze Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, C. 1-2, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KONGAR, E. (1998), 21. Yüzyılda Türkiye – 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 1998 Aydın Doğan Ödülü, 7. Basım, İstanbul.
- KORAY, M. (2005), “Görölmek İstenmeyen Gerçek: Sosyal Refah Politikaları ve Demokrasi İlişkisi”, Çalışma ve Toplum Dergisi, 2005/2, Sh.:27-60. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423874192.pdf>. Erişim: 02012.2020.
- KORAY, M. (2008), “Avrupa’da Sosyal Demokrasi ve Günümüzdeki Tartışmalar”, Toplum ve Demokrasi Dergisi, Tematik Yazılar, Toplum ve Demokrasi-2, Ocak- Nisan 2008, Sh.: 15-34, <http://www.toplumvedemokrasi.org.tr/index.php/tdd/article/view/14>. (Erişim:28.10.2019).
- KOZANOĞLU, H. (2008), “Bugünün Kapitalizmi”, Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri, Der. R. Günlü, Dipnot Yayınları, Ankara.

- KÖSECİK, M. (2015), Turgut Özal Değişim Dönüşüm içinde “Özal’ın Kamu Yönetimi Vizyonu ve Politikaları”, Ed.: E. Ertosun, E. Demirbaş, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Baskı: Sincan Matbaası, Ankara.
- KRAMER, H. (2001), Avrupa ve Amerika Karşısında Değişen Türkiye, Çev.: A.Çimen, Timaş Yayınları, İstanbul.
- KURMUŞ, O. (2010), “Türkiye’de Neoliberalizm”, Mülkiye Dergisi C.:XXXIV, Sayı:268, sh.:9-41.
- KURTBAĞ, Ö. (2010),Amerikan Yeni Sağ ve Dış Politikası, USAK Yayınları, Ankara.
- KURŞUN, A., RAKICI, C., (2016), “Sosyal Refah Devletinin Tarihi Süreci ve Günümüz Bazı Refah Devletlerinin Değerlendirilmesi”, Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi, Yıl:2, Sayı:2, Sh.:135-156.
- KURZ, H.D. (2017), İktisadi Düşünce Tarihi, Çev. H. Bilir, E.Değirmenci, Heretik Basın Yayın, Ankara.
- LASKİ, H.J. (1966), Devlet, Çev. E. Özücü, Köprü Yayınları, İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (2010), Sosyalist Dünya Görüşü Marksizm, Çev.: D. Görsev, Yordam Kitap, İstanbul.
- LEWIS, B. (1995), Ortadoğu (The Midle East) Hristiyanlığın Başlangıcından Günümüze Ortadoğu’nun İki Bin Yıllık Tarihi, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- LIPSON, L. (2005), Siyasetin Temel Sorunları, Siyaset Bilimine Giriş, Çev. F.Yavuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- LOWRY, H.W. (2001), Türkiye’nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası içinde, Yirmibirinci Yüzyılın Başında Türkiye’nin Siyasi Yapısı, Ed. M. Abramowitz, (Çev. F. Çayır, N. Uslu), Liberte Yayınları, Ankara.
- MARDİN, Ş. (2000), “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, Türkiye’de politik Değişim ve Modernleşme, Ed. E. Kalaycıoğlu, A.Y.Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Ş. (2015), Türkiye’de Din ve Siyaset-Makaleler-3, Der.: M. Türköne, T. Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.

- MARDİN, Ş. (1990), Türkiye’de Toplum ve Siyaset-Makaleler, Der.: M. Türköne, T. Önder, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Ş. (2001), Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MARX, K. , ENGELS, F. (2008), Komünist Manifesto, Çev.: C. Üster, N. Deriş, Haz. S.Selvi, Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- MAVERDİ, (2003), Devlet Yönetimi, İlke Yayıncılık, İslam Klasikleri Siyaset Akademisi:1, İstanbul.
- MC NEİL, W.H. (2008), Dünya Tarihi-1, Çev. A. Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, 13. Baskı, Ankara.
- METİN, O. (2011), “Sosyal Politika Açısından AKP Dönemi: Sosyal Yardım Alanında Yaşananlar”, Çalışma ve Toplum Dergisi, 2011/1, Sayı: 28, <https://www.calismatoplum.org/Content/pdf/calisma-toplum-1353-cb25d31e.pdf>, Erişim: 15.10.2020.
- MİLLİYET, (2016), “Erdoğan’dan AB’ye Rest” başlıklı haber, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogandan-abye-rest-2349628>, Erişim: 07.01.2021.
- MİNOGUE, K. (2002), Siyaset ve Despotizm, Liberte Yayınları, Çev. Ü. Gündoğan, Ankara.
- MOSCA, G. (2005), Siyaset Biliminin Temelleri, Çev. H. İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara.
- NEWMAN, M. (2005), Socialism İn A Very Short Introduction, Oxford University Press, New York.
- ONGUN, M. Tuba, Türkiye – AB İlişkileri, *Çeşitli Yönleriyle 85. Yılında Türkiye Ekonomisi*, ed. Gülen Elmas Arslan, Gazi Üniv. Hasan Ali Yücel Arş. veUyg. Merkezi Yayını, Ankara.
- ORHAN, O.Z., ERDOĞAN, S. (2007), Para Politikası, Yazıt Yayın-Dağıtım, Ankara.
- ORKUNOĞLU, I. F., (2010), “Özelleştirme ve Alternatifleri”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:22, Ekim-Kasım-Aralık Sayısı.
- ORTAYLI, İ. (1983), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil Yayınları, İstanbul.

- ORTAYLI, İ. (2017), Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ÖĞÜN, S.S. (2000), Türk Politik Kültürü, Alfa Yayınları, İstanbul.
- ÖİB, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/6/2019/03/2011-yili-faaliyet-raporu.pdf>, (Erişim:19.04.2020).
- ÖKE, M.K. (2001), Küresel Toplum, Avrasya Startejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.
- ÖKTE, K.S. (2008), “Antik Çağda İktisadi Düşünce” , Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar, C.7, S.24, Sh.: 37-62, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/70017>. Erişim: 13.09.2020.
- ÖLMEZOĞULLARI, N., (1998), Değişim Dönüşüm ve Sorunlarıyla İktisadi Sistemler, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- ÖNAL, T. (2016), “12 Mart Muhtırası: Vesayetin Pekişmesi ve Ara Rejim Süreci (12 Mart 1971-14 Ekim 1973), Journal of History Studies, Sayı:8, Mart 2016, Sh.: 89-109. https://www.academia.edu/29266853/12_Mart_Muht%C4%B1ras%C4%B1_Vesayetin_Peki%C5%9Fmesi_ve_Ara_Rejim_S%C3%BCreci_12_Mart_1971-14_Ekim_1973, Erişim:21.04.2020.
- ÖNDER, İ. (2002), “Küreselleşme, Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ekonomiler” Cumhuriyet ve Küreselleşme içinde, Haz: S. Kili, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2940, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet Kitaplığı Dizisi:29, Ankara.
- ÖZ, E. (1996), Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye’de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945), Yetkin Yayınları, Ankara.
- ÖZBUDUN, E. (2003), Çağdaş Türk Politikası Demokratikleşmenin Önündeki Engeller (Contemporary Turkish Politics), Çev: A.R.Usul, Doğan Kitapçılık, İstanbul.
- ÖZBUDUN, E., HALE, W. (2010), Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı, Çev.: E. Özbudun, K. Göksel, Doğan Kitap, İstanbul.

- ÖZDEMİR, H. (2013), “Demokrat Parti (DP) İle Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)’nin Ekonomi Politikaları Açısından Karşılaştırılması” Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:22, Sayı:1, Sh.: 11-51.
- ÖZDEMİR, S. (2007), Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti, İstanbul Ticaret Odası (İTO) Yayınları, 2007-57, 2. Baskı, İstanbul.
- ÖZEN, H. (2011), “Liderlik-Turgut Özal” Türkiye’de Siyasi Liderlik: Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar içinde, , İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları, Sh.:121-177.
- ÖZEK, Ç. (1983), Devlet ve Din, Ada Yayınları, Bilim Dizisi, İstanbul.
- ÖZER, M.A. (2009), “Avrupa Birliği’ne Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye”, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F., Yönetim ve Ekonomi, Yıl:2009, Cilt: 16, Sayı:1, Sh. :89-105.
- ÖZİPEK, B.B. (2011), Muhafazakarlık *Akıl, Toplum, Siyaset*, Timaş Yayınları, 4. Baskı, Düşünce Dizisi, İstanbul.
- ÖZİPEK, B.B. (2005), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık, 6. cilt, içinde “28 Şubat ve İslamcılar”, Sh. 640-651, Ed.: T.Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- ÖZİPEK, B. B. (2006), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık, Cild:5, içinde “Muhafazakârlık, Devrim ve Türkiye”, Sh. 66-84, Ed.: T.Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- ÖZKALE , L. ve Kayalıcı, M. Ö., (2008), “Dış Ticaretin Yapısal Gelişimi”, *Çeşitli Yönleriyle 85. Yılında Türkiye Ekonomisi*, ed. Gülen Elmas Arslan, Gazi Üniv. Hasan Ali Yücel Arş. ve Uyg. Merkezi Yayını, Ankara.
- ÖZKAN, A. (2004), Küreselleşme ve Avrupa Birliği İle Bütünleşme Sürecinde Türkiye, TASAM Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAN, B. (2018), Ak Parti Döneminde Dış Politika, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Dış Politikası 1980’den Günümüze Türkiye’de Dış Politik Gelişmeler içinde, Sh.: 293-313, Ed. A. Çaylak, S.A. Avcu, Savaş Yayınevi, Ankara.

- ÖZKAZANÇ, A. (2011), Neo-Liberal Tezahürler: Vatandaşlık, Suç, Eğitim, Dipnot Yayınları, Ankara.
- ÖZTEKİN, A. (2001), Siyaset Bilimine Giriş, (Toplum, Devlet, Parlamento, Hükümet, Kamu Yönetimi), Gözden Geçirilmiş ve Yenilenmiş 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ÖZTÜRK, F. (2017), “Türkiye Ekonomisinin Kırılma Noktası: 24 Ocak İstikrar Kararları” <<http://www.dunyabulteni.net/haber/244303/turkiye-ekonomisinin-kirilma-noktasi-24-ocak-istikrar-kararlari>>,05.06.2017.
- ÖZSOY, İ. (2006), “Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihi ve Evrensel Dersler”, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2006 Güz Sayısı, Sh.:163-194, Ahmet Yesevi Üniversitesi, <http://bilig.yesevi.edu.tr/sayi-39-guz-039-06.html>, Erişim:12.07.2020.
- PAMUK, Ş. (2012), Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi *Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- PETRAS, J. (2004), Küreselleşme ve Direniş, Çev. A. Ekber, Kuramsal Kitaplık Mephisto Basım Yayın, 2. .basım, İstanbul.
- PIERSON, C. (2011), Modern Devlet, Çev: N. Kutluğ, B. Erdoğan, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul.
- POGGİ, G. (2001), Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım, Çev.: Ş. Kut, B. Toprak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- POGGİ, G. (2014), Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği, 4. Baskı, Çev.: A. Babacan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- POLANYİ, K. (2000), Büyük Dönüşüm-Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri-, İletişim Yayınları, Çev.: A. Buğra, İstanbul.
- POLAT, E.G. (2011), “Osmanlı’dan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı”, Ankara Barosu Dergisi, 2011/3. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/397859>, Erişim: 25.05.2020.
- RABY, D.L.(2007), Günümüzde Latin Amerika ve Sosyalizm, Çev. E. Günçiner, Yordam Basın Yayın, İstanbul.

- READER, J. (2007), Şehirler, Çev. F.B. Karlıdağ, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- RITZER, G., STEPNIISKY, J.(2014), Sosyoloji Kuramları, Çev.: H. Hülür, De Ki Basım Yayım, Ankara.
- ROUSSEAU, J.J. (2011), Toplum Sözleşmesi, Çev. Z. Savaş, Nilüfer Yayıncılık, Dünya Klasikleri, Ankara.
- SANBERK, Ö. (2010), Regionalization Of The Turkish Foreign Policy, BİLGESAM Publications, Wise Men Center for Strategic Studies, İstanbul, <http://www.bilgesam.org/>, Erişim: 01.06.2020.
- SANDER, O. (1989), Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- SANDER, O. (1992), "Değişen Dünya Dengelerinde Türkiye", Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye içinde Ed. S. Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- SARAÇOĞLU, F., (2009), "1930-1939 döneminde Vergi Politikası, Maliye Dergisi, Sayı:157, Temmuz – Aralık 2009.
- SARI, B. (2016), "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Düşüncenin Doğuşu ve Değiştirdiği Devlet-Toplum İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi", Uluslararası Turgut Özal Sempozyumu Kitabı, Sh.: 28-39, Ed.: Ş.A. Duman, Turgut Özal Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara.
- SARIBAY, A.Y. (1998), "Küreselleşme, Postmodern Uluslaşma ve İslam" Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam içinde, (Der.E. F. Keyman, A.Y. Sarıbay), Vadi Yayınları, Konya.
- SARINAY, Y. (2000), "Atatürk'ten Günümüze Türk Dış Politikası Hakkında Genel Bir Değerlendirme", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 16 (48, Kasım 2000),Sh.: 857-886.
- SARISU, A. (2003), "Dünyada ve Türkiye'de Özelleştirme – Genel Bir Değerlendirme", Ankara Sanayi Odası Aylık Yayın Organı, Kasım 2003. Sh.:38-57.
- SARISU, A. (2008), "Hükümetlerimiz ve Özelleştirme Uygulamaları I-II" Yaklaşım Dergisi, Yıl:16, Sayı:190, Ekim 2008. Sh.: 213-237.

- SCHICK, İ.C., TONAK, E.A. (1987), “Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma, Geçiş Sürecinde Türkiye Der.: İ.C.Schick, E.A. Tonak içinde, Sh.:354-385, Belge Yayınları, İstanbul.
- SELAMOĞLU, A. (2000), “Yoğunlaşan Sosyal Sorunlarıyla Küreselleşme”, Küreselleşmenin İnsani Yüzü Der.:V. Bozkurt içinde. Sh.:33-69, Alfa Yayınları, İstanbul.
- SERDAROĞLU, R. (2001), Türkiye’de Sistem Sorunu, Avrupa Emperyalizminden, Doğu-Batı Kısılcına, Kanomat Matbaacılık Ofset, Ankara.
- SETA (2011), SETA Analiz Türkiye Yıllığı 2011, SETA Vakfı Yayınları, https://turkiye.setav.org/turkiye-yilligi_2011. Erişim:04.12.2020.
- SEVİNÇ, M. (2012), 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim, Türkiye’de Anayasal Düzen:1920-2012, (Der. F. Alpkaya, B.Duru), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- SEYİDOĞLU. H. (2009), Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama, Geliştirilmiş 17. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul.
- SKOUSEN, M. (2009), İktisadi Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası, Çev.: M. Acar, E. Erdem, M. Toprak, Türkçe Ed.: M. Acar, Ö. Demir, Adres Yayınları, Ankara.
- SOMEL, A. (2009), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık, Cild:9, içinde “Türkiye’de Kalkınma Planlaması Efsanesi ”, Sh. 319-333, Ed.: T.Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- SÖNMEZ, A., ŞİMŞEK, F. (2011), “Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Gelişmelerin Küçük Ölçekli Bir Aile İşletmesi Üzerindeki Etkileri”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi (6:2), [http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423901700 .pdf](http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423901700.pdf), Erişim: 05.05.2020.
- ŞADİHANOV, E. (2011), “Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri”,Sosyoloji Konferansları, Sayı: 33, Sh.: 1-22.<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9519/118920>.Erişim: 08.01.2021.

- ŞAHİN, H. (2007), Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu, Yenilenmiş 9. Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- ŞAYLAN, G. (1995), Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi, İmge Kitabevi, Ankara.
- ŞENER, B., ÇOLAK, Ç.D.,(2015), “Türkiye’de Yeni Sağ’ın Kamu Yönetimi Anlayışı: Turgut Özal ve ANAP”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 18, Aralık 2015, s. 393-417.
- ŞEN, A. (2003), Türkiye’nin ekonomik entegrasyon Politikası, 1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları içinde, Sh.: 643-680, Editörler: T. Göksu, H.H. Çevik, A. Baharçipek, A.Şen, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ŞENEL, A. (2017), Siyasal Düşünceler Tarihi Tarih Öncesinde İlkçağda Orta Çağda ve Yeni Çağda Toplum ve Siyasal Düşünüş, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- ŞENER, B. ve ÇOLAK, D. (2015), Türkiye’de Yeni Sağ’ın Kamu Yönetimi Anlayışı: Turgut Özal ve ANAP, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 18, Aralık 2015, s. 393-417.
- ŞİMŞEK, O. (2017), Küreselleşme ve Yeni Devlet Kapitalizminin Yükselişi, Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi Yayınları:7, Ankara.
- ŞİŞMAN, Y. (2017), “Türkiye’de Sosyal Politikanın Dünü, Bugünü: Hayırseverliğin Kurumsallaşması mı? Gelişim mi?”, Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 2017, Yıl: 4, Sayı: 2, Sh:1-22. https://www.researchgate.net/publication/318691588_Turkiye'de_Sosyal_Politikanin_Dunu_Bugunu_Hayirseverligin_Kurumsallasmasi_mi_Gelisim_mi, Erişim:21.05.2020.
- TAKIM, A., “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*,2012, Cilt 67, No. 2, , s. 157-187.
- TALAS, C. (1992), Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- TANNENBAUM, D.G., SCHULTZ, D. (2011), Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri, Çev. F. Demirci, Adres Yayınları, 7. Baskı, Ankara.

- TAŞ, S., GÜNAY, E. (2015), “Antik Çağ Toplamlarının Özellikleri, Geleneksel Statüleri ve İktisadi Yapıyı Belirleyen Kurumları”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi 12 /2, Sh.: 141-166.
- TAŞKIN, Y. (2009), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler 9. Cilt içinde “Türkiye’de Sağcılık”, Ed.: T. Bora, M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul.
- TBMM, (2008), Meclis Bülteni, <https://www.tbmm.gov.tr>, Meclis Bülteni, /eyayin/ GAZETELER /WEB/MECLIS %20BULTENI,2469_2008_0000_0143_0000/0012.pdf, Erişim: 02.12.2020.
- TDK, Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim: 04.06.2020.
- TECER, M. (2005), Türkiye Ekonomisi, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yayınları, Ankara.
- TEMEL, R. (2017), “İktisadi Liberalizmin Özal Dönemi Maliye Politikalarına Etkisi”, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 19 (33): 114-124.
- THOMPSON, M.J. (2007), Confronting The New Conservatism *The Rise Of The Right In America*, Ed.: M.J. Thompson, The New York University Press, New York and London.
- TİMUR, T. (1987), “Osmanlı Mirası”, Geçiş Sürecinde Türkiye Der.: İ.C.Schick, E.A. Tonak içinde, Belge Yayınları, İstanbul.
- TİMUR, T. (2004), Türkiye Nasıl Küreselleşti? İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- TOKGÖZ, E. (2002), Atatürk’ten Günümüze Türkiye Ekonomisi, içinde Atatürk Dönemi Politikaları, Ed. B. Yediyıldız, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü 2001 Semineri, Ankara.
- TOKGÖZ, E. (2001), Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001), İmaj Yayınevi, Ankara.
- TOPRAK, M., DEMİR, Ö., DOĞANLAR, M., DÖNEK, E., ACAR, M., AÇIKGÖZ, Ö.,(2001), Küreselleşen Dünyada Türkiye Ekonomisi Serbest Piyasa Devriminin Serüveni, Siyasal Kitabevi, Ankara.

- TOSUN, G.E. (2016), Sosyal Demokrasi ve İlkeleri, Alabanda Akademi Yayınları, Sosyal Demokrasi Dizisi, Ankara.
- TÖREN, T. (2006), Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi, içinde Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması, Haz: D. Yılmaz, F. Akyüz, F. Ercan, K.R. Yılmaz, Ü. Akçay, T. Tören, Dipnot Yayınları, Ankara.
- TUNAYA, T.Z. (2009:a), Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA, T.Z. (2009:b), Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- TURGAN, A. (2002), Çağdaş ve Demokratik Türkiye Arayışları Pera Palas Toplantılarından Seçmeler-2 (1995-2002), içinde “Cumhuriyet Devriminin Partisi: Cumhuriyet Halk Partisi”, Haz.: M. Kabasakal, Buke Yayınları, İstanbul.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu, <http://www.tuik.gov.tr>
- TÜİK, (2012), Türkiye İstatistik Kurumu, Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2000.
- TÜLEYKAN, H. (2010), “Tarihsel Süreçte Ekonomide Devletin Yeri, Gelişimi ve Yeniden Yapılandırılması”, Bütçe Dünyası Dergisi, Sayı:33. Sh.: 86-114.
- TÜLEYKAN, H., BAYRAMOĞLU, S., Türkiye’de 24 Ocak Kararları İle Başlayan Finansal Serbestleşmenin Günümüz İktisadi ve Mali Yapısına Yansımaları, <<http://www.jasstudies.com/Makaleler>>, (08.06.2017).
- TÜRE, E. (2019), “Kenan Evren’in 12 Eylül Sonrası Darbeye Meşruiyet Kazandırma Söylemleri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.:12, Sayı: 67, Sh.: 400-408.
- TÜRKKAN, E. (2016), Türkiye Ekonomisi *Geçiş Ekonomisi Yaklaşımı*, Orion Kitabevi, Ankara.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, https://www.ab.gov.tr/turkiye-ab-iliskilerinin-tarihcesi_111.html, Erişim: 20.03.2020.
- ULUÇ, Ö. (2013), Kamusal Alanda Din, Yarın yayınları, Düşünce Dizisi, İstanbul.

- USLU, N. (2003), 1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları içinde 1980'lerden "Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Seyri ve Temel Boyutları", Ed. T. Göksu, H.H.Çevik, A. Baharçiçek, A.Şen, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- USLU, N. (2006), Türk Dış Politikası Yol Ayrımında Soğuk Savaş Sonrasında Yeni Sorunlar, Yeni İmkânlar ve Yeni Arayışlar, Anka Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, U. (2015), Turgut Özal Değişim Dönüşüm içinde "Özal Dönemi Ekonomisine Genel Bir Bakış", Ed.: E. Ertosun, E. Demirbaş, Turgut Özal Üniversitesi Yayınları, Baskı: Sincan Matbaası, Ankara.
- ÜNAY, S. (2017), AK Parti'nin 15 Yılı, içinde Düzenleyici Devletten Kapsamlı Kalkınmaya: AK Parti Dönemi Türkiye Ekonomisi, Haz. N. Gür, S. Ünay, Ş.Dilek, Ed. M.A. Memmi, SETA Yayınları, İstanbul.
- ÜNÜVAR, K. (2009), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi-, içinde "İttihatçılıktan Kemalizme *İhya'dan İnşa'ya* ", Ed.: T. Bora, M. Gültekingil, C.1, 8. Baskı, Sh.54-71, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÜZÜMCÜ, A., (2013) "Türkiye'de Ulusal Ekonominin İnşası :1923-1945", *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Ekonomik Tarihi*, Ed. M. Dikkaya, A. Üzümcü, D. Özyakışır, Savaş Kitabevi, Ankara.
- WALLERSTEİN, İ. (2003), Amerikan Gücünün Gerileyişi *Kaotik Bir Dünyada ABD*, Çev.: T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul.
- WELLS, H.G.(1959), Kısa Dünya Tarihi Başlangıcından 1956'ya Kadar, Çev.: Z. İshan, Varlık Yayınevi, Ankara.
- YALÇIN, A., YALÇIN, S. (2017), "Dünya Bankası ve IMF Verileri Işığında Türkiye'nin Ekonomik Görünümü (2000-2015)", Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi Cilt 9, Sayı 1, 2017, Issn: 2146-0817 (Online), <http://static.dergipark.org.tr/article-download/a6e5/25e6/c8e1/imp-JA86RS68GF-0.pdf?>, Erişim: 01.05.2020.

- YALMAN, G. L. (2002), Liberalizm, Devlet, Hegemonya içinde “Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa”, Der.: E.F. Keyman, Everest Yayınları, İstanbul.
- YANARDAĞ, M.Ö., Süslü, B. (2002), “Türkiye’de Özelleştirmenin Nedenleri ve Uygulamaları”, Mevzuat Dergisi, Yıl:5, Sayı:55, Temmuz 2002. https://www.mevzuatdergisi.com/2002/07a/01.htm#_ftnref3, Erişim:18.04.2020.
- YANIK, C., KARA, M. (2014), “Küreselleşmenin Sosyal Devlet Anlayışındaki Dönüşüme Etkisi: Genel Bir Değerlendirme”, HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, Cilt: 3, Yıl: 3, Sayı: 6 (2014/2).
- YASA, B.D. (2017), “İktisat Düşüncesinde Devlet Müdahaleciliği Kuramının Evrimi”, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2017; 5(2): 281 – 198.
- YAYLA, A. (2002), Siyaset Teorisine Giriş, Liberte Yayınları, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Ankara.
- YAYLA, A. (2017). Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler, Adres Yayınları, 4. Baskı, Ankara.
- YAYMAN, H. (2016), Türkiye’de Devlet Reformu ve Başkanlık Sistemi, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul.
- YELDAN, E. (2001), Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, C. (2017), “Ak Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi”, II. Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi 19-22 Mayıs, Bildiriler Kitabı, Cilt:2, Sh.: 50-63, Ekonomik Araştırmalar, https://www.academia.edu/35368221/AK_Part_D%C3%B6neminde_T%C3%BCrkiye_Ekonomisi, Erişim: 04.12.2019.
- YILDIRIM, D.(2009), “AKP ve Neoliberal Popülizm”, AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu içinde, Der: İ.Uzgel, B.Duru, Phoenix Yayınevi, 2009, Sh.: 66-107, Ankara.Yıldı

- YILDIRIM, E., DURA, C. (2007), “Gümrük Birliği’nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatüre Bir Bakış”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 2007, Sayı: 28, Sh. 141-177.
- YILMAZ, A. (2002), *Kapitalist Devleti Anlamak*, Aykırı Yayıncılık, Araştırma Dizisi:9, İstanbul.
- YILMAZ, E.A., AKBULUT, A. (2016), “Küreselleşme Sürecinde Ulus-Devletin Rolü Ulus-Devletler Güçleniyor Mu?”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.:8, Sayı:16, Eylül-2016, Sh.:71-88. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/227336>, Erişim: 26.11.2020.
- YILMAZ, E. ÇİFTÇİ, S. (2011) , “Kentlerin Ortaya Çıkışı Ve Sosyo-Politik Açidan Türkiye’de Kentleşme Dönemleri”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış, Cilt:10, Sayı:35, Sh.: 252-265, www.esosder.org, Erişim: 23.05.2020.
- YILMAZ, N. (2014), “Antik Yunan Dönemi Karşılaştırmalı Siyaset Biliminde Siyasal Sistem Sınıflandırmalarına Genel Bir Bakış”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 15 (1), Sh. 123-138.
- YOLCUOĞLU, İ. G. (2012), “Türkiye’de Sosyal Politika ve Sosyal Hizmetlerin Geliştirilmesi” *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, Cilt 23: Sayı:2, Ekim 2012.
- YURDAKUL, E.M., ERDAL, F. (2003), “Dış Ticaret Politikası”, 1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları içinde, Sh.: 585-613, Editörler: T. Göksu, H.H. Çevik, A. Baharçiçek, A.Şen, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- YURDUSEV, A.N. (2010), “Osmanlı Mirası ve Türk Dış Politikası Üzerine”, *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri içinde*, Ed. O.B.Dinçer, H.Özdal, H. Necefoğlu, USAK Yayınları, Ankara.
- ZÜRCHER, E.J. (2016), *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi (Turkey, A Modern History)*, Ed. B. Akyol, Çev: Y. Saner, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Baskı, İletişim Yayınları 332, Tarih Dizisi: 7, İstanbul.